

A *FEL*, *LE* ÉS *ALÁ* IGEKÖTŐK
HASZNÁLATI KÖRE A KÉSEI
ÓMAGYAR KORTÓL NAPJAINKIG

FAZAKAS EMESE

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2007

ELŐSZÓ

Könyvem doktori disszertációként készült el 2005 márciusában. Ha most bizonyos kérdéseket másképp vagy részben másképp is válaszolnék meg, úgy döntöttem, nem változtatok a két éve megírt kéziraton, hiszen így jobban látszik majd honnan indultam. Kutatásom témájának és módszerének kiválasztásában nagy szerepet játszott az, hogy már a szakdolgozatomat a magyar nyelv időre vonatkozó metaforáiból írtam kognitív nyelvészeti alapvetéssel, amelyben angol, francia, német és román nyelvi adatokkal is összevetettem a magyar szókincs köznap metaforáit. A magiszteri dolgozatomban ugyancsak időmetaforákkal foglalkoztam, ám vizsgálódásom alapjául a kései ómagyar korban keletkezett szövegeket választottam. A két korszak összehasonlítása során felfigyeltem arra a lehetőségre, hogy a nyelv történetében végbement változások egy része könnyebben magyarázható a magyar nyelvészetben még fiatalnak számító kognitív nyelvészeti szempontok érvényesítésével.

Azt remélem, hogy ez az írás a kiválasztott igekötők kettős szempontú, nyelvtörténeti, valamint kognitív nyelvészeti vizsgálatával hozzájárul egy újfajta látásmód kialakításához, és így az eddig megoldatlannak látszó kérdések, ha részben is, de megválaszolhatóvá válhatnak.

Munkám során sok segítséget nyújtott irányító professzorom, Szabó Zoltán. Köszönettel tartozom elsősorban Szilágyi N. Sándornak, aki értékes észrevételeivel, útmutatásaival a kérdések továbbgondolására sarkallt. Hasznos tanácsokkal látott el D. Máta Mária, B. Gergely Piroska, és szinte állandó konzultációs lehetőséget biztosított számomra Kósa Ferenc.

Hasonlóképpen köszönöm meg azt az önzetlen segítséget, amelyet a budapesti Nyelvtudományi Intézet munkatársai nyújtottak a szakirodalom feltérképezésében.

I. BEVEZETÉS

1. A vizsgálat tárgya és célja

Vizsgálatom tárgya három szemantikailag összefüggő igekötő, a *fel*, a *le* és az *alá* használata a XV. századtól napjainkig. Arra keresem a választ, milyen körülmények között használták ezekben a századokban az igekötőket, miért éppen azokhoz az igékhez kapcsolódtak ezek az igekötők, amelyekhez kapcsolódtak, illetve időben miért váltották fel egyes igék igekötőiket, miközben az igekötős ige használati köre változatlan maradt.

Az igekötőkkel kapcsolatban több mindent vizsgálhatunk: (1) elsősorban az igekötőnek a nyelvtani besorolása még mindig nem egyértelmű, és éppen ezért az igekötő-állomány kijelölése is gondot jelent; (2) milyen típusú igékhez milyen igekötők kapcsolódnak; (3) milyen körülmények határozzák meg a kapcsolódást; (4) milyen kritériumok alapján beszélhetünk elváló és el nem váló igekötőkről; (5) az igekötők szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe; (6) hogyan változik a pusztá ige vonzata az igekötőnek az igéhez való kapcsolódása után; valamint (7) mi befolyásolja bizonyos igekötős igék vonzatának egy másikkal való felváltását időben; (8) a kettős igekötő kérdése; (9) a denominális igekötős képzés problémája; (10) miért változik ugyanazon ige igekötője a nyelv története folyamán; (11) miért használunk ma ugyanabban a jelentésben pusztá igét ott, ahol a régebbi korokban igekötőssel éltünk, illetve miért nem tartjuk ma szükségesnek az igekötő használatát ott, ahol a régi magyar nyelvben ez gyakori volt.

Nem foglalkozom az elváló és el nem váló igekötők kérdésével, nem érintem sem a szórendet, sem a denominális igekötős képzést, hiszen erről részletes tanulmányok, könyvek készültek (Vörös 1973a, 1973b; Klemm 1954/1991; Wacha 1991, 1995; H. Varga 1993; Pléh 1998, Schlachter 1982). A kettős igekötő-használatra is csak részben térek ki, mivel a vizsgált korban a fent említett igekötők közül csak a *fel* és az *alá* jelent meg halmozottként. Az igekötőknek a magyar grammatikában kijelölt helyét, a különböző meghatározásokból eredő problémákat is csak érintem, egyrészt azért, mert nem az a célom, hogy eldöntsem, mit nevezhetünk igekötőnek a magyar nyelvben, másrészt mert az igekötőről vallott felfogások történetét monográfiában foglalja össze Jakab István (1982). Azonban az igekötő személyragozhatóságának kérdését felvetem az *alá* igekötő tárgyalásakor.

A kutatás célja két fontos kérdés megválaszolása: milyen körülmények határozzák meg az igekötők és igék kapcsolódását, valamint miért váltották fel bizonyos igék igekötőjüket a magyar nyelv története során, miközben az új igekötős ige használati köre megegyezik a régiével. Úgy tűnik, az általam feltett kérdésekkel eddig nem foglalkozott a szakirodalom. A történeti nyelvészet nagy összefoglaló munkái (J. Soltész 1959; Bárczi–Benkő–Berrár 1967; Benkő 1991, 1992, 1995;

Kiss–Pusztai 2003) beszélnek arról, hogy mikor és hogyan jelentek meg az igekötők, milyen funkciót töltöttek be, hogyan használták őket. Azt is megemlítik, hogy bizonyos igék váltják igekötőiket, de nem kutatják a miértet. A nyelvtörténeti anyag feldolgozásához kognitív szempontokat használok, mert ezeknek a szempontoknak az alkalmazása során – meggyőződésem szerint – választ kaphatok a feltett kérdésekre.

2. A vizsgálat elméleti megalapozása: a kognitív nyelvészet

2.1. A kognitív grammatika alaptételei

A nyelv – leggyakoribb meghatározása szerint – az emberi értelem terméke, a mindennapi kommunikáció eszköze. A kognitív nyelvészek a nyelvet az emberi megismerés felől közelítik meg, és hangsúlyozzák, hogy a nyelv elsősorban egy reprezentációs rendszer, amely segítségével az észlelt világot nyelvenként másként tagoljuk. A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek (Szilágyi 1996: 7). Éppen ezért a nyelv megértésének a kulcsa ennek a reprezentációs rendszernek a megismerésében rejlik. Günter Radden (1991: 1–3) a következőképpen magyarázza a kognitív nyelvészet létjogosultságát: „Az emberi gondolkodás különbözik a logikus gondolkodástól, az emberi észlelés különbözik a fizikai valóságtól, és az emberi nyelv különbözik a formális leírástól. (...) Az utóbbi tizenöt év kognitív nyelvészeti kutatásai mutatják, hogy a természetes nyelv nem annyira önkényes, mint ahogy Saussure óta a legtöbb nyelvész tartja. A nyelv struktúrájának átfogó területeiről derült ki, hogy megismerési jelrendszerünkön alapszik, és ésszerűen magyarázható. (...) a kognitív nyelvészek nyelvszemlélete sokkal közelebb áll a naiv beszélők népi szemléletmódjához. (...) Számukra az anyanyelvük nem önálló életet élő tetszőleges szimbólumok elvont rendszere, hanem nagyon is értelemmel telített része életüknek és kultúrájuknak, gondolkodásmódjuknak, észlelésüknek, hiedelmeiknek, tapasztalataiknak és érzelmeiknek.”¹ Nyilvánvaló, hogy a kognitív nyelvészet elsősorban a jelentésre összpontosít, a nyelvi elemek jelentéshordozó jellegére. Ez távolról sem azt jelenti, hogy a szemantikai kutatás kerül előtérbe.

---

¹ „Human reasoning is different from logical reasoning, human perception is different from physical reality, and human language is different from its formal representation. (...) Research done by cognitive linguists in the last fifteen years has, however, shown that natural language is not as arbitrary as most linguists since the times of de Saussure assumed it to be. Large areas of language structure turn out to be motivated as part of our cognitive system and can be reasonably explained. (...) cognitive linguists take a view of language that is much closer to popular views held by naive speakers of a language (...). To them, their mother tongue is not an abstract system of arbitrary symbols leading a life of their own, but it is very much a meaningful part of their life and their culture, of their ways of thinking, their perceptions, beliefs, experiences and emotions” (Radden 1991: 1–3).

A kortárs nyelvészeti elméletekkel ellentétben, amelyek szerint (1) a nyelv zárt rendszer, és elégséges autonómiával rendelkezik ahhoz, hogy lényegében a tágabb kognitív vonatkozásoktól elszigetelten lehessen tanulmányozni, (2) a nyelvtan a nyelvi szerkezet önálló része, amely különbözik a szókészlettől és a szemantikától, és (3) amennyiben a jelentés kerül a nyelvészeti elemzés homlokterébe, ez megfelelőképpen leírható bizonyos predikátumalgebrán alapuló formális logika segítségével, a kognitív modell kimondja, hogy a nyelv **nem zárt rendszer**, és **nem írható le a megismerési folyamatokra való lényeges utalások mellőzésével** (Langacker 1986: 1)². A **grammatikai struktúrát** természeténél fogva **szimbolikusnak** tartja, így megengedi a fogalom szimbolikussá tételét és strukturálódását, ezzel is tagadva a nyelvtan és a szemantika különválasztásának szükségességét. A szókészlet, a morfológia és a szintaxis szimbolikus struktúrák kontinuumát alkotják, amelyek ugyan bizonyos paraméterek szerint különbözhetnek, de csak önkényesen választhatók szét különálló komponensekre (Langacker 1987: 3)³. Jackendoff (1985/1993, idézi Szende 1996: 132) a jelentés és a grammatikai szerkezet különválasztásának fölöslegességét azzal is alátámasztja, hogy a grammatikai rendszer nem lenne elsajátítható, ha nem lenne meg ez a szoros kapcsolat.

A kognitív grammatika, amely a nyelvészetben eddig alkalmazott dichotómiákat sem ismeri el, nemcsak a szókészlet, a morfológia és a szintaxis különválasztását tartja értelmetlennek, hanem a szemantika és a pragmatika megkülönböztetését is. Mivel a jelentéshez olyan információk is szorosan hozzátartoznak, amelyek nem nyelvi természetűek, „a nyelvészeti szemantika egyetlen elfogadható felfogása az, amely elkerüli az ilyen hamis dichotómiákat, és következésképpen **enciklopédikus természetű**” (Langacker 1987: 154)⁴. Langacker (1987: 56–96) szerint a nyelvben a szimbolikus egységek dominálnak, ezek fonológiai és szemantikai pólusból állnak, és mivel a szimbolikus egységek tartalmazzák a fogalmi tartalom egységeit (*content units*), valamint a sémákat (*schemas*) és a kategóriákat, a grammatikai kategóriák is mint szimbolikus egységek jelennek meg. A nyelvi szimbólum azonban „nem egyszerű leképezése, »tükr(özés)e« az »objektív« külvilágnak, hanem ott van

² „Points of general agreement include the following: (a) language is a self-contained system amenable to algorithmic categorization, with sufficient cognitive concerns; (b) grammar (syntax in particular) is an independent aspect of linguistic structure distinct from both lexicon and semantics; and (c) if meaning falls within the purview of linguistic analysis, it is properly described by some type of formal logic based on truth conditions. (...) 'cognitive grammar' (alias 'space grammar'), this model assumes that language is neither self-contained nor describable without essential reference to cognitive processing (regardless of whether one posits a special faculty de langage).” (Langacker 1986: 1).

³ „There is no meaningful distinction between grammar and lexicon. Lexicon, morphology, and syntax form a continuum of symbolic structures, which differ along various parameters but can be divided into separate components only arbitrarily” (Langacker 1987: 3).

⁴ „(...) the only viable conception of linguistic semantics is one that avoids such false dichotomies is consequently **encyclopedic** in nature” (Langacker 1987: 154).

mögötte a kognitív struktúrák által létrehozott kategorizáció, amely szerint a dolgokat egy-egy fogalom körébe soroljuk. A fogalom nem elszigetelt alapegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott kognitív struktúra (vagy idealizált kognitív modell – ICM) egészében értelmezhető” (Szilágyi 1996: 7). Ennek értelmében például az állapotokat általában olyan zárt térként értelmezzük, ahova beléphetünk, vagy ahonnan kiléphetünk. Ezért is mondjuk, hogy *valaki szerelembé esett*, vagy *kigyógyult az irigységből/betegségből*.

A kognitív nyelvészet tehát több *ikonicitást* fedezett fel a nyelvben, mint ahogy addig feltételezték. „Az ikonikus kapcsolatok esetében a valóságról való felfogásunk tükröződik a nyelvi struktúrában. Így az ikonicitás kitűnő érv az önkényesség dogmája ellen, továbbá bizonyítéka a motivációnak a természetes nyelvben. (...) Az ikonicitást (...) főleg a hangszimbolikával és a hangutánzó szavakkal hozzák kapcsolatba. (...) Ennek ellenére elszigetelt szavak nagyon ritkán hangikonikusak. Sokkal valószínűbb, hogy a kompozicionális nyelvi struktúrák tükröznek ikonikus elveket” (Radden 1991: 3–4)⁵. Radden kijelentései egy másik kognitív elv felé mutatnak, amely szerint *a nyelvtani elemek jelentéshordozók*: a kognitív iskola a nyelvtani elemek jelentésességét és ikonicitását vizsgálja.

Mielőtt azonban a nyelvtani elemek jelentésességére térnénk rá, a kognitív nyelvészet egy másik kulcsfogalmával, a *kategorizációval* kell foglalkoznom. A kategóriák nem objektívek, és nem találhatók meg „előregyártottan” a világban, hanem csak a világgal való kölcsönhatásunk által léteznek, azáltal, ahogy felfogjuk és elképzeljük őket, illetve ahogy hatunk rájuk (Lakoff 1987: 50)⁶. A fizikai, valós világ kategóriái nem felelnek meg a nyelvi kategóriáknak, mert akkor minden nyelv kategóriái egyformák lennének. A kategóriák nem lehetnek jelen a világban az emberek nélkül, ezeket az emberek alkotják a megismerési folyamatok révén. A tanult kategóriák meghatározzák azt a módot, ahogyan látjuk a világot. Azaz a világot ezeken keresztül kezdjük látni, és ritkán tudunk más látásmódot felfedezni. Ezért szokatlan és nehezebben megtanulható számunkra egy olyan idegen nyelv, amely egy adott viszonyt másképp lát. (Vö. ang. *born to middle-class parents* ’középosztálybeli szülőkhöz született’ m. *középosztálybeli szülőktől született*.)

---

⁵ „In iconic relationships, our conception of reality is mirrored in the structure of language. Iconicity thus provides an excellent case against the dogma of arbitrariness and for the notion of motivation in natural language. (...) Iconicity (...) has mainly been associated with sound symbolism and onomatopoeic words. (...) Isolated words are, however, rarely sound-iconic. Compositional linguistic structures are much more likely to reflect iconic principles” (Radden 1991: 3–4).

⁶ „What determines basic-level structure is a matter of correlations: the overall perceived part-whole structure of an object correlates with our motor interaction with that object and with the functions of the parts (and our knowledge of those functions). It is important to realize that these are not purely objective and ‘in the world’; rather they have to do with the world as we interact with it: as we perceive it, image it, affect it with our bodies, and gain knowledge about it” (Lakoff 1987: 50).

A klasszikus leíró nyelvtan segítségével megtanultuk, hogy a nyelvtan azon szabályok összessége, amelyek világossá teszik számunkra, hogyan alkossunk új szavakat képzők segítségével, vagy hogyan kössük össze a szavakat egymással jelek és ragok segítségével. Ezeket a szabályokat nem lehet leírni anélkül, hogy meghatároznánk azokat a részeket, amelyeket össze kell kötnünk. A leíró nyelvtanban a szavakat a nyelvi megnyilvánulás folyamán betöltött szerepük szerint osztályozzuk. Ez a funkción alapuló kategorizáció nem tartja fontosnak a nyelvi elemek jelentését annak ellenére, hogy a szakirodalomban elfogadott az a nézet is, miszerint a funkció az adott elem jelentése is egyben. A meghatározások egy része ugyan a jelentésen alapszik, de ezeket nem tartják jellemzőeknek egy nyelvtani leírásban.⁷ A kognitív nyelvtan kategóriáit a kognitív struktúrák határozzák meg. Szilágyi N. Sándor (1996: 60–6) a grammatikai kategóriákat két nagy csoportra osztja. Beszél az önállóan, tényleges létezőként felfogott és „dolgoszerűként” konceptualizált **szubsztanciákról**, valamint a tulajdonságjelentéseket és viselkedésjelentéseket hordozó **akcidenciákról**. Az előbbieket a leíró nyelvtanban főneveknek és névmásoknak, az utóbbiakat melléknemeknek és igéknek nevezzük. Így a lexikon elválaszthatatlan a grammatikától: a szókészlet és a nyelvtan egy szimbolikus elemeket tartalmazó kontinuumot alkot. „A szókészlethez hasonlóan a nyelvtan is a fogalmi tartalom strukturálására és szimbolizálására hivatott, s ez képi jelleget kölcsönöz neki. Amikor valamely szerkezetet vagy nyelvtani morfémat használunk, egy sajátos képet választunk ki a kigondolt helyzet kommunikatív céllal történő megszerkesztése céljából” (Langacker 1986: 13)⁸. Tehát a kognitív grammatika felismerte, hogy a nyelv rendszerszerűségét nem csupán formálisan lehet magyarázni, és hogy a mondatban nem független a jelentéstől: „Mint más fogalmi kategóriák, különösen a szavak, a nyelvtani egységek jelentésesek vagy szimbolikusak és prototipikusan szervezettek. (...) A grammatikai kategóriák sokszor

---

⁷ A grammatikai kategóriák és mai meghatározásuk gyökereit a késő ókorban írt görög és latin nyelvtanokban kell keresni. Felosztásukat nagymértékben befolyásolta a görögök által meghatározott paradigmatis rendszer, valamint Arisztotelész ontológiájának és episztemológiájának alapelvei. De az eredeti meghatározások többé-kevésbé a jelentésen alapultak. A későbbi korokban a jelentésen alapuló meghatározások módosultak, és megjelentek a funkción alapuló kategorizációk. Ma a leíró nyelvtan jelentés nélkülinek tartja a nyelv kategóriáit, és ha kénytelen egy jelentésen alapuló meghatározással élni, ezt csak másodlagosnak érzi a funkción alapuló meghatározással szemben. Anélkül azonban, hogy alábecsülné a leíró nyelvtan eredményeit és alkalmazhatóságát, a kognitív grammatika a nyelv kategóriáinak jelentéshordozó voltára próbálja helyezni a hangsúlyt.

⁸ „Lexicon and grammar form a continuum of symbolic elements. Like lexicon, grammar provides for the structuring and symbolisation of conceptual content, and is thus imagic in character. When we use a particular construction or grammatical morpheme, we thereby select a particular image to structure the conceived situation for communicative purposes” (Langacker 1986: 13).

a mindennapi tapasztalatainkon alapszanak, és olyan szellemi folyamatokat alkalmaznak, mint a metaforikus leképezés” (Radden 1991: 29)⁹.

A kognitív grammatikában a *metafora* nem a költői képzelet terméke vagy retorikai díszítőelem, hanem a megismeréshez, a gondolkodáshoz és ezen keresztül a cselekvéshez kapcsolódó elem. Már 1910-ben Csűry Bálint (Csűry 1910: 48) arra hívja fel a figyelmet, hogy a metaforáról kialakult nézeteinket felül kell vizsgálnunk: „A metaforát újból kell értékelnünk. Ki kell emelnünk abból az alárendelt, vagy talán félreértett szerepéből, melyet a stilisztikák adtak neki. Rá kell mutatnunk, hogy a metafora nem pusztán díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben”. A nyelvészetben a metafora átértékelődése azonban csak Lakoff és Johnson (Lakoff–Johnson 1980) nyomán kezdődik el. A két amerikai nyelvész bebizonyította, hogy fogalmi rendszerünk metaforikus. „A fogalmak, amelyek gondolkodásunkat vezérlik, nem csak az értelemhez tartoznak. Mindennapi cselekedeteinket is vezérlik, a legköznapiabb részletekig menően. Fogalmaink strukturálják azt, amit észlelünk, azt, hogy miként boldogulunk a világban, és miként viszonyulunk más emberekhez. Tehát fogalmi rendszerünk központi szerepet játszik a mindennapi realitások meghatározásában. Ha igazunk van abban, hogy fogalmi rendszerünk jórészt metaforikus, akkor a mód, ahogyan gondolkodunk, ahogyan megismerünk valamit, és amit mindennap cselekszünk igenis összefügg a metaforával” (Lakoff–Johnson 1980: 3)¹⁰.

Ez az elmélet a metaforát nemcsak nyelvi jelenségnek tartja, hanem a gondolkodás fontos részeként tárgyalja. A metafora elsősorban a gondolkodás meg a cselekvés része, és csak másodsorban tartozik a nyelvhez. Az új metaforák nemcsak „igazi, a világban létező” hasonlóságokon alapulnak, hanem a tudatunkban már meglévő konvencionális metaforákon is. Ez azt jelenti, hogy nem valamely dolog jellemzőit használjuk egy másik dolog leírásakor, hanem a második dologról úgy gondolkodunk és beszélünk, mint aminek a természete az előzőével egyezik. A metaforák lehetővé teszik számunkra, hogy egy tapasztalati területet egy másik segítségével értsünk meg, éppen ezért a megértés tárgyát nem elszigetelt fogalmak,

---

⁹ „Like other conceptual categories, in particular words, units of grammar are meaningful, or symbolic, and are prototypically structured. (...) Grammatical categories are often grounded on our everyday experience and make use of imaginative processes such as metaphorical mapping” (Radden 1991: 29).

¹⁰ „The concepts that govern our thought are not just matters of the intellect. They also govern our everyday functioning down to the most mundane details. Our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people. Our conceptual system thus plays a central role in defining our everyday realities. If we are right in suggesting that our conceptual system is largely metaphorical, then the way we think, what we experience, and what we do everyday is very much a matter of metaphor” (Lakoff–Johnson 1980: 3).

hanem egész tapasztalási területek képezik (Lakoff–Johnson 1980: 117)¹¹. Éppen ezért élhet egymás mellett, illetve válthatja fel egymást az *alá* és a *le* bizonyos esetekben, mint ahogy erről az adott fejezetben szó lesz.

Szem előtt kell tartanunk, hogy a metaforikus fogalmak rendszerszerűen kapcsolódnak a már meglévő metaforikus kifejezésekhez. A *megbénul-lebénul*, *megdermed-ledermed*, *megdöbben-ledöbben*, *megterhel-leterhel* '(sok) terhet tesz vkire/vmire' ige párok esetében a *meg* ige kötőt napjainkban a *le* kezdi felváltani. A *le* nemcsak irányultságot fejez ki. Az ellentét, a rosszallás jelentésárnyalatát is magában hordozza, sőt felerősíti az ige befejezettségét. A *megbénul*, *megdermed*, *megdöbben* szavakban a *meg*-nek a *le* ige kötőre cserélése nemcsak a befejezettséget nyomatékosítja, hanem egyfajta lefelé irányultságot is kifejez, amely a magyar nyelvi világba tökéletesen beilleszkedik, hiszen a lentet inkább negatívnak, a fentet pedig inkább pozitívnak érzékeljük. Vö. *leromlik, feljavul*. Aki *lebénul*, az ágyhoz kötötté válik, azaz inkább lent tartózkodik, mint fent (vö. *megbetegszik-lebetegszik*). Vagy akit *leterhelnek*, annak sok teher nyugszik a vállán, és a *le*, a sokkal semlegesebbnek érzett *meg* helyett, jobban kifejezi azt a cselekvést, amelynek során egy embernek, talán akaratán kívül, nagyon sok munkát adunk, sok terhet teszünk a vállára, és a súly miatt alacsonyabbra, lentebbi helyre kerül. És természetesen a lentebbi helyre kerülés negatív jelentéssel is társul. Ez a rendszerszerűség tesz minket képessé arra, hogy egy fogalom valamely aspektusát egy másik fogalmon keresztül értsünk meg. A leírt jelenség szükségszerűen magában foglalja azt a tényt is, hogy minden metafora tulajdonképpen strukturált, azaz a tapasztalt dolognak csak néhány vetületét domborítja ki. Máskülönb a két fogalom egy és ugyanaz lenne.

Lakoffék háromfajta metaforát különböztetnek meg (Lakoff–Johnson 1980: 14–97). Abban az esetben, ha egy fogalmat egy másik fogalom segítségével metaforikusan rendszerezünk, **strukturális metaforáról** beszélünk. Így az időről beszélhetünk úgy, mint egy madárról (*elszáll/elrepül az idő*), vagy mint folyóról (*lefolyak/lepereregnek az évek, elúszik az idő, folyó év/hónap*).

Irány- vagy **térmetaforáról** akkor van szó, amikor valamely fogalomhoz térbeli irányítottságot (például le–fel, be–ki, elől–hátról stb.) rendelünk. A térbeli irányok meglehetősen szilárd alapot szolgáltatnak arra, hogy irányt jelző kifejezéseken keresztül értsük meg fogalmainkat. Például a magyar nyelv szemlélete szerint a múlt–jelen a fent–lent oppozícióhoz kapcsolódik: *felmenő ági rokonok, eredetét felviszi valameddig, leszármazik*.

A környezetünkben levő tárgyakról és anyagokról szerzett tapasztalataink további alapot szolgáltatnak az események, cselekedetek és érzések megértéséhez. Tapasztalatainkat tárgyak és anyagok segítségével értjük meg, s ez lehetővé teszi számunkra, hogy töredékeket válasszunk ki tapasztalatainkból, és ezeket diszkrét entitásokként vagy anyagokként kezeljük. Mihelyt tapasztalatainkról mint

---

¹¹ „We have found that metaphors allow us to understand one domain of experience in terms of another. This suggests that understanding takes place in terms of entire domains of experience and not in terms of isolated concepts” (Lakoff–Johnson 1980: 117).

entitásokról vagy anyagokról beszélhetünk, hivatkozni is tudunk rájuk, osztályozni, csoportosítani, mérni tudjuk őket, azaz ezáltal gondolkodunk róluk. Éppen úgy, ahogy az ember térbeli tájékozódásának tapasztalata életre kelti a iránymetaforákat, a tárgyakról (különösen a testünkről) alkotott tapasztalatunk alapot szolgáltat az **ontológiai metaforák** nagyon gazdag skálájának létrejöttéhez. Ennek következtében az eseményekről, cselekedetekről, érzelmekről és gondolatokról mint entitásokról vagy anyagokról tudunk beszélni. Így az időről például zárt térként is beszélhetünk, amelyben benne lehetünk, cselekedhetünk, de ki is futhatunk belőle. Ugyanígy testünkről is zárt térként beszélhetünk, amikor érzelmeinkről nyilatkozunk (vö. *kitör belőle a harag, kifújta magát*).

A felosztás ellenére a metaforák között szoros kapcsolat áll fenn, és szerves egységet alkotnak. A metaforikus kapcsolatok jelentős szerepet játszanak valamely fogalom egyetlen metaforikus felépítésében megjelenő utalások összecsatlósában, illetve valamely fogalom két vagy több metaforikus struktúrájának összefogásában. Ekkor jönnek létre a **kereszt-metaforikus kapcsolatok**. „Valamely fogalom különböző metaforikus felépítései különböző célokat szolgálnak azáltal, hogy a fogalom különböző aspektusait világítják meg. Ahol a célok átfedik egymást, a metaforák is átfedik egymást, s ennél fogva a kettő koherenciájáról beszélhetünk. A megengedett vegyes metaforák ebbe az átfedésbe tartoznak. Általában a teljes következetesség ritka; míg az összefüggés jellemző” (Lakoff–Johnson 1980: 96)¹². Ez az összefüggés vagy összetartó „erő” formálja és szervezi **világmodellé** nemcsak a köznapi nyelv metaforáit, hanem mindazokat a nyelvi elemeket is, amelyek a beszédhez szükséges sajátos reprezentációi a világnak. A nyelvbeli világmodell tulajdonképpen az általunk tapasztalt, látott, érzékelt külső világ képe.¹³ Nem arról van szó, hogy ilyennek látjuk a világot, hanem hogy ez a nyelvben megnyilvánuló világmodell mutatja, **hogyan viszonyulunk** a világhoz.

2.2. A kognitív grammatika és az igekötők vizsgálata

A leíró nyelvtannak látszólag semmi kapcsolata nincs ezekkel a metaforákkal. De csak látszólag, mert a nyelvi rendszerben végtelen számú dologról és helyzetről kell beszélnünk véges számú grammatikai eszközzel és készlettel. A dolgok száma nagy, és a közöttük kialakuló relációk is nagyon változatosak. Közülük azonban csak néhánynak van tulajdonképpeni megfelelője a nyelvben. Mivel azonban a többről is

---

¹² „The various metaphorical structuring of a concept serves different purposes by highlighting different aspects of the concept. Where there is an overlapping of purposes, there is an overlapping of metaphors and hence a coherence between them. Permissible mixed metaphors fall into this overlap. In general consistency across metaphors is rare; coherence, on the other hand, is typical” (Lakoff–Johnson 1980: 96).

¹³ „A nyelvi világmodell olyan nyelvi konvenció, amely a nyelvi észlelés összes szabályait tartalmazza, ezek a szabályok határozzák meg, hogy milyenné mondjuk vagy mondhatjuk a világot, és egyben garanciái annak, hogy a másik ember, a hallgató megérti azt, amit mondani akarunk” (Szilágyi 1996: 105).

beszelnünk kell, a nyelv különböző stratégiákat alkalmaz, hogy ezek kifejezésére is képes legyen. Ennek a megértése érdekében tartják feleslegesnek a kognitív nyelvészek a szintaxis és a szemantika szétválasztását. A leíró szintaxisnak nem tárgya a viszonyok jelentéstana, a klasszikus szemantika pedig nem foglalkozik ezekkel a viszonyokkal. Így az olyan kérdésekkel, hogy mit is jelent a *fel*, *le* igekötő vagy a *-ba*, *-be* rag, illetve az ezzel jelölt mondattani viszony, milyen helyzetben használjuk, vagy éppen melyek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik használatukat, a szemantika és a mondattan csak az utóbbi évtizedekben kezdett el foglalkozni.¹⁴ Éppen ezért például a vonzatok esetében a generatív grammatika megjelenéséig a vonzatstruktúráról sem beszéltek.

Az igekötők kapcsolhatóságának lehetőségeiről Ladányi (1994–1995, 1999–2001), a vonzatokról Komlósy (1992) jelentetett meg részletes tanulmányokat, amelyekben kitérnek a szemantikai szelekcióra, de hogy ez a szelekció minek alapján történik, arra csak Ladányi Mária próbál választ adni. Komlósy végkövetkeztetése az, hogy képtelenség megjósolni, miért éppen az a vonzata valamely igének, ami. Ladányi az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről szóló tanulmányában (1994–1995) arra a következtésre jut, hogy „a kapcsolhatóság feltételei közül a szemantikai meghatározottságok a döntőek, mivel az igekötő kapcsolhatósága nagyrészt az igekötő és a hozzá kapcsolódó ige jelentésétől függ. Az igekötős igék egy csoportjában az igekötő egy olyan mozzanatot emel ki az ige jelentéséből, amely az adott igében eredetileg is adva van, pl.: *szétbomlik* (...). Más esetben az igekötő a végeredmény felől általánosítja a szituációt, ilyenkor egy tágabb összefüggésből – grammatikailag különböző szintaktikai kapcsolatokból – von össze tartalmakat (...), pl.: *vág + szétmegy* → *szétvág* (...). Ezekben az esetekben az igekötős ige tartalma komplexebb; ez a fajta általánosító funkció párhuzamba állítható a tárgy (accusativus objectivus) funkciójával.” (Ladányi 1994–1995: 82–3). Az igekötők szinonimitásának kérdéséről szóló tanulmányában Ladányi (1999–2001) ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy a kapcsolhatóság, valamint az igekötők szinonimitása mind az igekötő, mind az ige szemantikájának a függvénye, ellenben itt már hozzáteszi, hogy ennek nem csak nyelvi, hanem nyelven kívüli okai is vannak, ti. a beszélőnek a külvilágról szóló ismerete is befolyásolja a választást.¹⁵ Láthatjuk, hogy az eddigi megközelítések önmagukban nem elégségesek arra, hogy akár az igekötők, akár a vonzatok kérdését vagy általában a mondattani viszonyokat szemantikailag is értelmezzük.

---

¹⁴ Azoknak a XIX. század végén készült tanulmányoknak, amelyek megindították volna az ilyen jellegű széleskörű vizsgálatokat, és amelyeket *Az igekötő kérdése a magyar szakirodalom* című fejezetben ismertetek, nem volt folytatásuk.

¹⁵ „The synonymy of verbal prefixes and their quasi-synonymous use is connected with several linguistic factors including semantic, syntactic, and also morphological ones. (It has also to do with some extralinguistic factors, as, for instance, the speakers' knowledge of the world.) (...) The regularities of attachment depend both on the meaning of the verbal prefix and those of the verb.” (Ladányi 1999–2001: 82).

Az a szemlélet, amely szerint az igekötőt vagy a vonzatot az egyes igékhez, esetleg más szófajú szóhoz mint régenshez rendeljük hozzá, és minden igének külön-külön megvan az igekötője és vonzata, szinte lehetetlenné teszi, hogy valamiféle szabályszerűséget fedezhessünk fel ezek használatában. Ha pedig az ige lenne az, amelyik meghatározza a hozzá kapcsolódó igekötőt vagy vonzatot, nem csatlakozhatna egy igéhez több (főleg ellentétes szemantikájú) igekötő, mint ahogy például az *olvas* esetében beszélhetünk *beolvas*, *kiolvas*, *felolvas*, *leolvas*, *átolvas*, *összeolvas*, *elolvas* igekötős igéről. Ugyan e kijelentés ellen érvelhetünk azzal, hogy az ige szemantikája meghatározhatja az igekötő kapcsolhatóságát. Például a *hevít* igénkhez nem kapcsolódhat a *le* igekötő, csak a *fel*. Ebben az esetben mondhatjuk, hogy a melegség, amelyet a *hevít* ige jelentése magában foglal, csak a *fel* igekötő használatát engedi meg, de csak abban az esetben, ha a nyelvi világunkban a melegség a vertikális dimenzió fenti pólusához társul. Ha az *olvas* ige jelentéseit vizsgáljuk, nem találunk támpontot arra, miért olyan nagyszámú a hozzá kapcsolódó igekötő. Az *olvas* igének a ÉrtSz. a következő jelentéseit ismeri: „1. Jeleket, szövegeket néz és megért. 1. <Írott, nyomtatott szöveget> tekintetével sorról sorra, ill. szócsoporról szócsoporra haladva néz, és ily módon (a betűk és az írásjelek ismeretében, egymásutánjukból) megért. (...) 2. Gyakran v. szokásból foglalkozik írásművekkel, foglalkozásszerűen, ill. tanulmány v. szórakozás, élvezet végett. (...) 3. <Szót, szöveget> szemével követve hangosan (el)mond. (...) 4. <Más egyezményes jeleket> szemével átfutva felismer, jelentésüket felfogja. (...) 5. *Vhonnán* v. *vhol* ~ (*vmit*): bizonyos jelekből következtetve, rendsz. fokozatosan megért, felismer vmit, ami nincs nyíltan, szándékosan kifejezve.” Az *olvas* ismertett jelentései közül a 3. az, amely indokoltta teheti a *fel* igekötő használatát, de ezt is csak azért, mert a magyar nyelvi világmodellben a fenti térfélhez kapcsolódik a hangosság. (Ezt mondhatjuk igekötő nélkül is: *hangosan olvas*, vagy igekötővel: *felolvas*, és ebben az esetben elmarad a *hangosan* szó.) A felsorolt jelentések egyike sem indokolja az *át*-, *be*-, *bele*-, *el*-, *hozzá*-, *ki*-, *le*-, *meg*-, *össze*-, *végig*- és *vissza*- használatát.

Ha a kérdést a nyelvi világ felől közelítjük meg, kimutathatjuk, hogy sem az igekötők, sem a vonzatok nem véletlenszerűen társulnak az igéhez, hanem az egyes viszonyok észlelésétől, illetve a látásmódtól függ, melyik helyzetben melyik igéhez melyik igekötőt kapcsoljuk. Szilágyi (1996) két nagy csoportra osztja ezeket a szabályokat. Beszél a *nyelvi világ elemi egységeinek nyelvi észlelését* előíró szabályokról, amelynek következtében megnevezzük azokat a dolgokat és jelenségeket, amelyekről beszélni akarunk, valamint a nyelvi világelemek között fennálló, működő *viszonyok nyelvi észlelését* előíró szabályokról. Ha egy dolog egy bizonyos viszonyban áll egy másik dologgal, a viszonyok észlelésére vonatkozó szabályok lehetővé teszik számunkra, hogy azt a kapcsolatot ne egyedi esetként fogjuk fel, hanem egy valamilyen nagyobb csoportba tartozó viszonyként, amely lehet térbeli, tárgyi, szubsztancia-akcidencia, szubjektum-objektum vagy birtokviszony. Az, hogy melyik viszonyt használjuk egy adott szituációban, attól függ, hogy milyennek észleljük a relációt.

Az igekötők és a vonzatok esetében természetesen a második csoportba sorolt viszonyok a fontosak, mivel mindkét kategória egy bizonyos reláció, két, nyelvi világbeli dolog között fennálló kapcsolat leképezésére szolgál. Így az, hogy egy mondatban milyen igekötő vagy vonzat jelenik meg az ige társaságában, sem az igétől, sem a igekötőtől vagy a vonzattól függ, hanem attól, hogy milyen a viszony nyelvi észlelésének a szabálya. Tehát sem az igekötő, sem a vonzat nem grammatikai, hanem elsődlegesen nyelvi észlelési probléma. A viszony állandó, és ha azt ismerjük, akkor előre tudjuk, hogy bármivel is fogjuk a mondatban kifejezni (igével, melléknévvvel vagy mással), annak olyan vonzata lesz, amely a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel egy adott viszonyoknak. Így nem kell a beszélőnek minden egyes ígéhez külön-külön hozzátanulnia az igekötőt vagy a vonzatot, hanem ismerve az adott relációt, tudni fogja, hogy az odaillő nyelvi elemet a nyelvi észlelésnek megfelelően milyen vonzatstruktúrába építi be (Szilágyi 1996: 65–77). Például a BENN viszony esetében az irányhármasságnak megfelelően a magyar beszélőknek a *-ba*, *-be*, *-ban*, *-ben* vagy a *-ból*, *-ből* ragok közül kell választaniuk, illetve a *be* igekötőt, vagy a *belé*, *benn*, *belőle* határozószókat kell használniuk. És ez nemcsak a konkrét helyviszonyra érvényes, hanem az elvontabb *eszébe jut*, *belopja magát vkinek a szívébe* esetében is, ahol a BENNE viszonyt azért alkalmazzuk, mert testünket zárt térként fogjuk fel. A *leszáll a földre*, *lemegy a tengerpartra*, *lesétál a folyóra*, *lelép a lépcsőről*, *lerohan a hegyről* példákban a vonzat a RAJTA viszonyt hordozza. Ehhez kapcsolódik az igekötő által jelzett lefele irányuló mozgás. A *felszáll a földről*, *felmegy a hegyre*, *felszalad a lépcsőn*, *fellép a létrára* ugyanolyan RAJTA viszonyt jelöl, ellenben ebben az esetben az igekötő a felfele iárnyuló mozgást jelzi. Ezen kívül az **értékjelentés** alapján a *le* és a *fel* a negatív, illetve a pozitív pólushoz is tartozik, valamint a passzív és az aktív kategóriába sorolható.¹⁶ Ennek

¹⁶ „Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása. (...) Az értékjelentések alapján a nyelvben sajátos kapcsolathálózat alakul ki, a **szolidáris értékek vonzásának elve** szerint. Ez azt jelenti, hogy a pozitív értékjelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív jelentésűekkel kapcsolódnak össze, és ugyanígy a negatív jelentésűek más negatív jelentésűekkel. (...) A nyelvi világmodell szerveződése szempontjából fontos tudni, hogy a szolidáris értékek vonzása alapján létrejövő rendszer **expanzív** jellegű, vagyis határozott tendencia mutatkozik benne arra, hogy a két tömb értékjelentés-oppozícióját minden olyan esetre kiterjessze, ahol két szó komplementárisan tartozik össze, vagyis úgy tesznek ki ketten egyet, hogy egymást kölcsönösen kizárják (tehát köztük »vagy-vagy« viszony áll fenn). Ezáltal olyan szópárokban is megjelenik az értékoppozíció, amelyekben ezt amúgy (a rendszeren kívül) nehéz lenne indokolni. Így kebelezi be a rendszer nemcsak az antonímák legnagyobb részét, hanem az olyan ellentéteket is, mint például *férfi-nő*, mégpedig az aktív-passzív értékskála mentén, amit az olyan kifejezések mutatnak, mint pl.: *férfias* (vagyis bátor, aktív) *viselkedés*, illetve *anyámasszony katonája*.” (Szilágyi 1996: 11–13, az első kiemelés tőlem, F. E.). Lakoff és Johnson (1980: 132) ezt **én szervezte világ**nak (*Me-first orientation*) nevezik, és azért kapcsolódik a FENT-hez a pozitív, a LENT-hez a negatív, mert „az emberek általában *függőleges* helyzetben cselekszenek, *előre* néznek és mozognak, idejüket

alapján könnyen érthetővé válik, miért kapcsolódik a *fél*, illetve a *le* igekötő az alábbi igékhez: *felkel*, *feljavít*, *feltornássza magát*; *lefekszik*, *lebetegszik*, *lealacsonyodik*, *lerongyolódik* stb.

Jogosnak tűnik ezek után az a kérdés, miszerint ha pl. a vertikális dimenzió a beszélők számára azonos, miért különböznek a vonzatok, prefixumok a különböző nyelvekben. A választ erre a különböző *látásmód*ban kereshetjük. A szakirodalom különböző kifejezéseket használ erre a fogalomra: nézőpont, perspektíva, szemszög, látásmód. Nézőponton azt értem, amit Langacker (1987: 120–6) *perspektívának* nevez, és amin belül megkülönbözteti a dolog–háttér viszonyt és a nézőpontot. A dolog–háttér viszony inkább a mozgás esetében játszik szerepet, míg a nézőpont a statikus észleléshez kapcsolódik. Szilágyi N. Sándor (1996: 72–3) inkább *szemszögről* beszél, amely során az egyik dolgot stabilabbnak észleljük a másikkal, és ez mind a mozgást, mind a „statikusságot” kifejező mondatokban érvényes. Ezen kívül különbséget kell tennünk a nézőpont (perspektíva vagy szemszög), valamint a *látásmód* között. Az első csupán a megfigyelő helyzetére és a dolgok térbeli elhelyezkedésére vonatkozik. Az utóbbi ellenben értékjelentést is hordoz, a beszélő viszonyulását, értékelését is sejteti.

Az igaz, hogy a konkrét helyviszonyok nagyjából megegyeznek az egyes nyelvekben, hiszen ami a valóságban valamihez viszonyítva fenn vagy elől van, aligha válik lentivé vagy hátulsóvá a nyelvben. Mégis vannak olyan nyelvek, amelyek ezeket a viszonyokat másképp fejezik ki. „Érdeemes megfigyelni, hogy egyes nyelvek mennyire különböznek a térbeli struktúrák leírásában. A guugu yimithirr nyelvet beszélők (Ausztrália) például teljesen más szempontok szerint tájékozódnak a térben, mint mi. A mi tájékozódásunk alapja eleve relatív, míg az övék egy abszolútnak mondható rendszeren alapul: ami nekünk *elől*, *hátról*, *jobbra*, *balra*, az nekik *észak(ra)*, *dél(re)*, *kelet(re)*, *nyugat(ra)* [van]. Tehát ők a villát nem a tányér bal felére teszik, hanem annak az »északi« oldalára. Ebben az esetben – valószínűleg – a tájékozódás természete és a hangalak az, ami különbözik a két nyelv között; a jelentés körülbelül ugyanaz lehet.” (Kuti 1999: 7). Ez a különbség sokkal szembetűnőbb az olyan helyzetek leírásakor, amikor nem konkrét helyviszonyokról beszélünk. Például az angol nyelvű beszélők ha valamit *összeadnak*, az ige mellett az *up* ('fenn, fel') prepozíciót használják: *to sum up*. A magyar nyelvi szemléletben az egy helyre kerülés domborodik ki, míg az angolban a sokaságból adódó FENN dimenzió.

---

nagyrészt *cselekvések* végrehajtásával töltik, és önmagukat alapvetően *jónak* tartják. Ez adja a tapasztalati alapot ahhoz, hogy önmagunkat inkább FENTnek, mint LENTnek, inkább ELŐLnek, mint HÁTULnak, inkább AKTÍVnak, mint PASSZÍVnak, inkább JÓnak, mint ROSSZnak gondoljuk.” („... people typically function in an *upright* position, see and move *forward*, spend most of their time performing *actions*, and view themselves as being basically *good*, we have a basis in our experience for viewing ourselves as more UP than DOWN, more FRONT than BACK, more ACTIVE than PASSIVE, more GOOD than BAD.”)

A térbeli viszonyok nyelvi leképezésében így nagyon fontos szerepet játszik a nézőpont kiválasztása. Azonban a nézőpontválasztás tárgyalása előtt meg kell vizsgálnunk azt a legalább két dolgot, amely között valamely viszonyt észlelünk és ezt nyelvileg kifejezzük. A két viszonyított dolog közül Willem J. M. Levelt (1996/2003: 131) *referens*nek nevezi azt a tárgyat, amelynek valamely téri tulajdonságát (helyét, útvonalát, irányultságát) akarjuk kifejezni, *relátum*nak pedig a terület egy olyan darabját, tárgyát, amelyhez képest határozzuk meg a referens téri helyzetét. Barbara Landau és Ray Jackendoff (1993/2003: 86) a lokalizálandó tárgyat *céltárgynak* (*figure objects*), és azt, amelyhez a céltárgyat viszonyítjuk, *viszonyítási tárgynak* (*reference objects*) nevezik. A megnevezés különbözősége ellenére mindhárman a viszonyításnak ugyanarról a két pólusáról beszélnek.

Valamely két dolog közötti viszony nyelvi leírásakor azonban különböző nézőpontokat választhatunk. A nézőpontválasztás attól függ, milyen kiindulópontot használunk az adott viszony leírásakor. Levelt (1996/2003) szerint választhatunk a deiktikus, az intrinzikus és az abszolút nézőpontok közül. A *deiktikus nézőpont* olyan háromhelyű reláció, amelynek a kiindulópontja a beszélő, aki saját szemszögéből írja le az adott viszonyt, míg az intrinzikus és az abszolút nézőpont mindig olyan kéthelyű relációkat eredményez, amelyek csak a referens, a céltárgyat és a relátumot, a viszonyítási tárgyat kapcsolják össze. Az *intrinzikus nézőpont* esetében a dolgok saját (intrinzikus) tengelyét vesszük tekintetbe, míg az *abszolút nézőpont* esetében a viszony jelölése „független mind a beszélő, mind a relátum saját koordináta-rendszerétől, és csakis egy rögzült támpontra érzékeny” (Levelt 1996/2003: 132). A különböző nézőpontok közötti különbséget Levelt (1996/2003: 131–2) egy olyan rajzhoz fűzhető kijelentések sorával illusztrálja, amelyen egy (az olvasó felé néző) szék és egy labda látható. A deiktikus nézőpont alkalmazásakor, annak függvényében, hogy a beszélő melyik tárgyat választja relátumnak, és melyiket referensnek, a következő kijelentésekkel élhetünk: *Látok egy széket és, tőle jobbra, egy labdát* vagy *Látok egy labdát és, tőle balra, egy széket*. Intrinzikus nézőpontot tükröz a *Látok egy széket és, tőle balra, egy labdát*, míg az abszolút nézőpontra utal a *Látok egy széket és, tőle északra egy labdát* kijelentés.

Alan Garnham (1998/2003) szintén három nézőpontról beszél, azonban ezeket jelentéseknek nevezi és más szempontok szerint közelíti meg. Elsősorban megkülönbözteti az alapjelentést. „Amikor egy beszélő alapjelentésben használ egy téri kifejezést, akkor önmagához viszonyítva lokalizál egy tárgyat. Az alapjelentés a legegyszerűsebb, bár az *alapjelentés* kifejezést használva nem áll szándékomban fokozati különbségtételt tenni a jelentések között. Szemantikusan az alapjelentés alap abban az értelemben, hogy a többi jelentés felfogható úgy, mint ennek a természetes kiterjesztése (...). A tipikus meghatározása egy térviszony-kifejezés alapjelentésének: B tárgy jobbra van S-től (speaker) AZT JELENTI, hogy nagyjából a pozitív X irányban van a beszélőtől (a beszélő-központú koordináta-rendszerben)” (Garnham 1998/2002: 38). A deiktikus valamint az intrinzikus jelentést az alapjelentés egy-egy kategóriájaként tárgyalja. „Egy téri kifejezés deiktikus jelentése két külső tárgyat viszonyít egymáshoz, a beszélőközpontú koordináta-

rendszeren keresztül. (...) Egy tipikus meghatározás a deiktikus rendszerben: A tárgy jobbra van B tárgytól azt jelenti, hogy A X koordináta értéke nagyobb, mint B X koordináta értéke a beszélőközpontú koordináta-rendszerben. (...) A térviszony kifejezések intrinzikus használata az alaphasználatból két lépésben vezethető le. Az első annak felismerése, hogy más emberek képesek használni az alaprendszert saját nézőpontjukból. Még általánosabban azt kell felismerni, hogy más embereknek és tárgyaknak saját személy- vagy tárgyközpontú koordináta-rendszerük van. (...) Az intrinzikus használat létrehozásakor a második lépés annak felismerése, hogy két ember vagy tárgy kapcsolatban lehet egymással az intrinzikus részeik vagy a másodikként említett tárgy (a referens) koordináta-rendszerén keresztül. Egy szokványos meghatározás az intrinzikus rendszerben: A tárgy jobbra van B tárgytól AZT JELENTI, hogy B központú koordináta-rendszert használva A pozitív X irányba van B-től” (Garnham 1998/2003: 38–40).

Amint Levett (1996/2003: 132) is rámutat: „a nyelv nem szabja meg a nézőpontválasztást”, a beszélőtől függ, melyiket választja. A nézőpontválasztást azonban nagyban meghatározza a dolgok **kanonikus orientációja**. Valamely két dolog közötti viszonyt leírhatunk pl. a felett–alatt vagy a mellett (jobbra–balra) relációval, annak függvényében, milyen nézőpontot választunk. Levett (1996/2003: 134–8) példájával élve: egy fekvő személy fejtetőjénél röpködő légyről beszélhetünk úgy, mint ami a személy feje felett, illetve mint ami a személy feje mellett (tőle jobbra vagy balra) helyezkedik el. A beszélők azonban ilyen esetben legtöbbször a kanonikus orientációnak megfelelően *a légy a személy feje felett van* kijelentést választják. A kanonikus orientációt a relátum, a **viszonyítási tárgy tengelye** határozza meg. Ugyanez a tengely, illetve a tengelyek orientációja és irányítottsága befolyásolja a téri részek elnevezését: „mind a nyelvi, mind a nem nyelvi adatok a tárgyi meghatározási folyamat során a tengelyek orientációjának és irányítottságának explicit reprezentációját alapozzák meg, ami azt jelenti, hogy szükségszerűvé válik a tengelyek teteje és alja, eleje és hátulja, mármint jobb és bal oldala közötti megkülönböztetés. (...) Az emberi test fő tengelye függőleges irányítottságú, és a felsőtest generalizált kúpját határozza meg. A két orientáló tengely pedig az előlről–hátra és az egyik oldaltól a másikig való irányokat határozza meg. Ezenkívül egy tengelyt tetszőlegesen intrinzikusan irányítottnak vagy szimmetrikusnak nevezhetünk. (...) Az irányított tengely olyan inherens szabályszerűséget foglal magában, melyek az egyik végének a másiktól való megkülönböztetését teszik lehetővé; ugyanakkor megkülönböztetik az alulsó részt a felsőtől és az elülsőt a hátsótól. Ennek értelmében az emberi alak irányított elülső–hátsó tengelye határozza meg az orr, a lábfej és a köldök elhelyezkedésének szabályosságát. A szimmetrikus tengely a tárgy mindkét felének ekvivalens kidolgozottságát biztosítja. Például, az emberi alak oldaltól-oldalig húzódó tengelye a végtagok és az arcreszkek szimmetriáját határozza meg” (Landau–Jackendoff 1993/2003: 78–9). A kognitív szempontú kísérletek során kimutathatóvá vált, milyen fontos szerepet játszanak a dolgok, különösen a viszonyítási tárgy tengelyei a nézőpont kiválasztásában.

Hasonlóan fontossá válik az is, hogy a téri viszonyok leírásában milyen mértékben használjuk a megfelelő dolog formáját, tulajdonságait. Az angol nyelv prepozícióinak tárgyalása során Landau és Jackendoff (1993/2003) felfigyelt arra, hogy amikor valamely dolognak a térben való helyzetét próbáljuk meghatározni, a dolog általános tulajdonságait vesszük csak figyelembe, mintegy sematizáljuk mind a viszonyítási, mind a céltárgyat, és a prepozíciók inkább a terület milyenségét, a távolságot és az irányt, a láthatóságot és az elfedést kódolják. Ugyanis az egyes prepozíciók használatára vonatkozó megszorítások nem a céltárgy milyenségére, hanem a viszonyítási tárgy területére vonatkoznak, és a tárgyak leírására, alakjára vonatkozó tulajdonságok közül csak a kulcsfontosságúakat tartják meg: a határokat, a felszínt és a tárgy térfogati, tengelyi sajátosságait. „Azok a területek pedig, amelyek útvonalak, vagy a tárgy mozgása szempontjából fontosak, éppen ezekre a helyleírásokra támaszkodnak, hozzáadva még olyan operátorokat is, melyek meghatározzák az útvonalat egy bizonyos helyhez viszonyítva, és azt, hogy hol kezdődik és végződik az útvonal” (Landau–Jackendoff 1993/2003: 111). Így a valahol létel kifejezésekor a viszonyítási tárgynak a térfogata, a felszínének a milyensége, a (határ)vonalai, a tengelye válik fontossá; a céltárgy esetében azonban csupán a tengely fontossága domborodik ki. A viszonyítási tárgy kapcsolata a területtel sokkal gazdagabb képet mutat: itt nemcsak a választott tengelyrendszer, hanem a távolság és az irány is szerepet játszik az adott reláció leírásakor használatos prepozíció kiválasztásában. Így pl. az *on* 'valamin' prepozíció használatakor az angol beszélők tekintetbe veszik (a) a viszonyítási tárgy felületét és térfogatát (vagyis azt, hogy a tárgynak vízszintes felülettel kell rendelkeznie ahhoz, hogy valamit rá lehessen helyezni, illetve elég nagynek kell lennie ahhoz, hogy a céltárgy rajta elférhessen), (b) azt, hogy kanonikus pozícióban a viszonyítási és a céltárgy egymáshoz képest függőlegesen helyezkedjen el, (c) azt, hogy a viszonyítási tárgy milyen kapcsolatban van a területtel (kontaktusban kell lennie a céltárggyal, és nem lehet belső rész), valamint (d) azt, hogy a láthatóság és elfedés szempontjából milyen a két tárgy közötti viszony.

Habár a térbeli viszonyok nyelvi leképezése nyelvenként változhat, a térbeli viszonyt kifejező nyelvi elemek kiválasztása során bármely nyelvben fontosnak mutatkoznak a viszonyítási tárgy, valamint a céltárgy minimális észlelési feltételei és a nézőpont megválasztása.

3. A kutatás módszere: a szinkrónia és a diakrónia kérdése

3.1. A szinkrónia és a diakrónia különválaszthatóságának kérdése

A XIX. században uralkodó diakrón szemléletmódot a XX. század elején a szinkrón szemléletmód váltotta fel. Habár Jakobson (1963, 1969) hangsúlyozta, hogy a szinkrón nyelvéllapot nem egyenlő a statikával, hanem a szinkróniában mind a statika, mind a dinamika benne van, a nyelvészek mereven elkülönítették a két szemléletmódot. A XX. század második felében változatlanul megmaradt a szinkrónia és a diakrónia különválasztása, de a nyelvészek kiemelték, hogy e két szemléletmódot csak

módszertanilag szükséges megkülönböztetni, hiszen a szinkrón nyelvállapot nem jelent teljes mozdulatlanságot, és a diakrón sem jelent szüntelen változást. Nem ellentétet, hanem „egymás mellettiségen és kölcsönösségen alapuló viszonyt” (Benkő 1988: 146) kezdtek látni a két nyelvállapot között, azzal a megszorítással, hogy „bizonyos értelemben továbbra sem lehet a szinkroniát és a diakroniát »összekevernük»” (Károly 1969: 167) mint szemléletmódot, vizsgálati módszert.

A XX. század nyolcvanas éveiben a kognitív grammatika követői nemcsak a grammatika és a szemantika különválasztásának szükségtelenségét hirdetik, hanem a kompetencia–performancia, homonímia–poliszémia, konnotáció–denotáció, morfofonetikai–fonológiai szabályok, konkrét–absztrakt, valamint a szinkrón–diakrón¹⁷ – általuk hamisnak nevezett dichotómiáknak – a felszámolására is törekednek, hiszen felfogásukban: ha mindenképpen ragaszkodunk e dichotómiákhoz, szem elől veszítjük az átmeneti alakokat és szerkezeteket (Langacker 1987: 18)¹⁸. A nyelvtörténész számára pedig sokszor „fontosabb a kivételes a szabályosnál, mert a kivételekben indul meg a nyelvi változás” – hangsúlyozza Károly Sándor (1964: 169). Ma már közhellyé vált az a nyelvészeti tétel, miszerint a nyelv a szinkroniában működik, és a diakroniában jön létre. A szinkronia csak viszonylagos mozdulatlanságot jelent: a szinkroniában jelen levő mozgások indítják el a diakronikus változásokat, és ezek a változások csak két vagy több szinkrón metszet összehasonlításakor mutathatók ki. Így a nyelvtörténésznek szükségszerűen figyelnie kell a szinkrón nyelvállapot összes kérdésére is, azonban a történeti vagy diakrón nyelvtan legfőbb feladata a nyelvi változások vizsgálata marad. Több szinkrón metszet összehasonlításakor figyelmet kell fordítani a szinkrón állapotban zajló mozgásokra, a kivételekre, az átmeneti alakulatokra is.

A történeti anyag vizsgálatakor nemcsak a számbavételre kell fektetnünk a hangsúlyt, hanem a nyelvtörténésznek „keresnie kell a változások végbemenetelének indítékait, és vizsgálnia kell a változások végbemenetelének hatásait, következményeit” (Benkő 1975: 335).

3.2. A diakrónia és a kognitív nyelvészet

A kognitív grammatikusok szerint a tudományos tevékenység alapvető feladata nem a magyarázás, hanem a megértés. A megértésnek viszont nem egyféle leírason

---

¹⁷ Ebben az esetben a szembenállás a nyelvállapotbeli szinkroniára és diakroniára vonatkozik.

¹⁸ „Among the many distinctions commonly treated by investigators as rigid dichotomies are the following: synchrony vs. diachrony, competence vs. performance, grammar vs. lexicon, morphology vs. syntax, semantics vs. pragmatics, rule vs. analogy, grammatical vs. ungrammatical sentences, homonymy vs. polysemy, connotation vs. denotation, morphophonemic vs. phonological (or phonological vs. phonetic) rules, derivational vs. inflectional morphology, vagueness vs. ambiguity, and literal vs. figurative language. I regard all of these as false dichotomies (...). Strict adherence to them results in conceptual problems and the neglect of transitional examples” (Langacker 1987: 18).

kell alapulnia, hiszen az egy szempontra korlátozódó leírás nem vezethet a valóság megértéséhez (Bańcerowski 1999: 78). A történeti és leíró szempontok egyszerre való érvényesítése a minél jobb megértést hivatott szolgálni.¹⁹ Azonban még így sem sikerül mindig megnyugtató választ adni például a változások mikéntjére. „Ha az absztrakt sík más területét nézzük – írja Hadrovics (1992: 57) –, szintén megszűnik a tárgyi valóság szemlélete, a körvonalak teljesen elmosódnak, a térviszonyok kifejezésére alakult helyhatározók elvesztik konkrét jelentésüket, és sokszor egészen ellentétes jelentésű ragok vagy viszonyszók ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére szolgálhatnak. (...) Ugyanez a jelenség tapasztalható az igeekötők használatában. Egy ilyen mondatban: »Az orvosságot *megvettem*, dobozából *kivettem*, egy korty vízzel *bevettem*«, az igeekötők jelentése világosan elkülönül egymástól, de mihelyt átlépünk az elvont síkra, ezek a jelentéskülönbségek megszűnnek: »A bűnös a bűnét *megvallotta*, *kivallotta*, *bevallotta*«.» Hadrovics (1992: 360) az igeekötők jelentésváltozásait vizsgálva a továbbiakban arra a következtetésre jut, hogy „az elvont síkon az igeekötők nagyon szabadon csatlakozhatnak egy-egy igéhez, és teljesen a nyelvfejlődés végtlen játékatól függ, hogy milyen használatban rögződnek meg”. Ha azonban a kognitív nyelvészet felől közelítünk a kérdéshez, világossá válik, hogy mindez nem a nyelvfejlődés végtlen játékanak az eredménye, hanem a beszélőknek a dolgokhoz való viszonyában vagy nézőpontjában, illetve a látásmódban, rálátásban történt elmozdulás határozza meg a nyelvbeli változást. Ugyanúgy, ahogy egy helyzetről a szinkroniában többféleképpen beszélhetünk (pl. *A könyv a váza mögött van* és *A váza a könyv előtt van*), s ez ugyanannak a helyzetnek két külön nézőpontját villantja fel, a diakroniában bekövetkező változások nagy része a látásmódban, rálátásban bekövetkező változásoknak köszönhető.

Régi nyelvi adatokkal dolgozva nem csak arra keresem a választ, hogy milyen észlelési feltételek határozták meg a *fel*, *alá* és *le* igeekötők használatát egy adott korban, hanem arra is, hogy például a régi *beesküszik*, *beszentel*-t miért váltotta fel egy későbbi korban a *felesküszik*, illetve a *felszentel*. Amikor két dolog közötti viszonyt fejezünk ki, fontos, hogy melyiket választjuk viszonyítási alapul, illetve melyik jellemzőt választjuk ki, amely alapján megnevezzük az adott viszonyt. A *beesküszik* és a *beszentel* esetében a valahova, valamilyen közösségbe való bekerülés mozzanata kerül előtérbe. A *felesküszik* és a *felszentel* használatakor ez nem szűnik meg, de sokkal fontosabbá válik a befogadó csoport, közösség értékelése, vagyis az a tény, hogy ezeket a közösségeket kiváltságosaknak, magasabb rendűeknek, más csoportokkal összehasonlítva pozitívabbnak, és ezen keresztül fentieknek érezzük.

A változás okait a nyelvtörténeti szakirodalom belső és külső okokra választja szét (vö. Benkő: 1988), a kognitív grammatika szemlélete szerint nincs szükségünk erre a megkülönböztetésre, hiszen a viszonyok változása a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyának a megváltozásában keresendő, s ezeknek a viszonyoknak

---

¹⁹ A leíró és a történeti szempontok együttes érvényesítésén azt értem, hogy miután legalább két korszak szinkron nyelvi állapotát megvizsgáltuk, a köztük kimutatható különbségeket diakrón szempontból összevetjük.

a változása tükröződik a változó nyelvben, míg a körülöttünk létező világ alapján nem változik. A nyelvbeli kategorizáció dinamikus folyamat, vagyis „(a) folyton új elemi kategóriák jöhetnek létre (miközben mások eltűnhetnek); (b) a már meglévők olyan attribútumokkal gazdagodhatnak, amelyek eredetileg nem voltak meg bennük; (c) ezáltal új strukturális hasonlóságok keletkeznek, illetve a már meglévők új elemekkel gazdagodnak, ami által a jelentések rendszere koherensebbé, ugyanakkor még sajátosabban nyelvivé válik; (d) merőben új (...) kategóriák jönnek létre, amelyeknek csupán nyelvi realitásuk van (...), amelyeknek tehát a reális világban semmi sem felel meg mint olyan” (Szilágyi 1996: 58). Éppen ezért nem a nyelven kívüli vagy nyelvbeli okokat kell vizsgálnunk, hanem azoknak a kognitív folyamatoknak a leképezését kell összehasonlítani, amelyek a módosulásokat előidézik.

4. A kutatás anyaga és a korszakok kiválasztása

A vizsgálat anyagául szolgáló korpuszt az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (a továbbiakban SzT.)²⁰ I., III. és VII. köteteiből, a Nyelvtörténeti Szótárból (a továbbiakban NySz.)²¹, Hegedűs Attila és Papp Lajos szerkesztette *Középkori leveleink 1541-ig* című levél- és okiratgyűjteményből (a továbbiakban KLev.), valamint a XV–XVI. századi kódexekből²² gyűjtöttem. Választásomat az indokolja, hogy míg a kódexek és a NySz. adatai inkább az írott nyelvi regiszterbe tartoznak, a SzT. beszélt nyelvi szövegek átíratát is tartalmazza szép számmal. Így lehetőség nyílik arra, hogy jobban betekinthessünk a kiválasztott korok nyelvébe, és minél komplexebb képet kapjunk róla.²³

---

²⁰ A SzT.-ből vett példák esetében az adatokat évszámok előzik meg, és szögletes zárójelbe tett, helyre és levéltárra való utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását l. a SzT. I. és V. kötetében.

²¹ A NySz.-ből vett példák esetében az adatokat évszámok előzik meg, és kerek zárójelbe tett levéltári utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását l. a NySz. I. kötetében.

²² Az egyes kódexekből származó példák előtt a kódexek szokott rövidítését használok, amelyet az adott kódex lapszáma követ évszámmegjelölés nélkül.

²³ „Az új magyar történeti nyelvtan megalkotóinak feltétlenül számba kell venniük, hogy állandósult szókapcsolatainknak, szólásainknak, igei szerkezeteinknek és vonzatainknak mely elemei, mikortól és milyen mértékben minősíthetők latin, majd később főleg német tükörfordításoknak” (Balázs 1980: 38). Vizsgálatom során nem teszek különbséget a „magyar” és az „idegen” szerkezetek között, mivel meggyőződésem, hogy azok a tükörfordítások, amelyek több ideig éltek vagy napjainkban is élnek a magyar nyelvben, és amelyek éppen ezért nem minősülnek alkalmi átvételeknek, fordításoknak, szerves részét képezik a magyar nyelvnek. Ugyanis bármely nyelv befogad idegen elemeket, de ezeket csak rövid időre őrzi meg idegenként. Ha a nyelv beszélői elfogadják a kifejezést, akkor maga a szerkezet nem idegen az adott nyelvet beszélő közösség nyelvi világlátásától. Az egyéni szóhasználatot azonban külön kiemelem, különösen akkor, ha ez csak egy-két adalékra korlátozódik, és más forrásból nem került elő, valamint nincs bizonyíték arra, hogy ezt a fordítón, az írón vagy a vallomást tevőn kívül mások is használták volna.

Az adatgyűjtés során igyekeztem az említett források összes *fel, alá és le* igekötőt tartalmazó szavát kicédulázni. A korpuszba nemcsak az igék kerültek be, hanem a továbbképzett alakok: főnevek, melléknévi igenevek is, azonban az utóbbiakat csak abban az esetben használtam fel, ha egy adott korból nem került elő igekötős ige. Mivel a történeti változások nyomon követéséhez szükségesnek tartottam a mai magyar nyelvállapottal való összevetést is, a korpuszba a Magyar Nyelv Értelmező Szótára (1959–1962, a továbbiakban ÉrtSz.), és a Magyar Értelmező Kéziszótár (2003, a továbbiakban ÉKSz.) *fel, alá és le* igekötős igéinek egy része is bekerült. Nem célom a vizsgált igekötők mai nyelvi teljes körű vizsgálata, az ÉKSz. anyagát csak a változások minél jobb megvilágítása érdekében használom.

Tanulmányomban – az összegyűjtött anyag nagysága miatt – nem idézek minden példamondatot, szövegrészt, így csak az adott csoportra legjellemzőbb adatokat közlöm, különösen ott, ahol a szövegrészek teljes felsorolása adattárrá változtatná a könyv érdembeli fejezeteit, alfejezeteit. Természetesen igyekszem minden igekötős igére kitérni. Azonban valamely csoport bemutatásakor ugyanazon igekötős igéből csak két-három adalékot idézek századonként.

A magyar nyelv történetének korszakolásakor a kutatók a magyar történelem fontos eseményeit választják ki. Indoklásuk inkább gyakorlati és módszertani szempontokra támaszkodik. A nyelv történetében végbement változások szerinti felosztást az is megnehezíti, hogy a különböző jelenségek vizsgálata során más és más korszakhatárokat húzhatunk meg.²⁴ Két nagy nyelvtörténeti kor: a kései ómagyar és a középmagyar kor összehasonlítására vállalkozom, és az újmagyar korba való teljes betekintés nélkül a mai nyelvben használatos igekötős igékkel is összevetem a régebbi korok adatait. A kései ómagyar kort a szakirodalomban általánosan elfogadott XIV. sz. köz. és 1526 közé helyezem (vö. Benkő 1991: 22–4). A középmagyar kort kiterjesztem a XVIII. század végéig, hiszen a nyelvújítás korai szakaszának a hatása csak a XIX. század első évtizedeiben érezhető nagymértékben hatását. Mivel a XVIII. század végén és a XIX. század elején végbement változások egy külön tanulmány tárgyát képezik, a vizsgálatot nem terjesztem ki erre a korra, ellenben – ahogy jeleztem – bizonyos esetekben szükségesnek tartom a régi adatoknak a maival való összevetését.

Ahhoz, hogy az egyes igekötők használatában végbement változásokat jobban nyomon lehessen követni, és elkerüljem a fölösleges ismétléseket, az anyag bemutatásakor nem korszakonként tárgyalom az egyes igekötőket, hanem az igekötők használati körét kijelölő csoportokon belül mutatok rá a különböző korszakok közötti különbségekre, illetve hasonlóságokra.

---

²⁴ A korszakolás kérdését részletesebben l. Deme 1950: 210–22; Bárczi 1950: 1–8; 1951: 125–35; Benkő 1964: 137–45; 1991: 22–4; Kiss–Pusztai 2003: 15–7.

II. AZ IGEKÖTŐ KÉRDÉSE A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN

Jakab István *A magyar igekötő szófajtani útja* (1982) című könyvében nyomon követi, hogyan határozták meg, hova sorolták be és miként jellemezték az igekötőket az első nyelvtanainktól kezdve az 1980-as évekig. Habár Jakab (Jakab 1982: 3) elsősorban „a szófaji besorolás – ezzel igen szoros kapcsolatban – a megnevezés s emellett a meghatározás és az állománykijelölés szempontjából” vizsgálja meg az eddig megjelent nyelvtanokat, a könyv lapjain más vizsgálati szempontokat is figyelembe vesz: ahol szükségesnek látja, részletesen tárgyalja az elemzett nyelvtan szerzőjének az igekötő fontosabb jellemzőiről alkotott véleményét, illetve az igekötő jelentésségére valamint jelentésmódosító szerepére is kitér.

Jakab nemcsak itt, hanem korábbi összefoglaló munkájában (1976) is tudományos igényességgel mondhatni teljes képet ad az igekötők kutatásának történetéről. Éppen ezért csak azokra az 1982 előtt megjelent művekre térek ki, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a dolgozatom kutatási szempontjaihoz, vagy amelyek kiegészíthetik Jakab István összefoglaló munkáját, illetve az 1980-as évek derekától megjelent fontosabb tanulmányokra, nyelvtanokra. A bemutatáskor elsősorban nem időrendi, hanem tematikus sorrendet követek. Először olyan tanulmányokat említek, amelyek egy-egy részkérdéssel foglalkoznak szinkrón szempontból. Ezután a szinkrón szempontokat érvényesítő összefoglaló jellegű munkákra térek ki. Ezeket követik a történeti szempontú tanulmányok és összefoglaló munkák. A legvégén pedig olyan tudományos cikkeket mutatok be, amelyekben felfedezhetők a kognitív szempontok, illetve amelyek teljesen kognitív szempontú vizsgálatot tartalmaznak.

1. Az igekötőnek a grammatikai rendszerbeli helyének kijelölésére tett kísérletek a kezdetektől napjainkig az önálló szófajiságtól a képzőszerű módosítószóig felölelik az összes lehetséges változatot. Az utóbbi évtizedekben a kutatók nem arra keresik a választ, hogy az egyes szófaji kategóriák közül melyikbe lehetne besorolni az igekötőt, hanem arra, hogy a magyar igekötők önálló szófajisággal rendelkeznek-e vagy sem. Jakab István (1982: 57) az önálló szófajiságot hangsúlyozza: „Igekötőnek tekinthető az a lativusi árnyalatú határozószószerű elem, amely konkrét és átvitt jelentésben egyaránt járulhat nagyobb mennyiségű igei lexémához. Ez az igei lexéma lehet elemi, de lehet képzett is, sőt az igekötős alakulat is eleméül szolgálhat bármiféle további szóalkotásmóddal létrehozott újabb lexémának, és a nyelvhasználatban is gyakran előfordul.”

Simon Györgyi *A szófaji felosztás problémái* (1973) című tanulmányában tagadja az igekötő önálló szó voltát, „mert nincs fogalmi tartalma, csak az ige jelentését módosítja többféleképpen” (Simon 1973: 54). Ugyanezen a véleményen van Szili

Katalin is (1985), aki az önálló jelentés hiányát hozza fel érvként, amikor az igekötőt előképzőként határozza meg.²⁵ Lengyel Klára (1995) óvatosan közelíti meg a kérdést: „Hogy azonosítható-e az igekötő funkciója a képzőkével, nehéz eldönteni. Általában véve, természetes, hogy nem azonosak, hiszen a nyelv mindkét elemet megtartja, együttesen is felhasználja. Az igekötőknek van a képzőkhöz hasonló és a képzőketől eltérő funkciója. (...) Az igekötő például önmagában sohasem módosít vagy jelöl szófajt, a képzőknek pedig pl. nincsen irányjelölő képességük. Az igekötők és a képzők funkcióhalmazának valóban van (...) metszete. A metszetben a perfektivitás, az akcióminőség-képzés és az alapszó vonzatkeretének, illetőleg egyéb szintaktikai tulajdonságának megváltoztatása szerepel” (Lengyel 1995: 331). Habár az utóbbi évtizedekben az igekötők képzőként való besorolását valló nézetek megszorodtak, a nyelvtanok és tanulmányok többsége mégis az önálló szófajiság mellett érvel.

Az igekötő szófajtani helyének kijelöléséhez szorosan kapcsolódik az a kérdés is, hogy miként tekintünk azokat a személyragozott alakokat, amelyek bizonyos igekötők esetében első és második személyben megjelennek. Általánosan elfogadott vélemény, hogy a *hozzá, rá, mellé* személyragozható szavak közül igekötőnek tekinthetők a harmadik személyűek, amelyek közvetlenül tapadnak az igehez, míg az első, második személyben használt *rám, rád* típusúak a határozószók kategóriájába sorolandók. É. Kiss Katalin (1996–1997) arra a következtetésre jut, hogy „ha a személyragos *utánuk, melléjük, hozzájuk, beléjük, utánam, melléd, hozzánk, belétek* alakok nem lehetnek igekötők, csak valódi határozószók, akkor az *utána, mellé, hozzá, belé* sem igekötők, hiszen ők is személyragot viselnek” (É. Kiss 1996–1997: 30). Kövendi Dénes (2000) a *rá* személyragos alakjainak határozószói és igekötői funkciójáról szól, azonban a szórendi kritérium segítségével, amely alapján vizsgálja a kérdést, nem tudja megoldani a problémát. Meglátásom szerint „A paradigmásor megbontása nélkül két megoldással élhetünk. Az első esetben a *rá, neki, hozzá* stb. előtagúak közül csak azon igéket tekintjük igekötőseknek, amelyeknek egyáltalán, egyetlen személyben sem személyragozható az előtagja. És így a *ráad* valamint a *ránehezedik* esetében egyes szám harmadik személyben se beszéljünk igekötőkről. A második esetben pedig a személyragos alakokat is vegyük fel az igekötők sorába. Mivel egyrészt a nyelvtanok a helyesírássra hivatkoznak (vö. azzal a gyakori

²⁵ „Az igekötő ugyanis az önálló szók között foglal helyet nyelvtanaink többségében, holott nem rendelkezik annak legfontosabb jellemzőjével, a jelentésbeli önállóság kritériumával. Ezért is kötődnek szinte korlátlanul az igék különböző csoportjaihoz, új és új jelentésmozzanatot felvéve, szemben az önálló szóval, amelynek szemantikai markerei szigorú szelektív korlátozást írnak elő, így kapcsolódási lehetőségei végesek. (...) Megítélésünk szerint a nyelvhasználatban a igekötő előképző, amely poliszemantikus jellegéből adódóan az igék nyelvtanilag vagy szemantikailag jól meghatározható csoportjaihoz kapcsolódva vesz részt a szóalkotásban. Az így létrejött igekötős ige láncszem a képzett és az összetett szavak között. Szemantikailag olyannyira komplex egység, hogy gyakran sokkal inkább a mondat körébe sorolható jelenség, mintsem szó” (Szili 1985: 16–9).

kijelentéssel, hogy az igekötőt egyenes szórend esetében egybeírjuk az igéjével). és ez nem képezheti a szófaji kategóriába való besorolás kritériumát, másrészt egy szó ragozási paradigmáján belül nem látom indokoltnak szétválasztani szótanilag az azonos funkcióban szereplő elemeket, a személyragos alakokat is igekötőnek tartom” (Fazakas 2002: 34).

Az igekötő mondatbeli helyére és az ezzel összefüggő mondatjelentés-megkülönböztető szerepére már a korai nyelvtanok szerzői is felfigyeltek. A legújabbkori kutatások is részletesen kitérnek erre a kérdésre. Vörös József *Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe* (1973a) című tanulmányában a határozott és határozatlan tárgy, illetve az alany szemszögéből vizsgálja az igekötő helyét a mondatban. Ugyancsak Vörös (1973b) próbál a szórend tárgyalása során feleletet adni arra a kérdésre: mennyire egyformán, illetve különböző módon viselkednek a határozószók és az igekötők a mondatban. A cikk egyben kísérlet arra, hogy szórendi szempont bevezetésével lehessen elhatárolni a határozószókat az igekötőktől. H. Varga Gyulát (1996–1997) tanulmányának megírására az elváló és beékelődő igekötők explicit leírása és algoritmikus elemzése készítteti, amely segíthet a számítógépes nyelvészethez abban, hogy minél könnyebben használható programok készülhessenek.

Az igekötőkkel kapcsolatos kérdések közül talán a szintaktikai viselkedésüket, az aspektualitást és a funkciókat érintők foglalkoztatták behatóbban az utóbbi évtizedekben a nyelvészeket. Fülei-Szántó Endre arra a kérdésre keresi a választ, hogy „minden esetben úgy történik-e, hogy az alapige jelentése az igekötő jelentésének hozzáadásával módosul?” (Fülei-Szántó 1980: 329). Három jelentésmódosulási változatot sorol fel: az aspektuális jelentésváltozást, az irányváltozást és a teljes jelentésváltozást, amelyek közül részletesebben az akcióminőségre, az aspektualitásra fekteti a hangsúlyt. Pete István (1994) a mondataspektus és az ige szemlélet elkülönítésének tárgyalásakor összeveti az orosz és a magyar nyelvben tetten érhető perfektívációt és imperfektívációt, és a magyar ige szemlélet rendszerének bemutatásakor tér ki az igekötők szerepére. Ugyancsak az imperfektív–perfektív ige párok ürügyén ír részletes tanulmányt Szili Katalin (1988) a *meg* igekötő kapcsolódásáról. A kiválasztott igekötő kapcsolódásában fellelhető szabályosságokat és szabálytalanságokat kizárólag az aspektus felől közelíti meg. Szintén Szili (2001) foglalkozik részletesen a *meg* igekötő perfektív funkciójával.

Schlachter Wolfgang (1982) tanulmányában azokat az igekötős igéket vizsgálja, amelyek igéi névszóból képzettek, és amelyeket nem használunk önállóan, igekötőjük nélkül.

2. Komplexebb képet adnak az igekötőről az utóbbi évtizedekben megjelent összefoglaló munkák. A *Strukturális magyar nyelvtan* mondatannal foglalkozó első kötetében (Kiefer 1992) két fejezet is foglalkozik az igekötőkkel. Az elsőben Komlósy (1992: 299–507) a komplex régensek körébe sorolja a igekötős igéket, és ezeket a régensek és vonzatok viszonyában tárgyalja. Elsősorban a szófajiséggel kapcsolatos problémákat sorakoztatja fel, és rámutat arra, hogy „Valójában az is teljességgel tisztázatlan, hogy amikor egy-egy elemet igekötőnek nevezünk, akkor

ezzel szófajára, szemantikai típusára vagy szintaktikai funkciójára utalunk-e. Ahhoz, hogy valamivel tisztábban láthassunk, vizsgálódásaink során következetesen meg kell különböztetnünk egymástól ezt a három síkot” (Komlósy 1992: 498). Ezek után az igezők szórendi viselkedését, az igezőkéhez hasonló viselkedésű további egységeket, majd az igezőszerűen viselkedő vonzatokat tárgyalja. A második, igezőket tárgyaló fejezetet Kiefer Ferenc (1992: 801–887) írja, aki *A folyamatosság és a befejezettség kifejezésének grammatikai eszközei* című alfejezetben foglalkozik részletesebben az igezők funkcióival és szórendi helyével.

É. Kiss Katalin (1998: 33–37) az *Új magyar nyelvtannak* (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998) ugyancsak a mondattani részében ír az igezőről, melyet az igemódosító osztályába sorol. A kizárólag igei vonzatként tárgyalt igezők két szerepkörére tér csak ki: az ige jelentésének és az ige által kifejezett akció minőségének módosítására.

H. Varga Gyula (1998) *Gondolatok a magyar igezők természetéről* című tanulmányában az igezőállomány kérdésén, az igező funkcióinak és a prefixum-természetének részletes bemutatásán keresztül kísérel meg egy minden szempontot kielégítő meghatározást adni.

A *Strukturális magyar nyelvtan* morfológiával foglalkozó harmadik kötetében (Kiefer 2000) Kiefer Ferenc és Ladányi Mária (Kiefer–Ladányi 2000) az eddig bemutatott összegző kötetekhez képest sokkal részletesebben tárgyalja az igezők felvetette problémákat. Elsősorban az igezős ige létrehozásáról értekeznek, és a következőképpen indokolják, miért tárgyalják ezt a jelenséget az alaktan körében: „Az igezős ige képzése is a szóalkotáshoz tartozik, amely néha a szóképzéssel, néha pedig inkább a szóösszetétellel mutat rokonságot, ennek ellenére egyikhez sem sorolható, mivel a képzés eredménye sem nem képzett, sem nem összetett szó. Az eredmény a szintaxis szempontjából nem viselkedik szóként. Az igezős ige lexikai egységek, amelyekben az igező és az alapige között szoros szemantikai kapcsolat áll fenn. Első feladatunk tehát annak a kérdésnek a tisztázása, hogy az igezős ige képzése hogyan helyezhető el az alaktanban” (Kiefer–Ladányi 2000: 453).

Ezek után az igezők szófaji besorolását kísérlik meg, és ennek érdekében megvizsgálják az igezők szemantikai szerkezetét is, vagyis azt, hogy szemantikailag az igező predikátumként vagy funktorként viselkedik-e. A továbbiakban kilenc, igezővel képezhető akcióminőséget mutatnak be: az ismétlődést (frekventatív akcióminőség), a telítettséget (szaturatív akcióminőség), a behatárolhatóságot (delimitatív akcióminőség), a kezdetet (inchoatív akcióminőség), a teljességet (totális akcióminőség), az eltúlzottságot (intenzív akcióminőség) és a kimerítőseget (exhausztív akcióminőség). *A magyar igezőállomány* című alfejezet az eddigi eredmények alapján próbálja feltérképezni a mai magyar igezőket.

Az utolsó alfejezet az igezők kapcsolódási mintáinak bemutatására vállalkozik. A vizsgálat során nem általános kapcsolódási mintákat kapunk, hanem négy, a *be*, a *szét*, az *agyon* és a *tönkre* igező részletesebb elemzését olvashatjuk, hiszen „az igezők kapcsolódási mintái – az igezőket jellemző poliszémia miatt – nem általában, hanem csak az igezők egyes jelentéseire nézve határozhatók meg, mivel

egyazon igekötő kapcsolódási lehetőségei az adott igekötő különböző jelentéseiben eltérnek egymástól. (...) a hangsúlyt azokra a kapcsolódási lehetőségekre helyezzük, amelyek produktív képzési szabályok által létrehozható, tehát morfológiailag komplex alapszavakat (is) érintenek” (Kiefer–Ladányi 2000: 483). Mindenik igekötő kapcsolódási mintáinak bemutatása előtt megadják az adott igekötő jelentéseit is, amelyek nagy része egybeesik az akcióminőségekkel. Így a *be* esetében három jelentést különítenek el: az irányjelentést, a teljességet (totalitást), valamint a telítettséget (szaturativitást). A *szét* igekötőnek két jelentést tulajdonítanak: az irányjelentést és a ’részekre [választva/válva]’ jelentést. Az *agyon* esetében három jelentésről beszélnek: 1. ’halálra’, 2. eltúlzottság (intenzitás), 3. kimerítőség (exhausztivitás); míg a *tönkre* igekötő jelentései a 1. ’[nagyon, túlságosan →] (teljes) károsodás[t okozva/szenvedve]’, 2. kimerítőség (exhausztivitás). A kapcsolhatóság vizsgálata során a szerzők tulajdonképpen azt vizsgálják, hogy milyen típusú igecsoportok igéihez járulhat igekötő, „azaz milyen (szintaktikai, szemantikai és/vagy morfológiai) tulajdonságok jellemzik azokat az igéket, amelyekkel a vizsgált igekötők termékenyen kapcsolódhatnak” (Kiefer–Ladányi 2000: 515–6).

A *Magyar grammatikának* (Keszler 2000) *Az igekötő* című fejezete (Balogh 2000: 264–7) szintén minden, igekötőkhöz kapcsolódó kérdést körüljár. Foglalkozik az igekötő fogalmával, általános jellemzésével, alakjával. Mivel Balogh Judit szerint a „jelentésmódosító és a szintaktikai funkció nem határolható el élesen egymástól” (Balogh 2000: 265), *Az igekötők funkciója* című alfejezetben mutatja be az igekötő jelentésmódosító szerepkörét és szintaktikai szerepét. Befejezésképpen az igekötőknek más szófajokkal, a névutókkal, határozószókkal való kapcsolatát is példákkal világítja meg, valamint szól arról, hogy „A fokjellel ellátott igekötők már határozószók (...). Személyes névmások a személyraggal ellátott igekötők” (Balogh 2000: 267).

3. A történeti szempontokat tekintetbe vevő tanulmányok közül elsősorban a B. Gergely Piroskáét (1980) emelném ki, aki végigkíséri az *által* ~ *át* igekötő és névutó alaki és funkcióbeli változását, és hangsúlyozza „Az *át* és az *által* története újólag bizonyítja, hogy a hangzásban bekövetkező változások többnyire jelentősen befolyásolják a rendszer mozgását is” (B. Gergely 1980: 356).

R. Hutás Magdolna korábban, a *rá* igekötős igék kötött bővítményeiről írt tanulmánya (R. Hutás 1978) után több igekötős ige kötött bővítményeit vizsgálja a kései ómagyar korban (R. Hutás 1983). A szerző két nagy csoportra osztja ezeket a szerkezeteket (1. az igekötő meghatározza magát a bővítmény formáját, 2. az igekötő csak az irányt szabja meg), majd ezeket elemzi részletesen. Az első csoportban a *be* ~ *bele* ~ *bel* és az *el*, míg a másodikba a *ki*, *által*, *el*, *fel*, *le*, *reá* igekötős igékkel foglalkozik.

D. Mátai Mária (1989) részletesen mutatja be a korai és a kései ómagyar kor igekötőit, azok alaki és funkcionális kérdéseit *Igekötőrendszerünk történetéből* című tanulmányában.

Kálmán Béla (1991) a Régi Magyar Glosszárium, a Jókai kódex, a TESz. adatai és a SzT. alapján próbálja nyomon követni az *agyon*, *alá*, *által* ~ *át* igeekötők történetét.

4. Hadrovics László a *Magyar történeti jelentéstan* (1992) című munkájában a szavak jelentésének tanulmányozását tűzi ki célul. A szerző a történeti és leíró szemléletet egyidejűleg érvényesíti „anélkül azonban, hogy a kettőt keverné, illetőleg szemléleti módjukat összetévesztené” (Hadrovics 1992: 33). Miután a szójelentés változásának mozgatóerőiről és a jelentéstan általános kérdéseiről értekeznek, az egyes fogalomköröket, szavakat szófaji besorolásuk alapján különíti el, így külön fejezetet szentel az igeekötőknek is, amelyben „nem annyira az egyes igeekötők jelentésáryalatait, mint inkább általában a fejlődés különböző fokozatait” vizsgálja, „amelyre egyes igeekötők vagy igeekötő csoportok eljutottak. Így külön fokot képvisel a *meg*, ismét egy másikat az *agyon*. Nagyon külön csoportot alkotnak a *le*, *föl*, *ki*, *be*, *el* és hasonló régi igeekötők. S végül az újabb korban keletkezett igeekötő jellegű határozószók, mint *előre*, *félre*, *hozzá*, *rá*, *ketté* és mások” (Hadrovics 1992: 354). Emellett külön alfejezet foglalkozik az igeekötő kivetésének és elhagyásának jelentőségével.

A *Magyar nyelv történeti nyelvtana* I és II/1. (Benkő 1991, 1992) kötetében szintén D. Mátyai (1991: 433–41, 1992: 662–95) foglalkozik az ómagyar kor igeekötő-előzményeivel, igeekötőivel és az azokhoz kapcsolódó összes kérdéssel: itt azonban nemcsak az alaki és keletkezéstörténeti, a funkcionális kérdéseket tárgyalja részletesen, hanem fényt derít az igeekötő-használat és az igeidők közötti összefüggésekre, az igeekötő nélküliségre, valamint az igeekötő többszófajúságára is. Az *igeekötők kapcsolódásának lehetőségei* című alfejezetben beszél arról, hogy az igeekötők nemcsak igékhez, illetve igei származékokhoz kapcsolódhatnak, hanem az ómagyar korban más igeekötőkkel, igeekötőszerű határozószókkal is szerepelhetnek.

5. A mai kognitív nyelvészet az 1980-as évek elején jelentkező kognitív pszichológiai kutatásokkal egyidejűleg jelenik meg. Azonban ezt megelőzően már jelennek meg olyan, igeekötőkkel foglalkozó tanulmányok is, amelyek méltán a kognitív iskola előzményeinek tekinthetők. Komáromy Lajos (1874a, 1874b) a *be* igeekötő kapcsán beszél arról, hogy a XIX. század második felében elszaporodó *be* igeekötős igék nem német hatásra alakulnak ki, hanem a magyar nyelv szemléletéhez állnak közel.²⁶

---

²⁶ „Imre Sándor az idetartozók közül a *bead*, *beárul*, *bevall*, *beterjeszt*, *betanít*, *beállít* »vghova e h. nagyzással belép« igéket idegenszerűeknek állítja; de szerintem jól beleillenek mind e csoportba. (...) Mindnyájánál a *be* élénken szemlélteti a befelé hatást; *beterjeszt* nem annyi mint *eléterjeszt*, például egy község *beterjeszt* valamit az országgyűléshez, s egy képviselő – ki maga is bennvan – *eléterjeszt* annak valamit (...) a német egyenértékűjeik leginkább *ein*-val kezdődnek; de azért nincs jogunk őket idegenszerűeknek bélyegeznünk, mert a *be* szerepe bennük *ézszerű*, az előbbi csoportokban elősoroltakéval összeegyeztethető; nem is annyira irodalmi szók, mint *inkább a nép használja őket*” (Komáromy 1874a: 126, a kövérbetűs kiemelések tőlem, F. E.).

Kúnos Ignác három tanulmányt is szentel a különböző igekötőknek a Komáromyéhoz hasonló jellegű vizsgálatára. A *fel* igekötőről írott cikkében Kúnos (1880: 535) a következőképpen vezeti be a vizsgált csoportokat: „Ezek után áttérhetünk azon *fel*-es igék magyarázatára, melyek már nem láttatják oly tisztán egyenes helyirányi, még pedig a tárgy felseje felé irányzott jelentésöket és a szó adott etimológiájából sem magyarázhatók ki oly egyszerűen. Hogy hogyan vettek ezek *fel* a szó valódi jelentésével látszatra össze nem férő jelentést és hogy *micsoda észjárást kell itt keresnünk*, lesz célunk az alábbiakban kimutatni” (kiemelés tőlem, F. E.). Ugyanezt a szempontot alkalmazza a *le* (Kúnos 1882), valamint a *ki* (Kúnos 1884) igekötő vizsgálatakor is.

Fülei-Szántó Endre (1991) a *végig* és a *tele* igekötőkről írott tanulmányában hangsúlyozza, hogy „ez az irányjelleg nemcsak az igekötők zömét jellemzi, de alapvető lényegi karakterisztikum az egész magyar nyelv szemantikai rendszerében, a Humboldt elnevezte »belső formában« (innere Form) is” (Fülei-Szántó 1991: 431), és szükségesnek tartja elsősorban az irány fogalmának a pontos értelmezését. Ez az értelmezés azokat a kognitív szempontú vizsgálatokat vetíti elő, amelyek az 1990-es években a kognitív irányzat kolozsvári műhelyében²⁷ készültek.

Bagdi Zsuzsa (1992) a nyelvi világmodell függőleges értékskáláját mutatja be a magyar és a német nyelvben. Az összehasonlítás során Bagdi elsősorban azokra a magyar és német igekötős igékre tér ki, amelyek mindkét nyelvben a függőleges értékskála azonos pólusán helyezkednek el, majd szembeállítja azokat az alakokat, amelyek a magyarban a függőleges, a németben más tengelyhez kapcsolódnak, illetve azokat a szavakat, amelyek a német nyelvben a vertikális dimenzióba sorolhatók és a magyarban más dimenzióba kerülnek át. A dolgozat tanulsága elsősorban az: annak ellenére, hogy feltevéseink szerint a függőleges értékskála az univerzális pszichológiai folyamatok eredményeként van jelen a nyelvben, ez mégis eltéréseket mutat a különböző nyelvek esetében. Hasonló vizsgálatot végez Kovács Enikő (1992) is *A „kint-bent”/„in-out” oppozíció szemantikai struktúrái a magyarban és az angolban* című szakdolgozatában.

---

²⁷ A kognitív nyelvészetnek ma nincs egyetlen kutató nevéhez kapcsolódó elmélete, mondhatni ahány kutató vagy kutatási központ, annyiféle kognitív nyelvészet van. „Ami nagyjából mindegyikre jellemző, az az, hogy a nyelvet az emberi megismeréssel szoros egységben vizsgálja, és arra próbál megfelelő modelleket kialakítani, hogy hogyan is működik ténylegesen az a komplex rendszer a fejünkben, amelynek alapján képesek vagyunk a legkülönbözőbb nyelvi teljesítményekre, kezdve a legáltalánosabb értelemben vett dolgok kategorizációjától és megnevezésétől a különböző relációk azonosításáig, majd mondatban való kifejezéséig. A kognitivisták arra keresik a választ, hogy miért éppen olyan a nyelvünk, amilyen, miért is nem lehetne más, milyen biológiai és mentális korlátozások eredményezik azt, hogy a világ legkülönbözőbb nyelveiben bizonyos jellemzők és eljárások megjósolhatóan egyformák lesznek. (...) a kolozsvári kognitív nyelvészet egyik specifikuma –, hogy mi másoknál sokkal szervezesebben építettük elméleti következtetéseinket a biológiai és implicit módon az evolúciós háttérre, vagyis a magatartásstruktúrára, mégpedig mint olyan alapra, amely a nyelvi struktúrát meghatározza.” (Szilágyi 2002).

A relációk kategorizációjának módszeres vizsgálatát tartalmazó dolgozatok sorát a Galaczi Árpád 1995-ben megvédett, a RAJTA viszony jelentésszerkezetét elemző szakdolgozata nyitja. A vizsgálat alapját azok a *rá, fel és le* igekötős igék képezik, amelyeknek *-ra, -re* vagy *-ról, -ről* vonzatuk van. Galaczi először a konkrét térbeli relációkat mutatja be, majd azok metaforikus kiterjesztését. A relációk vizsgálata ezek után több szakdolgozat témája lett. Páll László (1998, 1999) a BELE viszony bemutatásakor a *be, bele* és *ki* igekötős alakulatokat elemezte. Ezt követte Andor Enikőnek (1999) az *el*, Epli Hajnalkának (1999) az *össze* és a *szét*, Imre Attilának (1999) az *át* igekötős igékről, és Somkerek Józsefnek (1999) az *alatt/fölött* relációról szóló szakdolgozata. 2004 nyarán készült el Pál Emőke (Pál 2004) szakdolgozata az egyik legnehezebben elemezhető igekötőről, a *meg-ről*, amelyben nemcsak a *meg* különböző használati körét járja körül, hanem több ízben kitér a *meg* és az *el* igekötő opozíciójára is. Az dolgozatok nemcsak a térbeli relációk elemzését, hanem a metaforikusan kiterjesztetteket is magukban foglalják.

Az igekötőkre vonatkozó kutatások vázlatos áttekintése után láthatjuk, hogy különösen a kognitív nyelvészet terén még rengeteg tennivaló van. Jómagam ezekhez a vizsgálatokhoz csatlakozom úgy, hogy a FEL, LE és ALÁ relációkat történetiségükben és egymáshoz való viszonyukban is bemutassam.

III. A FEL, LE ÉS ALÁ IGEKÖTŐK A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETÉBEN

1. A fel, le és alá igekötők eredete és kialakulása

1.1. A fel igekötő

Az EWUng. és a TESz. tanúsága szerint a *fel* magyar fejlemény, a *föl* főnév eredetibb *fel* alakváltozatából keletkezett *-é* lativuszraggal. Az eredetibb *felé* alakból a későbbi *fel* ~ *föl* alakváltozat a szóvégi hosszú magánhangzó rövidülésével és lekopásával, illetve a magánhangzó labializálódásával jött létre. D. Mátai (1991: 434–5) hívja fel a figyelmet arra, hogy „Az igekötő-keletkezés módja szempontjából a *még*-gel és az *el*-el azonos típusba tartozik a *fel* is. Szintén a lativusrag eltűnésével keletkezett a rövid alak, de két társánál később; vö. JóKK. 39: »ez mondott hegyre *fel* menenek.« Előzménye, a *felé* határozószó a KTSz.-ből adatolható: »fele ... mvnybe[le] ha tekunte«. A *tekint* ige és a hozzá kapcsolódó *felé* a későbbi *feltekint*-nek felel meg, így a KTSz.-beli *felé* igekötőyszerűsége szóba jöhetne, de olyan távol van az igétől (amihez még egy névutós szerkezet is tartozik), hogy ezt az adatot inkább 'felfelé' jelentésű határozószónak kell tartanunk.” Így a ma is kettős alakú *fel* ~ *föl* igekötőnk az ómagyar kor második feléből adatolhatjuk csak biztos módon. A kései ómagyar korban azonban a régi igekötőink már nem mutatnak lényeges alaki változásokat.

A szó igekötővé válását, mint láttuk, D. Mátai (1991: 434) biztosan csak a XIV–XV. századra, a JóKK. korára helyezi, és ugyanezt találhatjuk a TESz.-ben is: „a XIV. század táján a térbeli emelkedés, a felfele irányulás, a felsőségbe kerülés, a valamivel való ellátás, a cselekvés beállásának, bevezetésének stb. kifejezésére szolgáló igekötővé” válik. Az alaki változás (a *felé* alak rövidülése) szorosan összefügg a szófajváltással (határozószóból igekötő), és ezen belül a funkciók differenciálódásával. Míg a korai ómagyar korban elsősorban az irányjelentés dominál, lassan, a hangalak rövidülésével megjelenik a perfektiváló funkció is. A cselekvés befejezettségét azonban csak irányjelentésükkel együtt fejezik ki az igekötők, és tiszta perfektív funkcióban csak nagyon ritkán szerepelnek (vö. D. Mátai 1991: 439). Ekkor indul meg az a folyamat, amely során a nyelvi jel jelentése halad a konkrétól (jelen esetben az irányjelöléstől) az elvontabb felé, majd az absztrakt jelentésből kialakul a grammatikai (itt jórészt a perfektiváló) funkció.

1.2. A le igekötő

A *le* igekötőnk az EWUng. finnugor, a TESz. bizonytalan eredetűnek tartja: „Talán ősi örökség a fg. korból; vö. cser. KH. *la-*: *la.βal* 'alsó <rész>, alsó' (*βal*

'felszín'), *l̥əβa.ln̥ə* 'alatt', *l̥əβa.l̥ən* 'alá', *l̥əβa.ts* 'alulról'. Az egyeztetésnek több nehézsége van. Egyrészt lehetséges, hogy a cseremisz szó nem eredeti alak, hanem csupán a m. *al* szó cseremisz megfelelőjének (l. *alá*) hangsúlytalan helyzetben keletkezett, hangátvetéses alakváltozata. Másrészt a cseremisz megfelelő arra mutat, hogy a szó az alapnyelvben feltehetőleg egy szótagú volt. Ez esetben csak névmási eredetű lehetne, de *l* kezdetű névmásunk nincs. – A m. szó eredeti alakja feltehetően az aránylag későn jelentkező két szótagú forma volt, amelyben a szóvégi *-é* lativusrag, a *v ~ β* pedig lehet eredeti vagy hiátustöltő hang. A *le* változat a formaszók szokásos fejlődésével, a lativusrag lekopásával és rövidülésével (vö. *be*, *fel*, *el* stb.) jött létre.”

A magánhangzóra végződő igekötőink sorában alaki szempontból a *le* a *ki*-vel és a *be*-vel mutat rokonságot, hiszen mindhármuknak volt hosszabb (*kivé*, *lëvé*, *belé*) alakja is. JordK. 389: *kywe emely*; 300: *lewe veteek*. A *ki*-nek és a *le*-nek azonban később alakult csak ki a hosszú párja, és egy csoportba való sorolásukat az is indokolja, hogy főnévi és határozószói alapszavuk a magyarban nem mutatható ki (vö. D. Máta 1991: 435). Ma ismert alakjuk már az ómagyar kor első feléből adatható, és a kései ómagyar korban jelentkező hosszú alakváltozat megjelenésének funkcionális szerepe is lehetett. „De funkcionális oka is lehetett annak, hogy még egy lativusragot illesztett a nyelvhasználat a *ki* és a *lë* igekötőkhöz. Ez pedig a lativusi jelentést még egyértelműbben kifejezni akaró szándék, amit a latin *ex* prefixum jelentésének pontos visszaadására irányuló fordítási törekvés is erősíthetett” (D. Máta 1992: 663). A *le* igekötőknék, akárcsak a *fel*-nek nagyon erős ma is az irányjelentése. A jelentésváltozás és a funkciók sokasodásának szempontjából is hasonló változáson mentek keresztül.

1.3. Az *alá* igekötő

Az EWUng. uráli eredetűnek tartja az *al* 'alsó rész' szavunkat. Az *alatt*, *alá* és *alul* etimológiájának tárgyalása során a TESz. megállapítja: „A szócsalád tagjai megszilárdult ragos alakulatok; az *al* 'alsó rész' főnévből jöttek létre. (...) A m. *alá* szóvégi *á*-ja lativusrag. (...) Kezdetben csupán helyviszony, később – az alapszó jelentésének fokozatos elhomályosulásával – időviszony és körülmény meghatározására is szolgáltak. Az *alá* határozószó igekötőként is használatos.”

A korai ómagyar korban az *alá* határozószónak már beszélhetünk igekötőszerű előfordulásairól, mivel a kései ómagyar korban már „viszonylag nagyszámú ígéhez kapcsolódik, és előfordulási gyakorisága is viszonylag magas; vö. 1456. k.: »feci tibi supercilia depressa zemedeketh« : 1470 »alahorgatath ['aláhorgadott'] semeldeketh« (Gl.)” (D. Máta 1991: 437). A kései ómagyar kor igekötőinek bemutatásakor D. Máta (1992: 664) az *alá* igekötőt a többi szófajhoz való viszonya alapján a névutóval és a határozószóval hármas szófajúságot mutató igekötők közé sorolja, és kimutatja, hogy „a *lë* igekötőhöz hasonlóan irányt jelöl, de általánosabb jelentésben szerepel (...) KulcsK. 113: »Meg haborodanak nepek, es *ala haylanak* orzagok«; ... *inclinata sunt regna*. Érdemes megjegyezni, hogy Sylvester a prepozíciók között

említi a *le*-vel azonos funkciójának értékelve az *alá*-t: 1539: »descendo, *le* fázlok, auag *alā* megek» (CorpGr. 78).”

2. A *fel*, *le* és az *alá* használati köre²⁸

2.1. A *fel* igekötő

A *fel* használati körét J. Soltész Katalin (1959: 125–140) a következő nagy csoportok szerint osztályozza: 1. térbeli emelkedésre utal; 2. a cselekvés következtében valami felsőségbe kerülését mutatja; 3. a cselekvés eredményességét, befejezettségét jelöli; 4. a cselekvés beállítását, megkezdődését fejezi ki; 5. jelentésmódosító szerepe van. J. Soltész minden nagyobb csoporton belül alcsoportokat különböztet meg a következőképpen:

A térbeli emelkedésre utaló *fel* igekötőt elsősorban a) a mozgást, b) a nem mozgást kifejező és c) a pregnáns igék szempontjából vizsgálja (pl. *felágaskodik*, *felköt*; *felbámul*, *feltekint*; *felsegít*, *felfeszít*), amely során kitér a dél–északi irányt jelölő és a társadalmi rétegződésre utaló *fel*-re.

A második nagy csoportba, ahol a *fel*-nek a ’felsőségbe kerülés’ jelentését tárgyalja, a következő alcsoportokat különbözteti meg: a) a cselekvés során valamire rákerül valami (pl. *felnyársal*, *felcsévéz*); b) a mondat tárgyát ellátjuk, felszereljük, felruházzuk valamivel (pl. *felruház*, *felszerel*, *felfegyverez*); c) ami alul volt, a cselekvés következtében felülre kerül (pl. *felborít*, *feldönt*, *felkavar*); d) ami rejtve volt, a cselekvés következtében felszínre kerül, láthatóvá válik (pl. *felidéz*, *felbukkan*, *feltakar*); e) a cselekvés következtében kiemelkedés, domborulat támad valamin (pl. *felpuffad*, *feldagad*); f) a cselekvés következtében nyílás, lyuk támad valamin (pl. *felboncol*, *felfeslik*, *felnyílik*, *feltát*).

A perfektíváló funkciót tárgyaló nagy csoport alcsoportjaiként a következőkkel számolhatunk J. Soltész szerint: a) mennyiségi növekedést jelentő igékhez kapcsolódik (pl. *fel nő*, *felmelegedik*, *felgyorsít*), illetve erkölcsi növekedést jelez (pl. *feldicsér*, *felmagasztal*); b) érzelmet, lelkiállapotot jelentő igékkel (pl. *felbosszant*, *felingerel*, *felbátorodik*); c) ébredést, öntudatra jutást jelentő igékkel (pl. *felébred*, *feleszmél*).

A cselekvés beállítását, megkezdődését bemutató rész alcsoportjainak megállapításakor az alapot az igeképzők szolgáltatják: a) a kezdő és mozzanatos képzős igékhez kapcsolódó *fel*; b) a mozzanatos vagy képző nélküli igékhez kapcsolódó *fel*.

---

²⁸ A tárgyalt igekötők használati körét J. Soltész Katalin *Az ősi magyar igekötők* (1959) című átfogó tanulmánya alapján mutatom be, mivel a szerző arra törekszik, hogy a lehető legrészletesebben mutassa be az egyes igekötők jelentéseit, illetve mivel ez a felosztás áll a legközelebb a könyvemben tárgyaltakhoz annak ellenére, hogy a csoportosítási szempontok eltérőek.

A jelentésmódosulás tárgyalásakor J. Soltész nem különít el alcsoportokat, hiszen ezek az igék szempontjából eléggé eltérő típusúak.

2.2. A *le* igekötő

A *le* igekötő tárgyalása során J. Soltész (1959: 141–154) kiemeli: „A *le* ellentétes jelentésű párja a *fel*-nek, nemcsak konkrét irányhatározói, hanem egyik-másik átvitt használatában is. Ahogy a *fel* a térbeli emelkedésen kívül jelenthet északi irányt, magasabb társadalmi réteget, növekedést, erkölcsi megbecsülést stb., a *le* vonatkozhat déli irányra, alsóbb társadalmi rétegre, csökkenésre, erkölcsi alacsonyrendűsége és még számos más fogalomra, amit az elvont gondolkodás lent levőnek képzelt. A *le* jelentéskategóriái ezért gyakran tükörképei a *fel* egyes használatainak” (J. Soltész 1959: 141).

A szerző itt is öt nagy csoportot különít el: 1. a *le* a térbeli süllyedést, magasabb helyről alacsonyabbra jutást fejez ki; 2. alsóságba, lentségbe kerülést jelez; 3. perfektív funkcióban áll; 4. negatív jelentést hordoz; 5. jelentésmódosító szerepe van.

Az első, az eredeti irányjelentést – a térbeli süllyedést, magasabb helyről alacsonyabbra jutást – bemutató részben a csoportosítás alapjául ugyancsak a) a mozgást, b) a nem mozgást jelentő és c) a pregnáns igék szolgálnak (pl. *lebocsát, leszáll; lekiált, lelát; lesegít, leszédül*).

A második csoportba, ahol az alsóságba, lentségbe jutás kerül előtérbe, a következő alcsoportok tartoznak: a) a cselekvés következtében valami mélyebben fekvő szintre, a földre vagy valami viszonylag alacsony tárgyra kerül (pl. *lefekszik, letérdel; lebunkóz, lemészárol*); b) a cselekvés által valamit rögzítünk, alacsonyabb szintre odaerősítünk (pl. *lefog, lekötöz; leír, lefest*); c) a cselekvés következtében valami leválik valamiről (pl. *leázik, lemállik, lemos*); d) a lentség oly módon jön létre, hogy a cselekvés eredményeképpen valami egy másik valami fölé kerül (pl. *leborít, lefátyoloz; lefecskendez, lelcsol*); e) egyenletes, sima felület létrehozására mutat (pl. *lecsiszol, levasal*).

A perfektíváló *le* bemutatásakor a *fel* esetében tárgyalt alcsoportok ellentétjét látjuk viszont: a) mennyiségi csökkenést jelentő igékhez társul (pl. *lecsökken, lepad; lehül; lefogy, leszegényedik*); b) erkölcsi alacsonyabbrendűséget, megvetést, gorombáskodást kifejező igék mellett (pl. *lecsepül, lepiszkol, lebecsmérel*); d) nyugalmas, szenvedélytelen lelkiállapotot vagy a tudat, a kedély elborulását, mélypontra jutását jelentő igékhez járul (pl. *lecsendesedik, lecsillapít; lerészegedik; leszomorodik*).

A *le* igekötő negatív funkcióját (vö. *lemond, leszavaz*) J. Soltész (1959: 150) idegen hatásnak tulajdonítja: „Valószínűleg idegen hatásra alakult ki: az indoeurópai nyelvekben is vannak negatív értékű igeprefixumok (lat. *dis-*, ném. *ent-*, *ab-*), de nagy részük kapcsolatba hozható az alsóságba jutás kategóriájával: azt fejezik ki, hogy vmi lekerül vhonnan.” (pl. *leporoz, lemálház; letargoncáz, lemotólál*). Az idegen hatást nem tartom valószínűnek, hiszen J. Soltész is megjegyzi, hogy a konkrét ‘vmi lekerül vmiről’ szolgáltatja az alapot a *le* használatához, illetve (nem

csak) átvitt jelentésben – úgy ahogy a többi igeikötőpár (pl. *be–ki, össze–szét*) esetében is kimutatható – a *fel*-hez kapcsolódó pozitív tartalom ellentétével állunk szemben.

A jelentésmódosító szerep legfontosabb kategóriái közé sorolja a már előzőleg tárgyalt erkölcsi megvetést kifejező és a negatív funkciót. Emellett olyan *le* igeikötős igéket mutat be, amelyeket a fenti csoportokba nem tud egyértelműen besorolni (pl. *lekenyerez, lefőz, legyőz*).

2.3. Az *alá* igeikötő

J. Soltész Katalin monográfiája nem tér ki külön az *alá* igeikötőre (hiszen csak az ún. ősi igeikötőket tárgyalja). A szerző a *le* keletkezését és kialakulását bemutató részben utal rá: „A *lenn, lent* határozószó kései analógiás alakulása a *le*-ből a *be ~ benn, bent, fel ~ fenn, fent, ki ~ kinn, kint* megfelelések mintájára. Első előfordulása a nagyszótári anyag tanúsága szerint 1808-ban Sándor Toldalékjában; régebben csak az *alul, alatt* járta. Maga a *le* is sokszor felcserélhető az igeikötői szerepben álló *alá* névutóval: *leszáll ~ alászáll; fel és alá* ugyanazt jelenti, mint *fel és le*.” (J. Soltész 1959: 27).

Alapul véve az előbbi osztályozási szempontokat, az *alá* igeikötős igéket a következő csoportokba és alcsoportokba sorolhatjuk be:

1. Térbeli süllyedést, magasabb helyről alacsonyabba jutást fejez ki: a) mozgásigékkel (pl. *aláereszkedik, aláfut, alálibeg*); b) nem mozgást jelölő igékkel (pl. *alánéz, alátekint*); és c) pregnáns igékkel (pl. *alátesz, alányúl, aláfekszik*). 2. A cselekvés következtében valami lentségbe, alsóságba kerül: a) valami mélyebben fekvő szintre, viszonylag alacsonyabb tárgyra kerül (pl. *alámerít, alámerül*); b) valamit megtámaszt (pl. *aláboltoz, alápincéz, aláfalaz*); és c) közvetlenül valami alá kerül (pl. *aláfekszik, aláfűt, aláír*). 3. Nagyon kevés olyan *alá* igeikötős igénk van, amelyben az igeikötő perfektív funkciója lenne a domináns: a) mennyiségi és minőségi csökkenés (pl. *alábecsül* ’kisebb értékűnek íté’, *aláértékel*); b) erkölcsi, társadalmi alacsonyrendűség (pl. *alárendel*). 4. Az *alá* esetében is számolhatunk a negatív funkció jelenlétével (pl. *aláaknázza/aláássa az egészséget/tekintélyét, alábecsül*). 5. Kimondottan jelentésmódosító szerepben is megjelenik az *alá* (pl. *aláfest, aláfűt vkinek, aláír* ’helyesel’, *alákérdez*).

A fentiekben bemutatott csoportosítás alapja az igeikötős igenek az igeikötő nélküli pusztá igéhez való viszonyában keresendő. A különböző alcsoportok elkülönítésében azonban nem mindig az igeikötős igenek az igeikötő hozzáadásából adódó jelentése volt a meghatározó, hanem az ige által kifejezett cselekvés milyensége, az, hogy mozgást fejez-e ki vagy sem, hogy önmagában befejezett vagy folyamatos cselekvésre utal-e. Ugyanakkor az egyes csoportokon belül a konkrét és az átvitt jelentések szétválasztása sem történt meg minden esetben.

Vizsgálódásaim során arra törekszem, hogy bemutassam az egyes igeikötők milyen igékhez kapcsolódva tartják meg eredeti irányjelölésüket, és melyek azok az esetek, amikor a konkrét térjelöléstől eltávolodva nem csak mozgást jelölő igékhez

kapcsolódnak, és ez utóbbi esetekben melyek a kapcsolhatóság feltételei. Ezen belül különösen érdekesek lehetnek azok az adatok, amelyek bemutatják, hogyan terjeszti ki egy mozgást jelölő igekötős ige a használati körét (pl. *felindul* 'felfele, vhova indul' → 'felmérgelődik'), ill. azt, milyen kapcsolódási feltételek határozzák meg az igekötőnek egy nem mozgást jelölő igével való társulását (pl. *felmelegszik. leszamaraz, alábecsül*).

Mivel a kiválasztott igekötők a jelentésváltozás és a funkciók sokasodásának szempontjából is hasonló változáson mentek keresztül, és mivel (nemcsak) értékjelentésük szempontjából a függőleges skálának két végpontján helyezkednek el, érdekes következtetésre juthatunk a három igekötő kapcsolhatósági feltételeinek párhuzamosan való tárgyalása során.

IV. A FEL, LE ÉS ALÁ JELENTÉSSZERKEZETE

1. Az észlelési feltételek

Bármely viszony vizsgálatakor először azt kell meghatároznunk: milyen észlelési feltételeknek kell jelen lenniük ahhoz, hogy az adott viszony annak minősüljön, aminek nevezzük. Azokat a feltételeket kell meghatároznunk, amelyek teljesülnek vagy teljesülhetnek valamely reláció észlelése során. „Ezeket **nyelvi észlelési feltételeknek** nevezzük. A **nyelvi észlelés** az észlelésnek egy sajátos módja, és azt jelenti, hogy egy dolgot (tárgyat, minőséget, viszonyt stb.) **valamilyen nevűnek** észlelünk. Maga a nyelvi észlelés bizonyos nyelvi konvenciók szerint megszabott feltételek alapján történik, ezeknek kell hogy eleget tegyen egy dolog ahhoz, hogy valamilyen nevűnek minősüljön, és ezek a dolgok (illetve minőségek, viszonyok) olyan jellemzői, amelyek nyelvi szempontból kiemelt fontosságra tettek szert. Amikor mondani akarunk valamit az adott dolog kapcsán, az odaillő szót az adott dolog **észlelési feltételei** alapján választjuk meg.” (Páll 1999: 10).

A vizsgált igekötők a FENN, LENN és az ALATT viszonyoknak csak egy részét nevezik meg. Hiszen míg a FENN vagy a LENN viszony magában foglalja mindazokat a helyzeteket, amelyeket fentiként vagy lentiként észlelünk, azaz fentiként vagy lentiként is nevezünk meg, a *fel* és a *le* igekötők a relációnak csak az egyik részét jelölik. A teljes FENN vagy LENN viszonyhoz tartozik (1a) a FENN, ill. LENN létrejöttét, (1b) a FENN, ill. a LENN meglétét és (1c) a FENN, ill. LENN megszűntét jelölő reláció:

(1a) A turista *fel*megy a hegyre. A turista *le*megy a hegyről.

(1b) A turista *fenn* van a hegyen. A turista *lenn* van a völgyben.

(1c) A turista *le*jön a hegyről. A turista *fel*jön a hegyre.

A *fel* és a *le* igekötők így ugyanabban a dimenzióban, két külön irányban való elmozdulást jelölnek. Az *alá* sajátos kettős helyzetet villant fel: hozzásegít (2a) mind az ALATT, (2b) mind a LENN létrejöttéhez, illetve (2c) mind a FÖLÖTT, (2d) mind a FENN megszűntéhez.

(2a) *Alányúl* a padnak.

(2b) *Aláesik* a létráról. (vö. *Leesik* a létráról.)

(2c) A jegyzet a könyv *alá* került.

(2d) *Alábukik* a vízben. (vö. *Lebukik* a vízben.)

Éppen azért, mert ezeknek az igekötőknek a használata a viszonyoknak csak az egyik arcát mutatják meg, célszerűbbnek tartom a FEL, LE és ALÁ relációkról beszélni.

Mielőtt azonban az észlelési feltételek részletezésére áttérnék, tisztázni kell a *függőleges* vagy *vertikális dimenzió* fogalmát. Fizikai értelemben az észlelt

függőleget a gravitáció iránya határozza meg, és ennek értelmében a lenti térrész az, amerre a szabadon eső testek a gravitáció következtében elmozdulnak, a fenti pedig ennek az ellenkezője. A tapasztalati szférában inkább arról beszélhetünk, hogy az álló (kanonikus pozícióban levő) ember tengelyével párhuzamos tengelyt nevezzük függőlegesnek, amelynek a mentén felfele vagy lefele lehet mozogni. Ebben az esetben a felfele mozgás a fej irányába, a lefele pedig a láb irányába történik. A fenti térrész vagy pólus pedig a fejhez, a lenti térrész vagy pólus pedig a lábhoz van közelebb.

A *fel*, *le* és *alá* észlelési feltételeinek meghatározásakor el kell különítenünk az elsődleges és a származtatott FEL–LE irányokat, illetve meg kell vizsgálnunk a *le* és az *alá*, valamint az *alá* és a *fel* egymáshoz való viszonyát.

A térbeli relációk egyik legfontosabb észlelési feltétele az, hogy legalább két dolognak (szubsztanciának) kell jelen lennie ahhoz, hogy egy térbeli reláció létrejöhessen: **a)** egy dolognak, amelyet a másikhoz viszonyítva mozdulatlanabbnak, stabilabbnak érzünk, és ezt **stabilnak** (a továbbiakban **S**) nevezzük, valamint **b)** egy olyan dolognak, amelyet a S-hoz képest mozgóbbnak, elmozdíthatóbbnak, **mobílnak** (a továbbiakban **M**) észlelünk. Amint Galaczi (1995) is rámutatott, a stabilitást ebben az esetben nem a fizikai szempont határozza meg, hanem az észlelési. A nyelvben azt a dolgot választjuk S pólusnak, amely az adott észlelés során kevésbé mozgatható, így stabilabb, mint az a dolog, amelyet M-ként észlelünk. A *Leteszi a vázát az asztal alá* mondat esetében a S is elmozdítható, de a vázához, a M-hoz képest stabilabb az asztal. Azonban az asztal M-lá válik a szőnyeghez, a padlóhoz képest, amikor *leteszük az asztalt a szőnyegre/padlóra*.

1. Az **elsődleges, primér FEL** és **LE** esetben tulajdonképpen csak irányról, és nem viszonyról beszélhetünk, mert a felfele vagy lefele irányulás során nem kell megneveznünk azt a viszonyítási pontot, amelyhez képest felfele vagy lefele mozdul el a M, valamint azt sem, hogy hová érkezik meg a mozgás befejeztével.

Felrepül a madár.

Lehullt az első hó.

A mozgás általános észlelési feltételei közé tartozik, hogy a M két S pont: egy kiinduló- és egy végpont között mozdul el. A függőleges tengely mentén való mozgás nyelvi leképezéséhez és ennek megértéséhez azonban sem a kiindulópont, sem a végpont explicitté tételére nincs szükségünk. Kódolhatjuk ugyan a kiindulópontot és/vagy a végpontot is (vö. (3a) *A madár felrepült /a földről/ a fára.* (3b) *Az alma leesett az asztalról /a földre/*), azonban az S (a végpont vagy a kiindulópont) explicitté tétele nélkül is ugyanúgy megérti a hallgató, hogy itt tényleges vertikális elmozdulásról van szó. Ha összevetjük az előző mondatokat a következő kijelentéssel:

(3c) *Az abroszt leterítettem az asztalra,*

jól érzékelhetjük a különbséget a primér és a származtatott *le* között. A (3c) mondatot olyan esetben is használjuk, amikor a M (az abrosz) nem volt feltétlenül a S-hoz (az asztalhoz) képest lentebbi helyen, mielőtt a S-ra lekerült volna. Ám az *alma leesett* kijelentés hallatán minden magyar anyanyelvű a M-nak egy vertikális dimenzió

mentén való elmozdulására gondol. Így elmondhatjuk, hogy a primér *fel* és *le* esetében a mozgás iránya csak függőleges lehet.

2. A *lefele tartó mozgás* esetében azt is kódoljuk, hogy a M mindenestől, teljes egészében mozog-e, vagy a M-nak csak a felső térfélben levő része mozdul el a lenti térrész irányába. A *le* igekötős igéket mindkét típusú mozgás esetében használhatjuk (l. *leül, leucorodik, letérdel, lehajlik; leszáll*), míg az *alá* igekötőt csak akkor használhatjuk, amikor a M teljes egészében mozdul el (vö. **aláül, *aláucorodik, *alátérdel* stb.). Az *alá* olyan kijelentésekben is megjelenhet, amelyben ugyan valamely (test)rész lefele tartó mozgását jelöljük (*Aláhajlik a feje, Aláhajlott egy ág*), ám ilyenkor a nyelvben a (test)rész mind teljes egész, és nem mint valaminek a része jelenik meg. A valós, fizikai világban tudjuk, hogy valakinek a feje csak az illető testének részeként, illetve egy fa ága csak a növény részeként képzelhető el, a nyelvi világban ezt azonban önálló entitást kezeljük.

3. A primér FEL és LE mellett, amelyet irányokként kezelünk, beszélnünk kell a *származtatott FEL és LE* relációkról is. Ezek a RAJTA szerkezetből származnak, és ebben az esetben a standard pozíció a FELETT–ALATT relációra épül. A FELETT–ALATT viszony már megköveteli valamely (explicit vagy implicit) S jelenlétét, amelyhez viszonyítva fent vagy lent helyezkedik el, vagy mozdul el a M. A származtatott FEL és LE relációjellegét tehát az mutatja, hogy itt mindenképpen egy adott S-hoz képest mozog a M.

A származtatott FEL–LE reláció esetében a M mozgásirányának azonban nem kell feltétlenül függőlegesnek lennie.

(4a) *Felteszi* a könyvet az asztalra. *Leteszi* a könyvet az asztalra.

(4b) *Felveszi* a könyvet az asztalról. *Leveszi* a könyvet az asztalról.

A példamondatokból kiviláglik, hogy csak a FELETT–ALATT viszony szempontjából beszélhetünk a reláció két pólusának egymáshoz viszonyított vertikális helyzetéről, ahol a M (könyv) a S (asztal) felett helyezkedik el. A mozgás iránya szempontjából azonban közömbös, hogy a M eredetileg a S-hoz képest hol helyezkedett el a mozgás megkezdése előtt (4a), valamint hogy a M a S-hoz képest hova fog kerülni a mozgás befejezte után (4b).

4. A *fel* és *alá* egymáshoz való viszonya esetében két különböző esetet kell megkülönböztetnünk: (a) a *fel és alá* és (b) a *fölé és alá* egymáshoz való viszonyát. Ugyanis a primér FEL ellentétes iránya (a LE mellett) az ALÁ₁.

Felszáll a füst. – *Leszáll/Alászáll* a köd.

Az ALÁ₂ ellentettje tulajdonképpen nem a *fel*, hanem a FELETT–ALATT viszonyból származó *fölé*.

Relációról lévén szó, itt is jelen kell lennie a S-nak, amelyhez képest az *alá*₂-vel jelzett mozgás következtében a M alul helyezkedik el. A M közvetlenül a S alá kerül (5a), vagy annak a vetületébe (5b).

(5a) A doboz az ágy *alá* kerül. A doboz az ágy *alatt* van.

(5b) A kirándulók a vár *alá* értek. A kirándulók a vár *alatt* megpihentek.

A mozgás irányának a szempontjából közömbös, hogy hogyan kerül a M a S alá.

Alátámasztja a polcot.

Az *alá*-vel nem a mozgás irányát kódoljuk (a kijelentésből nem derül ki, hogy milyen irányból került a polc alá a támaszték), hanem azt, hogy a mozgás következtében milyen pozícióba kerül a M a S-hoz képest.

5. Fontos szempontnak mutatkozik a **fokozhatóság** is. Az elsődleges FEL és LE irányok esetében a függőleges irányú elmozdulást jelölő *fel*, *le* és *alá* szavakat fokozni lehet:

Felemelte a kezét. *Feljebb emelte* a kezét.

Leeresztette a kötelet. *Lennebb eresztette* a kötelet.

Alányújtotta a kezét. *Alább nyújtotta* a kezét.

A tényleges vertikális mentén való elmozdulással szemben a RAJTA viszonyból származtatott FEL–LE esetében nem beszélhetünk a viszonyjelző nyelvi elemek fokozhatóságáról. Vö.:

(6a) *Felteszi* a könyvet. *Feljebb teszi* a könyvet.

(6b) *Leveszi* a könyvet. *Lennebb teszi* a könyvet.

(7a) *Felteszi* a könyvet az asztalra. *Feljebb teszi a könyvet az asztalra.

(7a) *Leveszi* a könyvet az asztalról. *Lennebb veszi a könyvet az asztalról.

A (6a) és (6b) esetében tényleges vertikális elmozdulásról beszélünk, amelynek következtében a M (a könyv) felfele vagy lefele mozdul el. A fokozott *fel* és *le* egyben bizonyítéka is annak, hogy az (6a) és (6b) mondatok primér FEL–LE irányokat kódolnak.

A (7a) és (7b) esetében nem beszélhetünk tényleges vertikális elmozdulásról, hiszen itt a mozgás szempontjából közömbös, hogy a M milyen pozícióban volt a mozgás megkezdése előtt (7a), vagy milyen helyzetbe került a mozgás befejezése után (7b). Itt az észlelés szempontjából az a fontos, hogy a mozgás következtében létrejön (7a), illetve megszűnik (7b) a FELETT–ALATT viszony.

Azonban a fokozhatóság elsősorban az S mint végpont vagy kiindulópont jelenlétének, illetve hiányának függvénye.

(8a) *Felment* a létrán. *Feljebb ment* a létrán.

(8b) *Leereszkedett* az úton. *Lennebb ereszkedett* az úton.

(8c) *Alájött* a kötélén. *Alább jött* a kötélén.

(8d) *Felment* a tetőre. *Feljebb ment a tetőre.

(8e) *Leereszkedett* a központba. **Lennebb ereszkedett* a központba.

(8f) *Alájött* a fáról. *Alább jött a fáról.

A (8a–f) példamondatok elsődleges FEL–LE irányokat tartalmaznak. Ennek ellenére a kiindulópont és a végpont explicitté tétele (8d–f) nem teszi lehetővé az irányjelölő elemek fokozását. Így elmondhatjuk, hogy míg a primér irányok esetében fennáll a fokozás lehetősége (azzal a megszorítással, hogy a kiindulópont és a végpont nincs jelen), a származtatott FEL–LE esetében ez nem lehetséges.

6. Az **elfordíthatóság** szempontjából is különbség van a primér és a származtatott FEL–LE között. A tényleges vertikális esetében nem beszélhetünk elfordíthatóságról, ugyanis valamely irány nem fordulhat úgy el, hogy annak a neve ne változna meg. Mivel azonban a származtatott FEL–LE nem irány, hanem viszony, maga a struktúra

elfordítható úgy, hogy a viszony állandó marad (vö. a *Bevezetés*-ben ismertetett a *légy a (fekvő) személy feje felett van* példamondattal).

Felkeni a festéket a falra.

Lekaparja a festéket a falról.

A fizikai világban a fal függőleges felületű S, így a festéket nem helyezhetjük fel rá (a tetejére), hanem csak közvetlenül mellé. A nyelvi leképezés szempontjából azonban a két szubsztancia (a fal és a festék) úgy kerül FÖLÖTT–ALATT viszonyba egymással, hogy a S felületet, amelyre a M rákerül elfordítjuk: vagyis a fizikai valóságban függőleges felületet a nyelvi világban vízszintesnek mondjuk. „Fontos kiemelni, hogy ezen [az elfordításon] nemcsak a S felületének elfordítását kell érteni, hanem magának az alaphelyzetnek az elfordítását, annak teljes struktúrájával együtt. Az egyetlen különbség a két helyzet között a S (felületének) pozíciója, minden más észlelési feltétel változatlan marad” (Galaczi 1995).

7. Az elmozduláskor az esetek egy részében számolhatunk egy aktozzal is (a továbbiakban A), amely közrejátsszik a reláció létrehozásában. Azonban ez az A el is maradhat, illetve bizonyos esetekben megfigyelhető, hogy a M maga A-ként viselkedik.²⁹

Az észlelési feltételeket figyelembe véve először azokat az eseteket kell bemutatnunk, amelyekben a *fel*, *le* és *alá* igekötők konkrét térbeli elmozdulást jeleznek. Majd csak ezután keríthetünk sort azoknak a csoportoknak a bemutatására, amelyek az átvitt jelentések szerint szerveződnek és értékjelentéseket, metaforákat tartalmaznak.

---

²⁹ Az A jelenlétét vagy hiányát többféleképpen lehet kifejezni a magyar nyelvben. Részben a cselekvő–műveltető, részben a kauzatív–rezultatív igepárokkal (l. *mozog–mozgat; mozdul–mozdít*). Mégis különbséget érzünk *Az ember mozog* és *A könyv mozog*, valamint *A fiú a kályha felé mozdult* és *A polc a fal felé mozdult* mondatok között. Az ember (élőlény) esetében a mozgást A nélkül is el tudjuk képzelni, míg a tárgyak mozgását kizárólag külső segítség, ösztönzés hatásának tulajdonítjuk (ezért mondjuk, hogy *A polc magától mozdult a fal felé*, illetve vö. *Felvonszolja magát a hegyre; Feligazítja magát*, miközben semmi más nem történik, mint az, hogy maga a M tölti be mind az A mind a M szerepét.) *A felad, levet* és számos más ige (igéhez tapadó) grammatikai eszközökkel nem jelzi az A jelenlétét, azonban jelentése magába foglalja ezt is (vö. a tárgyas–tárgyatlan igék szembeállításával). Mivel az A jelenlétének, illetve hiányának kérdése – amint a felvillantott példákban is kitétszik – sokkal komplexebb, és nem tartozik közvetlenül a vizsgálat tárgyához, az anyag vizsgálatakor csak ott élek ezzel a kritériummal, ahol az adott csoportba besorolandó igék sokasága megkívánja azt.

2. A konkrét mozgásokat tartalmazó kifejezések

A M mozgása és a S milyensége tekintetbevételével a következő nagy csoportokat különíthetjük el a vizsgált igekötők használatában:

FEL	LE	ALÁ
1. A M felfele/lefele mozdul el		
1.a. A M felfele mozog	1.a. A M lefele mozog	
1.b. A S határ		
1.c. A M úton mozdul el		
1.d. A M egyik vége magasabbra kerül	1.d. A M egyik vége alacsonyabbra kerül	
1.e. A M 180°-ban fordul el		1.e. A M 180°-ban fordul el
2. A M felkerül a S-ra, lekerül a S-ról		
2.a. A M rákerül a S-ra	2.a. A M rákerül a S-ra	
2.b. A M felkerül a S-ról	2.b. A M lekerül a S-ról	
2.c. A M ruha		
2.d. A M teher		
2.e. A M írásjegy		
3. A M a S alá/fölé kerül		
3.a. A S vízszerű felület		
3.b. A S anyagszerű felület		
		3.c. A S szöveg
4. A S benti hely		
4.a. A S edényszerű		
4.b. A S szövegszerű		

2.1. A M felfele, illetve lefele mozdul el

Az első csoportba tartozó, konkrét térbeli elmozdulást kifejező igekötős igék azt jelzik, hogy (a *fel* esetében) a M felfele, illetve (a *le* és az *alá* esetében) lefele irányuló mozgást végez.

2.1.a. A M felfele/lefele mozog

Az első csoport legelső alcsoportjába sorolt igekötős igék olyan felfele vagy lefele irányuló mozgást mutatnak, amelyek esetében sem a kiindulópont, sem a végpont nem válik fontos észlelési feltétellé, és olykor meg sem határozható. Az elmozdulás minden esetben függőleges irányú.

A kiindulópont nem fontos a beszélők szempontjából, és a végpont legtöbb esetben egy olyan, az igéből kikövetkeztethető, ismert hely, amelyet nem tartanak fontosnak a beszélők külön megemlíteni. Ilyen ige pl. a *feláll*, valamint a *leül*, amelyben hallgatólágosan benne van az is, hogy a földről, székről állunk fel, illetve a székre, netán a földre ülünk le, hiszen ezt tesszük a leggyakrabban. Megkülönböztetésre csak akkor van igazán szükségünk, ha pl. a székszerű tárgyak közül ki szeretnénk emelni, hogy melyikről állunk fel, vagy melyikre ülünk le.

Állj fel a padról, mert épp frissen festették!

Ülj le a padra! Nem, azt hiszem inkább a *székre fogok leülni*.

a) Az ide sorolható igék kifejezte cselekvések nagy részében a M maga tölti be az A szerepét is, és sem a kiindulópont, sem a végpont nincs jelen. Ezekben az esetekben a *feláll-leül*, *lehelyezi magát*, *felpattan*, *felszökik*, *felugrik*, *felkel*, *leereszkedik*, *letérdepel* igéket használjuk.³⁰

SimK. 2v: es en ... *fel alloc* es predicalloc; LobkK. 22: es mīkoron azandīkal *fel allot volna* .... ennek vtanna mind *fel allanak* egenked egymas wtan; 1585: Az czeh mester Keotelwereó leorīncz *fel Alla* [Kv; TJK IV/1. 439]; 1618: *Fel alla* Kortomaz Georgi, Es Varga Miklos is melleie alla [Vajdasztiván MT; RDL I. 12]; 1630: hat *fel allat* mindenik [Mv; MvLt 290. 195b]; 1644: latam hogy az menteje dombos vala az hona allianal, en *fel allek* s megh nezem [Mv; MvLt 291. 403b]; 1733: Másodszor követet Ekklát ... tsak Szombaton kéttzer *fel álván* ... Medjesi Ersebet [Gyalu K; RAK 173]; 1736: Mikor ... az étket ... béhozták ... mindnyájan *felállottanak* [MetTr 383] – BécsiK. 5.8: *Le űlő* Ruth az aratoc oldalához: sedit ad messorum latus; EhrK. 85: *ewlhetne le* az fraterektewl es ewlhettne egyenbe az baratokual; DöbrK. 228r: *le vle* es tizenket apastali v vele; 1531: ha hazamba *le Jlek* ketfelel melleem Jlnek (KLev. 237 Péter presbiter Puthnoki Imréhez); 1590: à ky *le wlhet le wl* [Szu; UszT]; 1671: az Foldozo Varghais a Piaczon, es az Uczako(n) *le ne űlhessenek* [Kv; KvLt Céhir. I. 17]; 1684: A vendégség véghezmenvén az szolgáló mesternek szabad az után *leülni* [Dés; DFaz. 12]; 1704: mindjárt megcselekednék és *leülnének* [WIN I, 271–2]

DöbrK. 123v: Elozer meg toltek keñereket magokat *le helhetek*; NagyszK. 374: mindeneknec vtanna *le helheztethe magát*

1570: latta hogi vgian *fely pattant* az karo darab keoztek [Kv; TJK III/2. 47]; 1590: vgian *fel pattana* az zazlo, szida Ereosse(n) [Szu; UszT]; 1618: hogy az követeknec ilyen felelet adatott volna, nagy dérral durral *pattannac fel* (MA: Scult. 55); 1752: a kolcsar *fel patana* s veszekedni kezde velem [Abosfva KK; Ks 83]

MünchK. 93: *fel zöcuén* iöuö ő hoziaia; ÉrdyK. 299b: Az kegyetlen kyral azt hallwan *ffel zökölleek*; ÉrsK. 110: Halwan ez dolgoth, *fel zekdeseenek*

³⁰ A betűkészlet korlátozott lehetőségei miatt a szövegekben szereplő farkas o-t helyettesítem o-val, a felül pontos o-t o-val, az o és u betűk feletti e-t félkörívvel (ö, ű), valamint a w feletti e-t vesszővel (w̃).

mynd; 1595: *fel zeokék* Istua(n) es el mene gyorsan [UszT 14/40]; 1605: Tibald Peteris *fel zeókek* [UszT 20/146 Th. Ambrus de Bethlenfalva lib. vall.]; 1654: Mihalj deak azonban *fel szeókek* [BLt 7 György Péter Imperfalui (38) pp vall.]; 1750: Kotsis Dani ... Simon Boritzának a hasán fekszik vala ... engem hogy meg láttának *fel szökdősenek* [Kál MT; Berz. 12. 92/61]; 1765: az két hegedűs Czigányok ugy mint Gyurka és Rácczo (!), *fel szökdesének* [Zágó KK; Ks LXXXVIII. 8]; 1783: Fülöp Todor *fel szökvén* meg taszittá az Apját [Udvarfva MT; Told. 44/45]

1584: a' Labom fayny kezde *fel vgram* [Kv; Tjk IV/1. 275]; 1589: Az leanj *felugrek* mingiart ki mene az Ayton [Dés; DLt 226]; 1617: egy kor *fel vgrek* Georgi [Mv; MvLt 290. 27b]; 1645–1647: Tsak egy imegben *fel-ugordván* (GKat: Válts. II.); 1786: az öttseis Tot Mihályis *fel ugrat* közikben [Hídvég MT; GyL. Király János (40) taxás vall.]

DebrK. 90: *sfel emelkeduen* nagj edos zeep zokkalh kezde ... zolnia

BécsiK. 1: *Felkele* hoğ őhazaiba menne: surrexit, ut in patriam pergeret; 1499–1500: en *fel kelek* ez azkethemberrel en el menek (KLev. 18. Ábránfy Mátyás följegyzése); DöbrK. 158r: *fel ke vaLorarl*; JordK: 763: Ymaczagh vtan *fel költenek*; 1597: Sarkeozi Janos *fel kelue(n)* az chiakannyal kezde az Vraim kezeöt zellel ewteogetny [Kv; Tjk VI/1. 29]; 1626: Boczkor Mattias *fel kele* es bezelgetni kezde [Szentgyörgy Cs; BLt 3 Ficz Janos ppix. vall.]; 1640: Molnár István *felkele* és elmene az bándi malomban [Mv; MvLt 291. 233a–51a átírásban]; 1745: az legény *fel kele* az kezéb(en) lévő bottal ellent kezde hanni [Tuson K; Ks 5. Xb Szokolyán Vanya (50) jb vall.]

1551: *Le ereszkedett* es le feküt mint oroszlan: requiescens accubuit ut leo (Helt: Bibl. I. Aa4); 1625: (A gyermeklő) le fekwat ... *fel költ* egy hajtasnira eligh hozhatok cziak *le erezkedek* [UszT 92a]

MargL. 33v: ez fevlden az ev mesterenek mellette *le terdeplik vala*

A *felkel* jelentésmezéjébe tartozó *felkászalódik*, *felrezen*, *feltámbálódik*, *felcepekezik*, *felcankózik* igék is hasonló mozgásra utalnak.

1575: A törökec *fel kászalóduan* futni kezdenec (Helt: Krón. 89)

1658: a hír érkezvén, *felrezenének* és tétova eloszlának [Mv; MvLt 290. 167]

1566: *fel-tzeppekezéc*, hogy el menne (Helt: Mes. 229)

1660: minden hadával *fől czankozék* es el vakarodék (Pethő: Krón. 272)

1645: à mint *fel ta(m)balodot* à legenj ... ugy üteotte egy Teoreok Baltaual hogy be eset az aiton [Kv; Tjk VIII/4. 19]

Ugyancsak felfele történő mozgást jelöl a *felrepül* és az A jelenlétét igénylő *fellő*.

DebrK. 103: eg galamb zalla a lordannak vízere smeg zauarítuan a vizet meg *fel ropóle*

1636: A nyilat ha *fel-lövöd*, mihent fellyeb nem mégyen, ottan alá-fordúl (Pázm: Préd. 323)

Az A jelenlétét mellőző *leszáll*–*alászáll*, *alácsap*, *leesik*–*aláesik*, *leszakad*–*alászakad*, *aláhull* igekötős igék ugyancsak az elsődleges *le*, *alá* igekötőt tartalmazzák.

EhrK. 139: mend az fan lakozo madarac *le zallanak* ew hozza; 1592: *zalle* vgimond esse kurua, mert ne(m) vagi melto hogi jamborok keozeot egi zekerbe wlhes [Kv; TJK V/1. 204]; 1670: Szolga biro Ur(am) Pál Annokkal egy ágyb(an) hevert volna, estvetol fogván virrattig alig *Szállot le* rolla [Bodola Hsz; BLt] – VirgK. 17r: lata *ala zallani* egi twzes angialt; ÉrdyK: 632: Verebnek *le zallasa* földre; 1570: Az felesége ... azt Mongya hogy ha Jsten *alah zallanais* Nem engedne [Kv; TJK III/2. 101]

1676–1678: Érkezőnek *napleszálláskor* 6 óra után (Monlrók. XVIII. 26)

EhrK. 43: ffrater leo : lata egy zepp tewzeslangot ygen fenlewt ... magas menbelewl zent ferenc feyre *le zallanaya*; CornK. 270–1: nemely nagy hegy ... meg hasada . es ky jevue ev belevle nagy lang . Mely lang mykeppen nagy hertelenséggel valo folyo vyz *le zaluan*; 1710: *szálljon* tűz *le* az égből [CsH 322]

1708: *Alá-tsapni* a prédára mint az ölyv: ex alto in praedam ruere (PP)

MargL. 79r: az pynchenek egy reze az pigmentommal evzue *le esEEK*; 1573: az kontiais *le eset* tereminenek [Kv; TJK III/3. 292]; 1607: el esek, de en ne(m) tudo(m) ha az wtesbe *eseke le* vagy chiak terúltebe [UszT 20/302 Gabriel Tolnasz (!) de Medeser pp vall.]; 1668: ha az hó *le* talál *esni* [TML IV, 376 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1705: a lovas militia mind odatesz, miként a hó *leesik* [WIN I, 590–1]; 1766: mikor a menykő *le esik* üsse meg Datzonak az egyetlen gyermekit [Sszgy; HSzjP Sara Jantso Consors Civis Sigismundi Málnási (48) vall.]; 1796: egyszer ugy Főbe ütette ... a' Biro Gitzi Jósit, hogy mindjárt *leis esett* [Mocs K; Eszt-Mk] – 1582: fel mentek ... az haz heara ... es vgy *essek ala*, hogy Niaka ki teoreot vala [Kv; TJK IV/1. 106]; 1598: egi hitwan chatornat *le* vetettunk ez okon hogi ha *ala essik* embert ne serchen [Kv; Szám. 7/XVI. 49]

1590: Az ... haznak ... az padlasais *le zakath uala* [Kv; Szám. 4/XIX. 15]; 1619: Addig sírék s rívék, hogy az erdélyi ház ledül, hogy ezen esőben két helyen *leszakada* [BTN² 305]; 1694: az padlasi *le szakadozta(na)k* [Kövár Szt; JHb Inv.]; 1720: az Bolt *le szakadott* [Szurduk SzD; JHb XXVI/12] – 1597: Az keozep kapw felet valo oranak hogi az vereoye *ala zakadot volt* [Kv; Szám. 7/III. 21]

BodK. 8r: midon *ala hulna* . [esek] eg bokorhoz; 1663: ott az keösziklan *alla hullanak* az marhakb(an) es menesekb(en) [Szászfellak SzD; Born. XXXIX. 4]

Az égitestek, különösen a Nap mozgását is jelölheti a *leesik* ige:

1645: Míg a nap *le nem esik* (GKat: Titk. 1117)

A M-nak a felfele vagy lefele tartó mozgását egy A is elősegítheti. Elsősorban az előbbieken tárgyalt igék közül a *felemelkedik* tárgyas párját, a *felemel*-t sorolhatjuk

ide, ám ide tartoznak a *felszed, felvesz, felhúz, felragad, felkap* szavaink is. A leigekötős igék közül az A beavatkozását jelző *levet-alávet* 'ledob', *lehány, ledob, leereszt-aláereszt, leejt, lead-aláad, leüt, lekap* szintén gyakran használatos a kiindulópont vagy a végpont megnevezése nélkül.

1770: az tarisznyának fenekit az kezivel *fel-emelőleg* tartotta [Nagyercse MT; Told. 3a]

ErsK. 344: *Fel hwzoth feye feleth egy zekkercheth*; 1570: az Kayantay legen ... zekerche volt kezebe *fely huzwa* [Kv; Tjk III/2. 54]; 1600: *fel huza* az chakant, hogy wagia Gergelt [UszT 15/141 „Fazekas Martonne Anna Udwarhely” vall.]; 1630: az szekerczetis kezebe(n) *fel huzta vala* [Mv; MvLt 290. 207a]; 1796: Pakulár Nyikuláj szidván Vadas Györgyöt ... a' kapát *felhúzta* [Mezőpanit MT; TSb 2]

DebrK. 160: egi kosar köles kenieret segiket hozai hagíta samaz *fel ragaduan* tarsihoz futa uele; 1570: egy Santha chigannak felesége *fely Ragad* egy hasab fat [Kv; Tjk III/2. 52]; 1603: az zabliaia az feoldeon vagio(n) *fel ragada* [Kv; Tjk VI/1. 707–8]; 1638: Jllies Peter köuet *ragada fel* [Mv; MvLt 291. 156b]; 1701: az is csak *fel ragada* az kis gyermekét az czondorája allyáb(a) [Keresztényalmás H; Szer. Elizabeta Bondos Georgii Hercz cons. (26) nb vall.]; 1758: a korikát *fel ragada* Játék közben [Csejd MT; VK]

CsomaK. 29: Bwzoganiat *felkapa*; 1570: *fely kapia* az Mereo fat [Kv; Tjk III/2. 158]; 1593: *fel kapa* egi keouet Simon [Kv; Tjk V/1. 367]; 1634: az czakantis el eyte Bakos Daniel, es *felkapa* az Banfi vr(am) szolgaja [Mv; MvLt 291. 2b]; 1638: ez az Tollas Peter keöueket *kapdosa fel* [Mv; MvLt 291. 157]; 1754: az Uram két darab béka sot ... *fell kapa* [Karatna Hsz; HSzjP Judith Henter cons. lib. Blasii Kardos vall.]; 1760: az fejszémét ... az kezemből ki ejtettem s Sise György *fel kapta* [O.léta TA; JHbK LIV/33. 5]

1566: Apád szinte így járt volna, ha *fel nem szötte volna* a fűr hálót (Helt: Mes. 365); 1570: Menny el Zegy karotth *fely* [Kv; Tjk III/2. 55]; 1638: ez az Andras keöuet mit *szed fel* [Mv; MvLt 291. 167b]; 1702: Az elefánt orra arra készítettett, hogy azzal az ő eledelét mint kezével *fel-szedje* (Misk: VKert. 22); 1764: Az ott lévő Olt hídját *felszedték* éjszaka [RettE 160–1]; 1767: *Fölszedi* a sátorfát: colligit, conclamat vasa; *Fel-szedni* a vas-matskákat: moliri anchoras (PPBl)

DöbrK. 228r: Es *fel veven* az pohart . halat tön ... Es *fel veven* keíneret halat ada; DomK. 77v–78r: vas rudakkal chakanyokkal es egyeb vas zerzamokkal aleeg *veheteek fel* az kevuét; 1598: le teuek ... az nuzon eóth foryntoth ..., mellyeth my Eleottwnk *felis veonek* [A.jára TA; Berz. LXV/8]; 1604: Boros ferencz *fel veón* egy szalon(n)at [UszT 16/28 Jacob Lukacz de Fenyed lib. vall.]; 1700: tizenöt forintot *félis vótt* [Dés; DLt 483]

1598: egi hitwan chatornat *le vetettunk* [Kv; Szám. 7/XVI. 49]; 1632: az ladat *levete* az haz középin [Mv; MvLt 290. 62b]; 1733: ha le nem szállász *fel hágok* hozzád s fövel *vetlek le* [Szentbenedek SzD; Ks 27/XVI]; 1767:

Hatatlan ló, melly az embert *le-veti*: sternax equus (PPBI) – 1570: az Trombitas *alah vetette* az Torom kulchyat [Kv; TJK III/2. 30]; 1593: en az haz hyara hagok, *ala vetem* az gyermek chúlayath [UszT]

JordK. 721: az wczakon es *le hannaak* hw beteghőket: adeo ut in plateas efferrent infirmos; 1632: nem kellene csak igj *le hanni* ezt^a [Mv; MvLt 290. 85a. – ^aA szalmát]; 1662: az olaszfokokat mind *lehányatván*, mind szarufákra és sendely alá vetette vala [SKr 299]; 1701: Ha Sendelt hoznának könnyű volna azt *le hanni* [Mezőbánd MT; ApLt 6 Makaj Mihály Kálnoki Sándornéhez]; 1785: az Szalonnákat hájokat, s az hagymát fokhagymát *hánták le* [Piskinc H; GyK]

1604: *Tobd le* barát a vakarót: Monache depone, quod sustulisti (MA); 1669: *Tobd le* barát a vakarót (Czegl: Japh. 134); 1767: *Tobd le* barát a vakarót: Der dieb gebe zurück, was er entwendet hat (PPB)

1572: Erossen Megh wte, hofi Megh az kepeotys *le Erezte* [Damos K; KP. Fornassy Byrthalan jb vall.] – 1570: az Isthwan vajda felesége ... Myndiarast kesyt *alah erezthy* [Kv; TJK III/2. 59]

1745: megtapogatom a kosarakat ... *leadám* a kosárt [Körispatak U; Ethn. XXIV, 165 Semény Györgyné Máthéfi Kata (27) vall.] – 1639: az gyermek fel hagot ... s az kasza nielet *ala atta* [Mv; MvLt 291. 203a]

1704: bé akarván az ablakot vonni, a felső fióklakot *leejtették* [WIN I, 133]

1582: eg' Tromfom vagion es *le wteom* eleótted [Kv; TJK IV/1. 53]

1600: ferench Janos *le kapa* az palchat [UszT 15/67 Thamas Georgy zentegihazas olah faluj zabad zekelj vall.]

A lenti térfélhez tartozó föld és a fentihez tartozó ég, menny közötti elmozdulást ugyancsak a primér FEL–LE irányt jelző igekötők segítségével nevezzük meg (*felmegy, felrepül, felragadtatik, felviterik, felhívattatik, felszólít; leesik, leszáll–alászáll, lehull–aláhull, levon–alávon, alávet*).

NádK. 292v: Íme az o ymadsaga *felmege*n vr istennec eleibe

VirgK. 26v: Tahat ime mind e(z)cher *fel rwpewlenek az egbe*; ÉrsK. 299: Meg hala es ew kereztszegenek artatlansagawal *menyorzagban fel repwle*; 1702: A fürjek mind addig *nem reppennek-fel helyekből*, valamig a karolyt avagy ölyvet fejek felett tartani látják (Misk: VKert. 436)

TelK. 250: A valasztattak meg dŵchŵlt testben egeben *fel ragattatnak* Christusnak eleyben; ÉrdyK. 372: Mykoron erdemlőt vona az harmad egre *ffel ragattathny*; VirgK. 32r: *fel ragatatek* menibe testbe lelekben

MargL. 57r: Zent margýt azzonnak ev lelke *vitetyk fel* menyorzagban; CornK. 97: Az ev menybe menetyn evket *fel viue* meny orszagban; 1590: Az első sengeknec *fel vitele* isten eleibe (Kár: Bibl. I. 88)

ÉrdyK. 520: Ky *ffeel hywattataal* az archangyaloktól

ÉrdyK. 13: *Ffel zoloyttya* azzonywnk zyz Mariat, ew eedes zent zyleyeet

CornK. 45: Mert ember paradychombol . es angyal menyorzagbol vetkevzueen *eseek le*; SzékK. 119r: latom vala egem : a satan ordogot mennorzagbol *leesni*

PeerK. 96v: es mi iwdvözsségónkkert meñnekbol *léezalla*; CornK. 82: anne nagy evrevmmel telenek meg az angelok . hog menyorzagbbol *le zallanak*; DebrK. 177: vrnak Angiála *leh zaluā* Meniorzagbol a zaraz foldre; 1762: ha az Iesus Cxs *le szállana* az Egből csépet adna az hátára [Torda; TJkT V. 109] – DöbrK. 194v: ki meñbol *zal vala ala*; NagyszK. 258: isten *ala zalla* foldre

MünchK. 59: A cillagok *le hulnak* meñről: stellae cadent de caelo – DebrK. 422: meg az angal : es : ordogghe lenne : a malazt : nekyul . minth meg es lonec : akkyc *ala hullanac* menorzagbol

1710 k.: Mit ártott valaha a szenteknek a világnak felölők való gonosz ítéleti, üldözése, gyalázása, *vont-é le* csak egyet is az égből közülök avval? [BÖn. 404] – HorvK. 106v: istennek f yat menyorzagbol *ala vonaad*; SzékK. 118v–119r: mennorzagbol *ala nem vohatac volna*

NagyszK. 303: Ez az atkozot íreğseg kí az angalocat menorzagbol *ala vete*; 1551–1565: Minec vtánna menyorszagbol *ala vettetec volna* (Helt: Bibl. I. b3)

Hasonlóképpen beszélünk a keresztény mitológiában a földnél lentebbi helyen elhelyezkedő pokolra, a limbusra vagy a purgatóriumba jutásról is:

DöbrK. 30r: Ki mi iduessegonkert götretek *le zalla* poklokra; JordK. 387: Pokolnak meelseghere *zallaz lee*: usque in infernum descendes; SzékK. 118v: *lezallanac* engem a Byvnosoc pokolnac melsegere – CornK. 99: legottan *le zalla* lynbolra angeloknak [oka]jagaua; VirgK. 31r: az en halamnak (!) ideyen *ala zallek* lymbosra; CornK. 104: jduezeytenk iejus jgeen reggel . angeloknak es zenteknek nagy [oka]jagaua *fel jevue* lynbolbol – VirgK. 29v: bodogsagos zent ferencz hasonlatos vrunkhoz. az purgatoriomba eztendwnked *le zallasban*

A *felemel* 'magasra emel' jelentése két olyan jelentéssűrítéssel keletkezett igeekötös igeinkben is megtalálható, amelyek alapigéje önmagában nem mozgásjelölő, azonban a *fel* magába sűríti a 'felemel, magasra emel' jelentést, és ennek következtében a *feltart* és a *felmutat* mozgásjelölővé válik.

1551–1565: Ved fel a gyermeket es *tarts fel* ennekem: accipe puerum istum et nutri mihi (Helt: Bibl. I. Cc2); 1636: eligh tálalá *fel tartani* az gyertyiat [Mv; MvLt 291. 62b]

ThewrK. 152r: Ez ymaczagot kel mondany ystennek zent testenek zent werenek *fel mwtatasa* koron; 1583 u.: A darabánth János lakadalmán egy köből bort *mutathattunk fel* (Nyr XIV: 459); 1597: veot volt Desi Tamas vra(m) Egy zeoniegeot ... melliet az en Leaniom Maniekezeiekor *múttak fel* [Kv; Szám. 7/XII. 21 Filsticñ Lőrincz sp kezével]; 1625: Attanak ... egi pohar arraert melljet eo kemek Tanaczul. Giarfas praedicator Vra(m)

leanjanak lakodalmakor Ajandekben *mutattanak fel* [Kv: Szám. 16/XXXV. 159]

Hasonlóan jelentéssűrítő a *fel*fog, *fel*ölel, *fel*markol és a *fel*bír.

1761: az Apjára is lattam egykor hogy egy kapát *fel fogott* vala [Szászsztiván KK; BK]; 1782: feléje fordult a' Pistallyal, és réájais *fel fogta* a' Pistalyt [F.zsuk K; SLt LXXII. 5. 9]; 1796: Nyikoláj a' kapát *fel fogta* [Panit Sz; TSb 2]

1767: Egy öl-fa, mennyit egyszer *fel-ölelhet* ember: complexus lignorum (PPBI)

1640: Efféle egyenetlenségeknek el igazításában nem jó edgyszer sok dolgot *fel-marokkolni* [igy] (Megy: SzA Öröme, 69); 1664/1767: János is az hetven tallért *felmarkolja* (GyöngyD: MV 47)

1568: hogy az meny fath *fel birok* a val (!) ky ne(m) verem [Kv; TJK III/1. 237]; 1574: az eo feldebol ky asta az hatar keowet ... kyt három Ember *fely Nem birt volna* [Kv; TJK III/3. 375]

Ezeket egészítik ki a 'vkít fekvő/ülő helyzetből álló helyzetbe juttat' jelentésű *felvon*, *felvonsz*, *felránt* igék is:

1566: Kezemet alá nyujtom és tégedet is *fel vonszom* (Helt: Mes. 372);

1629: le feküt vala hasra az lesza alatt, es ugj *vona fel* az Erszinies Andras szolgálja [Mv; MvLt 290. 155b]

1637: megh ragada meliben az Balas kovacz szolgajat s *fel ranta* Istua(n) Deak [Mv; MvLt 291. 118b]

Mivel az igekötő jelentése alapvetően magában foglalja mind a kiindulópontot, mind a végpontot (vhonnan *fel* vhova), a mozgást úgy is jelezhetjük, hogy megnevezzük a két pontot, amely között történik az elmozdulás. Azonban a legritkábban éppen azzal az esettel találkozhatunk, amikor valamely kijelentésben mind a kiindulópont, mind a végpont megjelenik.

1589: latam egi Nagi zolgalo leant hagi az agy *melleol allapodek fel az puczokba* [Dés; DLt 226]

Az idézett adalékban a MELLETT viszony megszűnésével és a BENNE viszony létrejöttével is számolhatunk, amelyre a *mellől* névutó és a *-ba* rag utalnak.

A M mozgásának kiindulópontját is, végpontját is igen ritkán jelöljük, mivel akkor, amikor csak azt szeretnénk kifejezni, hogy valamely M valamerre elmozdul, nem a vhova (végpontra/végpontba) való kerülést tartjuk fontosnak explicitté tenni, hanem a vhonnan (kiindulóponttól/kiindulópontból) való elmozdulást.

NádK. 334r: a *föltol fel alvan* három sengel legottan le boLatkozec; 1794: Barátosi Josef Uram *fel álla a földről* [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]

DebrK. 163: Sazonnal mindniaian *fel zokdosuen az aztaltol* vtanna futanak; ÉrdyK. 633b: Az nyawalyas ember *ffel zökölleek agyabol*; 1628: A *székből-is föl szökölvén* kiáltanac vala (Prág: Serk. 606); 1765: Kornis Gábor uram ... *fel szökék* a másik *asztaltól* [Kisened AF; Eszt-Mk Vall. 290]

1573: az *asztaltwl peteris fely vgrot* [Kv; TJK III/3. 203]; 1695/1751: Priámus királyi *székiből fel-ugrik* (Hall: Hhist. III. 91); 1730: Csak *fel ugrek*

Könczey Gábor az Könczey Dávid Uram joszaga *melöl* [F.volál Hsz; HSzjP. Mich. György de Felső Volál (42) vall.]; 1784: azon mod Széjes Josef *fel ugrék a padrol* [Béta U; IB. Agilis Közepső Széjes István (43) vall.]

1756: Németh István Uram ... az Út közepin belé esett a' Sárba, és kiáltani kezde nékem, hogy külgyem segítségire az inasomat ... kinek segítsege által *fel verekedvén a' Sárból*, megint viszsza jöve hozzám [Kv; Mk IX. Vall. 33]

1793: mikor *fel költ* kezek alol a' Földről úgy állott a' haja mind édgý Kosár a' fején [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]

1552: eg legent *vonank fel rolla* [Kv; Tjk IV/1. 5]; 1589: az felesége *melleol vonta fel* Matyas deakot [Dés; DLt 226]; 1644: Szima Giorgjne *fel vona* az Urat az *feöldreöl* [Mv; MvLt 291. 410b]; 1680: az *feolröllis* ugya(n) en *vonám fel* Killjeni Mihalyt [Kilyén Hsz; BLt Nagy István (30) col. vall.]; XVIII. sz. eleje: valami Léányok *fel vonczolván* a' *foldról* bévivék [Kv; EMLt Némethi lev.]

1573: az leany ... ely tazította az keo melle ... eo *Rantotta fely onnat* karyanal fogwa [Kv; Tjk III/3. 293]; 1762: a' Kortsomáros Lukát *Tomárol fell ránta* [Kóród KK; Ks 17. XXXI]

EhrK. 80: Es paranczola neky hogy az *ablakbalol fel feluegye* az penzt tulaydon zayaua; 1668: Drullya Mihaly *fel veóvé* az puskát a' *féoldról* [Diós K/Kv; Ks 65. 43. 10]; 1691: azon kast *onnan ... fel vévén* el hozta [Dés; Jk]; 1781: edgy Dohányos Satskot tsak *felvész az Asztallrol* [A.csernáton Hsz; HSzjP Joh. Todor (43) jb vall.].

A végpont explicitté tételével, akárcsak a kiindulópont említésekor, nem csak a valamerre irányuló elmozdulást tartjuk fontosnak megemlíteni. A végpont megjelenésével a BENNE vagy bármely más viszony létrejöttére utaló elemekkel is kiegészülhet mondanivalónk.

SimK. 6v: Ime bodog at'ankees ... az eghazban mas *zegeletibe fel alla*; DebrK. 74: sè nomos zent Apostol *fel aluan* . a predikallo *zeegben*; VirgK. 36r: Ime bodogsagos zent ferencz ... az egyhazba mas *zegletbe fel alla*

DomK. 115v: es az verembe *lezal* ev vele; 1662: az árokba *szállott le* [SKr 598]; 1694: megszakadván a beleket beborító hártya, az tőkibe *leszállott vala* a bele [Kv; KvE 234 VBGy] – TelK. 99: *Zaly ala purgatoriumba*; CornK. 96: Az zent atyak meg vigasztaltatnak Cristusnak *lynbosban valo ala zallasa* mya; 1600: mykor az Chyorgo kwt arokaba *ala zallottam wolna* [UszT 15/5]; 1767: *Alá-szállani* a barlangba: in specum degredi (PPBI)

b) A 'vki fekvő/ülő pozícióból álló helyzetbe jut' kiterjesztett jelentéskörébe sorolhatók a *felegyenesedik*, *feligazítja magát*, *feligazul* kifejezések, amelyek a konkrét felfele mozdulás mellett az egyenesség képzetét is magukban foglalják.

HorvK. 124v: Te gondolatydnak es keuansagydnak es te myelkevdeydnak eleýt vagy kezdety . te jmdagsagydba vagy egyeb jo

gondolatotba ayanlyad istennek . Vagy testednek *fel jgyenesevleseuel* . vagy terdre esessel; 1562: *Fel nem egyenes[ed]hetic vala*: nec poterat sursum respicere (Helt: UT. S8); 1629: az decurio ... le hailot vala, de hogy *fel* kezdé *igyenessednj*, nehezen *igyenessedheték fel*, hogy *fel* *igyenessedek*, ket kezevel kapa az mellyen az Dolmant eoszue foghua(n) monda [Kv; TJK 28]

AporK. 118: *fel igazeit* menden le esetteket; EhrK. 160: Es zemey *fel* nyttuan es karyay *fel* emeluen *fel* *ygazoyta magat*; WinkIK. 313: Az azzony allath alwan közben *fel* *ygazoyta ő magath* Jesus; JordK. 652: *Fel* *ygazwytaa hw magath*: erexit se

WinkIK. 313: Iesus le hayta magaath hathra ... mykoron *feel* *ygazodeek* monda; 1541: mikoron meg nem szünninek kérdeni, *fel* *igazodek* (sese surrigens) és monda (Sylv: UT. I. 139); 1551–1565: A tü nyakatoknac igaiat el törttem, hogy *fel* *igazodua* iárnátoc: ut incederitis erecti (Helt: Bibl. I. LL14)

MünchK. 143: Vete ő reia kezét (a meggörbedett asszonyra) es zorgalmazatost *fel* *igazoltatec*; DöbrK. 21r: Ok meg koteleztettenec es esenek . mi kedeg *fel* kelenk . *es fel* *igazulank*; BodK. 6r: az santa *fel* *nem igazulhat vala*. hog *fel* erneye az magas fan az zep gimolcét; ÉrdyK. 561: Mynt egy görbe ember, soha *feel* *nem* *haythattya vala* *magaat*, hanem kötelet foghwan *ygazolhatott ffeel* ylő helyeeből

A *felegyenesedik*, *felemelkedik* igékkel jelzett cselekvés ellentétes irányú mozgását fejezi ki a *legörbed*, *lehorgad*, *lekucorodik*, *lezsugorodik*, *lelapul*, *lebújik* és *letöpörödik*. Ugyanúgy, ahogy a *fel* igekötős igék az egyenesség képzetét is magukban foglalják, a *le* igekötősek a görbeség és az alacsonyság képzetét keltik.

1608: Nyavalyáim *legörbéytne*c (MA: Bibl. V. 19); 1643/1673: Az hatvan esztendő ember, öreg após, meg-aggott és meg-töpörödött orczájú, *le görbet* vén ember (Com: Jan. 45); 1762: úgy ütötte meg az Ispány Ur(am) lovát hogy ugyan *le* *gorbedett* belé [Kv; AggmLt B. 3]; 1767: Földre *le-görbedek*: cernuo; *le-görbedt* vén ember: senex decrepitus (PPBl)

1708: Földre *le-horgadt* ember, meggörbedett: cernuus (PPl); 1767: *Lehorgadt* vén ember: silicernium (PPBl)

1629: az kerek Szüle ... az agy labanal *kuczorodot le* [Kv; TJK VII/3. 121]; 1650: egj ember az *fel* kezeuel megh foga az vstöket az Lónak ... *le kuczorodek* az eres vegehoz ot hagia az Lovatt el futamodek [Nagykede U; UszT 8/64. 68g]

1653: nagy része a fő népének ... ki havason, ki várakban nagy félelemmel *lesugorodék* [ETA I, 83 NSz]

1702: A fogoly madár a madarász ellen csudálatos ravaszsggal szokott élni, a földre *lelapul* (Misk: VKert. 371)

ÉrdyK. 593: Meg feelelmőt es *le bwt vala* az hayoban; 1744: Petru ... *le búván*, hátb(a) kezdű ütni Posta Mester uram [Szentandrás H; Ks 101]; 1764: observalta világosan az mint földre *le buva* nézte, hogy hárman vadnak [Torda; TJKT V. 205]

1720: Ha szépeknek-is [szepegnek ?]-is a *le-teperedett* vének (László: Petr. 179)

c) A M akkor is felfele irányuló mozgást végez, amikor nem ülő vagy fekvő helyzetből állunk fel, hanem már álló helyzetben vagyunk, és onnan felágaskodunk, hogy magasabbra kerülhessünk. Itt a fejtetők kezdeti pozíciójához képest kerülünk magasabbra, mint ahogy az előzőekben ismertetett *le* igekötős igék esetében a fejünk felső testünk közelebb kerül a lábunkhoz, testünk alsó részéhez.

1566: *Ágaskodgyal fel* szép egyenesen a fal mellett (Helt: Mes. 372);

SándK. 1v–2r: Az egerek ... keet első labokkal az *polcz feele fel Louelkodnek*.

Hasonló felfele mozgással számolhatunk a *felnő* igével jelzett csoport esetében is, ahol szintén az előző magasságunkhoz képest kerülünk magasabbra.

BécsiK. 2: míglen *felnőnec*, meg ágatoc; LobkK. 167–8: es miind en ifivsagomtvlfogva keserv mvnkacba *nevetetem fel*; 1591: mikor az arua *feöl neö* [UszT]; 1608: közöttünk *neuelkedek fel* [Kozárvár SzD; SLt CD. 3]; 1658: még h talam az en edes Aniam volt az Bábája, ott *nevedek fel* [Vajdakamarás K; SLt G. 16]; 1723: Egy Fiacskája maradván árván ... ha áll s *fell nevedik* jövőendőben hasznát vehettyük [Hévíz NK; JHbT]; 1755: mi ... kitsinsegünkötől fogva itt *nőttünk fel* [Mezőbánd MT; MbK VIII. 17]; 1799: kitsinségemtől fogva ... idegeneknek ajtajokon *nevededtem fel* [H; Ks 75. VIII]

1729: miolta én *fel cseperette(m)* [Kancapataka^a; JHb I/19. – ^aEltűnt település Csokmány (SzD) táján]; 1782: Bocska Gligorrol miolta *fel tseperedtem* mindenkor ... ide Fodorházára redukált Jobbággy volt [M.fodorháza K; Eszt-Mk]

NémGl. 186: Minden *felserdwl*: omnis adultus; ÉrdyK. 495: Mykoron ymaran *ffeel serdwl wolna* Istvan kyal; 1653: Mikor János Király *felserdült volna* az attya halála után [ETA I, 26 NSz]; 1753/1781: mikor arra az időre léptenek hogy *felserdültenek* [Algyógy H; JHb LXXI/3. 192 Lup Filip (88) jb vall.]

1575: Geyza tudos egyhazi nepenec keze alla ada ő fiat, hogy aszt *fel neuelnéc* (Helt: Krón. 27b); 1592: tudo(m) hogy Barrabas Lúkacz fia ez Thamas, tudo(m) hogy eo tarta *neúele fel* [UszT]; 1606: az mostoha Attia, *fel neúele* [Muzsna U; UszT 20/186]; 1662: Arvasagra maradván ő kegelmek Tartottak *neveltek fel* őket [Retteg SzD; Born. XL. 107 Meniker (!) Andras (35) jb vall.]; 1705/XVIII. sz. eleje: Erdős Martonnak maratt egy fia kitis Atyám Uramék *neveltek fel* [Ne; DobLev. I/59]; 1796: esmerem ezen Huszár Ferenczet mivel mi *neveltuk fel* [Fűzkút K; Bfr]

Természetesen, mint a példák is mutatják, nemcsak az ember nőhet fel, válhat magasabbá, hanem bármely élőlény, mely növekedésre képes.

MünchK. 37: A töuissec *felneuenec*; 1699: ezeket adgyák még nekik borju korokban, és *fel nőnek* kezekben [Meggyesfva MT; Bál. 93]

1740: Lapos Csere nevű erdőben egy darab *fel serdült* Cserefas erdeje [Somosd MT; Berz. 15. XXXI/5]

1584: Az buzamag hoszu inakat czuda bokrockal *felerezt* (Born: Préd. 458); 1590: Az en Atiam *erezette fel* es kezdette newelni az erdeót [Usz; Eszt.]; 1779: az utrizált erdőnek vicinussa Sz Márton felől feljűll a Sz Mártoni *fell eresztett* erdő [Gyepes U; KaLt 93/10]

1781: abbol^a *sarjuzék fel* egy darab a más szőlő mellé [Királyfva KK; LLt 24/25. – ^aTi. a felhagyott szőlőből]

1628: Az élőfác *fel-ágaznak* (Prág: Serk. 191)

1596: Azokat, mivel hog' fák *termettek vala fel*, barmok és emberek gyakorollyak vala: ea consista arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur (Decsi: SallJ. 41)

1791: a kertekbe(n) ... a Cárfioli (!) is ugyan szépen vagyon de immár *fel* kezdett *magzani* [Szilágycseh; IB. Fogarasi István lev.]

A növényzet féktelen növekedésére a *felnö vmit* szerkezetet használták a régiségben, illetve a birtoklás képzetét is magában hordozó *felvesz, felfog, felkel vmit*:

1585: ot viz Ne(m) vott, few *Neotte fel* [Kv; TJK IV/1. 430]; 1608: Ha nem kapáltatic az szőlő, az gaz *felnevi* (MA: Bibl. II. 7); 1645: az malom helyin mostan Berek vagyon, Berek *nötte fel* [Apahida K; Told. 26]; 1685: Pusztá tóhely ... rekettye *notte fel* [Désakna SzD; EHA]; 1736: a Nms Város közönseges földé .... el pusztulván *fel nötte* a tövis bokr [Torda; TJK I. 106]; 1756: a porongyis *fel* kezdvén *nőni^a* belé hadta [Omlásalja SzD; Ks 19/IX. 11. – ^aTi. a helyet]; 1789: a' Szamos Árka volt itten ... ugy kezdette *fel nőni* a Berek [Szentmargita SzD; KGy]

1617/1628: az erdeo Ismet *fel* kezdé *venni^a* [Ditró Cs; LLt Fasc. 69. – ^aTi. a földet]; 1641: tudok egj darab pusztá szőlő földet, ... most erdeo *veőtt fel* [Ardó Sz; GyK X. 30/8]; 1694: most tsak a' Burján *vette fel* [Borberek AF; BfR]; 1711: vagyon egy darab Föld *Fel vötte* az erdő [Menaság Cs; EHA]; 1728: (A földek) nem haszon vehetők ... az erdő *fel vötte* [Szacsva Hsz; SVJk]; 1763: A Bagszid nevű Rétet ... Berek, Nád és Füzes veszszők, s Nyaros fák oly sűrűen *fel vették vólt* [Széplak Sz; Ks 92]

1598: az ő házát ... *fel fogta* az gyp (Decsi: Adag. 254); 1732: egy láb föld ... felső szellyit a tovis bokr *fel fogta* [Nagyida K; Told. 11/70]; 1759: az erdő ezen földet *fel fogta* [Lázárfva Cs; BLt 9]; 1799: a bokr azokat *fel fogja* [Kv; Aggm. C. 114]

1769: Az Utrizalt helyet ... minek utanna ä Berek *fel költe volna* ... irtották, colálták [Gorháttya^a; BK sub nro 260 Koruj Jánk (70) zs vall. – ^aGothátya H]

A M-ként hasonló módon viselkedő víz, ár növekedését szintén a *felvesz vmit* kifejezéssel nevezték meg.

1740: a víz a Ngod Udvarát *fél vetté* [Noszoly SzD; Ap. Bak András Apor Péternéhez]; 1749: Mikor a vizek ki áradnak, egész tartományokat *fel-vesznek* (KirBesz. 38); 1762: falunkot *fel veszi* a Víz [Udvarfva MT; Ks 67.

48. 31]; 1768: Ezen föld közép jóságú akkor a' mikor a' Viz *fel nem vészi* [Ikland MT; Berz. 2. 40/62]; 1789: a' Sántzok be tölték s a' miatt, az utakat a viz *fel vette* [UszLt XIII. 97]

d) Ugyancsak a *felnö* jelentéskörébe tartoznak azok a kifejezések is, amelyek azt mutatják, hogy a M feltölti a benti helyként észlelt S-t vízzel, vízszerű anyaggal. Ennek a vízszerű anyagnak a felülete növekedik, emelkedik meg. A mozgást az alábbi igék jelzik: *feldugul, feldugódik – feldugat, feliszapolódik – feliszapol, feltelik, feltol, felnyom*.

1743: nézd él hogy a' Küküllő mind *dugul fel* ide a' mű Malmunk alá [Ádamos KK; JHbK XXVIII/9]; 1746: a' Gát miatt, midőn meg árad a' Küküllő *fell dugulván* kiütt [Dicsősztmárton; JHb XIX/8]; 1753: de már olly *fel dugodot* a viz hogj szinte a pallot éri némelykor [Nyárádkarácsonfva MT; Berz. XXXII/7]; 1780: miolta a' to *fel dugodott* ... azon árkokon ugy anyira fel tojul a' viz hogy hasznát nem vehetem [Szamosfva K; Born. XXXIX. 51] – 1622: az Rauaz Patakaban ualo to helliet tudom hogj Becz Pal *dugatta fel* [BLt 3 Laurentius Pal de Tusnad pp vall.]; 1651: Az Gatt es Uyz *feldugassertt*, hogy az A. karara *fel dugta*, potentia(n) vagio(n) [Amadéfva^a; Eszt-Mk. – ^aKésőbb: Madéfva Cs]; 1665: igen *fel dugatta* az malom arkabeli vizet [Jobbágyfva MT; Bál. 50]; 1794: az Malomnál lévő Gátot *fel dukták* [Mezőmadaras MT; BKGazd.]

1772: a' Viz fel tojulván, a' silip árka is nagyon *fel iszaplódott* [Ádamos KK; JHb XX/27. 33] – 1790: hogy a viz *fel ne iszapallya^a* ki kezdetetet volt Szántzaltatni [Msz; LLt 10/2. – ^aA földet]

1536: Mynden welgy *fel-telyk*: omnis vallis implebitur (Pesti: NTest. 196); 1592/1593: az az porond Ziget... viz folias vala az Rígen, de Immar igen *fel teolt* [Árpástó SzD; Ks]; 1723: ä Deési gát miatt, ä Nagy : Szamos annyira fel nyomta ä K : Szamost, hogy ä Sz : Benedeki Malomb(an) tsak ne(m) ä Kementze Szájáig *tölt fel* a viz [Néma SzD; Ks 25. IV. 5]; 1772: a' két also kerek se egjszer se mászszor nem fognak forgani, ugj *fel telik* az aljak porondal [Ádamos KK; JHb XX/27. 13, LXVII/2. 321]

1700: eő Nga Malmának gátya ... *nem tolyná fel* derekasan az holt vizet [Dob.; Wass]; 1759: (a) Jedd felől le folyó Patak(na)k vizét ugy *fel tolyná* ... hogy ... szánto fölgyeit kaszáló réttyeét ... az víz el borítván ... Semmivé tenné [Mv; EHA]

1723: a' Nagy Szamos a Deési gát miatt holt vizet *nyomott fel* az Vr ő Excellja malma alá [Désakna SzD; Ks 25. IV. 5]; 1746: Fekete Istvánné Aszszonyom eő kg(ne)k gátyától *fel nyomottatván* a' viz ... egy kereke ... éppen nem foroghatott [Dombó KK; JHb XI/7]; 1772: az én Malmom igaz ez is ... és Fekete Joseff Vramé edjütt forgattak, s ez amarra *nem nyomta fel* a' vizet [Kük.; JHb LXVII/245]

e) A *felnő* ige jelentésmezejébe tartoznak az A szerepét is jelölő *felnővekedik*, *feldomboz*, *felormoz*, *felpuffaszt*, *felhólyagoz*, *felfúj*, *felfuvall*, az A szerepét ki nem emelő *felcsomósodik*, *felduzzad*, *felpuffad*, *felborzad*, *felhólyagzik*, *felfuvalkodik*. Ez a csoport abban is különbözik az eddig bemutatott, a *felnő* körébe tartozóktól, hogy a valós, fizikai világban a M bekerül a S felülete alá és megemeli azt. A S felületének egy része emelkedik meg úgy, hogy dombszerű alakot ölt. Azonban az észlelés szempontjából ez nem válik fontossá, és csak a magasságbeli növekedést kódoljuk.

MargL. 76v: az ev orczayanak husa *fel neuekevduen* . es az ev zemeyt ... de fedý vala az ev orczayanak dagadot husa

1767: *feldombozás*: suggestus (PPBI); 1768: azonn helynek otton mélysege maradván, aloll *fel dombosodott* [Abafája MT; Told. 17a Huszár lev.]

1751: lattzatott husz ütések(ne)k a helyye, edgy ujni vastagságra *fel ormozva* [Sályi KK; Berz. 12. 92/203]

ÉrdyK. 287: Oly gyakorta ymathkozik, hogy terdee *ffel chomosot* [így] *vala*; 1566: Nyaka felhámolt és *fel czumózott vala* (az ökörnek) (Helt: Mes. 358)

JordK. 158: Bymbokkal *fel dwzzadwan* megh vyragozeek; 1604: *Földuzmadt*: flutus, inflatus (MA)

1643/1673: Pupos, *fel döllyet* hátu teve (Com: Jan. 42)

1643/1673: Az étető mérget ha ki bé-vette, *fel-puffad* (Com: Jan. 58); 1665: Mint a buborek, mely noha nagyon *fel-puffan*, de hertelen csal el-mulik (SBalog: TemK. 74); 1683: A földnek mélységéből fel-jött vizek *felpuffasztyak*, megsirosittyák a földet (Tof: Zsolt. 561)

1603: mondotta azért Tot mihalj hogi keressetek^a Jol meg az hol *fel borzadot* az födel auagy dombos [UszT 17/22 „dienes görgj Etedy Zabab Zekel” vall. – ^aÉrtsd: a házfödélbe rejtett mentét]

1584: Igen ereosse(n) *fel hoiagzot volt* az oldala [Kv; TJK IV/1. 257]; 1590: Az minhat serpenyőbe olayal fozze meg, szépen *fel hoyágozua* [így!] vigye fel (Kár: Bibl. I. 92); 1608: Serpenyőben főzött és szépen *felhólyagozott* pogácsa [így] (MA: Bibl. I. 379); 1636: Talpa-is *fel holyagzot* az uton iárással (Szentm: TFü. 12); 1643/1673: Tüzes puffadás. *felhojogzás*: pustula (Com: Jan. 61); 1744: ugj foben üte, hogj a feje mingyarast *fel holyogzott* [Besenyő AF; Told. 3]; 1767: Sinapismus: mustárból tsinált, ember bőrit *fel-hójagoztató* orvosság (PPBI)

1635: A buborék el-vész, mikor *fel-dagadot* vagy *fujódot* (Mad: Evang. 690); 1685: A nagy laptá *fel-fujattatván* a széleresztő cséve által (Com: Orb. 273); 1767: *Fel-fúni* a pofát, tüzet: excitare buccam, focum; pofát *felfuvó* bolondok: bucones; a hasát *fel-fúni*: distendere ventrem (PPBI)

1566: Midőn a béka igyeköznéc *felfuualkodni*, hogy ackora legyen, mint az öcker (Helt: Mes. 105); 1591: Az leuegő ég megbetegesít, az étel *föl fualtat* (Pécsi: Ágost. 32)

A dombszerű kiemelkedés megszűnését, a S felületének lentebb, alacsonyabbra kerülését mutatják a *lelohad*, *leszáll* igék:

DomK. 80v: Az ev hasa hamarsagga *le lohada* es meg gyógyvla

MargL. 76v: es az daganag *le zalla*; DomK. 169r: es legottan az ev daganagya *le zalla* el muleek; 1643/1673: A daganat *fel-dagad* és *le-szál*: tumor intumescit et desidit (Com: Jan. 58)

A rendszer kiterjesztését jelzik a *felnöveli a hasát*, *felcsinál* 'teherbe ejt' kifejezések:

1791: az után hogy a Papságból ki tsapták, egy ide valo Leánynak hasát *fel nevelte* [Sebeshely AF; JHb]; 1799: Györfi Maris fogta réá azt, hogy az Exponens *nevelte volna fel* hasát [Dés; DLt]

1742: a' Feleségitis ... előre *fel tsinálta* 's az után vette el [Kisenyed AF; JHb]; 1757: a szolgálónak meljet el is vett Feleségül s ma is együtt vagynak *feltsinálta volt* a hasát [M.bölkény MT; Ks 4. VII. 8]; 1799: azt fogta réám, hogy én *tsináltam fel* [Dés; DLt]

f) A *feltornyozódik*, *felvet* 'magasra vet(i az ágyat)', *felháborítja a tengert* kifejezésekkel jelölt cselekvés során ugyanazzal a mozgással állunk szemben, mint a *fel nő* igével jelzett csoport esetében.

1702: Magasan *fel tornyozódott* havasok teteje (DBenkő: Flor. 175); 1767: *Fel-tornyozott* tál étek, tornyos pástétom, tornyos kaláts és egyéb tészta mű: castellamentum (PPBI)

1604: *Föl-vetni* az ágyat: concinnare lectum (MA)

1577–1580: Én uagyok az ur, ki *felhaboretom* a tengert (Tel: Evang. I. 22b)

Ugyanígy a *felépít* köré csoportosuló *fel* igekötős igék is a M magasságbeli növekedésére utálnak: *felépít*, *felrak*, *felcsinál*, *feltesz*, (sövényt) *felfon*, (épületet) *felemel/felállít*, *felkalangyal*.

JordK. 405. 731: Ez kövön *eppeytem fel* az en eghazamat; ÉrdyK. 136b: Temploma negywen eztendeegh *eppwlteteek ffe*; 1585: a Scolaban egy puzta Kamarat *fel epitsunk* [Kv; Szám. 3/XIX. 34]; 1604: Fabian Janos ... Az fewriz molnotis *fel nem eppetene* [Korond U; Ks 14. XXIX. 9]; 1666: *föl ipithetik* az Abafai Templomott [Radnótfája MT; BLt]; 1713: az mely Pusztá Malmot Illyei Udvarbiro Ur(am) Varczán *fel epitet* vagj restauraltatot ... most sem foroghat [Marosillye H; UtI]; 1756: a mint el kezdetetett volt a szerént fog *fel épitetni* kellemetes lako helynek tapasztaltatni fog [Branyicska H; JHb LXX/2. 23–4]; 1792: Én azon dűrűtzkölő építtetésének ellene nem mondok .... *építtesse fel* maga költségén nem bánom [Ádámos KK; JHb XIX/34]

DöbrK. 200v: Es ez kv zirton *fel rakom* en eghazamat; 1572: az leh omlot keofalt Ne halogassak Towab *Rakassak fely* [Kv; TanJk V/3. 65a]; 1599: az trombitásoknak offen ismeg az kemenczet wyalog (!) *fel rakatattattuk* [Kv; Szám. 8/XVI. 40]; 1653: *felrakák* a sátonak keríttését újolag [ETA I, 131];

1690: Vagyon Egy jó bőv Vizü Kutt, melyen be asva, köből *fel rakva*. kereken fel vono Tengelyestol vider rajta nro 1 [BK. Kentelki inv. 6]; 1743: egy Újj szegelet Bástyá *rakatik fel* [Déva; Ks 107 Vegyes ir.]; 1779: (A kömíves) a tornáczotis vagy is folyosot jó modgyával téglából *fel rakja* [Déva; Ks 78. 20/11]; 1794: a pintze Derekát kun (!) egészen *fel rakattam* [Szilágycseh; IB. Fogarasi István lev.]

1570: az keozt *felv chinállya* [Kv; TJK III/2. 61]; 1590 k.: negien *chénallíák fel* az feöld mellett az vetes kertet [UszT]; 1641: énhozzám nem igen is járt, hanem az kontyát hogy *csináltatta fel* velem [Mv; MvLt 291. 274b–7b átírásban!]; 1694: Szent Peterben azon haranglábot *felcsinálták* [Kv; ETF 107. 15]; 1769: az hova szükségesek az hidak oda *fel kell tsináltatni* [UszLt XIII. 97]; 1798: Az Utzára ki járó Kapuja ezen Fundusnak ... három sas fákból es egy fejül egyben kapcsolt tölgy fa gerendából vagyon *fell tsinálva* [Vályebrád H; Ks 76. IX. 27]

1583: ug *teeszi fel* az konthiat(is) [Kv; TJK IV/1. 151]; 1605: zinten seowenth *teottenek volnays fel* [Kv; TanJK I/1. 518]; 1643: 4 tanora kapukott kel *feltönni* [HSzj *tanorok-kapu* al.]; 1732: köz kertet akarva(n) *feltétetni* [Dés; Jk 428a]; 1758: Meg Engedtetik ... hogy a gátyát *fel tétethesse* az őshelynek p(rae)judiciuma nélkül [Borb. I]

1593: Tamas az seouent *fel fonta vala* [Kv; TJK V/1. 368]; 1625: Veottem Egi szeker veszeöt az plebanos Vra(m) Istalloianak ... ket ölaual *fel foniattam* [Kv; Szám. 16/XXX. 29]; 1694: egj pusztá kapu sovenjel támasz alljáig *fel fonatva* [Borberek AF; BfR]; 1777: építettett volt ... egy derék házat ... ekörül 320 karobol álló Sövény kertet félig *fel fonva* [Hosszúaszó KK; BLt 9]

CornK. 199–200: templomokat *fel emelueen* iftennek es az zenteknek emlékezettyt tyzteluen

NádK. 102v: megtorhetí istennec templomat . es harmad napon az vtan esmeg *fel allathhatt'a*; 1592: adatot uelem az Achioknak ... hog' ez konyhat *fel allattak* f 5 [Kv; Szám. 5/XIV. 127 Eppel Péter sp kezével]; 1613: Minek utánna egyszer *felállapodott*, soha le nem omol (Pázm: Kal: 413); 1631: az ora hazat *fel allatak* [Mv; MvLt 290. 256-hoz]; 1688: az Varos Korcsomája *fel allitatik* [Dés; Jk]; 1772: azon Malom *fel állatt* [Ádámos KK; JHb LXVII/2. 223]; 1786: a kert végb(en) lévő gyenge kertet s a major akol körül még egyszer *fel állítsom* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

1606: *kalongialtattam fel* az Buzat egi Emberrel [Kv; Szám. 12a/1. 32]; 1610 u.: en vitte(m) el a' buzat ... eo maga is segetett *fel kalangialno(m)* [UszT 4/10]; 1715: Az Bunda Szalavesztra Szolgajanak buzaját ... az szolgál kiment hogy *fel kalangyálya* [Középfva SzD; SLt 29. Y. 24 Mester Urszuly (40) j b vall.]; 1799 k.: az Egyházfiak kévéb(e) kötik, *fel kalangyálják* [M.bikal K; RAK I. 1]

g) A *felvesz* és a *felemel* tágabb jelentéskörébe tartoznak azok az igéink is, amelyekkel az evés-ivás különböző módozatait jelöljük. A *felmártogat*, *felnyal* igékben kifejezett cselekvés következtében a kezdetben (a szánkhoz képest) lent levő étel magasabbra (a szánkba) kerül.

1697: *Föl mártogatásra* való jó izü levetske (Com: Vest. 127)

DebrK. 374: hasonlatos az : ebhöz : ky o vndocsagara : teer es *fel nala*:
1573: en vitette(m) ely Marhamat onnat Mond Annakis gergel Bestie kwrwa
fel Nialtad az Arwaket [Kv; TJK III/3. 230]; 1603: az ebek *nyalnak fel* a'
veredet [Kv; TJK VI/1. 674–5]; 1642: hűrböld *fel* az savóját, mert én az *felit*
felnyaltam régen [Mv; MvLt 291. 349b–51a átírásban!]; 1682: az ebekkel
nyalatta fel az Diosi Janos Ur(am) vérét [M.köblös SzD; RLt 1 vk]; 1702:
Az ebek, a mit egyszer kiokadnak, ismét *felnyalják* (Misk: VKert. 199)

Az ivással kapcsolatos kifejezések is ebbe a csoportba tartoznak: *felhajt*,
felkortyol, *felhörpint*, *felköppent*.

1573: Es hogi oda vitte az vyzet az santa Mind *fely haitotta* [Kv; TJK
III/3. 63]; 1732: égett bort ... nekem is adtanak egy egy keveset, s *fel*
hajtottam [Hévíz NK; JHbT]

XVII. sz.: Én csudálom, mely hév a ti torkotok, hogy ennyi bort hamar
felkortyanthattok (RMK IV. 239)

1590: Isznac es *fel hörpögetic* az wr poharat: bibent at absorbabunt (Kár:
Bibl. II. 195); 1713: Nem jó társ, ki mindent csak maga *hörpent fel* (Kisv:
Adag. 315); 1735: az levit *hörpegesse fel* a Kis Aszszony [Nsz; Ks
Borosnyai N. Márton lev.]

1640: A bort magok ugyan *fel köppentik* (Megy: SzAÖröme. 4); 1649:
Egy néhány kanna bort *fel köppentenek* (Dbón: Részegs. 22); 1669: Nem
szokások, hogy valakit a pohárral meg-kinállyanak, hanem mind egy cseppig
magok *köppentik-fel* (Pós: Igazs. II, 446)

2.1.a.1. Történeti áttekintés

A vizsgált igekötők használatában az évszázadok során nagy változásokat nem észlelhetünk. Mindhárom igekötő: a *fel*, a *le* és az *alá* is már a XV–XVI. századtól jelöli a M-nak a felfele, illetve lefele mozdulását. A *fel* ezen használata azonban hamarabb kialakul, több XV. századi adattal találkozhatunk, mint a *le* vagy az *alá* esetében, hiszen a *felserdül* igét már a NémGl.-ből is adatolni lehet.

A korai századokban már megjelenő *fel* igekötő a századok során mind több és több igéhez kapcsolódik mint a felfele mozdulás jelölője. A jelentéssűrítő igekötős igéink (*felverekedik vhonnan*, *felfog*, *felölel*, *felmarkol*) – az anyag tanúsága szerint – a XVII–XVIII. században jelentkeznek csak, mintegy kiegészítve az elemzett csoportot. Az ezek között található *felbír vmit* szerkezetre csak két, időben egymáshoz nagyon közelálló XVI. századi adatunk van (1568, 1574), ugyanabból a levéltárból és ugyanabból a forrásból, így megköckéztatható az a következtetés, hogy az *ige* és az igekötő olyan alkalmi társulásának vagyunk tanúi, amely esetében az

emel ige kimarad a szerkezetből. Hasonlóan későbbi adatokat találtam a *felnő* jelentéskörébe tartozó *felcseperedik*, *felsarjuzik*, *felágazik*, *felereszt* az erdőt kifejezésekre, illetve a *felterem* csak Baranyai Decsi munkájából került elő.

Napjainkig egyrészt tovább bővült a *fel* használata. A *feláll* jelentéskörébe tartozó igék közül a *cíhelődik*-hez társult. Ugyancsak bővülést észlelünk a *felrepül*, *felszáll* igékkel jelzett csoport keretében is: a *fel* megjelenik a *szárnyal* és a *repül rebben* alakváltozata mellett (*Felszárnnyalt* a sas. A fácán ijedten *rebben fel*.). Ezt egészítik ki a *felhajít*, *feldob*, *fellendít*, *felenged*, *felereget* igék:

A fiú *felhajított* egy labdát.

Dobjunk fel egy érmét!

Fellendítették a zsákot.

Felengedték a rakétát.

A gyerekek *feleregették* a sárkányt.

A régi nyelvi szövegekből nem adatolhatóak, de a mai nyelvben fellelhetőek a következő jelentéssűrítéssel keletkezett szerkezetek:

Felcsíp egy kis sót.

Felkarolta/felölelte a beteget.

Felnyalabolja az összes ruhát.

A 'benő' jelentésű *felburjánzik* is a mai nyelv részévé vált (*Felburjánzik* a gaz az úton).

Másrészt megállapíthatjuk azt is, hogy több olyan ige nem része már a magyar köznyelvnek, amely a régiségben jelen volt: *(fel)cepekezik*, *(fel)cankózik*, *(fel)támbálódik*, *feligazítja magát*, *(fel)igazodik*. A *felereszt* 'felnöveszt' jelentésében változást észlelünk, ma már 'felereget, felenged' értelemben használjuk.

A magasságbeli növekedést jelző igék körében a XVII–XVIII. század folyamán a *feltölt*, *feltelik* igékkel jelzett csoport kiegészült a *feldugul*, *feliszapol*, *feliszapolódik* igékkel, azonban ezek az újmagyar kor végére kivesznek a köznyelvből. A csupán a XVII. századból adatolható *(fel)döllyed* és a XVIII. századi szövegekben előforduló *(fel)ormoz* sem része a mai szókincsnek, több mint valószínű azért, mert az alapigék eltűntek. A cselekvő *feldomboz*-t pedig felváltotta a *feldomborodik*. Ennek ellenére az ide sorolható *fel* igekötős igék megsokasodtak. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. címszóanyaga alapján elmondhatjuk, hogy a következő *fel* igekötős igék bővítik a csoportot:

A méhcsipéstől *feldagadt* a keze.

A szekrényen a festés *felhólyagzott*, és lassanként lepattogzott.

A tőzeges földben egész halmok *dudorodnak fel*.

A sok sírástól *feltáskásodott* a szeme.

A nedvességtől a padló *feltüremlett*.

Felpumpálta a kerékpár tömlőjét.

Az éjszaka olyan hideg volt, hogy *felfagyott* az úttest.

A 'M lefele irányuló mozgást végez' csoportba sorolható igék közül kevesebbhez járul a *le* igekötő, azonban, mint már jeleztem, ezek nagy része már a korai századokból adatolható. A *felegyenesedik* igével jelezhető alcsoport ellentétét jelölő *le*

igekötős igék a XVII–XVIII. században szaporodnak el, és a *felnő*, *felnövekedik* ellentétére csak a *lelohad* és a (*daganat*) *leszáll* kifejezések kerültek elő a korai századokból. A XX. századra azonban a *le* az *apad* és az *apaszt*, valamint *lapul* és a népnyelvi *lappad* igékhez társul:

Leapadt a Tisza.

A szárazság *leapasztotta* a folyót.

Lelapult a rosszul sikerült kenyér.

Már *lelappadt* az arca.

Újabb igekötős igékkel számolhatunk a *leül*, valamint a *leszáll* és a *lelapul* igékkel példázható alcsoportokon belül: *lecsücsül*, *lehuppan*; *lelibeg*; *lebukik*, *lekushad*, *leguggol*.

Az *alá* mind a régiségben, mind napjainkban a *le* szinonimájaként jelentkezik az *alászik* és az *alászáll* igékkel jelezhető csoportokban. Habár az *alá* igekötős igékre a legkésőbbi adatunk a XVIII. század elejéről került elő a vizsgált anyagból, és többségük csak XVI. századi példákkal világítható meg, az ÉrtSz. tanúsága szerint – bizonyos megszorításokkal – mindmáig használatosak (kivételt képez a csak a Pápai Páriz-féle szótárból adatolható *alácsap*):

Alászáll a köd.

A felhők feketén *ereszkedtek alá*.

Alávetette a labdát.

Annak ellenére, hogy a magyar nyelv értelmező szótárai szerint az állomány bővült az *aláhull*, *alálibeg*, *alázuhan* igékkel, az *aláhull* vál., ritk., az *alálibeg* irod., vál., az *alázuhan* és az *aláereszkedik* irod. minősítéssel szerepel, ami azt jelzi, hogy az *alá* igekötőnek ez a használata mára visszaszorult a nyelv valamelyik regiszterébe, és ma már ezeknek a cselekvéseknek a jelzésére a *le* igekötős igéket használjuk.

Külön figyelmet érdemel az is, hogy míg bizonyos esetekben az *alá* a *le* szinonimájaként van jelen, **aláül* 'leül', **aláhelyezi magát* 'leül', **alátérdel*, **alákucorodik*, **aláhorgad* igekötős ige sem a régi, sem a mai szövegekben nem fordul elő. Ez azzal, az észlelési feltételek tárgyalása során említett megszorítással függ össze, amely szerint az *alá* igekötőt nem használhatjuk 'vmely dolog felső részének az alsó részéhez való közeledése' jelentés kifejezésére.

2.1.b. A S határ

A S-nak határként való észlelésekor a M két S pont között mozdul el. A S₁ a kiindulópont, a S₂ pedig az a végpont, határ, amelyet a mozgás következtében a M-nak el kell érnie.

VirgK. 43r: Es az magassaga oly nagi vala. hagi az menyet *fel ery vala*;
Bod. 6r: az santa fel nem igazulhat vala. ho^g *fel erneye* az magas fan az zep
gimolcet; ÉrdyK. 18: Ewtet az vyz özön *ffeel nem eerte*; 1594: az vyz *fel
ne erye* az kereket [HSzj *malomkerék* al.]; 1629: az keofal alachyonb hogy
sem az chyatornat *fel erhetne* [Kv; TJK VII/3. 205]; 1753: egy kisség ujjul
a viz a felső keréknek a Gerendely fáját *fel éri* [Nyárádkarácsonfva MT;

Berz. 15. XXXII/7]; 1777: némelyeknek annyi aviticuma nincs, az hová leüljön mégis oly fennlátanak, hogy egy kóróval *fel nem erné* az ember orrakat [RettE 250]

1723: mikor meg árad a N. Szamos úgy fel tolyla a Kis Szamost a Deési gát miatt, hogj úgy áll mint a tó, meddig *hat fel* azt ne(m) tudam [Kozárvár SzD; Ks 25. IV. 5]; 1772: vagyon ezen Malomra fel tojúlva más fél singni és Négy Czólni Viz; mely a' silipben egészszen a' két alsó Kerekék alá *fel hatatt* [Ádámos KK; JHb XX/27. 15–6]

Határként kezelhetünk minden olyan pontot, amely térben vagy időben valamilyen dolognak a végét, végpontját jelzi. Tulajdonképpen minden végpont határként értelmezhető, hiszen ez valamely elmozdulás végét jelenti. Ami azonban a végpontot megkülönbözteti a határtól, az az, hogy a határ nem jelent feltétlenül megállást. Ugyan lehet valaminek felső vagy alsó határa, ám ezt a határt fennebb vagy lejjebb lehet tolni (feljebb emelni, lejjebb engedni), mintegy meg lehet változtatni annak a felsőségét vagy alsóságát (vö. a KÖZEL–TÁVOL dimenzió esetében használt *kitolja a határokat* kifejezéssel). Ugyanezt látszik bizonyítani az *alá* igekötős igék példái közül a *aláesik/aláér vmeddig* szerkezet is:

DomK. 86r: az gyermek es *ala eseeek* mynd az haznak *fyndamentomayg*
1541: Az ruha az ű lábaiglan *alá ír* vala (Sylv: UT II. 137)

2.1.b.1. Történeti áttekintés

A vizsgált csoportba sorolható *fel* és *alá* igekötős igék körében két nagy jelentős változásra figyelhetünk fel. Az *alá* igekötős igék közül egyiket sem használjuk ma, az igekötő helyét a *le* vette át. A *felhat* mellett megjelent a *felhatol*, és ezek ellentétéként keletkeztek a *lehat*, *lehatol* igék:

A moraj a fülünkig *felhatott*. *Felhatolt* a füst a legfelső emeletre is.

Az érzéstelenítő *lehat* a lába ujjáig. A nedvesség *lehatolt* a föld mélyébe.

A *felér vmit* szerkezet csak a *felér vmit ésszel* állandósult szókapcsolatban maradt fenn, helyét a KÖZEL–TÁVOL dimenzióhoz kapcsolódó *elér vmit* vette át (*Nem éri el a felső polcot*), illetve a XVIII. században megjelenő *felhat* hatására az ige vonzata is megváltozik: *felér vmeddig/vhova*. Az új reláció megjelenését az -ig toldalék (viszonylag késői) kialakulása is befolyásolhatta.

A mai magyar nyelv igekötős igéi közül ebbe a csoportba sorolhatjuk a *felhallatszik*, *lehallatszik* igéket is. A nyelvi világban a hangot is mint testtel bíró dolgot konceptualizáljuk, és a mozgás jelölésére ugyancsak a *fel* vagy *le* igekötőt használjuk:

A veszekedés *felhallatszott* az emeletre.

A zene *lehallatszik* az utcára.

2.1.c. A M úton mozdul el

A magyar nyelvben (és több mint valószínű nem csak a magyarban) „az út az emberi tapasztalat strukturalásának egyik legfontosabb formaeleme”, mint ahogy Galaczi

(1995) rámutatott. Ugyancsak ő határozza meg az út észlelési feltételeit: „1. hosszában összeköttetés a (KÖZEL mint) kiindulópont és a (TÁVOL mint) végpont között; 2. keresztben két széle van egymástól nem nagy távolságra (de legalább annyira, hogy egy ember elférjen rajta); 3. horizontális felületű; 4. rendeltetése a rajta való járás; 5. a felület minősége lehet a járásnak kedvező vagy kedvezőtlen; 6. elágazhat két- vagy többfelé, illetve újabb utak ágaznak el belőle; 7. a rajta járóknak rendszerint van egy (úti) célja, amely felé igyekszik; 8. rajta haladva csak egy bizonyos célhoz lehet eljutni (vagyis az út valahova vezet, nem akárhová); 9. az elágazásoknál választani, dönteni kell: egyeztetni kell a 7. és 8. feltételben megjelölt két célt; 10. a felületen a rajta járó kisebb-nagyobb erőfeszítéssel leküzdhető akadályokba ütközhet.” (Galaczi 1995). Ahhoz, hogy valamiről útként beszéljünk, nem kell minden feltételnek teljesülnie.

Különbséget kell tennünk azok között az esetek között, amelyekben a M a valóságban mondhatni teljesen függőleges mozgást végez, és aközött, amelyekben a valóságban inkább vízszintesnek érzékeljük az elmozdulást, annak ellenére, hogy a nyelvi világban mindkettőt a FEL, LE vagy ALÁ irányként nevezzük meg. Ugyanis a kétfajta elmozdulásnak két külön tapasztalati alapja van.

A *fel*, *le* és *alá* igekötőkkel jelölt mozgásnak természetesen függőleges irányúnak kell lennie. Éppen ezért az úton való felfele vagy lefele irányuló elmozdulást is elsősorban vertikálisnak észleljük. Ilyen kimondottan vertikálisan észlelt útként viselkedik a lépcső vagy a létra, illetve a kötél. Ugyancsak függőleges irányú út vezet fel valamely kiemelkedő domborzati formára (hegyre, dombra), amely esetében a hegy vagy a domb alja jelzi a kiindulópontot, és a teteje a végpontot. Természetesen az ezzel ellentétes irányt jelző, lefele történő mozgás észlelésekor a kiindulópont és a végpont helye felcserélődik. Azonban bármely két települést, vagy a településen belül levő két pontot összekötő utat inkább vízszintes irányúnak észleljük, hacsak a két hely(ség) közt nincs nagy szintkülönbség. Ilyenkor az elmozdulást a KÖZEL–TÁVOL dimenzióba helyezzük.

Elment Temesvárra. *Megjött* Temesvárról.

Ezzel egyidőben akár azt is mondhatnánk:

Lement Temesvárra. *Feljött* Temesvárról.

Az olyan elmozdulás esetében, amikor a mozgás két dimenzió mentén is észlelhető, kiválasztjuk azt, amelyik a közlés szempontjából fontosabbnak mutatkozik, és ezt kódoljuk. Így lehetséges ugyanannak a helyzetnek kétféle nyelvi leképezése.

2.1.c.1. Az út lépcsőszerű vagy létraszerű

A lépcsőszerű vagy létraszerű³¹ út észlelési feltételei három dologban térnek el a fentiekben felsorolt feltételektől: 1. alapvetően sem a lépcső, sem a létra nem

---

³¹ Bármiről beszélhetünk valami/szerű-ként, amikor annak a valaminek a minimális észlelési feltételeit teljesíti az, amiről szólnunk kell, de nem azonos vele. Ilyenformán egy kaptató is lehet lépcsőszerű, ha az azt képező kövek lépcsőfokokhoz hasonlóan helyezkednek el, illetve ha a talaj (a sok járás miatt) lépcsőfokra emlékeztető alakot öltött.

horizontális felületű, hacsak a lépcső- vagy létrafokok egyes darabjainak felületét nem tekintjük annak; 2. a lépcsőnek és a létrának fokaik vannak; 3. a létrának nincsenek, a lépcsőnek nagyon ritkán vannak elágazásai, így a választási lehetőség is korlátozott. Ezek a különbségek azonban nem olyan jellegűek, hogy a lépcsőt vagy akár a létrát ne kezelnénk útszerűen. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy ugyanazokat az igéket használjuk a mozgás megnevezésekor, mint ha vízszintes felületű, fokokkal nem rendelkező útról beszélnénk: *(fel)megy* – *(le)megy*, *(alá)megy*; *(fel)jön* – *(le)jön*, *(alá)jön*; *(fel)jár* – *(le)jár*, *(alá)jár* stb.

NádK. 244r: *felmene* titoc hazaban; DebrK. 11: az o Attia *fel mene* a Toromba; 1581: Az Nagy Templomban hogy *fel mennenek* az gradychyon Chynaltattam ket Karykat az Keofalba [Kv; Szám. 3/IV. 15–6]; 1606: *fel menek* az gradiczon [USzT 20/111 Basilius Giarffas Dallianus vall.] – 1704: A fejedelemasszony is félig *le ment volt* eleibe a grádicsra [WIN I, 226]

ErdyK. 190b: Mykoron *fel yetth vona*, talala ket erdengheseket az verem zayan; 1736: az deákok ... az semináriumban *feljöttek* [MetTr 428] – 1685 e.: (: az ház héjáról :) *le jöven* [Gyf; MvRKLev.Urb. 22, 27–8]; 1699: Ezen hazak(na)k hijáról *le jöven* [Szentdemeter U; LLt] – 1570: Latta Zabo Janosnet az Thoromba, latta hogy onneth *Jeot ala* [Kv; TJK III/2, 176]; 1605: Az teob Nemetekis megh latwan a' fakrul *ala ieowenek* [Kv; TJK VI/1. 710]

1614: Az mely Garadiczo(n) az Zobaba *fel Jarok* [Telek Hsz; HSzjP] – 1581: a Jesuitak ... Az mely garadichion penig *Ala Jarhatnak* ... erőssen be padollyak [Kv; TanJk V/3. 247b]

VirgK. 27v: Az varosnak nepe *fel futuan* az kwfalokra latniok az chodalatos dolgot – 1710: *Lefuta* eleiben a grádicson Teleki [CsH 208]

1686: Szilági Mihaly *le indula* az grádics(on) [Mezősámsond MT; Berz. 14. XVII/15]

SándK. 3v: az Egeerek illatozzaak az polczon ualo hwsuetý keñereeth : *fel igyekoznek* reaýa

Hasonlóan a többi úthoz, a lépcsőn vagy a létrán is *felvihetünk*, *felhordhatunk*, *felhurcolhatunk*, *felhozhatunk*, illetve *levihetünk*, *lehordhatunk* stb. valamit.

1748: ötet az maga ház hijára *felvitte* [Torda; Borb.]

1595: Az Kemenczeröl *hordottak le*, az nagy örög kóuacz köuet: ... vegtere ismeg *fel hordottak* [Kv; Szám. 6/XVIIa. 251 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1598: az fakat az cyntermbol az boltokra *fel hordatattuk* [Kv; Szám. 7/XVI. 46]; 1609: Az mel ember az chyerepet *fel hordotta* [Kv; Szám. 126/IV. 106]; 1699: nap szamosokatt adasso(n) ... sendely *fel hordani* [Kv; BLt 7]

1577–1580: Nem hatta volna vitetni, a ház heiára *fel hurczóltatni* és onnét *ala bochattatni magát* (Tel: Evang. II. 833)

1633: az pinczeből bort *hoztak volt fel* [Mv; MvLt 290. 141a] – 1570: mykor az Trombitast az Thorombol *ala hoztak volna* [Kv; TJK III/2. 30];

1570: eo telek kwldeozet lewelet az toromba Trombitasnak, Es esmet az myt kwldeot neky *ala hozta* [Kv; TJK III/2. 27]

Amint a következő példák is bizonyítják a testünkben található belső szerveket összekötő erekről, belekről, nyelőcsőről is útszerűként beszélünk, ahol a kiindulópont a szánk, a végpont pedig pl. a gyomrunk, a májunkt.

1643/1673: Az étel szopo erec a söpreléket a bélen és alfelen *leviszic* a májra (Com: Jan. 51); 1658: Téli időben alkalmasabban *alá-űző* orvosságok vetetnek-é bé, nyárban pedig okádásra valók (KNagysz. 23); 1710 k.: a húsnak az ösztövéret sokszor elutáltam, *nem ment le* a torkomon a csömör miatt, de a kövére jól *loment* [BÖn. 514]

Az elmozdulást általánosan jelző *lemegy*, *levisz* igék mellett az evésre használt *lenyel*, *alányel*. *(fel)émelyedik* igék is ugyanezt a mozgást jelölik.

XVIII. sz. eleje: belle kel az orrába tölteni, az orvosságoth mind a kett orra lyukába ... ugy kel mind addig tartani még *le nyeli* [JHb 17/10 lótarási ut.]; 1702: A gödények fél singnyi tsukákat, pontyókat is minden rágás nélkül tsak *lenyelic* (Misk: VKert. 344); 1763: ki vetette az szajából, az I(nct)a annya pedig *le nyelvén* [Torda; TJKT V. 479] – 1598: Azt tudnád, hogy *alányel* (Decsi: Adag. 241); 1636: A mondolának izit nem érzed, ha rágatlan *alá-nyeled* (Pázm: Préd. 393); 1643/1673: Az eledel megrágattatván, a torkon avagy gégen *alá nyeletic* (Com: Jan. 50)

1592: *Föl emölyödöm*, emelygők: nauseo (C); 1628: *Fel-émelyedvén* a gyomra, okádozni kezd (Prág: Serk. 681); 1640: *Felémelyétik* gyomrokat (Megy: SzaÖröme Előb. 5)

Ugyanígy testünk felülete is szolgálhat olyan útként, amely esetében egy magasabban levő testrésztől (jelen esetben a fejtetőtől) haladunk egy alacsonyabban levőig (itt a föltőig).

VirgK. 19r: az oruos *ala vona* az twzes vasat teteytwl fogua mind az filtwiug

A *felhág*, *felmászik*, *leereszkedik*, *leszáll* igékkel jelzett cselekvések csak függőleges irányú úton valósíthatók meg:

1651: Erőködik abban, miként *föl-mászhasson* s lehessen bizvástban (Zrinyi: ASyr. 188); 1761: a' ház végin lévő Sövényen *fel mászott* a' hijjuba [Szászsztiván KK; BK. Laurentius Kólcár (68) jb vall.]

1644: az heubol *erezkettek le* az kis kamoraba(n) [Mv; MvLt 291. 400b] EhrK. 83: De zent ferencz etelre *le zaluan* kamorayabol; MünchK. 59: Kic a haiazaton vadnak, *ne zallanac le*; DomK. 74r: az angelok fvtosnak vala az laýtoryakon feel menveen es *le zaluan*; 1568: az var fokrol *le zallanak* Andras Katho es seres Anna [Kv; TJK III/1. 226]; 1623 k.: *le szallek* az hiubol [Mv; MvLt 290. 30b]; 1756: az meg irt két Léptsön *le szálván* ... Nyilik más ajto [Branyicska H; JHb LXX/2. 21]; 1761: a' Ház veginel lévő Sövényen bé but a' hijjuba, onnan a' pitvarba *le szállott* [Szászsztiván KK; BK. P. Brassai (40) zs vall.]

MünchK. 76: Iesus a haioba *felhaguan* a tengeren taneitauala; 1608: *Felhágatta vala* őket az házhéjára: fecit ascendere eos in solarium domus suae (MA: Bibl. I, 194); 1651: Kata Balas az hazam hijara *fel hagot* [Szászsztyörgy BN; Wass. Deak Janosne Deak Borbara (33) vall.]; 1761: Ferentz Lőrincz ... a hijjuba *hágott fel* [Szászsztyiván KK; BK. Andreas Gubás (40) jb vall.]; 1785: az idegen Tolvajok ... az Ház héjára *fel hágtanak* [Piskinc H; GyK]

1566: A matska ott egy magas fára nagy hamarsaggal *fel hága* (Helt: Mes. 252); 1590: *Fel hágoc* a pálma fára: ascendam in palmam (Kár: Bibl. I. 634); 1606: osuat Janos *fel hagata* Dersi Janost az keortuelj fara [UstT 20/203 Brittanus Imreh de Kis Kede (U) vall.]; 1742: egy nagy alma fára *fel hágtak* [Kincsi KK; JHbK XXVIII/6]

Habár a lépcső- és létraszerű út megkülönböztetése nem tűnik szükségszerűnek a konkrét dimenzióban, fontosnak tartom osztályozási kritériumként felvenni ezeket, mert szerepet játszanak – mint látni fogjuk – nemcsak a hierarchikus viszonyokra vonatkozó átvitt jelentésű kifejezésekben, hanem mert a fent-et, a mennyet, az eget a lent-tel, a földdel összekötő utat is létra névvel illetjük. Amint Szilágyi (1996: 21–2) is rámutat: „A létra nemcsak a nyelvi, hanem a mitopoétikus világnak is fontos eleme. Funkcionálisan ugyanaz, mint a »fent«-et a »lent«-tel összekötő világfa, sőt van, ahol a világfa szerepét egy létra tölti be, azon lép feljebb-feljebb a sámán. Ugyanez a létra van jelen a Jákob lajtorjájáról szóló ótestamentumi történetben is, ennek érdekessége, hogy maga a létra, a lajtorja itt gyakorlati szempontból nem funkcionális, inkább csak dekoratív szerepe van, hiszen az angyalok járnak rajta fel és le, márpedig nekik – szárnyuk lévén – ehhez nincs szükségük lajtorjára. Ennek a lajtorjának nem is gyakorlati, hanem szimbolikus funkciója van: az, hogy mediátorként jelöltté tegye, hogy az Ég és Föld – a »fent« és »lent« – között valóban kapcsolat létesült.” (kiemelés tőlem, F. E.)

Ez a létraszerű út biztosítja a közlekedést, a mennybe való felmenetelt, illetve az onnan történő lejövetelt (*felhág, felmegy, feljön – lejön, leesik, le hull, alározkodik*).

FestK. 10r: the myatthad megh waltatthak . *fel haghasswk* : holoth . lakol ees orzaglaz azon the zereethew fyaddal; DöbrK. 108v: avag te orcadtol hova fvssak Ha menbe *fel hagandok*

JordK. 60: *Jewetek ffe*l wr ystenhez te es Aaron – PeerK. 120v: zenteknek nag orome halalod mykort koeleytwen fyad ihūs wg scerete hog halalodra *lée yowe*; ÉrdyK. 539: Azon ennen maga mynd ky *le yewt*, mynt ky *ffe*l ment mynden egheknek felette; ÉrsK. 112: Az istennek fya *lewe yween* az magassagból

CornK. 45: Mert ember paradychombol . es angyal menyorzagbol vetkevzueen *e*seek le; SzékK. 119r: latom vala egem : a satan ordogot mennorzagbol *leesni*

MünchK. 59: A cillagok *le hullnac* menről: stellae cadent de caelo –
DebrK. 422: meg az anğal : es : ordogghe lenne : a malazt : nekyul . minth
meg es lonec : akkyc *ala hullanac* menőrzagbol

CzechK. 71v: Oda az menyey yerwsaalemben *fel mennek*; HorvK. 10v:
Tahat dauid ppheta kezde lelekben *fel menny* <lelekben> mennyekben
1584: *Mennyből ala orozkodot* (Born: Préd. 31)

2.1.c.2. Az út kötélszerű

A kötélszerű útnak az észlelési feltételei ugyancsak eltérnek a „rendes” út észlelési feltételeitől: 1. Nem beszélhetünk horizontális felületről, akárcsak a létra vagy a lépcső esetében. 2. A kötélen esetében egyáltalán nem beszélhetünk elágazásról, így választási lehetőségről sem.

Tulajdonképpen olyan értelemben nem beszélhetünk felületről, mint az országút, vagy akár a lépcső esetében. Éppen ezért a kötélén való elmozdulást nem a *jár*, *megy* mozgásjelölő igékkel nevezzük meg elsősorban (hacsak nem egy cirkuszi mutatványosról van szó). De mivel elmozdulhatunk rajta, a nyelvben mégis úgy beszélünk róla, mint egy felülettel rendelkező útról, vagyis a *felmászik*, *leereszkedik* igékkel élünk.

ÉrdyK. 594: Lata egy skarablya feerghet *fteel mazny* az laban

A (*fél*- v. *le*-)mászik ige azért is jellegzetesen a kötélén való elmozdulást jelenti, mert mozgás közben kezünket és lábunkat is használjuk, akárcsak a létrán vagy a földön mászás esetében.³² Érdemes megfigyelni, hogy a növénytanban a kúszó-mászó növények elnevezést a vízszintes irányú „mozgást” végzőkre használjuk, míg a függőlegesen „elmozdulókat” futónövényeknek nevezzük.³³

1708: Magános fa, melyre szőlő vagy egyéb *fel nem fut*: caelebs arbor
(PPI)

Mivel az embernek nem sajátja a kötélén való fel-alá járkálás, nem is használhatjuk a *felfut a kötélén* kifejezést, csak kivételes esetekben. Éppen ezért ebben az esetben a számunkra nagyobb erőfeszítést megkívánó cselekvéseket jelentő igékkel élünk: *felmászik*, *felhág*, vagy a régiségben a *lebocsátkozik*.

KrisztL. 6v: es oueeth le oduaan kotee az ablakhoz: es raita *le bochatkozeek*;
1660: kötelet adtak be az szolgálai kenyérben, *lebocsatkozott* [TML I, 553
Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz]

A kötélen is, akárcsak a létra mediátorként is megjelenik a nyelvben. Míg azonban a létrán magunk szabadon fel- és lejárhatunk, a kötelet inkább vontatásra

³² A létrán vagy a kötélén történő felmászáskor, ill. lemászáskor ugyan a kezünket kapaszkodásra használjuk, míg (a gravitációnak köszönhetően) a földön mászáskor nem kell kapaszkodnunk. Ez azonban a nyelvi világ szempontjából nem bír jelentőséggel, és így a kifejezések használatakor nincs eltérés aközött, hogy létrán, lépcsőn, fán vagy kötélén jutunk-e el a célhoz.

³³ Természetesen a valóságban a növények nem változtatják helyüket, azonban a nyelvi világban mint helyváltoztató élőlényekről beszélünk róluk.

használjuk. Ekkor nem a kötél maga viselkedik útként, hanem a kötél az, ami egy virtuális függőleges úton mozdul el.

1573: egy chatornat Akar volt *fel vontatny* ... hanem hogi *fely vontatta volna* egy Zamot vetettek volna eo Rea [Kv; TJK III/3. 239]; 1581: ket olachnak hogy fywrez dezkatat *fel wontanak* az haz heara fyzetünk [Kv; Szám. 3/IV. 11]; 1589: Az aytonak felseo keowet chyan *vonattatuk fel* [Kv; Szám. 4/IX. 12]; 1609: Achy ferenchnek, Balintnak Georgnek hogy chiatornat *vontanak fel* az Scholabany ... Attu(n)k f. 2 [Kv; Szám. 126/IV. 120]; 1625: Egy Bokor malom követ megh *fel nem vonatthatta(m)* [Kv; Szám. 16/XXXIII. 10]; 1653: végre azon kérének bennünket hogy kötélén *vonogassuk* őket a falon *fel* [ETA I, 77 NSz] – 1646: az harangokat *le* kölett az toromból *ereszteni* [Kv; ETF 107. 12]; 1730: Erdélyinek égj 27 ölös kötélért mellyel az Toronyból az emesztetet *le ereszszyć* [Kv; Szám. 56/XIX. 15]

1570: az Trombitas alah vetette az Torom kulcyat mykor *fely akarta bocatny* [Kv; TJK III/2] – 1597: Hogy az harangot *fel* swoltatúk ... ismeg *le bochatotta* [Kv; Szám. 7/III. 26]; 1694: egy hoszu vekony Lancz, az melynel fogva az eoreg Kapuba(n) csinalt Vas Csigacson *fel* szoktak vonni, es *le bocsatani* [Kövár Szt; JHb Inv.]

1647: Az emelczönnis ket czap, ket karika; Egj vekonj hoszú Lantz, ki vas czigan *jár le* [Marosillye H; VLt 55/5415]

A kötél le- vagy felbocsátására pedig jóval könnyebb dolgunk van, ha csigaszerű szerkezetet használunk, különösen a nagyobb súlyok esetében.

1570: immár annyira *fel czigászta*, hogy à feiéuel à fogoly à czigat el éri (Helt: Háló); 1760: Ki-méreté az oktalan állatok eledelét, és a szárnyas állatok számára *fel-tsigáztatá* a kalitkák-felé (Moln: JÉpül. 96)

2.1.c.3. A kiindulópont vagy a végpont kiemelkedés

Függőleges irányú elmozdulásról beszélhetünk akkor is, ha a kiindulópont vagy a végpont kiemelkedés, domborzati forma (domb, hegy), amelyre felmehetünk vagy amelyről lejöhetünk. Annak ellenére, hogy tudjuk, a valóságban a hegyre, dombra feljutás nem jelent olyan értelemben vertikális elmozdulást, hogy egy, a föld felszínére merőleges mentén mozdulunk el, a nyelvi világban ezt primér FEL–LE irányként kezeljük. A dombra, hegyre feljutás, illetve az onnan lejutás jelölésére elsősorban a leggyakrabban használt mozgásjelölő igéket használjuk: *felmegy* – *lemegy*, *alá megy*; *feljön* – *lejön*, *alájön*; ha pedig ez gyakrabban történik, akkor a *feljár* – *lejár*, *alájár* igékkel élünk.

MünchK. 20: *Felmene* a hēgrē: ascendit in montem; DöbrK. 201r: v maga *fel mene* heğbe imatkozni; DebrK. 347: heğekre *mene fel* : *menyonc fel* mies az : heğekre; 1566: *Mennyünc fel* a hegyre, *fel menet* meg látnac az emberek (Helt: Mes. 273); 1773: a havason Károk esett Füvekb(en) ... de mostan sokkal

több szekerek *menvén fel* ... tartottak több es Nagyob Kártételektől [Hesdát TA; JHb II/3]

1640: En az varbol *megiek uala ala* ... az Aszszony Darabantia ket karora tamazkodua(n) manko modra *jeõ vala fel* [GyK. Anna Fazakas vall.]; 1658: Rákóczi fejedelem pedig *feljött vala* Görgény várába [ETA I, 166 NSz] – 1592: Ez a' Tot Mihaly *Jeot le* az Erdeorwl [A.kosály SzD; DLt 235]; 1710: fényes nappal is *lejövé*n a várból [CsH 202] – 1592/1593: hogj giernek voltam Az dizno barommal *ala Jeottwnk*, mi magunkis ott ferettwnk [Szásznyíres SzD; Ks 35. V. 12]; 1599: az zjniey hataron az herepa Neueó veolgy<b>e *leódeógelne ala* [Dés; Eszt-Mk]; 1692: Az varbol *ala jüven*, erkeztünk a lisztelő malomhoz [Görgénysztimre MT; JHb Inv.]

1632: A várban is tudom eleget *jártak fel* [Mv; MvLt 290. 79b–82b átírásban!]; 1632: majd vagyó(n) eztendeje, hogy *járogattak fel* az várban [MvLt 290. 79b–82b átírásban!] – 1731: az Falu Csordájais és az jármás marhák is azon also fordulorol azon közön vagy közönséges Csorda uttyán *jart le* [Told. 2 vk]

A mozgás kezdetét a *felered* – *leered*, *felindul* – *leindul* (és a régiségben használt 'felindul' jelentésű *felfog*), a mozgást magát a *feltart* – *letart*, míg a cél elérését a *feljut* – *lejut* ige párok mutatják.

JordK. 62: *Felered* a hegyre

1652: *Felindulván* az Várban az kapu előtt job kez felől vagyon egy oh sendelyes Filegoria [Görgény MT; Törzs.]

1575: *Fel tartánac* a nagy hegyekre (Helt: Krón. 21)

1585: mikoron Chionkara *fel Jutank*, lattam hogy vagj harom More egi Berczen fen Alnak vala [M. valkó K; KP. Tolnial (!) Gaspar jb vall.]

1745: jo hajnalban jövéen az szásznyíresi határan elől talált két embert ... egyik ember az oldalra *fel fogott* [Szásznyíres SzD; Ks]

Mind a mozgás lassúságát, nehézségét, mind annak gyorsaságát megkülönböztetjük az igék szintjén: *hág*, *cammog*, *kullog*, *(fel)verekedik*, *ereszkedik*, *(alá)lejt*; *fut*, *száguld*, *száll*(ingózik)³⁴, *(fel-, le)takarodik*, *(fel)nyomtat*.

FestK. 6v: Ký *haagh fel* wrnak hegyere

1668: A sárgyuró tekenő-is nehéz lévén, a hegyre *fel-czammogni* lehetetlen (Matkó: BCsák. 112)

1566: Igen lassan *kullaga* a hedgy oldalán *fel* (Helt: Mes. 305)

1619: Az kösziklanak tetejere *fel verekedenek* (Forró: Curt. 435)

³⁴ A *száll* igét ma elsősorban a *repül* szinonimájaként használjuk. Azonban több mint valószínű egy olyanfajta mozgást jelölhetett valamikor, ami esetében nem beszélhetünk konkrét útról, vagy amely esetében az észlelés szempontjából nem fontos, hogy a mozgás úton történik-e vagy sem, mint ahogy a 2.1.a fejezetben is láthattuk (vö.: *csónakba száll*, *felszáll az ágyra*, *szállodába száll* stb.). Ezt látszik bizonyítani a TESz. is: „A ma talán leggyakrabban mutatkozó, de legkésőbből adatolható 'repül' jelentés kétségkívül kései fejlemény; valószínűleg az *el-*, *fel-* ige kötéssel kapcsolatban alakult ki az 1. jelentésből”.

1657: hat óraker *ereszkeknék le*, és mutatná ki magát az erdőből [KemÖn. 233–4] – 1586: mikor az kertekre *Ala ereszkeknenk* [Kv; TJK IV/1. 563]; 1600: az Feier Niko oldalaba(n) *ala ne ereszkegyeönk* az diznowal [Malomfva U; UstT 15/106]

1551–1565: Midön a számár háton menne és a hegy oldalon *alá leytene* (Helt: Bibl. III. 166)

ÉrdyK. 399b: Hamarsaggal *ffel fwameek* az varban – 1668: szent Király Jstvá(n) *le futa* az Erdőről [Kide K; Ks 65. 43. 10]

1600–1699: Terek János maga az vár felé *felszágulda* (RMK III. 181)

JordK. 374: *lewe zallot vona* az hegyről; SzékK. 33v: on maga, es az o Abraya, loon kedéég hoğ mykor az heğrol *le zallana* ... Eleybe fwtanak lwditnak; 1704: valami lovasok, kurucok mutogatván magokat a Kőmál-tetőn, a kősziklán a keresztnél ... de mikor onnan *leszállingóznak* [Kv; KvE 288 SzF]

1590: Minec vtánna az nép az partra *fel takarodott vólna*, az Jordán vize ismét helyére áll (Kár: Bibl. I. 196); 1690: az szindi-völgyön *takarodott fel* az pogányság [TT 1889. 720 SzZsN] – 1664: *le Takarodvan* az hovaşrul az poganjsagh, fel haytak azon ... fű Emberek mines lovait es marhait [Szászfellak SzD; Born. XXXIX. 4 Kis Petter (35)jb vall.]

XVII. sz.: Vajda hogy ezt hallá, magát bizá, az varhoz *felnyomtata* (RMK III. 181)

A M formája, alakja hangsúlyozódik ki a *lehengeredik* használatában, illetve az út milyensége teszi lehetővé az *alácsuszamlást*.

1770: a kövek *le hengeredvén* a Bánya szájjából ... a kaszának ki verik az élit [Torockó; Thor. XVI/39]

1619: Az meredek kősziklarol *ala csuszamkodvan*, az ot ele folyo vizbe vesznek (Forró: Curt. 509)

Külön említendők azok a jelentéssűrítéssel keletkezett igekötős igék, amelyeknek csak az igekötője mutatja a felfele vagy lefele irányuló mozgást:

1664: Egy het mulva *fel üttenek* reank az havasra az Törökök [Szászfellak SzD; Born. XXXIX. 4]

1704: egynéhány kuruc hertelen *lecsapa* Kőmálról [Kv; KvE 291 SzF]

1623: Juhokott Tarcsion ... oztan a mygh az ho *ala ne(m) very* Eokött az Jo Eozy saytokot Czynealliak [Törzs. Bethlen Gábor gazd. ut.]

1641: azokból a havasokból *lehajtott* juhokat őrzötte [Nagysajó BN; Veress, Doc. X. 111 Csóka János (71) Nagy Sajó vidéki Alsó Sebesen lakó vall.]; 1757: á Bányákból ki adott, s még Stompakhaz el nem hajtot Minerát á viz *lehajtva* [Zalatna AF; JHb Borsai István kezével]

1708: Az Sinkai Erdőről ... *le szorulnak* a Disznok, el fogyva(n) Makjok [Fog.; KJ. Fogarasi János lev.]

Az *aláver* olyan cselekvést jelöl, amely során ugyan a M maga végzi a cselekvést, de egy külső személy kényszerítésére. Ehhez kapcsolódnak a kényszerítést, kérést, parancsot feltételező *felhív*, *aláhív*, *leküld* igék is.

NádK. 90v: Elyas tanítva^{at} *fel hyva* [a hegyre]; 1776: Mgs Gróffné Aszszonyom ő Nga ... Sirt Bánkodott, ugy annyira hogy Sziv fogása is következhén, engemetis *fel hivat* vigasztalására [Kóród KK; GyL. Gabr. Martonffi (33) káplán vall.] – 1593: Vadalma Gergelne ... mind hozza jart Kis Georgihez ... es *ala hitta az zeoleobeol* [Kv; TJK V/1. 353]

1736: mikor valamely urfi vagy nemes ifju legény vígan volt s tánczolni akart, *leküldött* az faluban, az falusi leányokat esszegyűjtette, az házához felvitette [MetTr 419–20]

A *felvisz* – *levisz*; *felhord*, *felhoz* – *lehord*, *lehoz*, *aláhord*, *alához*, valamint a cselekvés nehézségét is magába foglaló *lecipel*, és a M alakját is jelző *lehempelyget*, *leereget* egy A jelenlétét is megkívánja, hiszen a M a legtöbb esetben olyan jellegű, hogy magától nem is tudna se felfele, se lefele haladni.

DöbrK. 152r: Esmeg *fel veve* vtet ordog igen magas heg^{re}; SándK. 15r: es ottan kozzel ualo hegnek teteere *fel viueek*; 1690: negj szalfatis lattam az hol hordoztak ... az to farkanal *felvittek* s a pusztaszőlön által vittek [Aranyosrákos TA; Borb. I Kozma István ns vall.]; 1741: a Toplicai Kásze Albe nevű havasra minden Czédula nélkül *vitték volt fel*, az esztenájokat [Ditró Cs; KS 69. 50. 44] – 1672: az parasztságot *levihetnék* az erdőkről az hídnak csináltatására [TML VI, 243 Naláczai István Teleki Mihályhoz]

1664: Egy bothordonak az ki *le hordotta* az szeoleot fizettünk f – d 12 [Kv; SzCLev.]; 1727: ezenn bértznek oldalaban egy nagy Dombot miis értünk ... de azt az esső le szagatta s *le hordotta* [Ks 12/III] – 1625: fizettem, eot nap szamosnak az kik az plebania felseo hazbol, az feoldet *ala hordottak* [Kv; Szám. 16/XXX. 32]; 1632: az szwretkor Csiszmazia Istuan az szeoleiet az Fazakas Simonne mezgeien *hordgia vala ala* [Mv; MvLt 290. 109]; 1633: *ne hord* ith *ala* az meszgiemen szeoleodet [Mv; MvLt 290. 109]

1588: az terhet *fel hozzam* az hegyen [Zsákfa Sz; WLt Luc. Barlabas jb vall.] – 1658/1799: az ágyukat *lehozván* Bozza várából ... meggyőzé a nagy sokaságú pogányság a kevés számból álló székelységet [EM XVIII, 451–2]; 1680: Mihelt *le hozok*^a bizony mingyárt be büntetyük vala 12 forintígh [Étfva Hsz; KaLt Apor István ir. – ^aA tilalmas erdőből] – 1631: az buzat az Uarba(n) ... felis uiueők de ... az sakokat *ala hozok* az hazamhoz [Mv; MvLt 290. 254a]

1668: Lehetetlen a számárnac a tekenőt az említett hegyre *fel czibikelni* (Matkó: BCsák. 112)

1752: az Fát meg vágtuk volt, és *leis eregettük* az oldalon [Szeredasztanna MT; LLT 55/22]

1743: senki penig se egyik se másik fát el darabolvan *le hempelgetni* ne merészéllyen [Torockó; TLev. 10/1]

2.1.c.4. A végpont a folyó forrása/észak vagy a folyó torkolata/dél

a) A folyóvizek fontos szerepet töltenek be életünkben, hiszen olyannyira életünk részei, hogy a folyásirányuk tájékozódásunkban is szerepet játszanak. A nyelvi

világban a folyó eredete, felső folyása felől végzett mozgást lefelé, aláfelé tartónak mondjuk. A valamely területen, országrészen vagy akár kontinensen belül két település közül azt a települést, amely a folyó forrásához közelebb helyezkedik el, fentinek, amely ettől távolabb, lentinek érzékeljük. Ehhez kapcsolódik szorosan az észak–dél irány szerinti viszonyítás is, hiszen azt, ami északon van, fentinek, ami délen található, azt pedig lentinek nevezzük. Ez abból is adódik, hogy Magyarországon a fontosabb folyók mind észak–dél irányban folynak, és így a folyók folyásirányának az egybeesése az észak–dél iránnyal ezt a sajátos helyzetet eredményezte (vö. Somkerek 1999: 24–5).

A mozgást végezheti maga a M, az A külső segítségével nélkül:

1570: Eomaga Kadas Estwan Eperyesre *Menth volt fely* [Kv; Tjk III/2. 176]; 1643: Gergeli matthias ... az tayba(n) *mene fel* Girgioba [Altörja Hsz; LLt Fasc. 133]; 1697: magam *fel mentem vala* Bányára [Szilágyi; BK.]; 1700: Nagy Péter ki mene az Ország uttyához ahun a kereskedő embereknek Ghidoffalvára kellett volna *fel menni* [Sszgy; HSzjP]; 1764: tsak *fel mennünkis* a víz miatt alig lehetett [Szárhegy Cs; LLt Fasc. 149] – 1656: ez alkalmatossággal ne írnek, katonák *menvén le* [TML I, 22 Teleki Jánosné fiához, Teleki Mihályhoz]; 1711: azon lesznek hogy ... vasárnapra *le men(n)yek* [Ks 96 Kornis István feleségéhez]; 1726: hozass Brassobol, Puska port, s Srétet, mivel ... ha *le megyek*, oda alá vadászok [ApLt I Apor Péter feleségéhez Csíksztgyörgyről]; 1774: Hogy felcseperedett, *le ment* Hunyad vármegyei atyafiaihoz [RettE 336]; 1787: most már *mégyek le* Enyedre [Marosbogát TA; DobLev. III/626. 1a] – DöbrK. 191v: hog ieszus . sidosagbol galileaba ione El mene v hozia . es kerí vala hog *ala menne*; 1551–1565: Ezert Abram Egyptusba *mene alá*: destenditque Abram in Aegyptum (Helt: Bibl. I. E3); 1594: Mikor az Jozagh dolga felől Feiervarra *ala menteonk volna* [Kv; Szám. X/6. 41]

1562: 1543 esztendőben Szulimán ... esmét *feljöve* Magyarországba [ETA I, 15 BS]; 1653: Básta elé méne Dévához, és ő maga kijöve hozzája ... És *fejlődögele* Bástával [ETA I, 73]; 1737: Én ide Peselnekre olly szándékkal *jöttem vala fell* hogy innen Kászoni erdőkre continuállyam Vadászó utamott [Peselnek^a; Ap. Kálnoki Mihály Apor Péterhez. – ^aKésőbb: Kézdivárad Hsz] – 1640: kertemis kgd(e)t abban az levelemben ... kereztelesre ... *le jeonj* [GramTr V. 359]; 1661: Görgényben megyen fel urunk ő nagysága, onnét *lejöven* ... szolgálom hagyom itt [TML II, 10–1 Rédei Ferencz Teleki Mihályhoz Szászrégenből]; 1688: Az Veress Nimetek *le jöve(n)* Hunyadrol ... vallatt kart [Kv; UtI]; 1705: vámnál lévő hajdúk *lejűnek* néha éppen Resinárig [WIN I, 540]; 1711: ha karácson után találisz *le jűni* jűj Károly felé [Szentpál KK; Ks 96 Haller Gábor lev.]; 1738: Csikbol *le jöven* attunk kenyeret, csemert, Bort [Kvh; HSzjP] – DöbrK. 141v: Es *ala iove* v veleik . es iove nazaretben; 1570: Az Bodogh gabriel hwga ... Nagy Zombathba ... Menth, Ew onnath *ala nem Jeohetet* [Kv; Tjk III/2. 46]; 1617: az kert jaro bironak Szent Laszlorol Balintfaluara tauazal *ala* kellett *jöni* [Msz; Törzs.]; 1662: else

mulassa mind az Leányamal egyut, edes Fiam uram *ala juni* [Déva; Ks 41. H. Nádudvari Istvánné Varadi Anna lev.]

1657: az török Ecsedig, Kállóig, Szatmárig *feljárt* és hódoltatott [KemÖn. 26] – 1762: ott egy kis utatska lévén le Szézsarma felé eleget *jártunk le* Bethlenbe rajta [Kőfarka SzD; SLt XXIV.6]; 1772: a felesége valami gárdistával egybenszürte a levelet (mert *járnak le* idehaza engedelemmel büszkélkedni s magokat mutogatni) [RettE 268–9]

A mozgás kezdetét jelzik az *indul*, *ered*, a végcélba érést pedig az *érkezik*, *kerül* igék:

1744: Ha savanyó vizes üvegek készülhettek Pista Kocsis *indúllyon fel* [Déva; Ks 78. XIX. 24] – 1710: a francia király elég pénzt és hadat küld le Magyarországon ... a had *leindult* [CsH 105]; 1785: itt Szászvároson volt eddig egy Divisio Dragonos, de azis holnap *le indul* a Bánátusb(a) [BK. Bara Ferenc lev.]; 1788: Szebenből való meg érkezésem után töstént *indultam le* Guraszadára [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.] – 1524: possonbol . *ala Indoleek* (KLev. 89 Drágffy János Várday Ferenchez)

1755: onnan *fel eredvén* észak fele â Sovány Völgynek ... oldalán [Nagygyeke K; Ks K. 80]

1735: (A levélből) értettem Ngd szerencséss *fel érkezését* örömmel [Lozsád H; Ks 99 Györffi József lev.] – 1665: Danka negyed-ötöd napja *le érkezett* [TML III, 460 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz Penyigéről (Szt)]; 1667: Csuti uram az huszti temetésre *érkezhetnék le* [TML IV, 228 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz Szív-ról]; 1705: Glöckelspreg generált várják, hogy *leérkezék* hozzájuk [WIN I, 459]; 1765/1766: az Aszszony eő Nga *le érkezik* [Koppánd TA; DobLev. II/372. 4a]

1794: sőt Takarmányát is ... Vadasdra különben nem lehet vinni, hanem ha mindenkor éppen Havadra *fel kerül* [Mezőcsávás MT; Kp II. 45]

A mozgás nehézségét jelzik a (*fel*-, *le*- és *alá*)*fárad*, *nyomul*, a gyorsaságát az *igyekezik*, *siet*, *takarodik*, *nyargal*, *szalad*, *rugaszkodik* igék megfelelő igekötős változatai.

1537: ertem hog keral' l' ew felseghe Jde Gereczbe Jewy ... Mert en oda *fel Nem faradnam* ha Nylwa erthetnem hog ide Jewne (KLev. 345 Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhhoz) – 1710/1767: az Unitaria Ecclesia ... Papjai, Deáki ... Szamosfalván laktombanis Vasárnaponként praedikállani gyalog *le fáradtak* [Kv; Ks 14. XLIIb] – 1625: választottak eő kglmek kett Beczywilletes Atiankfiait ... hogj viszontagh eő kglmek Fejerwarra *ala faradgianak* [Kv; Szám. 16/XXXIV. 241]

1653: tovább a tábor nem mehet, hanem *lenyomula* Paratéjnál [ETA I, 108]; 1662: a török nemzetnek hazánkba lett ennyire való *lenyomulása* [SKr 622]; 1704: és sokan a szentpéteri malom révin általjövén truppal a majorok közé, némelyek feljöttek, azután *lenyomulának* Szamosfalva felé [Kv; Kvé 285 SzF]

1742: maga is *fel ügyekezék* annak idejiben, s Molduvába mennyenek bé [Szemerja Hsz; Ap. 4 Gazda Mihály Apor Péternéhez] – 1716: az Vármegye Gyűlésere *alá ügyekezék* ő kegye [Szentdemeter U; Ks 96 Fodor Márton lev.]

1664: Szepesbül, Medgyesre *le sietek* [TML III, 151 Csáky István Teleki Mihályhoz]; 1705: ő maga is, Glöckelsperg uram, *lesiet* a maga corpusával [WIN I, 530–1]

1667 u.: mind *le takarotak* Szakmar fele, a talpasok is [Kozárvár SzD; GramTr XVIII. 644 Deesi Ferenc Béldi Pálhoz]; 1696: Itt ... mondani semmi kárt nem vallattunk volna, a' menyí had ezen *le takarodott* eddig [Balázsfa AF; BK. Veniczei Sándor Bethlen Gergelyhez]

1660: Toth Istok ... Colosmonostorra reszegen *felníargalvan* [Kv; TJK VII/3. 317]

1777: mingyárt Sellyeben *fel szaladván* hogy a földeket mérethesse, ... igazé hogy a Causa előtt *szaladt fel* [Msz; Bet. 6]

1663: már irtam Cob uramnak, hogy ne ellenezze, hadd *rugaszkodjam le* oda be [TML II, 654 Teleki Mihály Bánfi Dieneshez]

Két település közötti mozgás okát és célját takarja a *szökik, költözik*, illetve az út milyenségét a *fordul* ige:

1761: *le szöktének vala* Nemes Magyar országra Ponkata (!) nevű Faluba [Sztanisa H; JHb LXVIII/2. 92–3]; 1767: Név szerint Karkobol, Pap Miklost kik *szöktettek le*, Dupa peátrára [Zaránd m.; TKhf vk]

1727: ennek előtte egy héttel innét Branicskára az Ur Josika Sigmond Uram *le költöztette* [Mezőcsán TA; Ks 15. XLIX. 5]; 1739: már Hunyad Vármegyében dolgom nem leszen, az Bágasiámotis mind *le költöztettem volt* [Háceg; Ks 99 Kornis Antal lev.]

1728: ne sajnállyá kglmd holnap délre Köblösre *fel fordulni* [Dob.; RLt]; 1729: azt igire, hogy az Innepek edgyik napján *fel fordul* [Somlyó Cs; Ap. 1 Gr. Haller János gr. Kálnoki Borbárához]; 1739: *Fel fordulva* ide Petekre s Palosra Geczi Urammal ... beszélgettem [Ks 99 Nagy Boldizsár lev.]

Amikor a M valamely külső személy ösztönzésére, parancsára, nem jószántából teszi meg az utat a két település között, a *hív, bocsát, küld, indít, talpaltat, enged* igék (jelen esetben) *fel-, le-* vagy *alá-* igekötős változatait használjuk:

1576/1577: *hywaitak volt fel* eotet ... Thorozko Zentgeorgyre [Torda/Kv; Thor. VI/4 Joh. Varfalwy ns vall.] – 1672: az ország közé minket *lehíván* tanácsul, ott éppen az szamosújvári csürbeli gyűlés formáját kezdék elévenni [TML VI, 367 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1768: ezen vak kantzát mellynek el esküvésére Gelentzére tavally *lehívának* ... láttam [Bereck Hsz; Szentkgy Gotsmán Kosztándin (30) zs vall., Jos. Szörtsei kezével]; 1776: ä Tisztelendő Egrestői Plebanus ur is *le hívattatott volt* Kórodra [Kórod KK; GyL. Martonffi (31) káplán vall.] – 1597: B V kwlde Jstuan Deakot Filere az olahokban *ala hini* az Kirali retnek meg kazalasara [Kv; Szám. 7/XII. 72]

1662: már egynehány posta vagyon ott fenn, az kit Kegyelmed *lebocsáthat* [TML II, 302 Lónyay Anna Teleki Mihályhoz]; 1667: Vitnédi levele útban érte

gróf uramat, kit postán hivatott volt fel Nádasdi, teljes iunctioval *bocsátván le* [TML IV, 228 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz] – 1540: oztan wg *Bochasd ala* e papot (KLev. 549, Batthyányi Ferenc Batthyány Kristófhöz); 1596: Eotuen leginieket az Varos *ala bochata* Temesuarra [Kv; Szám. XX/6. 4]; 1625: Generalis gyűles lewe(n) Fejerwaratt ... a Beczjvilletes wensegh keőzzwl eő kglmek megh *bochjatananak ala* kett vrainkatt [Kv; Szám. 16/XXXIV. 245]

1479–1490: Azerth az leveleketh az melfelewl Beezelletenk hova hamarab *fel kyltheth* anna hamarabb *felkylggeh* (KLev. 4 Várday Aladár Várday Miklóshoz); 1561: Egy kor *felkwldenenek* balko dyenesel hogy az ladat al (!) hoznok [Ráton Sz; Bál. 78]; 1693: az urakkal végeztük, hogy *felküldjük* Radnoth iránt [IIAMN 332]; 1757: a Puskasokat kopokkal együt *fel küldeni* minél hamaréb ne Sajnalja Ngd [Retteg SzD; TKI Perlaki András gr. Teleki Ádámhoz]; 1787: az itt valokat egygyelis másalis mind *fel küldezgettem* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.] – 1665: Bethlen János uramnak mind az vármegye küldte levelet, mind querelát *leküldte volt* urunk [TML III, 533 Kapi György Teleki Mihályhoz]; 1670: Az diószegiekbekben is az öreg embereket *leküldtem* Fejérvárra [TML V, 131 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1740: az Jager inast Posta lovakra ültettem s *le küldöttem* [A.árpás F; TKI Mohai Mózes Teleki Ádámhoz]; 1786: az Szam tartois az restáns Taxas Rabakat mind *le küldette* Szent kirallyra [Torockó; Tlev. 4/13. 14] – 1625: Biro Vramektol eő kglmekteől Feyervarrol lewel erkezwen ... Egi tag hust lib. !06 ... soszva *kwltem ala* [Kv; Szám. 16/XXXIV. 246]

1767: az Exponens Ur Motsi Udvarházától *fel inditták* azon marhákot [Mocs K; JHbK XLVIII/1.10]; 1787: Moston egy szekeret *felinditván* rakattam reá 7 véka körtvélyt [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]; 1790: A mult napokb(an) *fel indított* Jantso ur Guraszádáról három ürmős átalag és holmi konyhára valokat ... melyeket énis egybe szerezhettem *fel inditám* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.] – 1752: A M. Ur Parantsolt vala egy ordinarium borrhól ... hamaréb fogja *le inditatni* Tisztartó Uram [Szentdemeter U; Ks 83 Borbándi Szabó György lev.]; 1752: Az Parontsolt Dohányt *le inditattam* Vég Uram(na)k [Szentdemeter U; Ks 83 Borbándi Szabó György lev.]

1766: Datzót *fel talpaltattya* Torjára [Sszgy; HSzjP]

1663: most postát küld ma urunk, hogy engedje le az vezér, két hétre megjű, ha *le nem engedi* [TML II, 598 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1687: Az előtt egy Drabant járt vellek, az sürű szőlőb(en) de az Drabantok sollitita(ti)ojara, azt Capitány ur(am) eő kglme meg orvosolta, *le engedte* [Szilágycseh; GramTr VIII Kukré János Strása Mester (50) vall.]

Az A keményebb módszerekkel is mozgásra kényszerítheti a M-t, mint ahogy a *felhajt. felnyom. lenyom, felver. alátakar* igék is jelzik, illetve *lekísérheti, lekalauzolhatja* a M-t:

1738: a Nms Város Ménessét és Csordájatis *hajtsák fel* a Szalcsva felé [Dés; Jk 488a]; 1754: (a) Tehenet akkor én Segitöttem *fel* *hajtani* Kobátfalvában [Usz; Pf]; 1761: egj nehany bivalyakat ... Principalis Uram eő Nga *fel* *haitototta* lonara [Branyicska H; JHb XXXV/45. 7]

1653: Immár noha Bockai oda *fel*^a a németet majd ugyan *felnyomta* *vala* [ETA I, 97 NSz. – ^aTi. Felső-Magyarországon] – 1657: az fejedelem reménlvén, hogy talán az törököt is *lenyomhatja*, ugyan megindula [KemÖn. 268]

1639: az nemesseget Besterczereöl ugy *verek fel* az Budaki Hagon [Vajdasztiván MT; Borb. I]

1575: András király és Béla hertzeg *allá takarác* minden barmot és élést Magyarországba (Helt: Krón. 35)

1767: Pap Miklost is te *kalauzoltad le* az Allfoldre [Dupapiatra H; TKhf Luka Nutz (40) jb vall.]; 1704: Ezek után a rab urat *lekísírék* és magunk is eloszlánk [WIN I, 181]

Amikor a M természetéből vagy állapotából adódóan magától nem tud elmozdulni, szüksége van egy A jelenlétére, aki a két település közötti utat megteszi, és magával viszi a M-t is. Ezt a *hoz, visz, hord, szállít, von(tat)* igék megfelelő irányt jelző igekötőkkel ellátott alakjai fejezik ki:

1681: az Bellenyes Videken valo Jobbagyimat, az it valo Praesidium által *hozattatna fel* eő Nga [Somlyó Sz; Uti]; 1759: szekerem vagy Ekén Vintzről *hozta fel* Csáklyára [Girbó AF; JHb Szász Togyer (45) és Gligor (40) jb vall.] – 1661: fel kell mennem vele Eperjesig, oda talám *lehozathatom* az késmárki doktort [TML II, 221 Bánfi Dénes Teleki Mihályhoz]; 1704: a magyarokkal való békességet Kecskemétnél tractálják ... a punctumokat is mindkét részről az úrnak *lehozták* [WIN I, 183]; 1741: egj igen vén embert *hoztanak va<la> le* eskunni Maros sz: Györgjéről [Velkér TA; Ks]; 1786: Ami kevés restántiát *fel* *hajtathattam* ... Groff Gergely Urfinak által adom ha Isten *le hozza* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc tt lev.] – 1625: vidanj Ferenczj Monostorrol vyolagh az Harminczad Zaszlott *ala hozta* [Kv; Szám. 16/XXXIV. 241]

1583: No vgimond the leany Jloná ... *fel vizlek* Monostorra [Kv; Tjk IV/1. 147]; 1598: en az Lengelek kezebe estem uala, *fel vynek* Lengél orzagba [UszT 13/37 Martinus Sillo de Cichio pp vall.]; 1604: Megh jüth az louakkal zekerral Borbelj Peter s úgy *vizi fel* [UszT 20/266 Caspar Borbely de Vduarhely vall.]; 1761: *felvitetett* Bánffihunyadra [RettE 120]; 1762: mikor az Neh(ai) ur vonaglot ... azt monda hogy Málnásra *fel kell vinni* [Oltszem Hsz; Mk RN. IX. 109]; 1779: őfelsége mind az anyját, mind az gyermeket Vácról *felvitette* s Grécben tartaná őket [RettE 407] – 1671: igen beteg, fekszik ... félek, *le sem vihetem* Fejérvárra [TML V, 648 Bánf Dienes Teleki Mihályhoz Bonchidáról (K)]; 1678: en menék *fel* *martonosban* en *vim le* Lazar Gaspart es Lazar Janost az fiat ... es ugj *vim le* Ajtara [Nyűjtód Hsz; HSzjP Máthé Tamás Martonosi (26) jb vall.]; 1679: az nyerget megadom, vagy Fehérvárra ... *leviszem* [TML VIII, 463 Bethlen Farkas Teleki Mihályhoz]; 1704: ma indult

el Szilágyi László Havasalföldébe, és a sárga lovát is most *vitte le* [WIN I, 95]; 1725: Az egyik ablak követét régen *le vitték* Szamosfalvára az Czinteremben [O.fenes K; Ks Mikola László lev.]; 1756: Disznojon^a ... lakta(na)k ennekelötte két Jobbagyok ... Czibokát ... minden Cselégyivel együtt *le vitték* Abafájára [JHbK XX/23. – ^aMT] – 1625: Magyarossi Janosnak, kj az Keömiesekert Ieött hogj Fejerwarra *ala vitessenek* ... Attam Etelt es Jtalt [Kv; Szám. 16/XXXIV. 42]

1748: Az égetbortis ... derekason fozte, és átalaggal *hordották le* Enyedre el adni [Torda; Borb.]

JordK: En *ffel zalloytalak* tyteket Egyptombol; 1786: a marhák gyengék hogy meszsze vekturázzuk^a Herepéig vagy Fejérvárig *fel szállíthatnok* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev. – ^aTi. a gabonát] – 1681: nro 300 szőlő karot csinálni, es aszt szőlő karozas előtt Hunyadra *le szállítani* tartoznak [VhU 200]; 1711: kért azon erdőből, azért az Besenyei Falus Biro *Szálliccsa le* eő Kegyelmének Kocsárdig [Búzásbesenyő KK; BfR IV. 30/26 Szabó István (52) jb vall.]; 1735: Bor buzat a mi termett innen mind Nagy Sármasra *szállítottak lé* [Mezőújlak K; TKI Rakosi Mihály (37) zs vall.]; 1797: ött száz Hordótskáknak készítéséhez meg kívántato dongákat, és fenekeket Lipovára egyenesen ... *le szállítottak* [Déva; Ks 78. 20/20]

1671: Én *levontatnám magamot* ide Aranyra [TML V, 606 Kapi György Teleki Mihályhoz]

A folyó folyásának az iránya, illetve az észak–dél irány nagyon fontos szerepet játszik ugyan a tájékozódásban, ám ha két település nagyon közel esik egymáshoz, és közülük az egyik dombra, hegyre épült, akkor az irány jelölésében sokkal fontosabbá válik a domborzati forma jellege, mint ahogy a következő példa is mutatja.

1585: Galfi vramnak hozanak egy Bör Zekeret kerek B. vramat hogy 6 Lowo(n) felekik^a *fel wontatna* [Kv; Szám. 3/XVIII. 7b Gellien Imre sp kezével. – ^aA Kv-tól délre fekvő Felek településig]

Felek Kolozsvárhoz viszonyítva délre fekszik, illetve a Kolozsváron keresztülfolyó Szamos iránya sem indokolja a felfele való mozgást. Ebben az esetben az a meghatározó tényező, hogy Felek részben a Kolozsvár határában levő dombra épült.

b) Ahogy két település egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedését meghatározza a folyó folyásiránya, valamely településen belül is felső- vagy alsóvárosról, felszegről vagy alszegről beszélünk ennek függvényében. A településen belüli részek megnevezése csak akkor nem következik a folyó irányából, amikor a település egy része dombra vagy hegyre épült. Ekkor ugyanúgy, mint fentebb is láhattuk, inkább a domborzati forma jellege határozza meg az irányt.

1597: *meny fel* nagy gergeljhez [UszT 12/75]; 1629: szigjenlem az ucza(n) *fel menni* [Mv; MvLt 290. 170b]; 1769: *menyek vala fel* a Templom felől a Követsi János Háza fele [Agyagfva U; IB. Kristoff András (26) vall.] – 1703: *lementek* a Szamos mellett [Kv; KvE 279 SzF]; 1740: Kis Mihály kertyg *le*

ment a varfalvi és Rakosi csorda [Mészkö TA; Borb.]; 1794: az uttzán *mentem* *le ... a' timarokhoz* [Dés; DLt] – DöbrK. 183v: mert imez *ala mene* v hazaba; 1572: hogy az kezeep vczan *Ala Megien* [Kv; TJK III/3. 86]; 1597: ketzer az Varos Toahoz *ala ment* [Kv; Szám. 7/XII. 12]; 1631: Somliai Vram *ala megien uala* az Vchan loua hatan üluen [RLt „Ceh Andras nb de Magyar Reod” vall.]; 1655: *menven alá* Magyar Utzáb(an) elől találám iffiabbbik Philep Mártont [Kv; CarTr II. 890]

1572: *Ieo fel* az piaczra gazdaia azzon [Kv; TJK III/3. 86c]; 1598: Gegeó Balintne Aszonjo(m) hyuattia volt az eó kgmek hazahoz, *ne(m) Johet fel ...* louat kyldett volt az Aszoni uta(n)na, *fel Ieó* [UszT 13/37 Michael Lazar pp vall.]; 1769: egy magas szál ember *fel jüvén* a mi kapunk előtt *fel mene* a Cantorunk Háza felé [Szu; IB] – 1690: Az Nyari Hazbol *le jüvén*, mentünk Job kezre [BK Kentelki inv. 4]; 1789: *le jöttünk* a faluba [Köd Sz; Végr.]; 1798: az uttzan *le jüttek* [Adámos KK; JHb XIX/58] – 1637: az Vas Geörgi Uram Czigányi *ala iövenek* az Moldovay Cziganyok szállására [Noszoly SzD; Wass 6]; 1644: ez az Olah Thamas *Jw vala ala* a piacz fele [Mv; MvLt 291. 431a]

1632: Azt tudom, hogy az kerten *járt fel* hozzája [Mv; MvLt 290. 79b–82b átírásban!] – 1771: volt egy darab ahol az Borju Csorda *le jár* [Dés; DLt 321. 34a St. Gyöngyösi (43) ns vall.]; 1778: a maga házátol *le jarogatott* hozzája [Albis Hsz; BLEv.]

A mozgás kezdete vagy vége, annak jellege (nehézsége, gyorsasága, lassúsága), vagy oka és célja, valamint az A hiánya vagy jelenléte szerint ugyanúgy csoportosíthatjuk az egyes igéket, mind ahogy fentebb láttuk.

TihK. 23: Romanak egik uciaian *fel indult*; 1634: *fel indula* Georgy Ispanne az utzian [Mv; MvLt 291. 27a]; 1758: *Fel indulék ...* utánna [Ecsellő Szb; KvAKt Mss hung 11]; 1778: Mara Lörintz Vr *fel indula* [Mezőmehes TA; Wass. Csiszkutyán Gavrilla (30) zs vall.]

1572: Mykor wgymond oda *feol Jwttwtwnk wolna*, Az helre Azhol Az hatarth Akartak hanny [Nagymeregyó K; KP.]

1573: *fely Erkezet* oda hwl Eok voltak Tompa [Kv; TJK III/3. 78]; 1688: midöre En *fel érkeztem* akkor már foghva volt az leginy [Mészkö; Borb. I];

1570: Azonnal ky Jndwl es *fely fwth volt* Az vchan [Kv; TJK III/2. 73]; 1638: En *Fel Futek* Varga Miklosekhoz [Mv; MvLt 291. 151b] – 1632: *le futa* Niuzo Giurka Kouach Palni [Mv; MvLt 290. 71b]

1599: Benedekfi Christoph *fel zagúlda* az Nagy Janos haza feleóll [UszT 13/109 Prisca relictá quondam prouidi Francisci Zakal de Kadiczfalua jb vall.]

1767: Udvar László *szalod fel* az utszán a Legények felé [Betlensztmiklós KK; KB. Gombucz Josef (35) jb vall.]

1739: *Felnyargala* az ... lakodalmas ház fele [Szentlélek Hsz; HSzjP]

1739: egy ... legény meg kérdvén, hogy hon vagyon a' Lakodalmas ház seless nyargalvást *fel rugaszkodék* [Szentlélek Hsz; HSzjP Providus Martinus Molnár (50) vall.]

1792: *le nyomultanak* onnan az Exponens Aszonynak más szölleibe [Szentbenedek AF; DobLev. IV/692]

1796: az innetső malomig *le-tzibekel* és ott egy két óráig mulat [Gernyeszeg MT; TL. Málnási László ref. főkonz. pap gr. Teleki Józsefhez]

1634: *fel Ballagank* az Balogh Mihaly kertj mellett, az Barom vasarra [Mv; MvLt 291. 21a]

1749: Hát nem tetszik-e egy parányiig egy szempillantásig *fel-sétálni* (KirBesz. 6) – 1776: a Groffné a Kántort utánnam küldé, hogy *le Sétálnék* [Szentdemeter U; GyL br. Lud. Révai (40) vall.]

1593: *fel zalazta* Kuti Martont [Kv; Tjk V/1. 250]

1595: Gegeó Balintne Aszonjo(m) *hyuattia volt fel* az eó kgmek hazához [UszT 13/37 Michael Lazar de Taplocha pp vall.]; 1750: az bakkantsosok káplárját az Uram eő Exja Házában *fel hivta* [Mocs K; Ks 83 Csegezi T. Gergely lev.] – 1570: az azzon *Ala hiwatta* az Trombitast Byro Kato hazához [Kv; Tjk III/2. 20]; 1630: eő maga *hūwatta vala ala* Kerekes Gergely ezt az veit, hogi az leania megh keőuesse mert eielis mondotta az Menieczke hogi *hijak ala* az Urat had keőuesse megh s ugj *hūttak ala* [Mv; MvLt 290. 220a]

1639: ha megh jo, mingiarast *fel kuldem* [Mv; MvLt 291. 3b]; 1753: Ennek a maradekjat Mesturamni *küldettek fel* [Kvh; HSzjP] – 1724/1779: a Mester Emberek innen fel menvén a hajo fájit vágasa meg és *küldgye le* ide [Gerend TA; KS. Bethlen Ágnes lev.]; 1731: az Mén lovakat is gyakran jártassák ... vizre *küldvén le* őket gázóltatni [JF lovászmesteri ut.]; 1740: az fiát *le küldötte* ... az malom látni [A.árpás F; TKI Mohai Mózes Teleki Ádámhoz] – DebrK. 189: meli dolgot hírre ton a frateroknak azonnal . *sala kwlde* oket; 1634: engemet *ala kuldenek*, hogy fel hijam Varga Menyhartat [Mv; MvLt 291. 27a]

1799: a Sarjuban *fel tsapta* az ökreit [Albis Hsz; BLev.]

1626: az Beczj Pálne marhajat fejos tehenit diznayt azon *hajtottak fel* [BLt 3 „Giorphy Damokosne Ersebett Kozmassy” (60) vall.]; 1699: a mennyi Disznot ő Ngok *fel akarnak hajtani* szabados [Rava U; LLt] – 1583: En kerem vala az eokreóket viczey Andrastol eleobe ... lata(m) hogy *Ala haita* [Kv; Tjk IV/1. 193]

1574: Rea leot Niolch kilench dyzno ... egy neha(n)zor wzte kergette ely onnat ely *ala haigalta* az zeoleok fele [Kv; Tjk III/3. 359]

1592/1593: az barmot ... azt mondotta az Molnar, hogy *wzd ala* az Malmon alol valo keoz porondra [M.décse SzD; Ks]

1570: hayadon fewel wzte ky az ayton zabo Janos az feles eget, zablyas kezzel *alah kergette* [Kv; Tjk III/2. 79–80]

1585: Az varos Touat hogy halasztatuk az ky az halat *fel horta* tött 11 vtat [Kv; Szám. 3/XXII. 28]; 1676/1681: a migh *fel hordgiakis* a borokat hiteles igaz emberek légyenek mellettek [Vh; VhU 658] – 1740: feles Török buzája az hijján lévén ... éjjel *le hordot* [Bencenc H; BK. Kosztádin Ioán (40) zs vall.] – 1586: Kocis Giorginek fizettem eles *ala hordozasaiert* ... f 2/25 [Kv; Szám. 3/XXIV. 56]; 1661: az meny szakallosok(na)k ualami bonczsaga uolt,

Egi ember hogi *ala horta az lakatoshoz*, ismet mas hogi *fel hordotta*, attunk f – // 32 [Kv; SzCLEv.]

1633: ketszeris *vim fell* az szano(n) az kodory hazahoz az Szanto Marton eggjetmasatt [Mv; MvLt 290. 112a] – 1711: (Imreh Pétert) en magam *vittem vala le* az Paterekhez [Dánfva Cs; Born. XXXIX. 50 Szòcs Peter (40) vall.]; 1799/1816: három köből Gabonákat *vitetet le* a magok Házokhoz [Dálnok Hsz; Kp IV. 317 Szòts János (56) béres szolga vall.]

1762: volt 14 Derekej ... meljeket az udvarbol *hozogatott le* [Oltszem Hsz; Mk IX. 109]

1573: *le zallytha* zolgaytt es le kwlde wkett [RLT O. 5]; 1725: A mi ... az Padimentomozni való kövek dolgát illeti ... *le nem szállúhatom* [O.fenes K; Ks Mikola László lev.]

1708: Beteg ágyabol másokkal emeltetvén fel ő kigyelme ... *le vezetettvén* magát ... Predicatoranak ... szállására [Fintaháza MT; MMatr. 61–2]; 1778: mindennap magát az Leanyához *le vezetette* [Albis Hsz; BLEv.]

1705: a vőfély a menyasszonyt levivé, kit is nyoszolyóasszony hozzátartozóival együtt *lekísírék* egy kis viskóba [WIN I, 412]; 1710: Bethlen Farkas ... a maga inasával lámpással *kísírtetett le* a szállásunkra [CsH 152]; 1775: Pentek Lukátsat mint Rabat ide *le kísére* [Marosjára MT; DobLev. III/515. 6b–7a]

2.1.c.4.1. Történeti áttekintés

Az úton való mozgást jelző csoport foglalja magában a legtöbb *fel*, *le* és *alá* igekötős igét, hiszen a magyar nyelvben a mozgásjelölő igék száma jóval meghaladja a többi jelentéskörbe tartozókéét. A mozgásjelölő igék állománya a századok folyamán alig változott. Az idézett igék közül csupán a *cibekel* nem része a mai köznyelvnek. Az igeállomány változatlanóságát mutatja az is, hogy mindazok az igék, amelyek *fel* vagy *le* igekötős párja a vizsgált anyagban nem jelenik meg (pl. az *utazik*, *botorkál*, *oson*, *kúszik*, *özönlik*, *görget*, *gurít*, *rándul* 'megy', *támolyog*, *kecmereg*, *fárad* 'megy, jut vhova', *látogat* 'vhova rendszeresen jár'), igekötő nélkül, vagy más igekötők társaságában adatolható már a korai századokból. Kivételt csak a *ruccan* képez, amelyről adatunk csak a XIX. századból van.³⁵ Ezek általában vagy a mozgás, vagy a M milyenségére utalnak.

A *fel* igekötő használatában sincs jelentősebb változás: a XV–XVI. században már a mozgásjelölő igékkel együtt jelentkezik, és máig ugyanilyen jelentésben fordul elő. Ahogy már az első csoport esetében is láthattuk, jelentéssűrítéssel keletkezett szerkezetek alakultak ki a későbbi korokban, a XVII–XVIII. században: *feligyekezik*,

³⁵ Vö. pl. *elrándul*: 1566: Látuán a lator farkast, mindgyarást *el rándulánac* (Helt: Mes. 236). Az *utazik* a TESz. szerint már 1597-ből adatolható, *el* igekötős alakja 1645-ből; a *ruccan* pedig 1832-ben bukkan fel először, nyelvújítási szóként.

felrugaskodik, felüt, felnyom(tat), felcsap. Ezek mellett jelennek meg a *felcsal, felbolondít* *vhova* ma használatos szerkezetek.

A *le* és az *alá* azonban több változást mutat. A vizsgált anyagból kitetszik, hogy az *alá* igekötőnek a mozgásjelölő igék melletti előfordulása a XV–XVI. századból már adatolható, míg az adott igékkel előforduló *le* csak később, a XVII., legtöbbször a XVIII. századi szövegekben bukkan csak fel. Kivételt csak a PeerK.-ben előforduló *lejön*, az EhrK.-beli *leszáll*, illetve a SzT.-ban 1573-ból idézett *leszállít* ige képez.

A XVII. század elején az *alá* lefele irányuló mozgást jelölő jelentését a *le* igekötő kezdi átvenni, és a XVII. század végére, XVIII. század elejére az *alá* teljesen elveszti ezt a jelentést. Az ÉrtSz. csak az *alábocsát(kozik)*, *aláereszkedik* és az *aláfut* igéket veszi fel. Az *alábocsát* nép., az *alábocsátkozik* rég., vál., az *aláereszkedik* irod., az *aláfut* pedig vál., irod. minősítésekkel jelenik meg.

2.1.c.5. A folyó út

A folyónak és az útnak az észlelési feltételei alapvetően ugyanazok, csupán két ponton térnek el. 1) Az útnak szilárd felületűnek kell lennie, a folyónak a felületét pedig folyóvízként érzékeljük.³⁶ 2) Az út haladhat mind lefelé, mind felfelé, iránya nem a gravitáció függvénye, míg a folyóvíz természeténél fogva csak valamely magasabb helyről folyhat lefelé, ha a valóságban a csekély szintkülönbség miatt ezt nem is érzékeljük mindig. A folyóvízen való elmozdulás esetében a folyó folyása határozza meg az irányt: a kiindulópont a forrásvidék, vagy a forrásvidékhez közelebb elhelyezkedő pont, míg a végpont a folyó torkolatánál, vagy a forrásvidékéhez képest lentebbi helyen található.

Az a tény azonban, hogy a folyó csak egy magasabb helyről folyhat lefelé, nem jelenti azt, hogy a folyón való közlekedésnek mindenképpen lefele irányúnak kell lennie, hiszen a közlekedésre használt hajó, csónak segítségével mind lefelé, mind felfelé haladhatunk, akár csak bármely úton.

1754: a' Sos hajokkal *fel járhattunk* az említett kerten tul Solymos felől levő Szakadáson is [Haró H; GyK 20 m. és r. tanú vall.]

1717: az sok muskotérosok szüntelen hajókon *jőnek le* az Dunán [SzO VII, 225]; 1795: a közös gáton annak idején *le jönni* szokott Jegeket az gáton alol meg fenekedvén ... vámos hidgyát ... végső pusztulásra ... hozná [Ádamos KK; JHb XIX/49] – 1585: az hal : *fel Meheteth* az also Tobolis az foliamba, Az felseo Tobolis *ala Jeohetet* [Kv; TJK IV/1. 430a]

ÉrsK. 5: *Alaa bochataa* az tyberys vyzön; 1575: *Allá bocsátkozánac* a Dunán (Helt: Krón 106); 1632: ne keösd ide az beöreóket mert maszor mind *ala bocsatom* az Vizen [Mv; MvLt 290. 108a]

---

³⁶ Különbséget kell tenni a folyóvízszerű és a vízszerű felületek között, hiszen az állóvizek felületét csupán vízszerűnek érezzük, a folyókét azonban, mint a neve is mutatja, folyóvízszerűnek. Itt eltekintünk attól, hogy a folyóvíz felülete alacsony hőmérséklet hatására be is fagyhat, mert ebben az esetben ezt a felületet szilárdként kezeljük.

1592: A vizen *felviszem*: subveho (C)

1710 k.: circiter ötezer köből búzát és kétezer árpát *küldtünk le* a Maroson [BÖn. 738]

1679: magam is láttam a mint a tengeren *lehozták*^a [TML VIII, 562 Székely László Teleki Mihályhoz Konstantinápolyból. – ^aBéldi Pál koporsóját]

1795: a' Sós Hajók szászorta nehezebben *szállíttathattanak vala le* [Déva: Ks 73. 74. VII. 108]

Itt is – mint látjuk – ugyanazoknak az igéknek az igekötős változataival élünk, akárcsak az úton járásra, az *evez*-t kivéve, amelyet kimondottan a vizen való elmozdulás jelölésére használunk.

1592: Király meg hatta nékiec, hogy a Duna vizen *fel eueznénec* (Cserényi: PersF. 42)

2.1.c.5.1. Történeti áttekintés

A vizsgált igekötők használatában ugyanazokat a változásokat láthatjuk, mint az úton való elmozdulás esetében. Míg a *fel* és az *alá* már a korai századokban jelen van a mozgásjelölő igék mellett, a *le* később, a XVII. század végén, XVIII. század elején kapcsolódik, és átveszi az *alá* szerepét. A *fel* az *evez* mellett a konkrét értelemben szintén csak vizen való elmozdulásra használt *úszik* igéhez tapadva a felfele irányuló mozgást jelöli. Emellé a XX. századig az adott igékhez a *le* igekötő is hozzátapad:

A tegnap *leeveztünk* a Dunán.

Leúsztam a holt ághoz.³⁷

2.1.c.6. A M víz

Ebbe a csoportba olyan elmozdulásokat sorolhatunk be, amelyeknek a kiindulópontja bármely, a végponthoz viszonyítva magasabban fekvő hely (pl. testünk valamely része, magasabb domborzati forma stb.), és a M folyóvíz, vagy viselkedése alapján vízszerűnek érzékeljük. A víznek természetéből adódóan csak lefele tartó mozgása lehet, ezért ide csak *le* vagy *alá* igekötőkkel ellátott igék kerülhetnek.

DebrK. 319: az veres verítec ... az te testedre^l az fodre *le fol' vala*; VitkK.

11v: kezde az o zentseges vere a kereztfarol a foldre *le folni*; ThewrK. 74r: az ew artatlan zenth were nag bewsegghel az feldre *le foly*; 1630: *le foliamodek* az ver az orczaja(n) [Mv; MvLt 290. 200b]; 1694: egy fa csatorna, az mellyen ... hol mi Locsadek, es haszontalan vizek szoktanak volt *le jarni, folyni* [Kövár Szt; JHb Inv.]; 1775/1802: essőzés alkalmatosságával az esső víz a Bércz tetőről eszak és délfelé az oladalan *le foly* [BSz; JHb LXVII/3. 86–7]; 1779: a' pénzt ... midőn a' tűzben tette, tsak hamar az ón rólla le-olvada, s *le-follya* gömbölyeg tseppekben [Kv; SLt XL Lázár István Suki Jánoshoz] – ThewrK. 57v: te dycho

³⁷ A *leúszik* valószínűleg már a XVIII. században megjelenik, hiszen a *leúsztat* igét már 1779-ből adathatjuk.

wered *orczadon ala folywan*; BodK. 8r: lata eg keues mezet *ala folnya* az bokornak agarol; NagyszK 148: minden kilomb kilomb v sebeybol ... *ala fol' vala*; 1643/1673: Folyovizek, a mellyek szüntelenül az ő partyok között *alá folynak*: flumina, jugiter intra ripas suas decurrentia; A zuhogó, tsorgó patakok gyorson *alá-folyó* eső-vizek: torrentes sunt aquae pluviales, rapide defluentes (Com: Jan. 13)

1633: az vallon *le cziorogh vala* az vere [Mv; MvLt 290.114b]; 1657: orcáján és szakállán könyvei *lecsorogván* azt mondja *vala* [KemÖn. 79] – NagyszK. 36: az en genge testomon a veer *ala Lorogvala*; WeszprK. 30r: es lon o neki veriteke mynt a vernek o czoppi nagi beuon ky vtuen az o testen es vgian *ala czoroguan* raitta a foldra; 1608: Az olay fejeről széllyel *alá-czurdol* (MA: Bibl. V. 61)

JordK. 609: Az feldre *le czepeghő* wer folyass; DebrK. 318: az földre le l.hopogő ver; 1643/1673: Az eső *le-tsepög* (Com: Jan. 10); 1696: Egy csepp viz is az égből *le nem cseppent* (Illy: Préd. II. 457)

1584: Az czepe verec, melyec az földre *le gördülne* *vala* (Born. Préd. 227) – WinkIK. 346: Te könw hullatasod az ew zenth *orczayan ala görgődözött*; 1533: az kewny az ew arczayokon *ala gürgwádwáwth* (Komj: SzPál)

1592: mint egi eoregh borso, vgi *hempelget le* az veritek rolla [Kv; Tjk V/1. 214]

XVI. sz.: A laskát tiszta vizben megforrázzad, az vizet jól *leszivárkoztatod* (Radv: Szak. 92); 1592: felliwl ne halaggio(n) a' Trebely *le zowarkodot* mustia Negy vy zelessegenel [Kv; DiósyInd. 60]; 1673: Az orvosságok akár pilulák akár orr-lyukba tétetett taknyot *leszivárkoztatók* légyenek (Com²: Jan. 145); 1767: mely ganejbol a lév *le szivarogván* az alább lévő ország utban, igen el ebbed a hely [Koronka MT; Told. 19/29]; 1785: *Szivárkodgyék le* a vize (Szakácsmest. 70) – 1655: A pök az iny körül az agy feneke tajatt levő takony tsináló makkotskakkbol *szivarkodik alá* (ACsere: Enc. 148)

1779: sok pedig mellyére *le-usztatja* nyálát (Kónyi: HRom. 187)

NagyszK. 382: Mert az o ven orczayan . es zakalan a konhullatas gongkeppen nag beuseggel *ala hulvala*; 1597: wolt egy chiatorna abbais chiak az chepegeoreol *húllot ala* az viz [Kv; Tjk VI/1. 80]

A kimondottan vízszerű M esetében használt, az előbbieken bemutatott igék mellett a tipikusan mozgásjelölő igék is megjelenhetnek (pl. *megy, jár, fut, takarodik, szökik*, vagy az *ereszt*, és a régiségben a mozgás jelölésére is használt *származik*).

1568: az hatan vgy latam hogy *ala* kezde a ver *meny* [Kv; Tjk 191]

1650: az czvr kapuual kvl ... az poros^a aroknak az vize *ala Jart* az ferencz Mjhalj hazok fele [Gagy U; UszT 8/64. 58b. – ^aOlv.: pörös];

VitkK. 7r: az piros zino vere, orczaian *ala fut*; 1584: Nyala szakalan mind *ala fut* *vala* (Born: Ének. 271); 1638: hozza hajta az meszaroshoz, a kezét talala, s mindgiart *ala futamodek* a palcza(n) a uer [Mv; MvLt 291. 157b]

1690: A nedvességek *le-takarodnak* az emberben az ereken, a petsenyék között, a vállá közin (PP: PaxC. 39b); 1772: a' Királj falvi Gát el szakadott, s leg ottan innen a' Viz szépen *le takarodott* [Ádámos KK; JHb LXVIII/131]

1770: egy sik körül *le-szökik* a' fojom [Gyertyános TA/Torockó; Bosla. Gr. Kontz rector vall.]; 1771: az Adámosi Malom árka ... mind az Silipen aloll mindgyárt, az hová az Viz *Le szökik* ... széllyes volt [Kük.; JHb XX/26. 2]

1673: tizenhat kapcsoló fák közöt csinált viz szekrény *ereszti le* a vizet [Cssz; CsVh 43]; 1763: a Tavaszal esztendeje mult mikor a borokat a Sepreiről *le ereszték* [Bethlensztmiklós KK; BKG]

1643/1673: Az orr lyukakon mint egy csatornákon a penészes takony *alá szarmazic* (Com: Jan. 47)

A leggyakrabban akkor használjuk az általános mozgásjelölő igéinket (*megy, jár, jön*), amikor magáról a folyóvízről (patakról, folyóról, folyamról) személyként beszélünk.

1655: az hol most az derek arok vagio(n) *ment le* az viz [Szentgyörgy Cs; BLt]; 1714: egj részén az Fejer keres vize *megyen le* [JHb XXXVII. 7]; 1725: azon Udvarház Udvarának délről valo helyyén egj kis folyamot *megjen le* [TKI]; 1771: Udvorán s kertén hosszsza *ment le* ... (a) ... Patakocska [Doboka; Mk XVIII. 80]

1653: egy völgyről egy patak *jő vala le* [ETA I, 134 NSz]; 1672: *le jeouen* az aruiz ... azon toljul uagj uet ki az aruiz ... ugj *jeo le* ide Adamos fele [Ádámos KK; JHb XXI/16]; 1693: az szentgothart felől valo oldalon kis Viz mosas *jő le* [Cege SzD; WassLt Szakács Andras (55) vall.]; 1719: Az Dombok közül az melly Patak *le jő* [Mezőbánd MT; Hr 2/5]; 1735: azon le folyo viz *jű le* a nagy Marasbol [Kisfalud AF; Berz. 13. III/19]

1694: az Báldi szenaförül *le járo* patakra [Mezőméhes TA; WassLt]; 1762: Maros vize ... azon árkon *járt le* [Udvarfva MT; Ks 67. 48. 31]

1771: a Silipeken *Lé szaladván* a Kerekék alatt mind szüntelen szaparadik fellyülről a viz [Dombó KK; JHb XX/26. 4]

2.1.c.6.1. Történeti áttekintés

A vízszerű M mozgását jelölő *le* és *alá* igekötős igék párhuzamosan élnek a XVI. század elejétől a XVII. végéig, amikor a *alá* ilyen jellegű szerepét teljesen átveszi a *le* igekötő. Az *alá* igekötős igék közül csak az *aláfolyik*-ot veszi fel címszóként az ÉrtSz. rég., irod. és ritk. minősítésekkel, míg az ÉKSz. már nem is szótárazza.

A *le* igekötő és a mozgásjelölő igék együttes megjelenését – az adatok tükrében – csak a XVII. század végére, XVIII. elejére tehetjük. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy az úton való elmozdulást jelző igék mellett később jelentkezik a *le*, mint ahogy ezt már fennebb láthattuk. Ez a csoport a XX. századra kiegészül a *lepereg vmiről vmi* kifejezéssel.

A víz *lepereg* a liba tolláról.

2.1.c.7. Az úton akadály van

Az út 10. észlelési feltétele szerint: az út felületén járó kisebb-nagyobb erőfeszítéssel leküzdhető akadályokba ütközhet. Mint láttuk, az úton való elmozdulás lehet függőleges és vízszintes irányú is, ennek függvényében itt is két alcsoportot lehet megkülönböztetni.

a) A függőleges irányú mozgás során két mozgó dologgal, két M-lal számolhatunk. A M_1 lefele mozdul el, a M_2 pedig felfele. Ebben az esetben a S egy virtuális pont, a M_1 és a M_2 találkozási pontja, ehhez képest mozdul el a M_1 a M_2 hatására. Az akadályt a felfele elmozduló M_2 képezi, amely megakadályozza a M_1 -et abban, hogy célba érjen.

1585: Rea futamek az Iffiw a' takachra es hozza vere, De A takach *fel fogha* [Kv; TJK IV/1. 475]; 1591: ez keozeorws Matiashoz verni egi hozzu njelw fejzeuel, mely wtest Matias egi feizeuel *fel foga* [Kv; TJK V/1. 127]

1591: egi bottal *fel veottem* az sok czapast [Kv; TJK V/1. 162]; 1630: nem üthete mert Szantaj Janos Deak Ura(m) *veve fel* az karjauul [Mv; MvLt 200. 196b]; 1643/1673: Az ütést meg-tartóztattya, *fel-veszi* és félre veri (Com: Jan. 210); 1695/1751: Ha a fegyver derék *fel nem vette volna* tsapásit, ott kellett volna vesznie (Hall: HHist. III. 122)

1598: bort Akar volt vennj az chyap zeknel, es az kannat *fel eoteottek* az kezeben [Kv; TJK V/1. 243]

1630: üteis hozza Banhazi Ura(m) Nagj Gergelihez de nem talala, mert Szantai Ura(m) *fel uere* az karjaval [Mv; MvLt 290. 196b]

A *felpockol* és *felájaz* igékkel jelzett cselekvések következtében a S (pecek, zabla) a M (a felső ajak) lefele mozgását akadályozza meg.

1695/1751: Állatait *felpotzkolván*, a fogait mind kiszedi a szájából (Hall: HHist. III, 33); 1702: A trochilus a krokodilus száját ha szintén befogná-is, *fel szokta petzkelni* (Misk: VKert. 474); 1736: az féken osztán karika volt, úgy *peczkelték* osztán *fel* az köz pálcát az két lóra [MetTr 367]

1540–1555: *Feláyazác* az ő száíát (Tin. 328); 1570: A' henger zabolat vet szegenyeknec száíába, és *fel aiozza* azzokat vele (Helt: Háló. 190); 1575: *fel áiazác* à száíát az Ersébet Királyné asszonnac (Helt: Krón. 690); 1708: Száját *fel ájazó* szerszám: lupatum (PP); 1765: (Az executorok) némellyeknek a szájokat *fel ajozták* [O.girbó AF; Eszt-Mk Vall. 304]

b) A vízszintes irányú mozgás esetében nem beszélhetünk két M találkozásáról, csupán egynek az elmozdulásáról, amelyet az akadályként megjelenő S feltartóztat útjában.

1575: Az vtban *fel fogác* a köuetet mind leuelestől (Helt: Krón. 55); 1595: Megyen volt az feleki Erdőre 2 szeker, azt *foktak fel* [Kv; Szám. 6/XVIIa. 61 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1729: Fiscus sellérének egi ... Lova, el tévejedvén 13. Maji *fogatott fel* [Kv; TJK XV/7. 40]; 1743: engemet *fel fogának*, el vivének s megh bírálának [Szentlélek Hsz; HSzjP Kozma László (55) ns vall.]

1748: a` Vendég fogadóban egy hordó bor a Kortsomán *fel akadott vala* [F.karácsonfva KK; Told. 56]

Ez utóbbi példa is mutatja, hogy ebben az esetben az akadályt hálószerűként kezeljük. A *háló* szó ÉrtSz.-beli első jelentése³⁸ semmi fogódzót nem ad arra nézve, hogy tulajdonképpen mire is használjuk a hálót, mi a funkciója.³⁹ Erről csak a 2. és a 3. jelentés tájékoztat bennünket: „2. Erős fonálból csomózott, kisebb-nagyobb méretű, különféle alakú és szerkezetű *halászó eszköz*. (...) 3. Földön futó v. alacsonyan repülő madarak, ritk. apróbb vadak *megfogására használt*, karókra, rudakra erősített, hosszú széles szövedék” (kiemelés tőlem, F. E.). A hálót tehát elsődlegesen olyan cselekvésre használjuk, amely során valamely „lelkes állatot” mozgásában nemcsak megakadályozunk (hiszen ekkor nem lenne több mint akadály), hanem ezáltal birtokba is vesszük. A hálón nem lehet túljutni, mint az akadályokon.

2.1.c.7.1. Történeti áttekintés

A függőleges irányú mozgást jelölő igekötős igék csoportjában a századok során semmilyen változást nem észlelhetünk. A vízszintes elmozdulást jelző igék közül a *felakad* 'megreked' nép., és rég. minősítéssel szerepel az ÉrtSz.-ban. Az akadályként megjelenő S miatt a mozgását beszüntető M-ről úgy beszélünk, mint aki/ami *fennakad*. Itt a *fenn* előtag a mozdulatlanságot, a valahol lételt, és nem a mozgás irányát, a valahova tartást jelzi. Ha egy helyzetet többféleképpen észlelhetünk, akkor idővel valamely észlelési feltétel hangsúlyosabbá válik, és ekkor változhat a reláció is. Míg a régi nyelvben a felsőségre kerülés hangsúlyozódott ki, a mai nyelv a valahol lételt, és nem a mozgást hangsúlyozza.

A *felfog* mára kiterjesztette jelentését, olyan dolgokat is felfoghatunk, amelyek ugyan nem láthatók, de a nyelvi világban mint testtel rendelkező dolgokról beszélünk (pl. hang, fény), mint ahogy már 2.1.b.1. alfejezetben is jeleztem:

A vastag szőnyeg *felfogja* a léptek zaját.

³⁸ „Ált. fonalból, csomózással készített, nagy likacsú szövedék” (ÉrtSz.).

³⁹ „A komplexitás növekvő skáláján a következő helyet az ember alkotta dolgok foglalják el, az *artefaktumok*, Apácai Csere János igen jó terminusával élve: *csinálmányok*. Ez egy olyan nagy galaxis, amely néhány kisebbet foglal magába, a legjellegzetesebbek ezek: edények és tárolók, szerszámok, öltözetdarabok, bútorok, épületek, járművek, hangszerek. (...) Ezek a nevek annyiban hasonlítanak az eddigiekre, hogy ránézésre ezek is azonosíthatók, felismerhetők, itt azonban a *funkciónak* már annyira meghatározó szerepe van, hogy annak ismerete nélkül nem is igen lehet érteni, mit jelent az illető szó. Az egyes kategóriákhoz sokszor külsőre nagyon is különböző, egymáshoz nem is hasonló dolgok tartozhatnak, az egyetlen, ami a kategóriát mégis összetartja, a funkció. Gondoljunk csak arra, hogy ránézésre mennyire különböző dolgok a következők: *asztali óra, díszes falióra, toronyóra, napóra, digitális kijelzésű óra, homokóra*. Ezekben összesen annyi a közös, hogy mindegyik időmérésre való, és ez már elég ahhoz, hogy az *óra* kategóriába tartozzanak.” (Szilágyi 2004). Mivel a csinálmányok csoportjában a funkció az elsődleges kritérium, ami alapján azonosítani tudunk valamit, az átvitt értelmű kifejezések sem az alaki hasonlóság szerint keletkeznek.

A szem *felfogja* a fénysugarakat.

Mára a FENN–LENN dimenzió lenti pólusa a *legyűri/leküzdi az akadályt* kifejezéssel is kiegészült.

2.1.c.8. A M elhagyja az utat

Az út elhagyására, az útról való letérésre csupán egy régi nyelvi adalék került elő:

1725: mely útról is a' Metalis hely *le tér* közép útlul (!) [Ménés MT; BK]

Az átvitt jelentésű kifejezések XVII. századi jelenléte azonban azt mutatja, hogy már ekkor számolhatunk a *letér* igénk konkrét használatával.

2.1.c.8.1. Történeti áttekintés

A mai magyar nyelvi adatok azt mutatják, hogy az útról nemcsak *letérni*, hanem *lelépni* is lehet, illetve *letévedni* vagy *lehúzódn*i, *lekanyarodni*, *leszorulni*, és kimondottan a gépkocsik sajátos mozgásirányát jelző *lefarol* igével is lehet jelölni ezt a fajta elmozdulást.

Hirtelen *lelépett* a járdáról.

Letévedt az ösvényről.

A tömeg miatt *le* kellett *húzódn*ia a járdáról.

A szekér *lekanyarodott* a főútról.

Az autó lassan *lefarolt* az útról.

Az autó *leszorult* az út szélére.

Amint a felsorolt igékből is kiviláglik, itt csak *le* igekötősökkel számolhatunk. Ugyan valamely útra *rá* is lehet *térni* vagy *lépni*, de ekkor már a mai nyelv sem a felsőséget mutató *fel* igekötőt részesíti előnyben, hanem a rajtalevőséget jelző *rá*-t, amelyet a ragok is megerősítenek.

A rendszer kiterjesztését mutatják azok a mai nyelvi adatok, amelyek nem konkrét útról történő letérést, lelépést jeleznek:

A bíró a játékost *leküldte* a pályáról.

A sérült játékos *lebicegett* a pályáról.

Leszorult a dobogóról.

2.1.d. A M egyik vége magasabbra vagy alacsonyabbra kerül

Az ebbe a csoportba sorolható adatok azt mutatják, hogy egy olyan M-ről beszélhetünk, amelynek hosszában két vége van. A mozgás következtében a M-nak csak az egyik vége mozdul el felfelé vagy lefelé, a másik mozdulatlanul a helyén marad. Tulajdonképpen nem egy mozgó dologról, hanem egyetlen dolognak a S illetve M pólusáról beszélhetünk.

Különbséget kell tennünk aközött, hogy a M tárgy része-e vagy testrész, illetve, hogy nyugalmi állapotban a két pólus egymáshoz viszonyítva vízszintesen vagy függőlegesen helyezkedik-e el.

2.1.d.1. A M tárgy része

a) Abban az esetben, amikor a M tárgy része, nyugalmi állapotban a S és a M pólus általában egymáshoz viszonyítva vízszintesen helyezkedik el, és a mozgás következtében a M pólus a S-hoz képest magasabbra vagy alacsonyabbra kerül.

Ahogy az előző csoportok esetében is megkülönböztettem azokat az eseteket, amelyek során a M maga tölti be az A szerepét is, illetve azokat, amelyekben a M-nak az elmozduláshoz egy külső A-ra van szüksége, itt is külön fogom ezeket bemutatni.

A M egybeesik az A-ral, amikor a *felnyílik*, *felnyilatkozik* 'felnyílik' igéket használjuk.

NagyszK. 221: Ezonkeppen vő tamada felees hoő a coporso *fel nem nılec*; 1636: Gabonas haz ... fenyő decka padlása ... az padgyara *fel nilo* aytoczkaja [Siménfva U; JHb Inv.]; 1652: A pokolnak kapui *fel nyilatkoztatnak* az ő be nyelésére (Bök: Lämp. 8); 1699: az hazhiára *felnyilo* tabla [Boroskrakkó AF; BfN dobozott anyag VI]

Azonban a legtöbb esetben ehhez a mozgáshoz egy kívülálló A jelenlétére van szükség: *felnyit*, *felbont*, *felfeszít*, *felront*, *felszakaszt*, *feltör*, *felüt*.

DomK. 78r: *Feel nytuán* kedeg az zekrent kyben ez bodog test tetetevt vala; 1568: *fel nyttak vala* az ladat [Kv; TJK III/1. 208]; 1589 k.: Szabad akaratom zerent *nitottad fel* ladadotth [Szu; UszT]; 1602: három vagy negy ladat hogy *fel nyitogattak vala* [Kv; TJK VI/1. 635–6]; 1666: a' meg említet ládát Varadi Szőcz Janos Uram ... *fel nyittatá* [Kv; KvRLt VII. 6–7 Tolnai István ref. préd. kezével]; 1681: Az kút szája szép kerekdeden deszkával bé vagyon czinalva, melynek közepin két fele nyilo vas Sarkas hevederes ajtó vagyó(n) mellyet az vízmeretés idejen *fel nyitnak* [Vh; VhU 502, 521]; 1714: édes Atyám ... Ládáit *fel nyitogatta* [Ne; DobLev. I/87]; 1752: azon ártatlan gyermekek(ne)k koporsojokat ki ásván, s *fel nyitván* azokat vagdolta [O.csesztve AF; Ks 83]; 1770: ott Ládáit *fel nyitagassa* s holmijét el lopja [Algyógy H; BK sub nro 1017]

1595: az templum hiazatiat az Zel ... *fel bontotta vala* két helien [Kv; Szám. 6/XIII. 38]; 1599: egyéb marhaja ... nem volt hanem chyak egy hordoban amy aprolekos volt, és azért soha *fel sem bontottam* [Kv; TJK VI/1. 300–1]; 1773: menyem kijed ... *bontson fel* edgyet hozzon jobbat^a [Szárhegy Cs; LLt Fasc. 69. –^aTi. hordó bort]

1597: az feizewelis ew *fezítette volna fel* az ladat [Kv; TJK VI/1. 5]; 1754: kellett az Láda Zárnak nyelvit vagyis ütközöit (: melyis az Ládának fedelire volt fordítva vagy szegezve :) *fel feszítenem* [Gernyeszeg MT; TGsz 33]

1582: az ladayat *fel rontak* [Kv; TJK IV/1. 6–7]; 1632: egj zárom sem maradhatot megh mind *fel rontottad* [Mv; MvLt 290. 85]; 1682: Siro Mihály az Földvari Templom beli Perselt ... *fel rontotta* [SzJk 172]; 1707: az ecclesia ladája ... *felrontatik* [Uzon Hsz; SzO VII. 126]

DebrK. 165: *sfel zakasztuā* a leuelet az Azzzoni allat; 1593: Nagy Benedek cziki Hadnagy Bodo mathewal vetekedik az Kapitany vra(m) lewele *fel szakasztassa* feleol ... az eo zolgaianak atta Bodo Matheis az levelet akkoris *fel volt zakasztwa* [UszT 10/90]; 1638: latam az ladat hogi egi kiczidegh *fel uala szakadva* az sarka [Mv; MvLt 291. 123b]; 1643/1673: A levél bé-pecséltetic pecsét nyomóval, mellynec *fel* kell *szakasztatni* (Com: Jan. 207); 1718: az pecsétyit^a ... én *szakasztottam fel* [Ebesfva; KJ. Rétyi Péter lev. – ^aTi. az invnak]; 1725: ha Nagy szombatbol levelek jönnek azokotis csak *szagasd fel* [Darlac KK; Ap. 2 Apor Péter feleségéhez]; 1730: az baraknak megh toltese es be pecsétlése után ki *szakasztatta volna fel* az Ur pecsetit ...? [Kük.; Ks 8. XXIX. 24 vk]; 1780: boltba bé mentünk az holott eő Nga a petséteket *fel szakasztva* találván [Bethlen; BK. St. Butzi (35) tt vall.]

1602: Fábiánhazinenak ladajat ... en velem *teorete fel* [Kv; Tjk VI/1. 597]; 1629: Tudom azt hogy a mi hazunknal *teörtek volt fel* az Jo Anna ladajat, de hogy Rab Gergely alkocozot tartot volna, es eő *teörte volna fel* az hazatt es ladatis en nem tudom bizoniosso(n) [Mv; MvLt 290. 36b]

1602: latam hogy *fel wthe* az Ladat [Kv; Tjk VI/1. 575]

1565: Egesz három Nap tartozzanak arwlly Nylwankeppen hordaiokath *fel werwe* [Kv; PolgK 6]; 1574: ky Jeo az azzon az hazbol es az Retezt *fely very* [Kv; Tjk III/3. 356]

A felsorolt példákából is kitetszik, hogy mindazok a tárgyak, amelyeket felnyithatunk, dobozszerűen viselkednek, azaz olyan körülhatárolt területről van szó, amelynek a nyílása felül található (vö. *felnyitom a doboz (tetejé)t*), és a M pólus ennek a nyílásnak az elzárására használt tető, lappantyú egyik sarka, vagy akár egy zár, pecsét. Így pl. nemcsak a dobozszerű láda, hordó tetejét lehet felnyitni, hanem a lepecsételt levélről is dobozszerűként beszélünk, amely ugyanolyan felnyíló tetővel rendelkezik, mint a többi dobozszerű tárgy.

Ide sorolhatjuk azt az esetet is, amikor a valóságban függőleges felületű ajtóról, ablakról (amelyet általában oldalra szoktunk *kinyitni*) a nyelvi világban vízszintes felületűként beszélünk, vagyis *felnyitunk*.

FestK. 7r: *Nýssa^athok fel* fejedelmek thy kapwthokath; 1670: Baczi Istva(n) Ur(am) *fel nyitva(n)* azon Szobának Ajtajat, szállott ... beleje [Kv; Tjk VIII/11. 25]; 1788: tsak annji időm Sem volt, hogy Házomat *fel nyithassam* [Branyicska H; JHb XXXI/26]

DöbrK. 2v: a mennei tarhazat *fel torid*; 1551–1565: Ha az orvot a ház *feltöresébe* meg fogandgyac (Helt: Bibl. I. Mm4); 1600: zekrinimeth eő magha *teörte fel* [UszT 15/201]

1795: a petséteket *fel bontván* az edényeket héjánosoknak tanáltuk volna [Ádamos KK; JHb XIX/50]

XVII. sz.: városban boltokat csakhamar *felrontának* (RMK IV, 249); 1601: az haz(n)ak aytayat *fel rontottak vala* [Kv; Tjk VI/1. 539]; 1769: Ns Kolos Vármegye Tömleztet (!) *fel rontván* ... el szöktek [UszLt XIII/97]

Ahogy Galaczi (1995) a RAJFA viszonyt bemutató dolgozatában megállapította: „Ez a helyzet közvetlenül származik az alaphelyzetből (horizontális felületű S), és pedig annak 90°-os elfordítása által (mintha az asztallapot élére állítanánk). Fontos kiemelni, hogy ezen nemcsak a S felületének az elfordítását kell érteni, hanem magának az alaphelyzetnek az elfordítását annak teljes struktúrájával együtt. Az egyetlen különbség a két helyzet között a S felületének pozíciója, minden más észlelési feltétel változatlan marad”. Itt tulajdonképpen arról is szó van, hogy a példákban szereplő házat vagy szekrényt dobozszerűként kezeljük, amelyet általában felfele irányuló mozgással nyitunk ki. Ugyanezt az elfordítást jelzi a következő XVI. századi adat is:

1598: egikor hon nem letembe(n) tehat ladamat *fel rontottak wala ...*, az ladat hatul az sarkán *fezitetek fel* [Kv; TJK V/1. 141];

b) Ugyanígy bármely olyan vízszintes felületű tárgyat, amely ugyan nem tartozik közvetlenül ahhoz a dologhoz, amely a tárgy eltávolításával láthatóvá válik, felfedődik, szintén tetőként, valamit lezáró dologként kezelhetünk. Mivel ez nem teljes értékű nyílászáró, azaz nem valamely dobozszerű tárgyat zár le (amelybe betehetünk vagy amelyből kivehetünk valamit), ennek elmozdítására nem használjuk a *felnyit* igét. Ám a többi, a *felnyit* köré csoportosuló – már adatolt – *fel* igekötős igéink az ilyen szerkezetekben is megjelennek.

1584: a feyzeuel *fel fezite* a küzeobnek keoüet [Kv; TJK IV/1. 221]; 1730: az követ is mondák az Gyermekék hogy ők *feszítették fel* [Altörja Hsz; Borb. I]

1585: a' padimentumot a' harangozo chinallia zep Egienesen be, melliet az Syr Asok *fel bontottak volt* [Kv; Szám. 3/XIX. 6]; 1655: *fel bontam* a kötést megh nézém [Kv; CartTr II]

1625: az gyermekek Conuictusaba(n) ... sok helen *fel szaggattak volt*, az padimo(n)tom dezakatt [Kv; Szám. 16/XXX. 24]

1597: a' scholaban a' padimontom mind az padlasig (így!) mind *fel teoret volt* [Kv; Szám. 7/III. 33]

1652: egy ... Filegoria pedimentoma ... *fel bomladozot* [Görgény MT; Törzs.]

1595: foldoztattam az Varos 4 Ohn Taalat ... miért hogy az karimaiok mint *fel zakadot vala* [Kv; Szám. 6/XVIIa. 139 ilj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1600: Az Silip dezkey *fel zakadoztak* [Kv; Szám. 9/VIII. 5]; 1781: a' Deszkák ... rothattak, *felszakadoztanak* és *szakadoznak* [Mihálcfa AF; Eszt-Mk]

ÉrdyK. 340: *Fel emelween* palasttyaat lataa haat azzony allat volt; 1573: hegedwsne Az faran *fely Emely* zokniayat [Kv; TJK III/3]; 1597: az paplant le wonnya rolla az inget *fel emeli* [Kv; TJK VI/1. 84]; 1724: a' Leány *fel emelvén* felső ingét [Mezőbergenye MT; BK. Dienes András (53) hites ass. lev.]

Itt tulajdonképpen olyan síkszerű bent helyekről beszélhetünk, amely során a M rákerül majd lekerül a S felületéről, és a M láthatatlanná, illetve láthatóvá teszi a S-t a külső szemlélő számára (vö. Páll 1998: 51). A fenti adalékokban megjelenő

szerkezetek részben a 2.2.b. alfejezetben tárgyalandó a M lekerül a S felületéről csoportba is besorolhatók. Ennek ellenére itt tárgyalom ezeket, mert a mozgás következtében a M nem kerül le teljesen a S felületéről, hanem a M stabilabb vége mozdulatlan marad, vagyis részben rajta van a S-on.

c) Eddig csak a *fel* igekötős igékre láttunk példákat. Ugyanis a *le* vagy az *alá* igekötő jelezte irány jelölésére akkor kerül sor, amikor mozdulatlan állapotban a M és a S pólus egymáshoz képest nem vízszintesen (mint a *fel* használatakor), hanem vertikálisan helyezkedik el, a S pont alul, a M felül helyezkedik el, és az elmozdulás eredményeképpen a M egy vonalba kerül a S-lal.

1581: mykor *le ereztyk* az kapw hidgyat ot leg`enek [Kv; TanJk V/3. 244a]; 1676/1681: (A porkoláb) az Kaput ideje(n) vonassa fel, es későn *ereszszék le* [Vh; VhU 665]; 1736: (A hintó fedelét) tiszta időben feltűrték, esső időben *leresztették* [MetTr 366]

1662: a kaput levágván s *lebocsáttatván* ... kenszerítenék őket [SKr 683]

Ugyanannak az elmozdulásnak az eredményeként a dobozszerű dolognak a nyílása bezáródik (l. az 1736-os adalékban szereplő hintó fedelét), vagy kinyílik: a régi városkapuk felemelésével lezárult a tér, leeresztésével pedig – akárcsak egy elfordított doboz felnyitásával – megteremtődött a lehetőség arra, hogy bárki beléphessen a városba. Ugyanilyen mozgást jelez pl. egy fal leomlása, „aláhajlása” is.

1662: a tornácnak mindkét felől való szárnyai a virágos házak előtt *lehajolván* [SKr 262] – DöbrK. 60v: Mig toldvltok emberre . tv mind oltok ment *ala hailot* falnak : es meg hağot hasadeknak; KulcsK. 145: *Ala hayloth* fal: paries inclinatus

1589: A Zegenyek Swteohaza Kemenczeienek a' zaya *le zakadott uala* [Kv; Szám. 4/XI. 26] – 1593: így zola Balintnak Teolch be, Mert az keo faly *Ala Zakad* [Kv; TJK V/1. 425]

A *felemel egy ruhadarabot/leplet* szerkezetek ellentétes irányú mozgását jelzi a *lehajt/letűr egy ruhadarabot*:

1763: (A süvegek) ... félig *lehajtva*, de a külső része kihatva s cifrán pántlikával összekötve úgy, hogy mikor akarja *leeresztheti* [RettE 103]

1660: nyakunkról *letűrvén* az dolmány gallérát, hogy fejünket vegyék [Kv; KvE 180 LJ]

d) Valamely dolog M végének az elmozdulása következményét mutatják a *lefityeg, lefügg – aláfügg, alácsüng* igéink és ezek származékai:

1736: A salavárin ... galanddal vagy sinórral körül megvarrott posztó volt, az ezüst tők onnan *fitygetnek le* [MetTr 353]; 1761: az kendőis ... honyajja alatt ... *le fityegni* látta [Torda; TJKT V. 47]; 1790: Sziju Hám ... Selyem Arany Rojtos *le fűtyögőkkel* [Sv; Ks]

1632: Az kapu keözeöt uagion egy *le fwggeö* reghi fwsteös lampas [Fog.; UF I, 131]; 1676: Az boltásrol *fűgnek le* valami vas karikák [Fog.; UF II, 712]; 1736: lódingot viselt, azon *lefűggő* elefántcsontból való kis kerék palaczk [MetTr 370]; 1755: egy nagy Sellyem Sinoron *le fűggő* petsétes levéllel [Nagygyeke K; Ks K. 80]; 1780: fejér gyöngy volt, annak pedig a *le fűggője* viszont jo féle orientál gránát [Bethlen SzD; BK. Juliana Ersekujvari conj. St. Butzi (24) vall.] – 1588: Az varos hazanal hitwannak ertik az Estallot, Az Zena *Ala fwgh* beleolle [Kv; TanJk I/1. 86]

Ezek a *le* és *alá* igekötös igék több szempontból is különböznek az előzőekben tárgyaltaktól: egyrészt abban, hogy ugyan a M egyik vége a S-on marad, amelyhez képest kerül lentebbi helyre a M másik vége, az észlelés szempontjából közömbös, hogy eredetileg a két pólus egymáshoz viszonyítva függőlegesen vagy vízszintesen helyezkedett-e el; másrészt abban, hogy ezeknek az igéknek a *fel* igekötös párjait a 2.2. fejezetben tárgyalandó *feltesz*, *felrak* képezik.

2.1.d.2. A M testrészt

a) Testünk, testrészeink alapján véve függőleges tengelyűek, így bármely testrészünk két pólusa egymáshoz képest függőlegesen helyezkedik el. A „lelkes állatok” anatómiájából eredően a végtagok S pólusa felül, a M pedig alul helyezkedik el, így akkor, amikor valamelyik végtagunkat vertikálisan mozdítjuk el, általában felfele irányuló mozgást végzünk. Az a tény, hogy végtagjaink M része természetesen lent helyezkedik el, nem zárja ki ezek lefele történő mozgását, mozgását. Hiszen ha egyszer valamit felemeltünk, akkor egy idő után le is kell eresztelnünk, különösen ha annak a dolognak a természete is megkívánja. Így a végtagok leeresztését, lebocsátását mindig azok felemelése előzi meg.

EhrK. 150: az farkas *fel emele* eljew yob labat; MargL. 73r: karyat *fel emele*; 1584: Az eggik karom ereössen fay, wgy Annyera hogy A masik karommal *emelem fel* [Kv; TJK IV/1. 262]; 1585: vyat *fel emelte* vgy mondotta [Firtosváralja U; UszT]

1551–1565: *Fel huza* a kezét meg ragaduan a fegyvert: extendit manum, et arripuit gladium (Helt: Bibl. I. J4); 1562: Én ellenem *húszta fel* az ő sarkát: levavit contra me calcaneum suum (Helt: UT. d2); 1594: kezétis *fel huza* az Azzonihoz, de en nem lattam hofi meghwteotte volna az Azzont [Kv; TJK V/1. 472]

1566: *Tarcz fel* tehát a lábodat (Helt: Mes. 296); 1603: ket vyat *tartia vala fel* veresen [Kv; TJK VI/1. 707]

ÉrdyK. 411b: Zemeyt, kezeyt *ffel teryezthween* az eggre nagy sywassal, reewassal kezde yewny

BodK. 5v: ki rayta il ... [Az lo] *fel zökuen*, *rugwan* ... mind az földhöz veri; 1582: Az gereznatole vag miteól vg lyede meg az lo, es ug *Ruga fel* [Kv; TJK IV/1. 114]

MargL. 85r: vgy kemenyedek meg az ev keze hog sem ... *fel sem ala nem tehety vala*; 1607: Varga Birtala(n) ... Az fel labat *teue feól* [Mv; MvLt 290. 438b]

1574: az karyat wgy wthy egy varga ... hagi *fely Nem Byrhatia* az karyat [Kv; Tjk III/3. 390]

XVIII. sz. eleje: (A lónak) *fel fogván* az egesseges lábát [JHb 17/10 ló tartási ut.]

1776: A ... Groffné ... ā Fejére is Kezeit *fel kaptsolta* [Kóród KK; GyL. Christ. Kovats conj. St. Miklós (55) vall.]

GuaryK. 26: Josefneć keueie *fel allapec*; 1584: megh tekeredet es *fel all* az Nagy laba vya [Kv; Tjk IV/1. 279]; 1640: *feláll volt* az lába [Mv; MvLt 291. 233a–51a átírásban!]

1630: Csak *lefűggeszszék csűggeszszék* kezeket (MA: SB. 171)

JordK. 303: Josue *le nem zalaztaa* ew kezeet, kyt *fel* emelt vala

JordK. 825: Ty *le ereztőt* kezetők: manus remissae; 1629: az ket labait *leis ereztette vala* az hiubol [Mv; MvLt 290. 164a]; 1756: szép kappanokat láték hogy az éhség mia *leeresztették* szárnyakat [M.szentpál K; TKI Perlaki András Teleki Ádámhoz]

1710 k.: mind a páváról mondják ... *lebocsátja* a farkát s kevélységét [BÖn. 444]; 1736: az menyasszonyt ... az haját *lebocsátván* ... kihozták az színben [MetTr 398]

1754: vgy meg űte az fél karját hogy mingyárt *le bidgyezkedet* az fél keze [Grohot H; Ks 112 Vegyes ir.]

Ajkainkat – akárcsak végtagjainkat – le is tudjuk biggyeszteni, vagy akár lecsűggeszteni.

1682: Az ökörnek a torka-alatt *le-fityeg* a bőri (Hall: Paizs. 414); 1695/1751: *Lefityegő* ajakok vagy on (Hall: HHist. II. 333)

1693/1748: A gerlicze két szárnya *le csűgge* (Gyöngy²: KJ. 58); 1694/1772: Melampus sír *le-csűggő* állával (GyöngyD: Cup. 601)

1793: a' Grofné csak *le pittyesztette* az ajkát [Koronka MT; Told.]

A testünkön levő haj- és szőrszálaink esetében – a végtagjainkhoz hasonlóan – a M pólus a S-hoz képest lent helyezkedik el, és ebből a lenti helyzetből mozdul el a M pólus felfelé.

1746: az embernek haja Szála *fel állana* [Szentegyed SzD; Wass]

1655: A ki dagado, puffado nedvességeknek jelenségi: szőr *fel borzadások*, haboru aluások (ACsere: Enc. 189); 1767: A félelem miatt *felborzad* a haja: rígent comae terrore (PPBI); 1767: *Fel-borzasztani* a haját: exturbare comas (PPBI)

1723: *Felviszált* vagy fodorétott hajjal palástollya kopaszságát (Csúzi: Síp. 55)

1708: *Fölsodorja* a bajuszát: mystaces attollere, colligere (PP)

A madarak tolla is hajszállainkhoz hasonlóan viselkedik:

1643/1673: A süseték avagy püseték bóbítáját *fel-borzasztya* (Com: Jan. 38);
1748/1763: Rendetlen tollai *fel-borzadtak* (Gyöngy: KJ. 59)

b) Fejünk esetében a S pólus természetszerűleg lent helyezkedik el, a M pedig a S-hoz (a nyakunkhoz, vállunkhoz) képest fent. Így az előbbieken vázolt jelenségek megfordulnak: ahhoz hogy fejünket felemeljük, vagyis a megszokott, általános pozícióba hozzuk, egyszer le kell hajtanunk:

WinkIK. 107: Hol a haaz, kyben feyemeth *le haycham*; VirgK. 16v: de embernek fianak . nīczen houa feyet *lehait(a?)hani*; WeszprK. 73v: feye *le hayt<y>van*; 1662: *lehajtott* gondolkodó fővel hallgatja vala [SKr 516]; 1668: csak fejemet is bátorságosan *lehajthassam* [TML IV, 371 Wesselényi Pál Teleki Mihályhoz]; 1710: fejeket lovok nyakához *lehajtván* ... megrugaszkodának [CsH 53]; 1710 k.: a mű fejünket *lehajtottuk* a te öledbe [BIm. 1023] – DöbrK. 236r: Es feie *ala haitvan* ki boLata lelket

JordK. 376: Embernek ffyanak nynczen hol hw feyeet *le helheztesse*: filius hominis non habet, ubi caput reclinet

1765: mikor le fekütem is *letettem* az Fejemet [Marosbogát TA; Mk V. V/97]

1643/1673: Hogy fejedet a felső küszöbhez ne csapjad, *erezd le, bocsásd alá* (Com: Jan. 106)

DöbrK. 3v: te zent lelket es feied *le figeztven* nag kayaltással ki boLatad; CzechK. 16r: feyedeth ... *le figgezteed*; 1596: Az Catilina feiet *le fűggesztuen*: Catilina demisso voltu (Decsi: SallJ. 23)

1584: Feye *le hayla* es *le czűggede* (Born: Préd. 225) – 1748/1763: Tudom ő-is fejét *alá csűggesztette*, esőző szemével orcáját hintette (Gyöngy²: KJ 59)

1572: chiak *leh Sywteotte* feyet [Kv; TJK III/3. 36]; 1584: chak *le' swtte* a' feyet [Kv; TJK IV/1. 334]; 1636: *Nem sűtik le* fejeket (Pázm: Préd. 11); 1653: *lesűték* a fejeket [ETA I, 61 NSz]; 1689: fejeket *le sűtik* a földre (Land: UjSegíts. I. 1); 1767: *Lesűtötte* a fejét: dejectus vultum (PPBI); 1783: az Aszszony o Nsga *le sűtvén* a fejét, Vántza Tisztartó így szóllott [Perecsen Sz; IB]; 1787: a Leany a Fjéjt tsak *le Sűtette* [Backamadaras MT; CsS] – 1566: *Alá sűtéc feieket* az öker, ketske és a iuh (Helt: Mes. 29)

DebrK. 262: es o *feioket ala boLhatvan*

NagyszK. 36–7: de az en nákam *le zegven* ala fűgvala; 1600–1699: *Lefűggesztött* fővel *leszegik* nyakam (RMK III, 314); 1645–1647: *Le-szegett* nyaku ... vén ember (GKat: Válts. II, 1260)

DebrK. 264: náka *fel emelven* . zomorvꝛ orLhaíaban; DöbrK. 130v: nezieetek : es *emell'etek fel* ti feieteket

A fej (vagy a nyak) lehajtásával, illetve felemelésével a fejünkön található testrészeink is lefele, valamint felfele mozdulnak el:

BécsiK. 100: *Haičad le* te fűledet: inclina aurem tuam; VitkK. 49r: kezdé zemeit *le haytani*; DöbrK. 51r: *hayLad le* fvledot; 1584: *Hayts le* fűleidet, erts-meg keserűnket (Born: Préd. V, 125) – CsomaK. 128: *Haics ala fűleid*

1598: *Le czapot* füllel: demissis auriculis (Decsi: Adag. 302); 1676: csendességben vannak; az uraim is igen *lecsapták* fuleket [TML VII, 279–80 Mikes Kelemen Teleki Mihályhoz]

1745: szemeit *lefordítá* (Mik. MulN. 113)

1695: *Le-vetett* szemmel nézzen (Tarn: Bar. 203)

DebrK. 311: o zomeit az földre *le botatvan*

NagyszK. 373: zomeit *le fügezuen* ... mene; VitkK. 34r: Az aztalnal ... tiztessegele leg ... zemeydet *lefüggeztuen*; ErdyK. 384b: *Lee fyggheztwen ew zemeyt*; 1635: Szemeinket *le-függesztyük* (Mad: Evang. 257)

NémGl. 376: *Ala horga[s]ta* semeldek: supercilia depressa

MünchK. 45: *Felemeluen* ő zemeket; FestK. 168r: *Fel emeleem* zemymeth hegýekre; DöbrK. 155r: Azert holot iesus *fel emelte* volna zemeit; NádK. 172v: *fel emele* o zomeit; 1570: Arra Zabo Myklosne az zemeth *fely Emelte* [Kv; TJK III/2. 197]

HorvK. 5v: Zegyenlem en orchamat *fel emelnē* menyben

EhrK. 43: menbe arczaya *fel magasztatuan*; CzechK. 70r: atya ysten *fel magasztataa* feyeeth; KulcsK. 4: Een feyem *fel magasztato*: exaltans caput meum

EhrK. 127: Archayat menbe *fel ygazoyta(n)* Alla nagy ydeyglen; TelK. 127: Arczayat menbe *felygazoyta*: erexit faciem in caelum

1613: *Felduzzasztyák* orrokat a helvetiák (Pázm: Kal. 523); 1736: egy elévaló városi ember is ha úrnak nem mondod, *feldűzza* az orrát [MetTr 356–7]; 1767: *Fel-dűzni* az orrát: nares corrugare (PPB)

1767: *Fel tartani* az orrát: nasum supinare (PPBI)

Itt azonban mégsem arról van szó, hogy a szemünk, vagy a fülünk és az orrunk végtagként viselkedne, azaz lenne egy stabilabb és egy ehhez képest mozgathatóbb pólusa, hiszen ezek a fej mozgatásával az eredeti helyükhöz viszonyítva teljes mivoltukban elmozdulnak, így részben különböznek az eddig tárgyalt esetektől.

c) Ami mégis összeköti a szemet vagy a száját a végtagjainkkal, az az, hogy mindkettőt elmozdíthatjuk a fejünk elmozdítása nélkül úgy, hogy pl. a szemhéjunkt felemeljük, illetve az ajkainkat szétnyitjuk. Azonban itt anatómiai szempontból teljesen más jellegű dolgokkal állunk szemben, és a szem, illetve a száj felnyitása az előbbieken tárgyalt dobozszerű dolgok felnyitásához hasonlít, hiszen szemünket és szánkat inkább benti helyként észleljük (vö. *kinyitja/bezsukja a szemét/száját*).

KrisztL. 16v: Zenth xpina *fel nytuän* az o zaiath monda; 1570: vgy *Nysd fel* az zadat hogy megh Rea Kerdnek erre [Kv; TJK III/2. 142]; 1597: Az ki nyelvét készen tarttya, szemét iöl *fel nem nyittya* (Illyef: Jephth. 7); 1637: jo volna Istua(n) Uram *fel nitnod* az szemedett [Mv; MvLt 291. 112b]; 1653: *felnyiták* bíró uramék szemeket [ETA I, 95 NSz]; 1668: Nosza *nyisd fel* hát ököz szemeidet s lásd meg (Matkó: BCsák. 165)

DöbrK. 42v: Es v zaiokat en ram *fel tatak*; 1592: Szájam *föl tatom*: hisco (C); 1588: *Fel tatot* szayual karomlia istent (Mon: Apol. 314); 1604: Szaiokat

sem meric *fel tatni* (Magy: Nád. 87); 1641: *Táts fel* a szemedet (Kereszt: FelsKer. 172); 1713: Tsak alávaló ajándékokra *tátattya fel* a száját (Kisv: Adag. 261); 1736: annyiszor az száját *feltátotta* s annyit ugatott, mintha valóságos kutya lett volna [MetTr 337]; 1768: az kenetet is az Paptól el nem vette hanem mások *tátatták fel* a száját s ugy tettek a szájáb(a) [Kiskáján SzD; BK. Boka Togyer (32) jb vall.]

d) Testünk egészét szintén olyan dologként kezeljük, amelynek van egy stabilabb (közép)pontja (általában a derekunk), amelyhez képest a M pólus (a felső testünk) elmozdulhat:

EhrK. 100: Ha bodog Ferencz terdre *le haylana*; MünchK. 71: Nem vágoc melto *le haioluan* megodanom ő saruianac zyat; DebrK. 77: Azzonionkák svronkák mind földyg *le haiolua* : tiztole; 1570: az keztywert *leh haylot wolt* [Kv; TJK III/2. 186]; 1575: Az fraterék *le haylananak* ez edes antiphonanak vegen (Helt: Krón. 37); 1629: az decurio ... *le hailot vala* ... nehezen igyenesedhetek fel [Kv; TJK VII/3. 28]; 1644: Jnassa az Zanto Janos Aytoia(n) beleől *le haylot vala* [Kv; MvLt 291. 438b]; 1710: mindnyájan a lovok fejihez *lehajoljanak* [CsH 53]; 1792: (Az asszony) a Földre *le hajla* [Mezőbánd MT; MbK XII. 25]

JordK. 652: *Le haytwan ennen magath*: inclinans se deorsum, 1584: Ferkel Miklos melle *le haitotta vala magat* [Kv; TJK IV/1. 226]

Hasonlóan viselkedik a növények szára is:

1675: az Tempestais, a' földbe, felette *le verte volt* a' buzat [Kv; Szám. 35/l. 20]; 1731: kardal az alakort mind *le verték* [Középfva SzD; SLt. 29. Y. 28 Mester Urszuly (70) jb vall.]; 1737: Majorság Maléját *veressék le* [Dés; Jk 517a]; 1744: tsak a' Kenderűnkét és babűnkát *verték le* [Szentegyed SzD; WassLt Cath. Jánosi Francisci Eltető conj. (30) ns vall.]

1786: nem igen láttzik hogy tsak közép szerű termés is légyen a szőlőkbe, kivált abba a részibe mely *le fektetve* de fedetlen [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]; 1787: A szőlőket ... el fedettük, a mi hátra vagyonis, *le vagon fektetve* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

2.1.d.2.1. Történeti áttekintés

A 'M egyik vége magasabbra/alacsonyabbra kerül' csoportba sorolt igekötős igék – az előző csoportokhoz hasonlóan – már a XV–XVI. századból adatolhatók. A megoszlás is hasonló módon történik a tárgy részeként észlelt M mozgását jelző kifejezések körében: a *fel* és az *alá* igekötők korábban kapcsolódnak az igékhez, míg a *le* igekötő csak egy századdal később kezdi átvenni az *alá* helyét. Az *alá* igekötő ilyen jellegű használata csupán az *alányúl* igében maradt fenn (*Alányúl a csillár a mennyezetről*), amelyet ma már egyre ritkábban használunk. A csoportbeli igekötős igék állományának bővülését mutatják a mai nyelvi kifejezések:

Felpattan a zár.

*Felkunkorodott a szoknyája alja.
Tűzd fel a szoknya alját, túl hosszú!
Azonnal csukd/csapd le a doboz fedelét!
Akkora adagot adtak, hogy lelógott a hús a tányérról.
Hirtelen feltárult az ajtó.*

Azonban a M mint testrész esetében az adatok azt mutatják, hogy mindhárom igeikötő korán jelen van a csoportban tárgyalt mozgást jelölő igeik mellett. Az *alá*-hoz társuló igeik a XVII. század folyamán is jelen vannak a nyelvben, az *aláhajlik* igeit pedig ha ritkán használjuk is, a mai szókincs részeként tartjuk számon:

A szomorúfűz ága *aláhajlik* a gyalogösvényre.

Fel kell figyelniük arra a használatbeli megoszlásra, amelyet már az észlelési feltételek tárgyalása során érintettem. A *lehajol*, *lehajtja magát* igeiknek nincs olyan *alá* igeikötős párja, amely a felső testrésznek az alsóhoz való közeledését jelölné. Az *alá* használatakor mindig meg kell jelölnünk azt a testrészt, amely lentebbi helyre kerül, és ekkor a nyelvi világban azt a testrészt nem valami részeként, hanem önálló dologként kezeljük (vö. *aláhajtja a fejét*, *alásüti a fejét/szemét*). A *ver*, *fektet* igeikhez sem kapcsolódhat ilyen jelentésben *alá* igeikötő, mert itt szintén nem teljes egészében, mindenestől mozog lefelé az a dolog, amelyet leverünk vagy lefektetünk. Ezen kívül az *aláver* és az *aláfektet* igeikötőjét 'vmit vmi alá (helyez)', valamint 'vmit eredeti helyéhez képest lentebbi helyre (tesz)' jelentésben használjuk.

Újabb keletűek a *lekonyul a bajusza*, *lefittyed az ajka*, *lecsukja/lehunyja a szemét* kifejezések.

A csoport másik érdekessége, hogy az ablakot, ajtót, vagyis egy szobaszerű benti helynek valamely részét nemcsak feltárhatjuk, felnyithatjuk, hanem *ki* is nyithatjuk és tárhatjuk. A *fel* és a *ki* igeikötőnek ugyanazon helyzetre való használatát nem magyarázhatjuk az idők során bekövetkezett szemléletváltással, hiszen a *kinyit*, *kitár* igeik a régi szövegekből is bőven adatolhatók. Itt nem csak az alaphelyzet elfordításáról lehet szó, hanem arról is, hogy a (zárral, pecséttel) lezárt, a külvilág elől elrejtett dolgok szabaddá, láthatóvá tételét hangsúlyozza a *fel* igeikötő, míg a *ki* a BENNE viszony megszűnésére utal. Azt, hogy a *fel* igeikötőt ebben az esetben elsősorban a lezárt, a külvilág számára hozzáférhetetlen dolgok szabaddá tételére használjuk, a következő, a XVII. századtól máig meglévő *le* igeikötős igeink is bizonyítják: *lelakatol*, *lepecsétel*.

1676: (Az ajtón) vagjon 12 szemből álo vas lanczocza, melly (így!) az aytot szoktak *le lakotalni* [Fog.; UF II, 730]

1662: Ebeni uramnak írtam ezen s egyéb dologról is ... Kegyelmed *le lepecsételvén*, adja szolgálaim kezében [TML II, 394 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1770: egy Ládának a' *le petsettlett* fonala [Bencenc H; BK sub nro 1017 Jos. Orbonas (42) ns vall.]; 1773: erőltetett hogy tsak vegyek bort ő *le petsetli* ismét [Selye MT; BetLt 7]; 1780: küldött ... egy tsomotska portékát bé takarva s három helylen *le petsételve* [Bethlen SzD; BK]; 1795: A Levelek ... a Mlgos Haller Maradékok által *le petsételtetve* lévén ... a Leveles Bolton Petséttyek vagyon [Kv; JHb I/36]

Hasonlóan a száj és a szem *fel* vagy *kitátásáról*, *fel* vagy *kinyitásáról*, valamint ezek ellentétéről *le* vagy *becsukásáról*, *le* vagy *behunyásáról* beszélünk. A jelenség azért érdekes, mert a fellelhető adatok azt mutatják, hogy – a *behunyja a szemét* szerkezetet leszámítva, amely már a XVI. század végéről adatolható –, a *becsukja a szemét/száját*, *kitátja a száját*, *kinyitja a szemét* kifejezések később jelentek meg, mint a *kinyitja a kaput/az ajtót*, amelyre már a XVI. századból van adatunk.⁴⁰

2.1.d.3. A M 90°-ban mozdul el

A 90°-ban való elmozdulás során ugyanolyan kétpólusú dologról beszélhetünk, mint az előzőekben. A M-nak hosszában két vége van, és a mozgás következtében a M-nak csak az egyik vége mozdul el felfelé vagy lefelé, a másik mozdulatlanul a helyén marad. Elsősorban különbséget kell tennünk aközött, hogy kezdeti állapotban a pólusok egymáshoz képest vízszintesen vagy függőlegesen helyezkednek-e el.

a) Elsőként olyan dolgok elmozdulásáról beszélünk, amelyeknek a S és a M pólusa – a mozgás elkezdődése előtt – egymáshoz képest vízszintes elhelyezkedésű, és a mozgás következtében a dolog horizontális tengelye vertikálissá válik, azaz fekvő pozícióból állóvá válik. Ez a mozgás 90°-ban következik be. Ennek kifejezésére használjuk a *felállít* jelentésmezejébe tartozó igekötős igéket: *felemel*, *feltesz*, *feltámoogat*, *felvon*, *feligazít*; és a cselekvést általánosan jelző *felcsinál*-t.

CornK. 191: Es az templomban *fel allataak* ev baluanyokat; 1570: Latta hogy egy dezka helien *allatot fel* egy labfat [Kv; TJK III/2. 60a]; 1589: Szabad legyen képet *föl állatni* (Mon: Kép. 78); 1697: A zászlók *föl állatnak*: eriguntur (Com: Vest. 97); 1727: a' Tonak ... belső reszi tölgy fal deszkával *fel állogatva* meg vagion padolva [Csákigorbó SzD; JHbK XXVI/13. 25]; 1736: az palota vagy szín előtt egy meghántott ... fenyőfa *fel volt állítva* [MetTr 389–90]; 1789: karoimat a pitvarban *fel állogatva* meg tanáltam [Dés; DLt]

NádK. 131v: Es a vas vellackal *fel emelec* a kereztfat; 1593: Az keo Aztal hogi le deolt úala ismegh ... *fel segítete emelni* [Kv; Szám. 5/XX. 131]; 1625: az Teömlöczj kuttianal, Egj vy Agast megh faragott az gemivel egjetemben es *felis emelt* [Kv; Szám. 16/XXXIV. 229]; 1634: az tar szekernek (!) edgike tehát *fel dolt*, Engemet *fel kulde* az Hadnagy hogy *fel emelliuk* [Mv; MvLt 291. 28a]; 1736: az mint az Hóján Monostorról általjön az út, a keresztzászlókat is ott *emelték fel* [MetTr 434–5]

ÉrdyK. 665b: Az templomban vyttek az fezwletet *ffel tenny*; 1749: ez Molnár ház háta megót ... *föl tötték* az Kértött [Gagy U; Ks 83 Péterffi Sándor lev.]

⁴⁰ Vö. *behunyja a szemét*: 1584: Esmeg mikor *be hunta(m) zememet* zinte vgy teczet mintha esmeg elottem volna [Kv; TJK 4/1. 265]; *kitátja a száját* 'megszólal': 1702: I(ste)n(ne)k se dugiuk be sok ránk *ki Tatot szajal* leuo gonosz akarojnk szajat [ApL2 Apor István Apor Lázárhoz]; 1882 k.: ha tudom, hogy te vagy az érdekelt, *ki nem tátom a számat* [PLev. 102 Petelei István Jakab Ödönhöz]. A *becsukja a szemét/száját* kifejezést az elérhető forrásokban nem találtam.

DebrK. 5: Smíkor laitoriakat *tamogattanak uolna fel*; 1679: Itt az első haznál az kerites az a vár felől tsak *fel tamasztatott* [Dés; Jk 39b]; 1763: láttam ... három vagy négy sák Gabonát *fel támosztva* [Gálfva KK; Mk V. VII/1. 31 Pataki Mihály (38)jb vall.]

1584: az kaput mikor *fel vonak* hallek chattanast [Kv; Tjk IV/1. 349]; 1588: Hyducz Kapúnál hogy *fel wontakaz* Capu Baluant 7Ember volt az Korcholiassal ... Az darabantokis Segítettek *fel wony* az Capu Baluant [Kv; Szám. 4/III. 20–1]; 1591: Az hidat *ala s fel vontak* az keotellel [Kv; Szám. 5/X. 81]; 1608: *Felvonszák* vala az sátort (MA: Bibl. I. 129); 1653: Bécs kapuját *fel sevonták* előtte [ETA I, 123–4 NSz]; 1676/1681: Az Kaput ideje(n) *vonassa fel* [Vh; VhU 665]; 1717–1758: A basa sátorokat *vonatván fel* az városon kívül (Mik: TörL. 354)

WinklK. 76: Latha három kenzofath *feel igazoitwan*; NádK. 172v: es lata három keresztfaat *fel igazítvan*

1572: kezdet volt arwlly egj kadasne az helien hwl parthazeowe katalin Satorat *fely chinalya* [Kv; Tjk III/3. 20]

A löfegyverek kakasa (régí szóval sárkánya) ugyanilyen 90°-os elmozdítással húzható hátra, azaz a nyelvi észlelés szerint *fel*. Az igeekötőhasználatot nemcsak a konkrét elmozdítás indokolja, hanem az is, hogy a FENN pólus szoros kapcsolatban áll az AKTÍV értékdimenzióval, és a löfegyver felhúzása egyben aktívvá tételét is jelenti.

1776: az Flintaknak Sarkányát *fel huzták* [Marossztyörgy MT; Mk 36. 5/4]; 1782: Egy Pistalyt vett elé, és annak Sárkányát *fel huzván* azt felénk tartá [F.zsuk K; SLt XLII. 5. 9 Juráth Ignáthjb. vall.]

1746: Pakurár Togyer ... *fel vontae* puskájának acellyat ...? [Kersec H; Ks 112 Vegyes ir. vk]

1626: az puskat *fel tekere* [Szentgyörgy Cs; BLt 3 Gergelj Deak vall.]; 1630: az szolgálja fut vala puskatis *fel tekere* [Mv; MvLt 290. 204a]; 1745: puskáját *fel tekerve* pofájához fogván, Protestált [Kersec H; Ks 112 Vegyes ir.]

b) Külön csoportként kell kiemelni azokat a *fel* igeekötős igéket, amelyek által kifejezett cselekvések során a kezdetben vízszintesen elhelyezkedő tárgy a ráható cselekvés után úgy marad csak meg álló, függőleges helyzetben, hogy az A beássa, beszúrja, beveri vagy beüti az alsó végét a földbe. Ha az előzőekben idézett példaanyagot tüzetesebben megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a legtöbb esetben a felállított dolgoknak szükségük van valamilyen módon rögzítésre, hiszen enélkül „nem állnának meg a lábukon”, azonban arra, hogy ez hogyan történik, ott az alapige jelentésében nincs belefoglalva.

1582: az tamazokat *fel astak* es az talpok ala keowet teottek [Kv; Szám. 3/V. 29]; 1586: wgy *Asata* eoys Emytt Amott agasokat *fel* [Kisfalud (AF v. MT?); JHb XX/48]; 1588: my kor az kapw balvanyokat es Sarampokat *fel Astak* [Kv; Szám. 4/I. 43]; 1625: kere arra Engemet hogj az pincze Eleiben *asatnek* valami fat *fel* [Kv; Szám. XXX. 18]; 1685 e.: Asztag lábak *fel ásva*

Nro 1 [Borberek Af; MvRK Urb. 10]; 1695/1751: Amán egy magas keresztet *ásat ott fel* (Hall: HHist. II, 336); 1732: *fel ásva* egy árnyék órának valo faragott kö [Kóród KK; Ks 12. I]; 1751: bizonyos Tsutkokat is *fel ásatván* [Koronka MT; Told. 31/4]; 1759–1767: Vetém szememet az oszlopra, mely a kunyhó közepin volt *felásva* (Haz. I. 282)

1768 k.: Nyikita egy szekér kast akart csinálni, mely(ne)k karotskait az földben *fel szurdolván*, már kertelni akarta [Káján SzD; BK]; 1792: a Földre le hajla egy Veszszótskét *fel véve* és a kapu mellé a kertben *fel szurá* [Mezőbánd MT; MbK XII. 85]

1585: az Chowekeket ... Az Korczolias hatod napig *werte fel* [Kv; Szám. 3/XVIII. 21b Gellien Imre sp kezével]; 1588: az Eottweoseok tornyanal ... *verettem fel* hatt karott [Kv; Szám. 4/I. 35]; 1595: *verettem fel* az viz foliason az cheowekeket ket zaz hatwan eggiet ket Nap *vertek fel* [Kv; Szám. 6/XV. 31]; 1621: *verettunk fel* ket Czöueket [Kv; Szám. 15b/VIII. 9]; 1650: az mely helien Romaniek az karot *fel vertek* [A.boldogasszonyfva U; 8/64. 69a]; 1664–1667: A léczek egy arányt *veressenek föl* egy singnyire egy mástul (Lipp: PKert. I, 17); 1717–1758: A basa sátorai *fel valának verve* (Mik: TörL. 353); 1744: néhány Czövekeket Néhai Veselényi István Vr(am) *veretet volt fel* a Gátb(a) [Tóhát TA; JHb XI/17. 19]

1765: az ösveny közepiben a Pányvás kötélnek Tzövekjét *fel ütöüék* [Hodák MT; Born. G. VII. 36]

c) Itt olyan dolgok elmozdulásáról beszélhetünk, amelyeknek nyugalmi állapotban a S és a M pólusa egymáshoz képest függőleges elhelyezkedésű, és a mozgás következtében a dolog vertikális tengelye horizontálissá válik, azaz álló pozícióból fekvő helyzetbe kerül.

Ezt a mozgást mind a *fel*, mind a *le* igekötő jelezheti: *feldől, feldönt – ledől, ledönt, feltaszt, felrúg, felfordul, felfordít, leesik, lefektet, leterít, levon*.

1591: Theolczeres Georgi ... *fel deoite* aztolat Leorincznek [Kv; TJK V/1. 176]; 1680: Az asztalokat *feldüjté* (Tarn: JóÉl. 31); 1745: a' kufárné asztalált ki, és miképpen *dőjtotte' fel?* [K; Ks 5. X. 6 vk]; 1786: a' Kő padotis meg tamagatatta mellyetis ha nem tselekedet volna rég már *fel dőlt volna* [Apahida K; RLt O. 2] – DöbrK. 257r: ki haz *le dvlven* . meg noma te gérmeکیدet; 1585: az kemencze keteon hassot wala, es eo magatol ... *le deolt* [Kv; Szám. 3/XIX. 42]; 1600: (A sövényt) Az Zel *le deojteotte* [Kv; Szám. 9/XIII. 4 Damakos Máté isp.m. kezével]; 1656: az falais *le deölt* egi darab helljen [Fog.; UF II, 142]; 1670: az fogarasi várunknak egy darabja *ledőlt volna* [TML V, 121–2 Bornemisza Anna fejedelemasszony Teleki Mihályhoz]; 1727: irtoztato Szelünk ... kerteinket *le dőjti* [ApLt 2 Daczo Ferenc Apor Peternéhez]; 1794: egy reves fenn álló fa attol meg gyult ... s tegnap *le dőlven* abbol el harapozatt a tűz [Nagykristolc SzD; JHb]

1638: Egy ladat Elő vön es labaval *fel ruga* [Mv; MvLt 291.151]

DebrK. 122: s mikoron a kiralnak oLe a zekot *fel akarnaia fordítani*; 1584: Egy giermekennek a' talpachkaia *fel fordula* [Kv; TJK IV/1. 258]; 1593: zittak az Azzont hogy merien Ghezteniet mert *fel forditanak* mind zekeresteol [Kv; TJK V/1. 430]

1756: Ezen Háznak ... oldala annyéra meg hajlot, hogj ha nem réporaltatik egészszen *le esik* [Branyicska H; JHb LXX/2. 27]; 1765: Csürkapu *le esvén* ugy ütötte volt [Gyeke K; Ks 5. XI. 10 Péter Horváth (81) jb vall.]

1694: egy Aszok fa Boros Hordok ala valok allasokb(an) *le fektetve* [Kövár Szt; JHb Inv.]; 1759: *le akarta fektetni* a' Rudat [Árpástó SzD; BK. St. Albert (45) jb, Jos. Horváth de Szász Czegő (19) ns vall.]; 1768: a hordot meg mérték *le feketve* [Esztény SzD; Told. 5a]

1643/1673: Az elő fákat a földre *le teríti*, ejti avagy le vagia (Com: Jan. 103); 1656: Ezen színnek ... oldala le deőlőfelben vagyon, es ha elejt nem veszik nem sokara az szel *lejs derjti*^a [Fog.; UF II, 148. – ^aValószínűleg olvasási v. sajtóhiba *terjti* h.]

1596: haza keolteozzek onna(n) es satorat *le wonnya* [Kv; TanJk I/1. 284]; 1657: az fejedelem sátorai felvonva, én is sátoromat *le nem vonyatám* [KemÖn. 177]

Amint a példaanyag is mutatja – a *dől*, *dölt* igéket kivéve –, *fel* és a *le* igekötők különböző igékhez kapcsolódva fejezik ki a cselekvést. A *feldől*, *feldönt* és a *ledől*, *ledönt* esetében azonban akár teljes körű szinonimitásról is beszélhetünk. Ennek ellenére kell lennie használatbeli különbségnek, hiszen a nyelv gazdaságossági elve szerint nem őrizhető meg több alak ugyanarra a jelentésre. A példákban szereplő tárgyak összevetésekor kiderül, hogy a *fel* igekötőt akkor használjuk, amikor kevésbé rögzített tárgyak, (pl. az asztal, a pad, a szék, a szekér) függőleges helyzete változik meg; a *le*-t pedig akkor, amikor a ledőlött dolog előzőleg valamilyen módon rögzített volt. Tulajdonképpen itt a könnyen és a nehezen elmozdítható tárgyak, dolgok között tesz különbséget a nyelv. A régi nyelvi adatokból kiolvasható különbséget látszanak visszaigazolni az ÉrtSz.-beli értelmezések is.⁴¹

Ennek látszanak ellentmondani a következő adalékok:

1609: Fazakas Baldissarral rakattha(m) egy kemenchyet az scholaba(n) mert *fel fordult vala* [Kv; Szám. 126/IV. 125]

1593: Az keo Aztal hogi *le deolt úala* [Kv; Szám. 5/XX. 131]

---

⁴¹ **Feldől:** <Függőleges helyzetű tárgy> úgy dől el, hogy alja ezáltal láthatóvá válik; felborul, felfordul. ~t a *kancsó*, a *sótartó*, a *tejes köcsög*. A *szekér* az *árokba fordult* és ~t. **Ledől:** 1. <Tárgy, főleg építmény v. fa> álló helyzetből egész tömegében, ill. hosszában a földre dől, esik. ~ a *farakás*, a *szekrény*, a *torony*. **Feldönt.** 1. Vkit v. vmit meglököve v. megnyomva azt okozza, hogy feldől(jön). ~i a *kocsit*, a *poharat*. A *szél* ~ötte a *sátrakat*. A *nagy tolongásban* ~ötték a *gyereket*. **Ledönt:** ~ vmit: <magasan álló v. magasba nyúló fát, természeti képződményt, rögzített tárgyat, építményt> egy v. több ütéssel v. lökéssel vízszintes helyzetbe juttat. ~ *vmely falat*, *kőszirtet*, *szobrot*, *tölgyet*. A *vihar* ~ötte a *tornyot*.

Itt azonban több mint valószínű arról van szó, hogy a kemence azért fordulhatott könnyen fel, mert meglazult az alapja, a kőasztal pedig súlyánál fogva sokkal stabilabb, rögzítettebb, mint egy fából készült asztal.

Míg az ember készítette tárgyak és a növények esetében az igekötőhasználat a rögzítettség fokától függ, nem mondhatjuk el ugyanezt az emberről vagy az állatról. Hiszen a „lelkes állat” *feldőlhet* vagy *eldőlhet*, illetve azt *feldöntheti* vagy *ledöntheti* vki/vmi.

1592: Arczal *feldől*t: resupinus (C); 1599: Makruj Peter ugy chapa Zabo Jstuant hogy mj(n)dgyart *fel deóle* az patakban [ÚszT 13/106]; 1626: az Molnar ala futamodik ... ha<t> *fel deölt* [Szentgyörgy Cs; BLt 3 „Peter Andrasne Margit azonj ... nemess zemelj” vall.]; 1710: Szebenbe az pestisbe ... Elanyéra grassál hogy <az> uczán járo ember *fel döl* [Illyefva Hsz; Ap. 2 Ghidoffalvi Gábor Apor Péterhez]; 1747: ugj meg üté foben egj jármas tehenit a Gazdájának hogj mingjárt *fel döle* [Szökefva KK; Ks 17/LXXXI. 14] – 1566: *le dölle* a földre és holtta teué magát (Helt: Mes. 411); 1570: egj zekerschewel Igen verte vgia(n) *leh deolt* [Kv; Tjk III/2. 187 Nemes Mathene fya palko vall.]; 1585: Az egygyik lo Rezketny kezde, Azonba chak *ledeole* es meg hala [Kv; Tjk IV/1. 467]; 1644: ugi talala ütni Szima Giorgiöt föbe hogi mingjart *le döle* [Mv; MvLt 291. 415b]; 1703: agyon üte Triföt, hogy *le döle* [O.solymos KK; SLt AQ. 24 Balouoz Simon (26) jb vall.]; 1710: két-háromszori vágás után a földre *ledölt volna* is a szegény úr [CsH 122]; 1772: *le dölvén* Csutsival edgyütt ... a’ Szász Janos fiára [Torockó; Bosla. Vidallyi Mada Száv (40) zs vall.] – 1566: Hozzá kapuán *le dötte* a szegény kost (Helt: Mes. 353); 1575: *le dötte* az Ikaczot a loról (Helt: Krón. 7); 1589: az borozdaba *dewyteotte volt le* Matyas deak Azzoniomat [Alör SzD/Dés; DLt 226]; 1612/1613: *le döjtöt* dolgat tötte velem [Szászsombor SzD; KJ]; 1676: Az lovat jól meg-kötözvén *le-dűjtsed* (Cseh: OrvK. 40); 1702: Sok dulakodás esik köztök, míg a farkas *le-dőjteni*, a borjú pedig magát szájából ki-menteni igyekszik (Misk: Vkert. 185); 1767: *Le-dűjtöm*, a földhöz verem, le-terítem: prosterno (PPBI); 1778: a nagy Szuszek Prussus Lovakat, és *le döjtik*, le verik őket [Dédács H; Ks 96 Gyulai Ferenc lev.]

A használatbeli különbségre az ÉrtSz. nem ad választ.⁴² Ebben az esetben a különbség a nézőpont, a perspektíva különbségéből adódik, amelyet részben a *feldől* ÉrtSz.-beli értelmezése is sugall (l. úgy döl el, hogy *alja* ezáltal láthatóvá válik). A *feldől*, *feldönt* használatakor azt emeljük ki, hogy valakinek a lába fentebbi helyzetbe

---

⁴² **Feldől.** a. (biz) *Vki* ~: vkivel felborul a jármű. **Szh:** *nevet v. mosolyog, mint a fazekas, mikor ~.* **Ledől:** 2. <Személy, ritk. állat v. fej> elerőtlenedve v. magát elhagyva hirtelen mozdulattal lefekszik vmire, vhová, ill. elterül vmin. ~ a díványra, a földre. A beteg ló ~t oldalára. **Feldönt:** 1. az előző lábjegyzetet. **Ledönt:** 2. (átv, kissé vál) *Vkit* ~ a lábáról: <ital, betegség, láz> teljesen elerőtlenít vkit, leveszi a lábáról.

kerül (l. a rendszer kiterjesztésére *feldobja a talpát*), míg a *le* igekötő használata azt domborítja ki, hogy valakinek a feje kerül az eredeti helyzetnél lentebbi pozícióba.

Az 'álló helyzetből fekvő helyzetbe kerül' csoportba sorolhatók a *lefekszik*, *ledől* 'lefekszik', *lehanyatlak*, *lenyugszik*, *letakarodik* 'lefekszik' igék is.

CzechK. 96v: Mykoron *le akarz fekonnye* te <a>gyadba; 1591: zinte akkor *fezik le* egi le hailot seoueni ala [Kv; TJK V/1. 164]; 1600: *le fekeott* egy Agyban [Kv; TJK VI/1. 489]; 1676/1681: Estve penig addég *le ne fekügyék*, míg az Cirkalokat el nem rendeli [Vh; VhU 665]; 1710 k.: negyedfél esztendeig nem járhatott, *le sem fekhetett*, csak ülve kellett alunni [BÖn. 513]; 1755: hanyatán ereszkedvén Blága Vonul *lefeküvék* [Faragó K; Told. 36]; 1778: énis már jokor *le fekszem* jokor fel kellek [Dédács H; Ks 96 Gyulay Ferenc lev.]

1751: én *le dülék* s el szenderedém [Gyeke K; Ks Vall. 14]; 1763: a koltsár ... ittasan *le dőlt* s erőssen el alutt [Betlensztmiklós KK; BKG]; 1799: agyamra *le dőltöm* vala, nem birhatván magamat [Náznánfva MT; Berz. 4. N. 31/27]

1643/1673: Dellyesti avagy dél után való *le-hanyatlás*, *nyugovás* (Com; Jan. 113)

1647: en mar akkor hazamba(n) *le nyugutta(m)* volt [Kv; TJK VIII/4. 211]; 1710: a strázsákat kiállítván, maga is *lenyugszik* [CsH 188]; 1775: ettzakának idején midőn *Lenyugottanak*, meg várta ... hogy ... el alugyanak [Jára MT; DobLev. III/515. 7b]

1653: én szélül *letakarodám*, mert igen fáradt voltam [ETA I, 131 NSz]; 1759: az midőn *le akartunk* volna *takaradni* jobbanis ell álmosodván az Gyermekek [M.csesztve AF; Ks Mikes Antal lev.]; 1772: azt sem várta hogy mind *le takarodgyanak* [Dés; DLt 321. 47 Andreas Ispány (46) ns vall.]

1572: hofi Az hazban vrat *leh takaritota* volna ... latta [Kv; TJK III/3. 39]

d) Hasonlóan az 'álló helyzetből fekvő pozícióba jut' jelentésű igékhez kapcsolódnak azok a *le* igekötős igék is, amelyek azt jelzik, hogy a M az A erőszakos beavatkozása következtében végez lefele irányuló mozgást: *letagol*, *leüt*, *ledöföl*, *lesalapol*, *lepaskol*, *legyak*, *leront*, *leont*.

1570: az ket Jnast *leh Taglak* [Kv; TJK III/2. 73]; 1583: Sirny laigatny kezdé a' Zilagi Janos felesége hog *le taglanak* [Kv; TJK IV/1. 194 Kowach Ianos vall.]; 1593: egy Jobbagio(m)nak ... egy eokret *le vertek taglottak* [UszT 12/73]; 1613: Sas kesellő fejembe lasd mely hamar szallion, ket szarniaual ueruen engem *letagollion* (Báth: Bucs. 2); 1631: engemet most *le taglotok* [Mv; MvLt 290. 233b]; 1742: a Groff Teleky Sándor Ur Jobbággj ... Opra Pistut egészen *le taglatták* [A.árpás F; TKI Váradi Zsigmond Teleki Ádámmhoz]; 1765: ugy verték *taglatták le* az földre [Torda; TJKt V. 277]; 1796: Varga Jantsit ... a Czigányok ... *le taglották a'* Földre [Mocs K; Eszt-Mk]

EhrK. 31: Nagy feyew bottual mynkett capuciumoonkon foguan feldre leewt sarra es hora; FestK. 199v: jāy neekem howa fordolyak ygen . *le*

wttettem; 1573: Almady Andras zolgaywal Engem *le wtenek* [Simontelke BN; RLt 0. 5]; 1591: Kadar Balintot *le wtettek*, es sebessen haniota fezkik [Kv; TJK V/1. 149a]; 1639: az az szeocz *vte le* az lorol [Mv; MvLt 291. 195a]; 1698: Tisztarto Ur mingyárt *le' ütötte'* az földre az fiát [Szászfalu Hsz; HSzjP Kiis Péter jb vall.]; 1722: Oltjan Oprat a' föltre *le ütették volt* [Velkér K; Ks 7. XV. 6]; 1762: Tövissi Jánost *le üttették* [Hagymásbodon MT; Told. 48]; 1788: sebessen ott ment volna egy gerenda vég a lorol *le ütette* érvén az ágyékát [Nyárádkarácsonfva MT; Told. 76]

1710: kihurcolának egy ingben, lábravalóban a házból, a földre *ledöfölnék* [CsH 369]

1775: egybekapván, rútul *lesalapolták egymást* [RettE 351]

1575: Végre mind *le patskolác* őket környüle, ömagát is *le ejtéc* (Helt: Krón. 85); 1695/1751: fogd a haját és a földre *paskold-le* magát (Hall: HHist. II, 279)

1592: *Legyakattatott*: depactus, defixus (CorpGramm. 245)

1696: A te ellenségid környül fognak téged es a földig *lerontnak* (Illy: Préd. II, 196); 1779: az halászt Ursujt földig *le rontották* s agylatták [Záh TA; Mk V. VII/12 Paszku Gyorgyitza (20) jb vall.]

1592: Chizar Mihali ... Nyreo Istuannal *le ontak* Tamast [Kv; TJK V/1. 256]; 1592: hazunknal *le ontottak* egimast es mind eggik s mind masik valtig verik [Kv; TJK V/1. 266]

A *leüt*, *letagol* igéknek 'az A lefele mozgásra kényszeríti a M-t' jelentése mellett, a rendszer továbbterjesztése által, a 'leöl, megöl' jelentéssel is számolhatunk, amit a *lever*, *lecsap*, *levág*, illetve szintén az emberölés és állatvágás jelentéskörébe tartozó *leöl*, *lekoncol*, *lenyakaz*, *leszalonnáz* igék is kiegészítenek.

1711: a' kérdezett marhákb(an) ... kit konyhájára *le üttetett*, kit másoknak el adott [Csomafva Cs; WLt Mich. Csata (42) pp vall.]; 1755: *üttetett* eő Nsga maga Konyhájára *le* négy, öt, hat, s több Marhákottis [Gernyeszeg MT; TGsz 35]; 1794: mikor azon marhát *leütötték* [M.hermány U; RSzF 218]

1618: Noha ez világ *letagol*, de ugyan feltámadunc mindnyájan (MA: Scult. 94)

1571: diznaiokat *le vertek* [SzO II, 330 a székelység panasza az ogy-hez]; 1590: (A) taualy dyznokban marat 26. Egyket *le werttük* [Kv; Szám. 4/XVII. 14]; 1600: futott volt oda ahwn az megh holt legent *le vertek* [Kv; TJK VI/1. 412]; 1658: *Verettem le* szalonnnak ... N. 5^a [Borberek AF; WassLt Perc. 41. – ^aSertést]; 1708: az farkas reájok^a ütvén ... sokat *vert le* az farkas [SzZs 508. – ^aA juhokra]; 1755: A Sertések közül *le verettem* szalannának valokat nro 12 [Szentmargita SzD; Ks 18. CII]; 1774: Némelly Sokadalamban háram marhátis *le vertem* [Mocs K; KS Conscri. Veress Mihály (60) vinc. vall.]

1657: az utánok küldött kopjás seregekben arccal ütközvén ... igen *lecsapkodának* benne [KemÖn. 249]; 1672: csak *Dankat csapkodnak le* [TML VI, 34 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]; 1705: rájok ütvén a kurucok a

német hadra, négyezerig *lecsapdostanak* [WIN I, 576]; 1760: Néha *csapdostak le* a mieink a prussusbanis (Hazánk I. 375)

NádK. 234v: hadat zerezne o ellenok Es mícoron colonyaban menneneck vket ottan *levagatnac*; 1592: Áldozatra *levágom*: caedo (C); 1659/1799: Szilágyi Sámuel *levagdaltaták* a törökökkel [Mv; EM XVIII, 453]; 1679: az Hentes is lato Mester nélkül *le ne vaghassa* az marhat [Dés; Jk]; 1704: német kuruc pedig ötszáz volt, akiket *levágotott* [WIN I, 250]; 1738: A mely becsülletes Atyánkffiai Sertései, a Parondon *le vágattattak*, azok(na)k árrokat fizesse meg az, aki *levágta* [Dés; Jk 501a]; 1779: Tsak maga *le-vágotott* egynéhány száz tatárt (Kónyi: HRom. 156)

1662: a várnak belső piacára ... fácánok is szokatlanol és hallatlan például bejönnek és ott benn fogdosztatnak, *leöldöstetnek vala* [SKr 629]

1575: *Le kontzolás* őket (Helt: Krón. 94); 1668: Jobb lött volna ... engem Radnóton *lekonzoltatni* [TML IV, 380 Paskó Kristóf Teleki Mihályhoz Kövərből (SzT)]; 1705: ötöt az előkelő emberekben beküldöttenek Graven uramhoz ... akiket mindjárt ... *lekonzoltatott* [WIN I, 524]

1643/1673: A paráznác és a kettős házas társuac *lenyakasztatnac* (Com: Jan. 137); 1671: az nagygyát az uraknak *lenyakazza* [TML V, 563–4 Nalácz István Bánfi Dieneshez és Teleki Mihályhoz]; 1705: készebb egyik szegeletiben a városnak az ilyeket^a mind *lenyakasztatni* [WIN I, 497. – ^aA császárt gyalázókat]; 1764: Ha bennünket is *lenyakaz* az a militia [RettE 164]

1681: Disznot mindenik molnar Continue kettot tartozik hizlalni; ugi hogi ā mikor mellyik megh hizik, vagi eladgiák, vagi *le szalomnazzák* [Vh; VhU 48]

Ugyancsak ide sorolhatók az elsősorban mezőgazdasági munkálatok jelentéskörébe tartozó *lekaszáll*, *learat*, *lekalászol*, *lecsépel*, *(erdőt) leírt*, *leaszal* 'levág', 'kivág' és *legazol* 'levág', valamint a rendszer legtávolabbi kiterjesztését mutató 'lőszerszámmal megöl' jelentésű *lelő*, *lemordáll* igék:

1591: Bwzayokat *Leh kazalttottam* [Kv; Szám. 5/I. 59]; 1595: az Al peresek zenamoth ... *le kazaltottak* [UszT II/2. A. 67]; 1611: három záz fő kaboztamot *le kazalta* [UszT 41a]; 1642/1722 k.: Kaszalni valo füvet adnak, azt *le kaszallyák* [M.fulpös MT; GörgJk 83]; 1689: az en szena füvemet *le kaszaltatta* [Dés; Jk 110a]; 1727: *le kaszalva* el vivek a' zabot [Homoródkarácsonfva U; WH]; 1751: az Sályib(an) lakó Jobbágyi ... *kaszálták le* étzakánok idején ... a' Törökbuzát [Mezősályi TA; Ks 8. XXV. 10]; 1777: Kégyelmetek Jozságunkat invadaltak Potentiose, *leis kaszálták* [Hsz; BLev.] – SzékK. 132r: es enēkokaert ahalal irattatic elos kazat tartuan az o kezeiben: mēd *lekazalnja* : miken zokot *lekazaltatni* a fv; 1762: Isten münket ugy *kaszallyan le* [Szentháromság MT; Berz. I. 10/39]

1590: Az *le aratot* búza az czürbe vitetic (Kár: Bibl. I. 515); 1642: Az porkolab buzaiatis az Jozsaggal *arattatta le* [Gyalu K; GyU 81]; 1662: azhol megmaradott is, ha szintén *learathatnák* is, ki min hordja be? [TML II, 327 Teleki Mihály Kemény Simonhoz]; 1709: bajlodva(n) a' mezei Takarmanyal, míg azt *le nem arattyuk* ne(m) erkezhētünk csepeletniis [Fog.; KJ. Fogarasi

János lev.]; 1754: meg Zöldön *le aratá* ... a buzát [Albis Hsz; DobLev. 1/292. 2a Bartos István (34) pp vall.]; 1793: a` Pap *le Arattatván* be is hordja [Torboszló MT; MMatr.] – 1626: Ime én *learatom* a Baasa maradékát (Káldi: Bibl. III. Kir. 16: 3 MF)

1653: Zolyomi Dávid haddal mégyen a Császár Péter hadára és *lekalászoja* őket [ETA I, 144 NSz]

1771: az említett Grohotiak gabonájokban botokkal való *le tsépléssel*, és le kaszálással tett károkat [Grohot H; Ks 80. XL. 17]; 1791: mindenféle Szeműleuő gabonát ... *letsépelltetuen* [Mezősámsond MT; Berz. 15. XX/9]

1782: azokkal tselekedtették azon gabonáknak potentiose való *le* kaszáltatását s *galázoltatását* [F.zsuk K; SLt XLV. 5. 20 Udvarhelyi János (zs) vall.]

1763: szörnyű tsere fákat ... *vagdaltak*, és *gazoltak le* [Zágon Hsz; Szentk. Nic. Vajna (36) ns vall.]; 1766: protestallyanak hogy Pünkösti Uraimék az ő Kglmek Gabonájokat *le ne gazoltassák* [Kökös Hsz; Kp 1.234 St. Falka (35) lovas kat. vall.]; 1767: buzát éretlen *le gazlák* [Kökös Hsz; Kp IV. 246 G. Füzi sen. (70) infant. invalidus vall.]

1766: Ezen tilalmas erdőnek nekimenvén Nagy Baló József, egy részt potentiose *leaszalta* ... mások is *le* akarván más részt *aszalni* [M.hermány U; RSzF 133]; 1772: Korda Márton falu engedelmből nagy erdőt *aszalt le* [Jenőfva Cs; RSzF 134]

1617/1628: az nagy erdőtis Lazar Andras *vagata es irtata le* [Ditró Cs; LLt Fasc. 69]

1603: im a chonka eretnek bestia kurwa fia *le mordalla* itt [Kv; TJK VI/1. 674]

1659: Lázár Györgyöt ... a katonák ... *lelövöldözék* a gyalakúti bércezen [Mv; EM XVIII, 454]; 1662: azt is egyszer a közelebb lévő sáncból *lelőnék* [SKr 598]; 1717–1758: a madarat reptében *lelővi* (Mik: TörL. 467); 1767: *Le lőni* a madarat: avem dejicere (PPB); 1792: akkor reám is Puskát rántott az özvegy Papné, hogy Száljak *le* az épületről, mert mindgyárt *le lő* [F.lapugy H; Ks XLVII. 7. 6]

2.1.d.3.1. Történeti áttekintés

A bemutatott csoport túlnyomó részt olyan *fel* igekötős igéket tartalmaz, amelyek már a XVI. században megjelentek. A *le* igekötősek (akárcsak a többi csoport esetében) egy-két kivétellel csak a XVII. századból adatolhatók. A löfegyverek felhúzásának megnevezésére használt igék viszonylag késői adatokból kerültek csak elő, mivel a felhúzható löfegyverek megjelenése előtt nem is számolhatunk ezek jelenlétével: a *felteker* a XVII. század elejéről, a *felvon* és a *felhúz* 1746-tól, illetve 1776-tól adatolható. A három ige közül a *felvon* és a *felhúz* a mai szókincsnek is része, a *felteker* alapigéje azonban már nem alkalmas ennek a cselekvésnek a jelölésére.

Az előző csoportokhoz hasonlóan a 90°-ban elforduló M mozgását jelző igekötős igék, a *feldől–ledől* igepárokkel jelzett alcsoport kiegészült a *fellők, felbők* igékkel.

A mezőgazdasági munkálatokat megnevező, csak a XVIII. századból Erdély keleti részéről adatolható *legalázol, legazol, lecsépel, leaszal, leirt* ma már nem része a szókincsnek, a *lekopaszt* igét pedig tájnyelvinek minősíti az ÉrtSz. A ma is használatos *lekaszál, learat* mellett a régi nyelvben *fel* igekötős igékre is találunk adatokat a XVIII. század végéig Erdély egész területéről.

1620: az füuet ... Bornemizsza (!) Sigo(n)d Vra(in) szamara *kaszalttatta fel* [Disznajó MT; TSb 21]; 1722 k.: A Retecsket *fel kaszallyak* [Görgénysztimre MT; GörgJk 106]; 1768: a Sarju Gyarpodik, akit a kasza *fel fog fel kaszáltattyuk* [Eszmény SzD; Told. 5a]; 1782: egy Darabat *fel is kaszaltatat* benne [Koronka MT; Told. 4]

1598: Más veti bé az földet, és más *arattia fel* (Decsi: Adag. 32); 1636: buzádat *fel-aratod* (Pázm: Préd. 263); 1674: Harom Földet kétszer meg szantanak ... *Fel arattyak* [Somlyóújlak Sz; SzVJk 63]; 1718: az rosat *fél aratvan* löt 24 kalongya [Szentpál K; TKI Mihály Deák lev.]; 1725: egy darab szánto földemet ... meg szántotta s bé vetette, az után *fel arattatta* [M.köblös SzD; RLt]; 1764: kevés gabonámat *fel arattam* [Bethlen SzD; Ks 8. XXVIII. 12]

A kétféle, legtöbbször ellentétes értelemben használt igekötő párhuzamos használata kétféle szemlélet eredménye: a *le* a cselekvés eredményét, a lentiségbe kerülést, a megfosztottságot jelzi; míg a *felkaszál* és a *felarat* a *feldolgoz* igével példázható csoport kiterjesztését mutatja, amelyre a későbbiekben térek ki.

A *leöl* köré csoportosuló igék közül a *lekalászol, lemordáll* és a *lekoncol* nem része a mai köznyelvnek, mivel a *kalászol* visszahúzódott a tájnyelvi regiszterbe, a *mordáll* ige kiveszett, a *lekoncolban* pedig az igekötőt a *fel* váltotta fel. Bővülést mutatnak a szerszám nevét magukba foglaló *le* igekötős alapigék (*legéppuskáz, lenyilaz*), valamint a *ledőf, ledurrant, lepuffant, lemészárol* és a (*lenyakaz* mellett megjelenő) *lefejez* igék.

A *felás* jelentéskörébe tartozó igékkel jelzett cselekvésre mára kialakult az adott igék *be* igekötős párja is: *felás–beás, felszúr–beszúr, felüt–beüt, felver–bever*. A *bever* már a XVI. században használatos hasonló jelentésben, a *beás* csak a XVIII. század közepéről adatolható először, míg a *beszúr* és a *beüt* igékre nem találtam adatot.⁴³ Az igék *be* igekötős párai, habár ugyanazt a mozgást jelölik, nézőpontbeli különbségről árulkodnak. A *beás* esetében az a mozzanat válik uralkodóvá, fontossá, amely során valamely dolog ásás következtében *bekerül* a S-ba (*A karót beásta a*

⁴³ Vö. *bever*: 1585: Az owar Kis Aytoianal walo palonak Eggik *Choweket* ky wonta wala az Jeg az korczoliasz hogy *be wertte* ... Atta(m) f. – d. 6 [Kv; Szám. 3/XVIII. 19a]; *beás*: 1756: vagjon hat *ágas* a földben *bé ásva* [Branyicska H; JHb LXX/2. 31].

földbe), míg a *felás* a dolog eredeti pozíciójának megváltoztatását domborítja ki (*A karót felásta.*).⁴⁴

2.1.e. A M 180°-ban mozdul el

a) A 180°-os elmozdulás esetében sem beszélhetünk külön M és S dologról, hanem ugyanannak a dolognak a két pólusáról. Míg a 90°-os elforduláskor valamely dolognak a két végéről mondhatjuk azt, hogy az egyik stabilabb és a másik mozgathatóbb, a 180°-os elmozduláskor valamely dolognak két mozgó pontjáról beszélhetünk. A két M pólus (a fent levő M_1 és a lent levő M_2) egymáshoz képest függőlegesen helyezkedik el, és a mozgás befejeztével az M_1 helyet cserél az M_2 -vel: a M_1 lenti, a M_2 fenti helyzetbe kerül. Az elmozdulás a kerék mozgásához hasonlítható, ahol valójában a S pont a kerék közepe, illetve az a virtuális középpont, amely egy nem körszerű tárgy felfordítása során is változatlan pozícióban marad. Itt is nézőpont kérdése, hogy a M_1 vagy a M_2 mozgásirányát vesszük-e alapul a mozgás leírásakor: a kezdetben fent elhelyezkedő pólus aláforog, míg a lent levő *felforog*.

DebrK. 549: wgý hogý az keeth kerek egyetembe *fel forogwan* metelneyek az kethetey kedegh esmegh wyzzon *ala foroghwan* zagghathnayak az ew zent testeth; ÉrsK. 508: (A keréknek) forgassa ilyen legyen, hogy ketthey *feel forogyon* es ketthey *alla forogyon*

GuaryK. 28: Az kerec meneuel elől *ala iara*, anneual *iar fel* vtol

Mivel csak valamely kerékszerű, kerek vagy gömbszerű tárgy esetében végezheti a M a cselekvést az A közbelépése nélkül, a más jellegű dolgok hasonló elmozdulásához külső segítségre van szükség:

1626: *Fordohatok ffel* az kerezt ffaat laabbal ffel es fewel alaa (Káldi: Bibl. 274)

b) Ugyancsak helyet cserél valamely dolog két M pólusa, amikor a *felbarázdol*, *felkapál*, *felszánt* igékkel kifejezett cselekvéseket végezzük.

1694: egy darabot köz hely(ne)k hadtak ... egy kis Vermen *fel borozdolva* [Mezőméhes TA; Wass]; 1745: ezen Praedium ... *félis van* osztva és *barázdolva* [M.bece AF; Told. 18]; 1765: ezen darabotska szánto földet ... hogy Titt. Zeyk Urak fölgljének vége mindenkor *fel barázdálta*, ugj azután *szántattatta fel* ő Nga [Haró H; JHb XXXIII/19]

1592: Peter batiam ... kertit *fel kapaltatta* [Kv; TJK V/1. 229–30]; 1726: ada ... egj darab pusztá szőlőt ..., mellyet tartozik ... Kovács Péter ur(am) *fel kapáltatni* [Mezőbánd MT; MbK 167]; 1748: a' melly szénát itt a' Maroson tul valo réten tsinaltatott vala ... alig tudtuk *fel kapálni* mikor takartuk, mert a'

⁴⁴ Különbség van a vonzatok szintjén is: míg a *beás* mellett (szinte) kötelezővé válik egy valamely belsőségre utaló raggal ellátott szó jelenléte, a *felás* csak a tárgyas viszonyt engedi meg (*Beásta a karót /a földbe/; *Felásta a karót a földbe.*).

fü is által költe volt [Marossztkirály AF; Told. 56]; 1782: Kintses nevezetű helljet maga embereivel *kapaltatata fel* [Koronka MT; Told. 4]

1571: Dynnyenek walo feoldet Eo K. megh Engedyk az Tawaly helyre vetny. De wy gepet Nem akaryak hogy senky *fely Sanchon* [Kv; TanJk V/3. 35a]; 1598: Makay Leörinch Elte, azt az Dona oldala vermebe ualo feöldet, az Mellyet Eordeog ferencz vram *fel szantatot uala* [M.fodorháza K; Ks]; 1639: az olljan ganejos hely ugj hagjam az bírámnek hogj *fel szántasso(n)* egy darabot benne [Homoródsztpál U; Szád. Redej Janos Nagy Tamás szu-i várgondviselőhöz]; 1731: eő Kglme sok Atyafiak(na)k a Földeit *fel szántottatta* [Kv; JHb XLII]; 1756: Kornis Ferencz ... azon rétből nagy darabot potentiosé *fel szántatatt, szaggattatatt* [Balavására KK; Ks 17/LXXXI. 20]; 1788: a lentse és borso helyít ujra *fel szántattam* s bé vetettem [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

Amint a példaanyag is mutatja, ebbe a csoportba olyan mezőgazdasági jellegű cselekvések sorolhatók be, amelynek során a (szántó)föld valamely alul elhelyezkedő rétege kerül a felszínre, miközben a felszínt alkotó réteg kerül lenti helyzetbe.

2.1.e.1. Történeti áttekintés

A *fel* igekötős igék rendszerében nem mutatható ki változás. A többi csoporttól eltérően ezeknek nincs *le* igekötős párjuk, csak *alá*. Az *alá* igekötős igék esetében, habár csak XV–XVI. századi adatok kerültek elő az összegyűjtött anyagból, az ÉKSz. tanúsága szerint az *aláfordul* ugyanabban a jelentésben megmarad a XX. század végéig.

A kerék küllői *aláfordultak*.

A mezőgazdasági munkálatok megnevezésében a régi nyelvi adatok *alá* igekötős igékkel nem szolgálnak, azonban az ÉKSz. adatai szerint a csoport időközben kiegészült az *alábuktat* 'tarlót sekély szántással alászánt' és az *alászánt* 'szántással a föld felszíne alá juttat' igékkel, ahol szintén a föld megforgatásáról, aláfordításáról van szó, valamint arról, hogy a trágyát, tarlót beszántják a földbe.

2.2. A M felkerül a S-ra, lekerül a S-ról

Amint már a 2.1.1. részben is jeleztem, a FENN–LENN tengely mentén való elmozduláskor, amennyiben az észlelés szempontjából fontosnak tartjuk a végpont vagy a kiindulópont jelölését is, más relációk jelenlétével is számolhatunk. Mivel a *fel* és *le* igekötőkkel jelzett irányok egy része a RAJTA viszonyhoz kapcsolódnak, így a FENN–LENN mellett megjelenő lehetséges relációk közül a legjobban kidolgozott a RAJTA: *vki/vmi felkerül/lekerül vminek a felületére, vki/vmi felkerül/lekerül vminek a felületéről*. Ez a felület lehet vízszintes, függőleges, vagy a térbeli elhelyezkedés szempontjából közömbös S pólus (vö. Galaczi 1995).

Az ide tartozó anyagot elsősorban a kiindulópont és a végpont szempontjából osztom fel (a M fel- v. lekerül a S-ra; a M fel- v. lekerül a S-ról), ezeken belül

különítem el a M rögzítettsége szerint az adalékokat, illetve figyelembe veszem a M milyenségét is.

2.2.a. A M rákerül a S-ra

Az ide tartozó cselekvések mindegyikének ismerjük a végpontját, vagyis azt a helyet, ahova a M kerül mozgása vagy mozgatása következtében, míg a kiindulópont legtöbbször nem jelenik meg expliciten. Ugyanannak a RAJTA helyzetnek a létrejöttét a kiindulópont és a végpont függvényében a *fel* vagy a *le* és az *alá* igekötőkkel is jelezhetjük.⁴⁵

2.2.a.1. A M rákerül a S-ra

a) A *fel* igekötő használatakor a kiindulóponthoz (S₁-hez) képest a M a magasabban elhelyezkedő végpontra (S₂-re) kerül. A *le* vagy az *alá* igekötő azt jelzi, hogy a kiindulóponthoz (S₁-hez) képest a M egy alacsonyabban elhelyezkedő végpontra (S₂-re) jut.

Ezt a mozgást végezheti maga a M külső beavatkozás (A segítségével) nélkül: *feláll, felül – leül, felkapantozik, felkel, felugrik valamire; lekönyököl, leterjeszkedik, leesik, lerogyik, leszáll – alászáll, alácsap valamire.*

DebrK. 137: zent Sebastien a garadilra *fel aluan*; 1598: Trúcza Peter ... hatul kerewle egi padra *alla fel* [Kv; TJK V/1. 204]; 1638: ez a Uarga Miklos ... *fel allot* az töltesre [Mv; MvLt 291. 146b]; 1784: énis *fel állottam* a szán talpára [Béta U; IB. Agilis Iljes János (15) vall.]

MargL. 55v: *fel evle* loua hatara; 1510: Lo hatra *fel ilwen* jewe az varosba (PéldK. 83); 1599: Nagy Imre es Thegzes Janos, Azon *fel yle* az lora [UszT 13/105 Matthias Chanj de Rugonffalua nb vall.]; 1653: ott találom Csiki Mihály szomszédot, hogy a bürökben lappang három lovával, melynek egyikét elvöm tőlle és *felülék* reája [ETA I, 70 NSz]; 1717–1758: Egy kis hajóra *felüllök* (Mik: TLev. 33); 1736: (Az) Urfiak ... *felültenek* ... portai czafrangokkal felöltöztetett lovakra [MetTr 347] – 1759: Csehi János *le ültt vala* az Tötésen a Haznak szegeletire [Csejd MT; VK]; 1777: némelyeknek annyi aviticuma nincs, az hová *leüljön* [RettE 250]

1638: Cziszar Andras ... *fel kapantozek* (!) az gerendara a lo hatarol [Mv; MvLt 291. 235b]

XVII. sz.: Dávid ott *felkele* egy erős kőszálra ő népével (RMK II. 358)

1598: az zolgaja ... kochjmra *fel ugrott* [Kv; TJK V/1. 184a]; 1767: *Felugordanak* a lóra: corpora saltu subiciunt in equos (PPBI)

1635: en *le konyoklem* az Aztálra [Mv; MvLt 291. 49a–b]

---

⁴⁵ Mivel nem a teljes RAJTA viszony bemutatása a célom, itt csak az általam kiválasztott három igekötő viselkedését mutatom be, és eltekintek a *r(e)a* igekötős igékről, vagy azoktól a szerkezetektől, amelyek csak a toldalékok segítségével jelzik a RAJTA viszonyt.

MargL. 8r: ez zent zvz *le teryezkevdyk vala* az fevldre; DomK. 64v: evmagat fevldre *le teryezkevdueen*

NádK. 126v: hanem a foldre *le eseem*; PeerK. 63v–64r: keseroséges aña ... foldre *lée eseek*; 1616: Hogyha az eghből egy malomkö *le esneiek* az foldre (Lép: Ptük. VII. 42); 1750: mingyárt *le esék* a Földre [Kál MT; Berz. 12. 92/61]; 1775: ugy *eset le* az Követsre [Udvarfva MT; Told. 44/50]

1634: egy szekerceuell vgy vaga hogy mingyarast *le Rogyek* az foldre [M.köblös SzD; DLt 383]

A 'felül' jelentésű *felszerződik* is ebbe az alcsoportba tartozik:

1540–1555: Lovag, gyalog seregök megszőrőztétének, az ő jó lovokra mind *felszőrődének* (Tin. 285)

A viszony három tényezőt tartalmaz, amikor a M egy A segítségével kerül rá a vízszintes felületű S-ra: *felállít, felültet, felépít (a lóra), leránt, lekap, levon, lehúz, lehurcol, letaszít, lerúg, leejt, lefúj*.

1577: ha penig az vinczelér hya az myesseket az zokot fizetesnek felette meg fogtassa es teorweny zerent eo kegme, es az pelengerre *fel allassa* [Kv; TanJk V/3. 15a]; 1588: Egy farkas wczay Embert Zekely Jakab Newtt fogtak volt meg latorsagert melliet *alattak fel* az perengerre [Kv; Szám. 4/I. 31]; 1646: kiuanom Az törüentől ... *fel allassak* az pelengerre [Kv; Tjk VIII/4. 130]

1666: Nem is vallana kárt az ország benned, ha immár a szent Mihály lovára *fel-ültetnének* (Pós: Válasz. 72); 1764: tudgyátok meg hogy a veres kakast *fel ültetem* a kakas ülőre [Oltszem Hsz; Mk II. 2/65]

1629: Miklóst ő két lóra *fel éppitette* (Ilosv: Toldi 4)

1589: Kap az hajában, szakállában is, annál fogva *lerándítja* az foldre (Kopasz.); 1793: a' Földre *le-vonták rantzikálták* ... *ujjabban le-rantzikálván* a' Földre, tépték, rugdostak, és öklőzték [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]

1781: ökötis a földre *le kapták* tépték a labakkal rugdosták [Márkod MT; BetLt 7 Orbán Pál (23) vall.]

1573: az vczan *leh vonzak* egimast az feoldre [Kv; Tjk III/3. 230]; 1753: Tisztarto Uramat ... egi néhányan be vivek huszták kurczalták Kenoszták s, *le vonták* az földre [Marossztgyörgy MT; Ks 48. 67. 31]; 1796: a Fa vágora *le vonatatt* ... meg vágotatt [Kv; AggmLt B. 15]

1731: a falusi birot, Meg mas szeginy egy hazi nemes embert, a földre *lehuzot* [Varsolc Sz; Ks 83]

1784: egy mást a földre *le hurczolták* [Béta U; IB. Agilis Iljés János (15) vall.]

1597: igi *tazita le* az vrad az maiorba [Kv; Tjk VI/I. 95]; 1689: rea tamadot *le taszította* a földre [Kovászna Hsz; HSzjP]

XVII. sz.: Ha az éh keselyő az kövér ludat földre *lerúghatja* (RMK II. 154); 1634: *le rugdosa* az foldre [Mv; MvLt 291. 31a]

1598: Az feoldre *le ejtue(n)* addig vere migh akart ... Az feoldre *le ejtesert* 24 ghira(n) vago(n) [UszT]; 1599: az ket Inas meg futamodúan eleottekok haytassal *le eytik* az feoldre es ot tagollyak volt eeket [Dés; Eszt-Mk]; 1600:

ottegyen weremet ki ontotta, az feoldre *leis eitet* [UszT]; 1625: engemet ot az en földemen vert ugí annyera hogj az feoldre *le ejtet* [UszT 74]

NádK. 320r: mint az zel a harmatoth *le* a foldre *fuya*; 1781: aszszu Tökét hordottanak, de nyerset nem láttam hanem tsak olyanokat mellyeket a' szél *le fűt* és törött [Csóka MT; Ks]

A nyelvi világban a visszaható névmást tartalmazó szerkezetek is egy A szerepét feltételezik: *leterjeszti magát, lebírja magát, lebocsátja magát vmire*.

EhrK. 42: frater lleo ... *magatt ew* helere mendenestewl foguan fewldre *le teryeztiuala*; MargL. 7r: zent margyt azzon . *le teryezty vala ev magat* az fevldre; CornK. 330: Es zent margit azzon evstevkevn ragada az erdeget . *es le teryezte evtet ev labay ala* ... keuely erdeg *teryez le magadat* leannak labay ala; HorvK. 13r: Daud ppheta kedeg *ev magat* fevldre *le teryeztueen* ... monda

SzékK. 18v: hog latak az o sokassagokat, *le bvrytak onon magokat* az foldre

DöbrK. 151v: ha istennek vag fia *boLassad le magadot*; NádK. 172r–v: De vg mikeppen holt eleuen a foldre *magat le boLata*

Az A segítségével a S felületére kerülő M mozgását jelző igék közé tartozik a *felrak – lerak, feltesz – letesz, felterít – leterít, felemel, felvet – levet, felhány – lehány, lecsap vmit vmire*.

1566: A madarász kezde az ő lépes veszszeit ott a madarac melet a fáknac ágaira *fel rackogatni* (Helt: Mes. 184); 1584: Az zekerekre az mit *fel rakhattak*, harmad naptul fogwan, azt *fel raktak* [Bonchida K; Ks 42. B. 21]; 1691: azon szénamra rea menven szekerre *jol fel rakvan* benne ... el hozta [Dés, Jk]; 1732: az Szénát *fel gyűjtők*, Székérre *fel rakók* [Pata K; JHbK LVI/19] – 1570: vytte volt hoz Bartos az Keres Andrasne haza eleybe oth *Rakta volt leh* [Kv; Tjk III/2. 156]; 1629: *rakiak le* valahova az marhat kit hiuba s kit hova [Mv; MvLt 290. 172]

DöbrK: 185r: *es fel teven* vtet v barmara; SándK. 1v: ozton a tobyt keet tal kozth *fel* kell az polczra *tenny*; 1597: Kis Imreh az eger fogot akarta az giermek feie felet a polczra *fel tenni* [Kv; Tjk VI/1. 41]; 1716: én *töm fell* harmad magammal az szekérre [Nagyida K; Told. 22]; 1798: Szép egienes hat Szál fakot ... akarván már a tajigara *fel tenni* oda lobbana ... ő nga Erdő Pásztora [Ádámos KK; JHb XIX/58] – MargL. 27r: *le vete* az ev scapularat *es le teue* az fevldre

1748: láttam ott a kemencze előtt rudra *fel teritve* szép sáhos abroszokat, kendőket [Torda; Borb.] – TihK. 184: Az zönegőket az otarnak előte *le teritek*; 1586: Az sok sereg *le teritek* az önnön ruhaiokat az vton (Fél: Bibl. I. 35); 1653: Sofrát *terittete le* a Görchi Mehmet basa tihája a kerevetre [ETA I, 130 Nsz]; 1680: asztalokon szaradasra *le teritve* magyaro hagymat [A.porumbák F; ÁLt Inv. 9]; 1736: az köpenyeget az fűre vagy ... az buglya mellé *leterítették* [MetTr 361]

1647: Az maros felől kasamatahoz valo öregb Gerenda kikett *fel* kell *emelni* az Kasamatara vagjon hét [Marosillye H; VLT 55/541]

DöbrK. 55r: te oltarodra *fel vetnek* borivkot; 1568: Es hogy az borokat *fel wettette* az zekerre [Kv; TJK III/1. 168]; 1597: Korchiolias Jstúannak attam ... hogy egy bort mas zekerre *fel vetet* f – d 8 [Ks; Szám. 7/XII. 30 Filstich Lörinc sp kezével]; 1738: (A pestis-gyanús halott) köntösit még akkor mingyárt az ház hijára *fel vetettek* [Gyeke K; Ks 99 Kornis Antal lev.]; 1776: mind az ketten egy egy kötésecske Sütni valo aszszu ágbogat ki hozván a hátainkan, *fel vetettük* a szekérre [A.kápolna KK; BK. Dikuj Pável (24) jb vall.] – 1598: az Hegedws az zappanos legent az zekrenre *le wete* [Kv; TJK V/1. 162]; 1629: küldöt vala ... f 9 ... az Aszony az padra *vete le* [Mv; MvLt 290. 178a]; 1762: az utrizált fákott ... a Csür mellé *Le vetettük* [Udvarfva MT; Ks 67. 48. 81]

1589: *fel hantak* azon borokat mas zekerekre [Kv; Szám. 4/X. 39]; 1618: Köteleket *hántac fel* az házra (MA: Scult. 932); 1747: (A vádlott) ... köveket *hányván fel a'* sendelyre, masok(na)k ditsekedett [Torda; TJK III. 180] – JordK. 403: *Lewe hannyaak* hw labaynak előtte: projecerunt eos ad pedes ejus; 1573: penzt Mertek Zakokba teoltettek es *leh hantak* az padra [Kv; TJK III/3. 133]; 1586: egi zeker fat twsre *haniattanak le* [Kv; Szám. 3/XXIV. 38]; 1662: nagy hosszú üstökű fejek hozattak vele, mellyek sátora előtt *lehányatván* [SKr 625]; 1705: ganaját vivén ki szekeren, a kapun kívül, ahová mások is tötöttek, oda *hánta le* [WIN I, 455]

1772: hogj a' Gátrol le folyo Viznek a' Gát alacsonyágából származható sebessége *verné fel a'* Malomra a' vizet, el hinni nem lehet [Ádámos KK; JHb LXVII/2. 292]

1783: a' Pénzt az Asztalra *le tsapván*, ki ment [Perecsen Sz; IB. Elisabetha Karsai cons. nob. Georgii Sombori (25) vall.]; 1794: Baratosi Josef uram, Horvat Josef uramat az asztal mellé egy kis ládára *le tspata* [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]

A hasonló jelentéstartalommal ('vkit vmit vmire tesz') rendelkező igék *fel* valamint *le* igekötős alakjai ugyanannak a cselekvésnek a két irányát jelölik: a *vmire feltesz* azt sugallja, hogy a M kezdetben, a végponthoz képest alacsonyabb helyen volt, míg a *letesz* igekötője azt mutatja, hogy a M a végponthoz képest magasabb helyen volt.

Ugyanezt a mozgást jelzik a *leszámol*, *leolvas* '(rendszerint pénzt) leszámol, letesz (pl. az asztalra)' igék is, valamint a 'tétet megjátsszik' *feltesz*, amelyet már a korai századokból adathatunk:

1588: veottem esmeg Sendelt ... Az Keofal keozeot Le raktak *le zamoltak* (így!) [Kv; Szám. 4/III. 17–8]; 1736: *le számlálá* Jaxi Pál Vramnak az négj magyarforintokat [Ne; DobLev. 1/165]; 1766: azon alkalom szerint valo Summát *le Számlálá* [Ó-Torda; JHb XVI/33]; 1795: háromszáz Vonás forintokat szép folyo ezüst pénzül *le számláltata* [Torda; JHb XX/41]

1592: az penzet *leis olwastatta(m)* vala [Kv; Szám. 5/XIV. 96 Eppel Péter sp kezével]; 1595: a' sendelt ... *le olúastatuk* [Kv; Szám. 6/XIII. 39]; 1599: tíz ezer hat zaz niolczwan sendelt ... azokat *le olúastak* [Kv; Szám. 8/XVI. 33]; 1632: *le oluasa* egj nehani forintot Tariznia Gergeli [Mv; MvLt 290. 94a];

1638: *le olvasak* az ketszaz hatua(n) vasat [Mv; MvLt 291. 165b]; 1711: *le olvasvánn* azonn ház(na)k mostani alkalom szerint valo arrat [Kv; DE 2]; 1777: (A) negyven Vonás forintokat ... szép fojo Marias pinzöl *leis alvasa* [Mezőbánd MT; MbK X. 49]

1598: A ki *fel téssen*, megis kel iadzan (Decsi: Adag. 144); 1669: A ki *fél téssen*, jádszani-is kel annac (Czepl: Japh. 147)

Az itt tárgyalt igék között több olyan is jelen van, amelyet az előző, 2.1. (A M felfele, illetve lefele mozdul el) fejezetben is bemutatam. Az átfedést azzal magyarázhatjuk, hogy a *fel* és *le* igekötős igék egy része azt az elsődleges FEL–LE irányt jelöli, amely esetében egyáltalán nem releváns az, hogy a M a mozgás befejeztekor valamely S-ra kerül (vö. *feláll, leül, leesik, leterjeszti magát* stb.), még akkor sem, amikor ez mégis expliciten megjelenik a szövegben. Ott az észlelés szempontjából csak a felfele vagy lefele irányulás a fontos.

Ezzel szemben a *felrak–lerak, felterít–leterít, felvet–levet, felhány–lehány* stb. párok esetében meg kell különböztetnünk azokat a mozgásokat, amelyek során a M felfele vagy lefele irányuló mozgást végez (vö. *felrakja a könyvet /a felső polcra/*), attól, amelyek során nem az a fontos, hogy a kezdeti pozíciójához képest kerül fentebbi vagy lentebbi helyre a M, hanem az, hogy a mozgás befejeztekor kerül FELETT–ALATT viszonyba a S-lal (vö. *felrakja/felteríti az abroszt az asztalra – lerakja/leteríti az abroszt az asztalra*). Ez utóbbi a RAJTA viszony származékaként van jelen a nyelvben. Azonban egy helyen tárgyaltam ezeket a kifejezéseket, hogy jobban láthassuk a két mozgás közötti különbséget.

b) Külön kell szólnom a *felűz* és a *felvon* igekötős igék által jelölt cselekvésről, amelynek során a M (a gyöngyszem, húsdarab stb.) tulajdonképpen úgy kerül fel a célnyszerű anyagra, nyársra, hogy a M teljesen átöleli, eltakarja a S felületét, és az észlelés szempontjából közömbös, hogy vízszintes vagy függőleges felülettel van-e dolgunk.

1657: Vagion huszon negj szem fwzetlen Eöregh kalaris, aprobb Eött szem. *Fell fwzve* kett szall czernaba(n) [Mihályfva NK; JHb XXII/42]; 1773: Tizenkilentz arany gyöngyös boglárból állo nyak szorito mellynek ketteje nints *fel fűzve* [RLt Salánki Ráchel lelt.]

1500–1599: Az szép tarpecsenyét mosd meg és *vond fel* tiszta nyársra | Az csíkot vékony nyársra *vonogasd fel*, tartsd az tűzhöz kicsenyynyé (Radv: Szak. 110, 162)

c) Galaczi (1995) a horizontális felületre kerülő M-ok vizsgálata során megjegyzi: „Ugyanezekhez a csoportokhoz tartoznak még a *rággat* és *ráakaszt* szerkezetek is, melyek abban különböznek a többtől, hogy első látásra a vertikális felületű S esetei közé látszanak tartozni, hiszen tapasztalatunk alapján ezeknek a cselekedeteknek az eredménye egy vagy több, a térben vertikálisan elhelyezkedő tárgy (gyakran egy vertikális felületre simulva). Ha azonban elemezzük a két cselekvés mozzanatait, rájövünk, hogy megvalósításukhoz szükség van egy horizontálisnak tekinthető

minimális kiterjedésű felületre (a szeg, kampó stb. felületének egy darabja), amelyre a ráaggatandó vagy ráakasztandó tárgy egy részét ráhelyezzük. Persze ez csak aprólékos elemzés után tudatosul bennünk, annál is inkább, mivel gyakran maga a nyelv is eltekint e minimális horizontális felületek létezésétől.” A *ráakaszt*, *ráaggat* *fel* igekötős párjairól is elmondható, hogy ugyancsak egy vízszintes felületre felkerülő M mozgását jelölik akkor is, ha ez a vízszintes felület (pl. a mennyezet) akár 180°-ban van elfordítva: *felaggat*, *felakaszt*, *felakad*, *felfüggeszt*, *felköt*, *felpapusál* ‘(dohány- v. kukoricalevelet) száradni felköt’, *felmagasztatik* ‘felkötteszik’.

MünchK. 67: *Önmagat fel akasztu*: se suspendit; BécsiK. 40: *Akaziato: fel e főt*; VitkK. 11v: Es mi kepen moyses az badog kígót a puztaban *fel akasztota vala*; DebrK. 12: paranLola a feiedelom hogi mezitelen *fel akasztua* haianal fogua; 1598: *Akazd fel magad*, ha hirt akarz szörzeni (Decsi: Adag. 84); 1603: az Gergel Antalne hazahoz ne mennie(n) mert az fwstre *akasztya fel* [Kv; TJK VI/1. 642]; 1617: *akazzatok feól* az hagymat az ... leani *feól akasztu* [Mv; MvLt 290. 25b]; 1726: a Kolcsokat *fel akasztotta* egy szegre [Zágon Hsz; SzentkGy]; 1759–1767: Kik közzül egyet az commendans a házok eleibe felemelt fára *felakasztatott* (Haz. II. 60)

1650: többször magát afféle dologban nem elegjitené, mellyet ha többször cselekednék, nullo juris remedio obstante érette *fel akadna* [Bodola Hsz; BLt]; 1727: Balo István ... lopta volt el a penzt ... es *fel kellett volna akadni* [Hévíz NK; JHb Teleki lev.]; 1763: szörnyű tsere fákot (: *fel akadozván* rájuk :) vagdaltak, és gazoltak le [Zágon Hsz; Szentk. Nic. Vajna (36) ns vall.]

NádK. 260r: es eg’ magas fara labbal *felfüggesztethe*; 1643/1673: Fel akasztatnac, *fel függesztéssel* ölettemec meg (Com: Jan. 137); 1653: a kopját elvevé töllem, és reája *felfüggeszté* a zászlót hamar [ETA I, 63 NSz]; 1692: ezen hazban vagyon Papiros szaraszto sparga, 34 rendben *fel függesztve* [Görgénysztimre MT; JHb Inv.]; 1715: ennek az Juon(na)k az Apját Lukát Régenben *felfüggesztették* [Erdőszakál MT; WH. Gregorius Balás (80) jb vall.]; 1736: az aranyas zászlót az templomban nyelinél fogva *felfüggesztették* [MetTr 410]

BodK. Ir: Te eleted mikent ha elotted eg’ zor . awag hay zalon *ketnenek* [g] eg’ golobist *fel*; 1588: Az Ciganoknak hogy *fel keottek*^a f. 1 [Kv; Szám. 4/1. 31. – ^aA tolvajt]; 1595: Attam sziúra, mellyel az resz Dobot *fel kötesztek* az lora d 3 [Kv; Szám. 6/XVIIa. 136 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1605: az ollyan vakmereo hytuan zemelt az lántczra tegyek az kapuban ... az zeoleot nyakara *fel keotwen* [Kv; TJK VI/1. 529]; 1638: Kallai Giurka ... Regen megh Erdemlette volna hogi ha *fel kótóttek volna* [Mv; MvLt 291. 129b]; 1688: az Uramot, verte taglotta fegiveret raita el rontotta megh kötözve(n), kenoszte, Lanczal Gerendaba *fel kötöszte* [Kv; UtI]; 1758: A Palota közepin *fel kötve* üveg kristályos Gyertya tarto [Déva; Ks 76. IX. 8]

1740: feliben csinált tubákat ... hogj meg száradt s *fel papusálták* ... két lepedőben vitték haza [Szemerja Hsz; HSzjP]; 1787: Az ház hijján Dohán *fel papusálva* [Mv; MvLev. Tolvaj alias Varga Mihály és felesége Varga Kata

hagy. 8]; 1790: Dohány vagyon *fel papusálva* mintegy fél mása [Mv; MvLev. Cimbálmós Ferencné hagy.]

1717–1758: Akik jöttek, azok a fára való *felmagasztaltatást* kerülték el (Mik: TörL. 357)

2.2.a.1.1. Történeti áttekintés

Mind a *fel*, mind a *le* már korán kapcsolódik az igékhez 'vmi rákerül vmire' jelentésben. A *fel* az eddigiekben már tárgyalt igékkel társulva jelenik meg. Egyéni szóhasználatot tükröz a Tinódi Lantos Sebestyén munkájából kiragadott szövegrész *felszerződik a lóra*, valamint az Ilosvai *felépít a lóra vkit* kifejezése. Ugyancsak egyéni szóhasználatat állunk szemben a XVIII. században a *fára felmagasztat* szókapcsolatot tartalmazó, Mikes Kelemen művéből vett példamondatban. A *felmagaszt(al)* 'felemel, feltesz valamire; felakaszt' jelentésben a korábbi századokban gyakran előfordult, azonban a 'túlzottan dicsér' és a 'dicsővé, híressé tesz' jelentések kialakulása után a konkrét jelentés visszahúzódott a tréfás regiszterbe, és csak az írók, költők szövegeiben találkozhatunk vele. A *felpapusál* regionális szóhasználatot tükröz: a *papusál* ige a román tájnyelvi *a păpuși* 'dohányt minőség szerint kötegel' szavak hatására hatolt be az erdélyi magyar nyelvbe – az adatok tanúsága szerint – valószínűleg a XVIII. században.

A 'felkerül vmi vmire' jelentéssel bíró igekötős igék sora a XIX–XX. században kiegészült a *felkönyököl (az asztalra)*, *feltérde(pe)l (a kissekre)*, *felkuporodik (az ágyra)*, valamint a *felpakol (a kocsira)*, *felfér (a villamosra)* kifejezésekkel. A *felfűz*, *felvon* igékkel jelzett alcsoport is bővül a XVIII. század után, különösen a mai műszaki szókincs részét képező *feltekercsel*, *felcsévéz* szavakkal, de ugyancsak ezt a csoportot egészítik ki a *felszúr(ja a lepkét a gombostűre)*, *felnyársal(ja a malacot)*, *felgombolyít(ja a fonalat)* kifejezések.

A *le* igekötős igék közül a *leterjeszti magát*, *lebirja magát* és a *lebocsátja magát* csak a XV–XVI. századi adatokból került elő. Az ÉrtSz. már egyiket sem veszi fel a korábbi századokban használt értelemben. A 'leszámol' jelentésű *leolvas* igét pedig ma már csak a tájnyelv ismeri.

A *le* igekötős igék körében is bővülést figyelhetünk meg: a tárgyalt szemléletet tükrözik az alábbi kifejezések:

Lerakódik a korom a házak falára.

Kilépve a fürdőkádból *leállt* a szőnyegre.

A *leszámol(ja a pénzt)* kifejezés mellé pedig kialakult a *lepenget(i a pénzt)* és a szlengbeli *leperkál(ja a pénzt)*.

2.2.a.2. A *M* rögzítetté válik

A rögzítettség szempontjából általában semleges *feltesz*, *felvet*, *felcsinál* igékkel megnevezett cselekvés a szöveggörnyezettől függően erős rögzítettséget is kifejezhet.

DöbrK. 221r: Es *fel tevek* v feie fele v vget irvan It vaçon nazaretbeli iesus sidoknak kiraf'a; DebrK. 497: hogy bee vettek volna : ez fezelth ystennek kepeth : es hogy *fel tettek volna*; 1724: *Töttek fel* a Lesneki uj kereket a Malomban [Lezsnek H; Szer.]

1572: Az haz aytayara *fely vethue volt* az Retez [Kv; Tjk III/3. 5]; 1572: It Im *fely vetem* az lakatot [Kv; Tjk III/3. 7–8]; 1600: az Aytora Az retezt *fel vetettek vala* [Kv; Tjk VI/1. 436]; 1633: im cziak az retezt *vetetem fell* [Mv; MvLt 290. 127a]; 1743: az pitvar ajtora ... lakatot vetettem, és midőn meg jöttem volna az Lakatot minden defectus nélkül *fel vetve* tanáltam [Kövesd NK; Ap. Sükösd István vall.]

1582: az Fekethe Thamasne Aythayra (!) wettem egy zart es *fel chjnalhattam* [Kv; Szám. 3/VII. 10]; 1739: Beke az Táblákat *fel csináltotta* az ablakokra [Ks 99 Kornis Antal lev.]

A M bármilyen anyag lehet, amelyet valamilyen módon hozzá lehet erősíteni akár egy vízszintes, akár egy függőleges felülethez valaminek a segítségével, ami lehet szeg, ragasztó, céma, csíptető vagy bármely rögzítésre szolgáló anyag, eszköz: *felszegez – leszegez. felver – lever. felüt; felfoglal – lefoglal, feligazít, felfeszít; leköt(öz), leszorít, lecsíptet, lekapszol; felvarr; felragaszt.*

CornK. 282: ty ertetek *fel zegezteteek* az magas zent kereztfan; ThewrK. 74r: lataad az edes Jesusth az kereztfara *fol zeghezwen*; ÉrsK. 167: walyad Jeswst az kereztfan fyghwen, uas zegekwel aldott kezeit *fel zegezwen*; 1681: Az deszkákat is ... jó vas lédczegekkel *szegezték fel* [CsVh 90]; 1702: vagyon ... padoltatott padlás, ezen ... 14. gerendák 10. öreg vas Szegekkel vadnak a közepin *fel Szegezve* [O.brettye H; Born. XXIX. 4]; 1749: tettszett a' Törvénynek hogj ... az el vagott resze az orrának ... a' pellengérre *fel szegeztessék* [Torda; Tjk III. 250]; 1763: az első Házban: ... egy paraszt kendő szegis lévén falára *fel szegezve* [Hortobágyfva Szb; Néhai Hortobágyi György conscr. 12–5] – 1593: apro zerü zeget Czinallion kiwel az dezkakát *le zegeznek* [Kv; Szám. 5/XXI. 30]; 1595: az Also Zobaba(n) *szegestem le* az padfedelet [Kv; Szám. 6/XVIIa. 113 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1643/1673: Sátorokat szegeckel *leszegezni*: tentoria paxillis figure (Com: Jan. 147); 1729: egj gjolcs abrosz *le szegezve* [Árapatak Hsz; SVJk]; 1797: fogasotska ... két vas rudatskákkal *le van szegezve* [Körispatak U; Pff]

1587: Ballas kowachy ... 8 wy Acellos patkot *vert fel* [Kv; Szám. 3/XXXIII. 22]; 1597: Az letzekbeol sindelegbeol kj vonattam a' zegeket ezeketis *fel vertek* [Kv; Szám. 7/XII. 25 Filstich Lőrinc sp kezével]; 1621: atta(m) Marto(n) Kouachjnak 4. Marok vasat ... melliet *vert fel* az elseo tengeljere [Kv; Szám. 15b/IX. 241]; 1669: Az bolt oldalan *fel verve* előtt fogas [Királyfva KK; Ks 67. 46. 24a]; 1692: Ezen tornácz fenyő fábol-való kötésekre fuesz deszkával megh-deszkázva, Leczszegekkel *felverve* [Mezőbodon TA; BK Inv. 7]; 1747: találtunk ... Keskeny fogast az Ház oldalan *felverve* [Szpring AF; JHb XXV/88. 2]; 1767: Pénzre *fel nem vert* ezüst: inflectum argentum (PPBI); 1780: A Barna lovakra két patkót *vertem fél* [Gyalakuta MT; GyL] – 1676: (A ház) alol ... deszkával

padimentumozot mellyet lapos fejű szegekkel *verték le* [Fog.; UF II, 725]; 1677: A nyári háznak... oldalai mind gyalult deszkákkal vagynak párkányoson vas szegekkel *le verve* [Madaras Cs; CsVh 51]

1573: valameliket valaky hywandia Boranak ely esset Abroncha *fely vtny* [Kv; TanJk V/3. 92a]; 1673: Kett Bokor sarkantyú aranyozasertt es ugyan hogy maga *ütötte fel* az Urunk ö Nga csizmajára [Utl]

1695: a nagy kapunak alsó sorkán vas karika vagyon ... felyül pedig egy sing vas karikával vagyon *felfoglalva* [O.csesztve AF; ETF 108. 7 Gyulaffi László udvarházának lelt.] – 1681: A' le eresztő hid külső szélén-is (: mellyel az hidat *le foglallyák* hogy fel ne emelkedgyek :) retez, retez fostól [Vh; VhU 502, 508]

1798: hoztak egy Pár Sánto Vasat En azt *fel Igazitottam* Az Ekére [Déva; Ks 72. 54 kovácsm.]

GuaryK. 17: Te vağ az ki istennec fiat es az akaztofara *fel feieyted* [olvasd: fezeyted]; NádK. 132r: Mícoron lata az o zent fiat ... mezítelen a kereztfara *felfezítteni*; DöbrK. 2r: Es azonkeppen a kereztfanac akaztofaiaira *fel fezytven*; CornK. 264: paranchola evtet quincianus kenzofara *fel fezeyteny*

1590: veotte(m) ... Az Taligara egi veg Sinort kiwel az Semelt *le keoteoztek* [Kv; Szám. 4/XIII Gr. Wass malomreg.]; 1592: Mihali az fiat *le keoteozte volna* es vgi verte volna [Kv; Tjk V/1. 209]; 1595: Sinorra attam üles *le kötñj* és Istranghra d/2 [Kv; Szám. 6/XVIIa. 141 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1636: az böltsőben valo *le kötőztetését* neheztelvén [ÖGrAj 7]; 1723: Hodákon be ragadá a' szánynyāba s *le kötőzé* [Hodák MT; VGy. Prekup Ojnicza (40) jb vall.]; 1736: *kösse le* az hintóban az stuczokot: mikor az fejedelem az stuczokhoz kapott volna, kezében nem veheté, mert már *le voltak kötve* [MetTr 372]; 1799: a' tsatlo páztát *le nem kötette volt*, kérdőre vette [Berz. 4. N. 31/27]

1751: Lajtorja végét *le szoritto* vas kapsok [Gyéressztkirály TA; SzentkZs Conscr. 6b]; 1761: Az ... Beres szekérnek ... négy löttsei, jo vas karikakkal *le szorított* vas kavakkal [Mezőcsán TA; Ks 15. LXXIX. 3]

1781: Egy *le tsiptető* vas Srof [Told. 9a]

1592: Chynaltatom Eött kawatt, Melyel Az vyzbe Jaro gerendakott *Le kapchylvoltak* [Kv; Szám. 5/XIV. 261 Eppel Péter sp kezével]; 1595: 3 Vassat adot melyel az Tamaszt *le kapczoltak* es *le köttek szegeszek* [Kv; Szám. 6/XVIIa. 152 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]

1500–1599: Az czérnát az nyakáról leoldjad, az kivel *felvarrottud* (Radv: Szak. 110); 1671: az Foldozo Vargakis ... szakadozot sarukra aprolek bereeket *fel varvan* [Kv; KvLt Céhir. 1. 17]; 1717–1758: vállokra posztóból keresztet kellett *felvarratni* (Mik: TörL. 227); 1793: Fejeritetlen vastag csepű vászon türedekekben, melyek közül mindeniknek vegen a sing szám *fel vagyon varva* [TL Conscr.]; 1798: Hét melyre valora ... Juh Bör No 13. Ezek irházására *fel varratott* az dölöt^a bőrből No. 4 [H; Ks 108 Vegyes ir. 53. – ^aTollvétség dögölt h.]

1736: külyel is az ajtaja tájékán imitt-amott azon is feles papiros czimer volt *felraggatva* [MetTr. 404–5]; 1752: A Commendans Ur discretioja ab antiquo

meg volt, bár az mely Biro *fel ragasztotta* annak Difficultalták volna idején, [Kv; Szám. 69/XXVII. 5]; 1797: egy egy Abrontsot tiltul *fel ragaszt* [Bányica K; IB. Gombos István lev.]

Hasonló cselekedettel állunk szemben akkor, ha a M kenhető massa, vagyis festék, tapasztásra használt anyag, olaj, amelyre az előbb is említett általános cselekvést jelölő *felcsinál* ige mellett a példaanyagban a *feltapaszt*, *felken* cselekvések utalnak.

1788: Gusajra *fel tsinált* Pátz [Mv; TSb 47]

1592: az Istallot megh tapasztattam ... 4 Ember vizet es poliawat hordot rea, és azon nap *felis tapasztottak* benne [Kv; Szám. 5/XIV. 158–9 Eppel Péter sp kezével]; 1680: (A ház) Fáb(a) foglalt ket öveges ablaka, egyike ket nyilassu, massik *fel tapasztva* [A.porumbák F; ÁLt Inv. 24]

1759: Hajkul ... olaja(t) tsináltatott ... mind *fel kente* a' maga ökreire [Maroslúdas TA; TKI]; 1763: A Falubanis olyan gajvásak az Marhák ... az Fédervájszat is mind *fel kenettem* az inyekre vaj az faghusára [Kóród KK; Ks CU. 18 Szarka József tt lev.]

Amint láthattuk, ugyanarra a típusú cselekedetre újra két különböző irányt jelző igeikötőt használunk, mégsem kezeljük ezeket tiszta szinonimákként, hiszen pl. a *felszegez* – *leszegez*, *felköt* – *leköt* 'leszorít', *felfog* – *lefog* 'leköt' párok közül a magyarul beszélők mindig tudják, melyiket mikor használják:

A kerítés léceit *felszegezik* a gerendákra. A képet *felszegeztük* a falra.

*Felköt*i a szőlővesszőt

Csavarral *fogta fel* a zárat.

A padlót a legjobb mesterekkel *szegeztette le*.

Jól *leköt*i a bőröndöt.

A beteget *lekötötték* a műtőasztalra.

Kapcsokkal *fogták le* a tengelyt.

A *fel* igeikötős igeik használata a M-nak általában egy vertikális felületre jutását jelzi. Éppen ezért nem mondhatjuk, hogy a **képet leszegeztük a falra*, **a szőlővesszőt lekötöttük a karóra* vagy a **zárat lefogluk az ajtóra*. Ám a felület vertikálitása nem minden esetben teltétele a *fel* igeikötő használatának:

A beteget *felkötötték* a műtőasztalra

Ez a példamondat olyan szituációban hangozhat el, amikor a beteg előbb a műtőasztalhoz képest lentebbi helyen feküdt vagy ült. A *fel* igeikötőnek a használata így egy, a kezdeti helyhez viszonyítva magasabb pontra jutást jelez.

Az ebbe a csoportba sorolható *le* igeikötős igeik esetében nem csak arról van szó, hogy valamely dolgot/személyt egy vízszintes, lentebbi felületre juttatunk. Ha a *leköt*, *leszegez* és *lefog* igeik ÉrtSz.-beli értelmezését hívjuk segítségül, láthatjuk, hogy csupán a *leszegez* és a *leköt* jelentése tartalmaz részben olyan kifejezéseket, amelyek a FELETT–ALATT viszonyra utalnak: *leszegez* '(rends. fedőlapot, fedelet) az alatta levő tárgyhoz szegez', '(ládát, láda formájú tárgyat) úgy zár le, hogy a fedelét leszegezi; *leköt* 'kötéssel leszorít, rögzít(ve tart)', 'kívülről v. felülről megköt, átköt, ált. kötéssel megerősít'; *lefog* 'leszorítva odaerősít, megrögzít, ill. leköt'. Ám minden értelmezés tartalmaz egy olyan közös kifejezést, amely az ebbe a csoportba sorolt *le* igeikötős igeik

sajátja, így a *le* használatának egyik feltétele: a rögzítettségéből (vö. *leszorít*, *lecsíptet*) és a lezártaságból (vö. *leragaszt*, *levarr*) adódó mozdulatlanlanság.

2.2.a.2.1. Történeti áttekintés

Az előző csoporthoz hasonlóan itt sem számolhatunk *alá* igekötős igékkel. A *fel* és a *le* igekötősek azonban már a XV–XVI. században jelen vannak. Amint a példák is mutatják, kezdetben nemcsak a rögzítettséget létrehozó cselekvések megnevezését közvetetten kifejező igékhez – pl. *szegez*, *varr*, *kötöz* – kapcsolódtak az igekötők, hanem a 'vmire felkerül vmi' általánosabb jelentést hordozó igéknek is kialakult a 'rögzítetté tesz/válik' jelentése.

A rendszer kétféleképpen bővült. Egyrészt az alapige a cselekvésre használt dolog nevéből alakul:

Felcsavarozta/felsrófolta a lemezt az ajtóra.

Lebilincselték a gálya evezőpadjára.

Kénytelen volt *leszijazni* a bőrröndöt.

A kikötőtől nem messze *horgonyozta/macskázta le* a hajót.

Le kellett *láncolnia* a szekér kerekét.

Másrészt az alapige a rögzítettséget, a valahova erősítést fejezi ki:

A szőnyeg szélét szegekkel *erősítette le* a padlóra.

Felerősítette a patkót a lóra.

Le kellett *rögzítenie* a székeket.

A ma is szókincsünk részét képező *felken* és *feltapaszt* igékhez a XVIII. század után olyan kifejezések társultak, mint: *felhordja a festéket a vászonra*, *felmázolja a nevét minden sziklára*, *feldörzsöl(i a kenőcsöt)*.

2.2.a.3. A *S* ellátottá válik

A *M* rákerül a *S*-ra csoport külön alcsoportjaként, kiterjesztéseként kell tárgyalnom azokat a cselekedeteket, amelyek során nemcsak a *M*-nak a *S*-ra való rákerülését észlelhetjük, hanem azt is, hogy valamely dolognak a vízszintes vagy függőleges *S*-ra való felkerülése eredményeképpen a *S*-t valamilyen szükséges, netán nélkülözhetetlen keliéssel látja el az *A*, gondoskodik szükségleteiről. Az ide sorolt példaanyag azért is kívánczik külön csoportba, mert a *RAJTA* viszonyt jelző todalékokat felváltja az ellátottságot jelző *-val*, *-vel* ragpár és a *feltesz vmire vmit* szerkezet határozója tárgyi viszonyba kerül az állítmánnyal.

Feltette a nyerget a lóra. → Nyereggel látta el a lovat. → *Felnyergelte* a lovat.

felIGE + vmi₁-t + vmi₂-ra/-re → vmi₁-val/-vel + IGE + vmi₂-t → felvmi₁-l/-z + vmi₂-t

Ennek ellenére maga a viszony alapvetően nem változik, hiszen az ellátottság azáltal jön létre, hogy a *M* valamilyen módon a *S*-ra kerül.

1602: Felette nagy aiandekockal az istentől *fel voltanac keszitetuen* (EszT: IgAny. 320); 1626: egi lo vasas Erniös gykines szekeret *készichien fel* hat io eros lovakkal [HSzj *ernyös-szekér* al.]; 1643/1673: Sippal, táskával, ostorral *fel-*

készült juhász (Com: Jan. 77); 1758: vagyon ... a Tökét előbb vivő kereken való hasonló uj fogas vasakkal és más minden eszközökkel *fel készült* jo Fűrész Malom [HSzj fogasvas al.]; 1792: kétt ágyba négy derekally, kétt, kétt, vánkös. tisztességes festéssel, és lepedőkkel *fel készítve* [Recsenyéd U; Pf]; 1799: Ket fatyol keszkenők före *fel csináva*, ... olosz virágokkal és fekete bársonnyal sloggal *fel készítve* [Kelementelke MT; LLt]

Az általánosabb jelentésű *felkészül*, *felkészít* mellett olyan *fel* igekötös igéket is használunk, amelynek alapigéje megnevezi azt a tárgyat, dolgot, kelléket, amellyei a M ellátja a S-t: *felpatkol*, *felpáncéloz*, *felfegyverez*, *felporoz*, *felruhá*.

1587: Santha kowachy Esmeg *Patkolt fel* Esmeg (így!) 5 wy Patkokat [Kv; Szám. 3/XXXIII. 22]

1626: Lata Eleazar egyet a vadak közzöl *fel-pánczélyozva* a király pánczélyával (Káldi: Makal. VI. 43)

Székk. 28v–29r: az teh zolgayd vtan *fél fegwerkedwén* fwthnak vala; 1551–1565: *Felfegyuerköszteté* az ő hazanal neuekődet szolgálai közül haromszáz tizenynyoltzat: numeravit expeditos vernaculos suos trecentos decem et octo (Helt: Bibl. I. F2); 1598: *fel fegyuerkezúe(n)*, menth Vduaro(m)ra Benedekfly Christoph [UszT 13/103]; 1659/XVII. sz. m. f.: Az hát az oka, nem mi, ezeknek az veszedelmes állapotoknak, azki keresztén szomszédink ellen való *felfegyverkezésével* az hatalmas török nemzetet provocálta [EOE XII. 217]; 1765: (Murvai János) ki köszörült kardal *fel fegyverkezvén* ... ment az Actionált fogadoban [Torda; TJK V. 259]; 1780: az egész Joszágot *fel fegyverkeziette* [Buza SzD; LLt Csáky-per 113. L. 20]

1690: el kerte az pistalljat oda advan, hogj nehezellje megh mondotta, hogj töltve vagjon, *fel is vagjon porosza* [HSzjP]; 1718: egj néhányszor belénk csappantotta, *fel porozván* is egj néhány rendben puskáját [Dezmér K; JHbK LI. 10]; 1736: Már az kitől mint tölt ki, vagy egy pár stuczot, vagy egy pár tersényi puskát, vagy egy pár pulyhákot hordozott töltve *felporozva* [MetTr 373]

1748: az Ágjat *fel ruházta* 9. párnákkal, 3. derékallyal, 2. paplannal [Torda; Borb.]

Az épületek, építmények ellátottságát jelzik a *felgárdáz*, *felcserepez*, *felzsindelyez*, *felgerendáz*, *felszarvaz*, *felszarufáz* és a *felhőjáz* igék.

1694: azon félyul is faragot Tölgy faval az Kutnak szaja, kerekdeden *fel van gardoza* [Kövár vid.; JHb Inv.]; 1746: egy *fel gargyázott* kőből ki rakott kerek Kut [Borsa K; Told. 49]

1755: a kapu felett való Házakot *fel szarvazták cserepezték* [Kiskend KK; Ks 71. 52 szám.]

1725: le rontva(n) a fa kémént *Sendelyeztetett fel* nro 3000^a [Kv; Szám. 54. IV. 28. – ^aTi. zsindely]

1694: Va(gyo)n egy vastag fakkal *felgerendázott* mély kút [Kövár vid.; JHb Inv.]

1594: *fel szarvaszszak* vala asz haszath [Dés; DLt 246]; 1646: bornat hozank ide, *fel sem szarvazhatok* [HSzj borona és szarvaz al.]; 1650: Vadasz Mihalj az

Swto hazat fel fogada hogy *fel szarvasza* megh fedj [Csekefva U; UszT 8/64. 61a]; 1699: egi kis szín három agasokokra (!) és a palankra *fel szarvazva* [Vécke U; LLt Inv. 137]; 1718: Dolhan ez Pincze Felib(e) két házat Csináltattam, meg *fel nem szarvazták* [Szurdok Mm; TKI Zólyomi János Teleki Pálhoz]; 1755: az kapu felett való Házakat *fel szarvazták cserepezték* [Kiskend KK; Ks 71. 52 szám.]; 1769: egy jó Uj házat pitvarostol Kamorástol *fel álitanak fel szarvazzák* [Szépkényerüsztmárton SzD; Ks 39. XXIII. 16]

1776: az Ház előtt egy Borona Fábol ki rakot még *fel nem szarufázot* ... konyha [Szurdok SzD; JHbK XXXI/4. 2]

1590: Veöttem az Swteohazhoz 1110 Sendelt ... Hogi *fel heaztak* az Achoknak ... fizette(m) fl. – d. 60 [Kv; Szám. 4/XIX. 17]

Hasonló módon jelölte régi nyelvünk a valamely földterület kijelölésére szolgáló kerítés, határkö felállítását: *felkertet, felkaróz, felmétáz*.

1592 k.: ha Jo kertbe ne(m) tartja az J. falú, tohagh en sem tartozom *fel kertelnj* [UszT]; 1598 k.: ez Alperesnek vala egy fél keöz kerti ... ne(m) leon mit tenne(m) enis *fel kertelte(m)* felet [UszT 13/51]; 1633: egczer Vy kertel *fel kerteli* az keöz kertet [Mv; MvLt 290. 119a]; 1706: Vagyon ... egy vetemenyes kert felig sövennyel *fel kertelve* [Görgény MT; Born. G. VII. 4]; 1782/1795: két Katárka, az edgyik bé fedve ujj a` másik felig *kertelve fel* tsak [Sorostély AF; Ks 80]

1768: ha azok el rontattattanak s egyik a` másikebol el foglalt ujra *métáztassék fel* és állandó örökös metakkal distingvaltassek [Cege SzD; Wass]

1650: (Az alperes) az be jaro utczankba(n) melye(n) hazunkhoz kel be járn(unk) *fel karosza* el foglalta [UszT VIII/64. 16a]

A 'borral ellát, bort ad valakinek' jelentésű *felboroz*, illetve az 'ajándékkal ellát, ajándékoz' jelentéssel bíró *felajándékoz* ugyancsak a valamivel ellátottságot jelzi, akárcsak a *felpéldáz* 'azonosító jellel ellát' *felfüstöl*, vagy a *felálorcáz, felkontyol, felkoszorúz, feltaréz, feltetéz, felpántlikáz*:

1777: majd oda ölték a Szegény Cziganyakat, mint hogy jól *fel borozták* az Jobbágyakat [Hoszzúaszó KK; BLt 9]

1628: Pénze nincsen hogy adgyon, bora sincs, mellyel *fel ajándékozzon*: neque nummos habet quos det, neque vinum quod largiatur (Prág: Serk. 689)

1655: Tudom aztis Ozdi Thamás adot hozzam por aranyat, az mellyet én finum arannyá csináltam, hozzám adá Ozdi Thamás hogy *fel példázam* ... láttam mikor *fel példásza* [Kv; CartTr II Petrus Szavaj ötvös vall.]

1732: az husatt *felfüstöltem* mind [Noszoly SzD; Ap. 4 Hathazi Kristóf Apor Péternéhez]; 1767: *Fölfüstölt*: infumatus (PPBI)

1635: *Fel álorcázván* magokat (Mad: Evang. 211)

1760: Másnap osztán a nyoszolyóasszony felmenvén a hálózásba, a menyasszonyt *felkontyolta* [RettE 100]

1745: Sárvári Bota Mária Captiva Meretrix ... elsőbben a Plengeren ... meg veszszöztessék, azon tul *fel koszoruztatván* in Exemplum aliarum [Kv, TJK XVI/5. 4–5]

1615: Az gyermekek is kákából csinált coronauaal föl tarézzák vtet (Zvon: PázmP. 285)

1615: Magát possat virágokkal vgyan föltetészte (Zvon: PázmP. 260)

1788: Férfiának valo egy patyolat háló süveg fel pántlikázva [Mv; TSb 47]

A *fel*pofoz igével jelzett cselekvés is ebbe a csoportba sorolható, hiszen ugyanúgy ellátottságot mutat, mint a fentebb idézett szerkezetek.

1764: bizony *fel* pofozza mert eo bé nem árulta [Bögöz U; IB]; 1786: az Fogadost ... *fel* Pofozta volt már Tott István az Házban [Hidvég MT: GyL]; 1798: Müller a Delucio Legényít ... ok nélkül *fel* pofozta [Déva; Ks 115 Vegyes ir.]

A rendszer kiterjesztését jelzik azok a *fel* igekötős igék, amelyek nemcsak a valamivel ellátottságra utalnak, hanem jelentéskörükbe tartozik a díszítettség is: *felékesít*, *felcifráz*, *felcicserez*, *feltarkáz*, *felcsinosít*, *felcafrangoz*, *felkend*.

1589: Fiuekkel föl ekesíti (Mon: Kép. 2); 1597: az hazatis Cantor Pal ekesite mindenkeppe(n) *fel* [Kv; TJK VI/1. 9]; 1723 u./1770 k.: az Istennek szent Háza Isten Dítsőségére tartozó Eszközökkel jobbal *fel-ékesítettessék* [Vajdakamarás K; SzConscr.]; 1753/1781: a kastélyban Josika Imre ur is mint Tutor bőven eleget lakot, akkor igen szép volt, 's ép Toronnyal *fel ékesítve* [Renget H; JHb LXXI/3. 207]; 1761: feles Uri portekákat viselt, nevezetesen egy drága kövekkel *fel ékesítetett* njak szorított [Mezőbánd MT; MbK IX. 28]

1566: Midőn szépen *fel-ciffrálta magát*, a páuác közzübe mène (Helt: Mes. 92); 1736: az menyasszony lakadalma napján ... az haját az fonadékból kifonták ... pántlikával közben *felczifrázván* [MetTr 387]; 1767: Képekkel *fel-tzifrázta* a házát: domum investivit pictura (PPB); 1780: Cserei Uram ... a Feleségit *fel tzifrázta* [Bethlen SzD; BK. Julianna Ersekújvári conj. Stephani Butzi (24) vall.]

1760: A hid széleit és végeit faragott képekkel, ékes tornyotskákkal *fel-fitsérezték* [így], *fel ékesítették* (Moln: JÉpül. 221)

1628: Az oltárokat föl nem tarkázzuc (Sam: Harm. Előb. 6)

1613: Meg-kivánnya az vr, hogy asztalát *fel-csinyosítsák* (Pázm: Kal. 735);

1713: Egy esztendő telik bele, míg magokat *fel-tsimogattyák* (Kisv: Adag. 132)

1666: Pántlikákkal *tzaffragozá-fel* (Pós: Válasz. 45)

1613: ezer esztendőül fogva soha olyan mosdott s *fel kendett* nem vólt (Pázm: Kal. 294)

2.2.a.3.1. Történeti áttekintés

A régi nyelvi adatok tanúsága szerint az ellátottság csak a *fel* igekötő jelentéskörébe tartozik, hiszen a vizsgált anyagból sem *alá*, sem *le* igekötős ige nem sorolható ebbe a csoportba. Az alapigék legnagyobb részéhez a XVI. század után kapcsolódik az igekötő, korábbi adattal csak elvéve találkozunk. Ekkor azonban a csoport robbanásszerű gazdagodást mutat, hiszen azoknak a dolgoknak a többsége, amit valamire rátehetünk, alapját képezheti annak az igének, amellyel a cselekvést megnevezzük. Több olyan kifejezés is ide sorolható, amely akár egyszeri, sajátos

használatra enged következtetni. Gondolok itt az építkezés különböző fázisait mutató *felcserepez*, *felzsindelyez*, *felszarufáz*, *felhéljaz*, valamint a *felkaróz* 'karóval bekertel', *felmetáz* 'métával kijelöl' igékre. Hasonlóan egyéni, alkalmi használatot feltételezhetünk a *felboroz* 'bort ad, borral ellát' és a *felajándékoz* 'ajándékot ad', illetve a *felálorcáz* 'álarcot tesz' esetében. Külön említést érdemel a *felruház*, amelynek a 'ruhával ellát' jelentése – az elérhető adatok fényében – csak a XIX. században alakult ki, pedig a ruha 'öltözködési darab, ruhanemű' jelentése már a legkorábbi századokból adatolható.

Az adatokból előkerült alapigék egy része ma már nem használatos, azonban nagy számmal jelentek meg a XVIII. századot követően olyan *fel* igekötős igék, amelyek a 'vmivel ellát' jelentést hordozzák: *felhúroz*, *fellobogóz*, *felászlóz*, *felsámfáz*, *felgyűrűz*. Hasonló módon tágult a díszítettség körébe sorolható igék csoportja: *feldíszít*, *felcicomáz*, *felpiperéz*, *felsallangoz*, *felvirágoz*, *felgallyaz* 'gallyakkal feldíszít'.

A rendszer azonban olyan kifejezésekkel is bővült, amelyek alapigéje a cselekvést magát nem a vmire rákerülő dolog nevéből képzett igével fejezik ki:

Fellocsolja az udvart.

Felöntözi a járdát.

A sétány útjait *felhintette* homokkal.

Munka közben *felsebezte* a kezét.

A csoport érdekessége azonban az, hogy míg a régi nyelvi adalékok csak *fel* igekötős igékkel szolgálnak, a XX. századra olyan *le* igekötős igék megjelenésével is számolhatunk, amelyek szintén az ellátottságot fejezik ki:

Szépen *leette*d a ruháját!

Jól *lecukrozta* a lekvárt.

Töltőtollával *lefröcskölte* a ruháját.

A forró olajjal *leforrázta* a karját.

Vigyázz, *le ne köpd* a cipőmet!

Borral *lelocsolta* a nadrágját.

Lemocskolja a kötényt mosogató lével.

Mindig *leöntözi* a ruháját.

Lepacázta a dolgozatát.

Valami veréb *lepiszkította* a kalapodat.

A *le* igekötőnek ezt a használatát nem csak az motiválja, hogy a cselekvések során valami fentről kerül rá a S-ra (l. *fellocsol*, *lelocsol*), hanem inkább a FENN–LENN tengelyhez kapcsolódó POZITÍV–NEGATÍV értékjelentés, amelyről a későbbiekben részletesebben szólok majd.

2.2.b. A M felkerül/lekerül a S-ról

A RAJTA viszony megszűntét jelző cselekvések esetében a kezdőpont és a végpont közül a kezdőpont kerül előtérbe, amihez képest a M eredetileg lennebb vagy fennebb található. A kezdőpont jellege szerint szintén lehet vízszintes, függőleges vagy az észlelés szempontjából semleges irányú felület. Az ide sorolható

kifejezések a cselekvés kiindulópontját jelzik, vagyis azt, hogy honnan kerül el a M, míg a cselekvés végpontja háttérbe szorul. Az anyag osztályozása során tekintetbe vettem a M-nak a S-hoz való viszonyát, azaz azt, hogy a M közvetlenül hozzátartozik-e a S-hoz vagy sem.

2.2.b.1. A M nem tartozik hozzá a S-hoz

a) A *le* igekötő alapjelentésében azt jelzi, hogy a M eredetileg magasabb helyen van, és a mozgás következtében ehhez a helyhez képest kerül alacsonyabb helyzetbe. A M és a S egymáshoz való viszonyát tekintetbe véve elmondhatjuk, hogy a M nem tartozik közvetlenül a kiindulópontot jelző S-hoz.

A M külső segítség nélkül végzi a cselekvést: *lebocsátkozik, leszökik – alászökik, leugrik – aláugrik, ledobban; leszáll – alászáll, alárepül; leesik – aláesik, lehull, alászakad vki/vmi vmiről/vhonnan.*

1551: Es *le bochatkozec* a teuéről (Helt: Bibl. I, L2)

ÉrdyK. 510: *Le zökölleek* lowa hatarol; 1570: *leh zeokellet* az Lorol [Kv; Tjk III/2. 185]; XVII. sz.: Garai Miklós lováról *leszekellék* (RMK III. 327); 1751: edgj némellyik közzüllök lováról *leszökdétselvén* [Torda; CsS]; 1792: az fárol *le szökött* [Nyárádsztlászló MT; Sár.]; 1796: Ros Mária ... Szenárol egy felé ... Mytyéj Nutz ... más felé *le szöktenek* [Déva; Ks 101] – ÉrsK. 5: Mykora egy magas toromba fel menne ees onnath *ala zökelleneek*; 1566: Mihellyt a ketskec meg látac a farkast, *alá szeckelénec* a kementzeröl (Helt: Mest. 303); 1575: Fogd a kundt és *szeckellyel alla* a lóról (Helt: Krón. 39)

1585: *le vgrandozanak* a' zekerekreol [Kv; Tjk IV/1. 486]; 1590: amaz *le vgrek* a' lorol [Kv; Tjk V/1. 16 Deak Mathe vall.]; 1632: *le ugrek* az kertreöl [Mv; MvLt 290. 77b]; 1682–1683: *Leugordának* a kocsirol (Illy: SzÉl. IV. 64); 1704: Maga pedig az asszony *leugordván* (a szekérről) [WIN I, 92]; 1710: a kőfalról *leugrándoznak* [CsH 449]; 1780: egy szakasz szénán állok vala, és a tetejéről *le ugordván* a lármára [Karácsonfva MT; Told. 4] – 1584: Ha *ala ugordanec* az egyház teteieröl (Born: Préd. 23)

1632: edgj *le dobbana* az kertről [Mv; MvLt 290. 77a]

NádK. 239v: az oltarrol *le zalla* [egy tetemereklye]; SzékK. 166v: az keresztffarol *le zaallana* ... ha *le zallana* az kereztffarol; 1589: *lezalloth* lowarol [Dés; DLt 226]; 1604: *le zalla* az hidnal az loról [UszT 20/266 Helena relicta quondam Jacobi Hamarh In Vdvarhely vall.]; 1606: be mene az keortuely fa ala ... *Zallj le rulla*, Ezenbe *le zalla* [UszT 20/195 Joannes Dersi de Gagi pp vall.] – PeerK. 54r: fakrol lewelees *nem zal ala*; DöbrK. 226v: *ala zalvan* az kereztrol; 1568: nagy karogással *zallottak ala* a kő falrol Andras Kato, seres Anna és Bornemiza Margit [Kv; Tjk 228]; 1593: ot forgodik Janos deakne, hol fel hagot az zekerre hol *ala zallott* [Kv; Tjk V/1. 430]

PeerK. 41r: egh hallo *zalla* fejek felet az palmafanakh agara ees onnat lassan lassan *ala repolwen*

DomK. 153r: az pap huganak ev fya az tornachrol *le eseek*; 1572: az eo fogassarol ket tanyeris *Esset leh* [Kv; Tjk III/3. 33]; 1597: egi hitwa(n) tehenet arol, aki az hidrol *le esett volt* [Kv; Tjk VI/1. 6]; 1631: *le esek* az lorol [Mv; MvLt 290. 52]; 1681: Ezen Arnyek szék hejazattja ugi el sorvat ... ha ki onna(n) *le talal esni*, nehezen néz vissza honnan *esett le* [Vh; VhU 546]; 1708: Magas helyről *leesni*: cadere ab alto (PPI); 1750: a⁷ Kantzárol *le esett* [F.szászújfalú BN; BK. Szász János (62) zs vall.] – BodK. 8v: es meőrozagba fel ne eresse, honnan o *esett ala*; 1597: (a tehén) *ala eset volt* az ganerol s megh zakat volt [Kv; Tjk VI/1. 7]; 1589: Adtam egy achynak temetessere Mely az kó falrol *esett ala* [Kv; Szám. 4/X. 33a]

JordK. 402: Eeznek az morsalekbol, kyk *lewe hwlnak hw vroknak* aztalarol; 1724: Sajt ... az állásról szinte *le hull* [Koronka MT; Told. 29/12]; 1767: Asztalról *le-hulló* morsalékok, esőlékek, falatok: *analecta* (PPBI)

GauryK. 21: Judas magat fel acazta, acaztofarol *alazacada*

A M mozgását egy kívülálló (egy A) idézi elő: *levesz – alávesz, aláad, leszállit: lehány, levet – alávet, letaszít, lever, leüt; lekap, leragad, lerándít, leráz, levon; leejt vkit/vmit vmiről.*

NagyszK. 150: a keresztfarol az o zent testeeth *le venneyek*; 1570: En Magam *vetette(m) le* az pecheteth rola [BesztLt 47]; 1592: hozzak vala aszwfaiokat ... *le veweok* szanokrul [UszT]; 1620: Az törvény fáról az embert *le vették* (MNYil: Zsolt. 87); 1638: en *le veök* egi kis ontalat az fogasrol [Mv; MvLt 291. 165a]; 1681: az lováról valami üres berbenczet *vöttek le* [Sziget Mm; KaLt Pribek Ferencz (28) ns vall.]; 1769: a rudrol *le akarván venni* egy köpenyeget azzal edjűtt le esék [Kvh; HSzjP]; 1771: meg akarta fogni az ökröt s talán harangot akart *levenni* rola [Vadad MT; VK IV] – DöbrK. 161r: farol vtet *ala veven*: töttek vtet koporsoba

WeszprK. 56r: kezdek vronknak zent testet *ala adni* a keresztfarol

1592: ket legint *zallitottak wala le* az lorol [Kv; Tjk VI/1. 29–30]; 1636: az holdos lovas *le szálita* louaról az Azzonyt [Mv; MvLt 291. 71b]; 1747: az sido gyermekek *le szálittatak* az kanczáról [Szentbenedek SzD; Ks 27. XVIIIb]

1703: a piaci templomról is sok cserepet *lehányt*^a [Kv; KvE 281 SzF. – ^aA szél]

KrisztL. 11r: *le vetetny* paranchola a kerekrol oteth; 1585: *le vethe* az valláról A kender Magot [Kv; Tjk IV/1. 471]; 1600: ream ieött Zanomra ... famat *le akarta rola wetni* [UszT 15/75]; 1652: diszno pajta ... ā falarol ā szél a szalmát *le vetette* [Görgény MT; Törzs.]; 1703: az templomról a templom tetejin lévő vaskakast is kitekervén a tövéből, *levetette* [Kv; KvE 281 SzF]; 1795: a Sántz hidgyánál a Szekérről *le vetette* mint egy kis pumit [MvLev. Szeredai lev. 9] – DebrK. 5: hofi az Ifyat níakkal *vetneie* onnet *ala*; 1568: a Zena(n) kapta volt egzer, es az zenarol *ala akarya* volt *vetny* [Kv; Tjk 200]; 1551–1565: A küsebbic szent Jacobot a templum teteieről *ala vetettec* (Helt: Bibl. I. b3)

1590: Az kő szikláról *le taszigálác* őket (Kár: Bibl. I. 395); 1603: az arut *le tazítottak vala* a femreol [Kv; Tjk VI/1. 675]; 1630: Janos mester *letaszíta* az zekről [Mv; MvLt 290. 205a]

DebrK. 153: *le vere* az wr Isten ötet loua hatarol; 1570: zekercewel *verette leh* az Lakatot az aytoral [Kv; Tjk III/2. 113]; 1597: Az Estallorol es az hatulso hazrol az Achyok *le vertek* az Zindelt [Kv; Szám. 7/V. 9]; 1609: Az kamerakrol Az ohh syndelt *le verteok* [Kv; Szám 12b/IV. 115]; 1695/1751: Filéménis néki vált egyenesen és lováról *leveri* Ulyssest (Hall: HHist. III. 106); 1772: szekeréről a nagy karikákat a kerekekről *le verte* és el adogatta [Dés; DLt 321. 60b Csizmas Gabor (50) vall.]

1592: ladamrol lakatomot *le wtte* [Szu; UszT]; 1762: egj Bokályt az asztalrol *le ütettenek* [Hagymásbodon MT; Told. 48]

1654: az szegről egj kardot *le kapa* [Ksz; BLt 7 Mihaly Andrasne Katha Asz(ony) (32) pp vall.]

1566: *le raggadác* Lupescót a keuér lónac orráról (Helt: Mes. 347); 1600: az palchat *le ragatta* Janos az aito felúll [UszT 15/67 Benedek Palne Cathalin Kapolnas olahfalui, Zabad Zekelj felesége vall.]

1540–1560: Zsidót az oltárról *lerándítá* (RMK V, 32)

JordK. 756. 382: Azok *le razwan* az port hű labokrol, hű reayok yeweenek; 1638: a keodment *le raza* az karjarol [Mv; MvLt 291]; XVII. sz.: Az kégyót kezéről tüzre hogy *lerázá* (RMK IV, 205)

1500–1599: Az disznó sódorát *vond le* az nyársról (Radv: Szak. 60); 1582: *le vonak* az zekerreól a' lakatosnet [Kv; Tjk IV/1. 6]; 1596: az zaart *le vonattam* az maior kapuiarol [Kv; Szám. 6/XXIX. 81 Bachi Tamas sp kezével]; 1609: Az kamerakrol Az hawat *le vonassam* f – d 5 [Kv; Szám. 12b/IV. 106]; 1633: egj Petre neuő Görögött *vont volna le* az Zabo lacab zolgalojaroll [Mv; MvLt 290. 126a]; 1668: az zárokat is *levonatta* az ajtókról [TML IV, 339 Nalácz István Teleki Mihályhoz]; 1747: az vasat lábáról *le vontá*, és el szőköt [Küküllővár KK; Ks 112 Vegyes ir.]; 1796: ugy akartak hogy a Kotsist *le vonyák* a Lorol [Gyula K; RLt Oltyán Juvon (46) szolga ember vall.]

1570: kichin gyermek koraba ... az Dayka *eytette volt leh* az Aztalrol [Kv; Tjk III/2. 180]

A *lekerül vmi vmiről* szerkezetet felmutató *lefordul* 'egy fordulattal leugrik, leszáll, lejön vmiről', *lefordít* 'vmi alacsonyabban levő helyre fordít' is ebbe a csoportba sorolható, annak ellenére, hogy a *fordít*, *fordul* ige *fel*, valamint az *alá* igekötős párját a 2.1.d. alatt tárgyaltam. Ugyanis az oda besorolt *felfordul* és az *aláfordul*, ritkábban a *lefordul* igékkel jelzett cselekvések során a M olyan kétpólusú dolog, amelynek az egyik vége stabil, míg a másik mozgatható, így a mozgás során a dolognak csak a mozgatható vége változtat helyet, míg a S vége mozdulatlan marad. Itt azonban olyan cselekvésekkel állunk szemben, amely során a M teljes egészében lekerül a S-ről, a *fordul* és a *fordít* alapige csak a mozgás milyenségét mutatja.

NémGl. 116: *Lefordula*: devertens; 1574: Zeoch demeter vgy *fordwl* leh egy veres kacholarwl [Kv; TJK III/3. 310]; 1603: Mind *le fordult* az Fwle az vallara [Kv; TJK VI/1. 666]; 1644: *leis fordula vala* az lorol Gergely [Mv; MvLt 291. 415b]; 1690: az Kálmán lórúl *fordult le* [IIAMN 326]; 1691: egy új al(ta)l vető egész Kenyerrel egy szukmanyol edgyüt a' szekere mrül *le fordult* [Dés; Jk]; 1710: mind lajtorjástól *lefordulának* a köfal mellé [CsH 356–7]

PozsK. 22: Ees thekintwen lathak *leforditottat* az keweth; ÉrdyK. 186: *Le fordoytaa* palastyaat; VirgK: 44r–v: *le fordya* az w palastyat; 1619: Az kész selymet ... azmint *leforgatták* az öszvérek hátáról [BTN² 279]; 1630 k.: Aztalos Janos igen reszegh vala s *le fordita* Szabo Ferenczne Aszonio(m) az ladarol [Mv; MvLt 290. 44a]

Ugyancsak *lekerül vmiről vmi* szerkezetet mutat a *lefon*, valamint a *leszűr, levesz* '(folyadékot) letölt', *levon* 'uaz' és a *lefőz* is.

1708: *Lefonni* a gu'zalyról: plenas exonerare colos (PPI); 1713: a jövő ugymint 1714. Esztendőben ... Husalyo (!) kedre ... azon 20. husz forintokat *le fonni* [Guraszáda H; BK ad nr. 1125]

XVI. sz.: Az mely levében az édes káposztát megfőzöd, azt *sűrjed le* róla (Radv: Szak. 50); 1569 k.: tölch vizet kwziben es had keet orayg forrany, es *zwrđ le* az vizet [Nsz; MKsz 1896. 357]

1705: Ma kezdettem egy huszonhat vedres csanádi óbort ecetre, kinek egy veder híja, és ugyan most két vederrel *vétettem le* róla [WIN I, 541]; 1755: Seprejéről *le vett* Gyógyi Majorság Uln. 280 ... Másb(an) ugyan *le vett* Sajtolás Bor [Bábolna H; BK sub nro 1020 Naláczí conscr.]; 1792: a jövő héten a Borokot *le akarom venni* a Seprejekről, Folton pedig a héten *leis vették* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

1662: Hóld fogytára *le-vonhatni* a borokat avagy egykik hordóból a másokban tölthetni (Lipp: Cal. 6)

1705: meg kell főzni, úgy, hogy két ujnyira *lefőjön* [WIN I, 528]

A *felkerül vmiről vmi* szerkezet ritkán jelenik meg a magyar beszélők szövegeiben. Csak azokban az esetekben használjuk, amikor hangsúlyozni akarjuk, hogy a S lent van, lennebb van, mint a M helyzete a cselekvés befejeztekor. Ide elsősorban azok a szerkezetek sorolhatók, amelyekről már szóltam a 2.1.a.1. alfejezetben: *feláll a székről, felvesz a földről* stb. Ezt a sort egészíti ki a *vmi felfordít vmiről* kifejezés, amely az előzőkben példákkal alátámasztott *vkit/vmit lefordít vmiről* ellentétes irányú párja:

1593: hofi oda iutank *fel forditak* az lepedeőt rolla [Kv; TJK V/1. 404];

1629: *felfordita* szokniáját [Mv; MvLt 290. 142]; 1753: az Mentet *fel fordittattatta* az fararol hogy ne szakadgjan [Marossztyörgy MT; Ks 48. 67. 31]

A kifejezések többségéből azonban hiányzik a RAJTA viszony megszűnését jelző toldalék, és a szerkezet csak a tárgyas viszonyt mutatja meg, mivel nem kívánjuk hangsúlyozni honnan kerül el a felfele irányuló mozgást elszenvedő M: *felhajt, feltakar, felmeztelenít vmit/vkit, felold* 'leold'.

1626: *Hajts-fel* a leplet (Káldi: Bibl. 233)

1597: im mit műtatok kteknék, egy rúhaba(n) vala *fel takarok*, hat egy holt gyermek [Kv; TJK V/1. 133]

1713: Testét szemtelenül *felmezételeníteni* (Kisv: Adag. 128)

1570: *fely otthak* es lattak, hogy az Teste az ltes ellen meg zagadot (!) volt [Kv; TJK III/2. 186]; 1584: kery vala a felesége(m) hogy *ne oggya fel*, De vgia(n) le hania rolla a' keotest [Kv; TJK IV/1. 258]; 1729: midőn osztán *feloldoztatta vólna* kezeit ā sparga helljein Sürün ki serkedezet ā Vér kezeiből [Sövényfva KK; TSb 51]

Az idézett példaanyagból kitetszik, hogy itt a hangsúly a láthatóságon, és az ezzel kapcsolatos megismerésen van, ahogy a csoport kiterjesztését jelző *felfed* igénk is jelzi. Így rokonságot mutat a 'M egyik vége magasabbra/alacsonyabbra kerül' csoportban bemutatott igékkel. Az észlelés szempontjából nem az a fontos, hogy megszűnik a RAJTA viszony, hanem az, hogy ezáltal valami láthatóvá, megismerhetővé válik.

BécsiK. 6: Jőy es *felfegged* ő palast'at: venis et discooperis pallium; BécsiK. 170: Parancolanac, hoğ *fel fedezettetnec* (Susanna): ut discooperietur; 1551–1565: A te szömérmed *felnefedesztessec*: ne reveletur turpitude tua (Helt: Bibl. I. Mm); 1593: *fel fede(m)* az giermeket, hogi lassam [Kv; TJK V/1. 434]; 1629: *fel fede* az Csiszar galne fia az szurit az Inasnak [Mv; MvLt 290. 164a]; 1630: agiaban fekuen *fel fedte magat* [Kv; RDL I. 20 Szabo Gyorgíne Borbarazony vall.]; 1723: A harmadikat pedig fényes öveg-tál lévén, nem vala szükséges *felfedezni* (Csúzi: Síp. 219)

b) A takarítás jelentéskörébe tartozó kifejezések szintén a *vmi lekerül vmiről* szerkezetet mutatják: *letisztít* – *feltisztít*, *letakarít*, *letöröl*, *leseper*, *lemos* – *felmos*. A nemkívánatos M ugyan ebben az esetben jobban hozzátapad a S-hoz, azonban nem tartozik hozzá, nem része a S-nak.

1757: mind le nyirt marhák Serennyit ugy a' bőrök le tisztított Szöröket meg gyűjtsék [Déva; Ks 92. I. 23]; 1758: a meg állo vizet, havat, haladék nélkült, darabantal Sütőkkel ... le tisztitasson [Déva; Ks 76. IX. 8] – 1592: Az cloaka kerül a sok rútsagot fel tisztattatuk (!) [Kv; Szám. 14/V. 25 Eppel Péter sp kezével]; 1595: Imre fel tisztittotta az kochnyat [Kv; Szám. 6/XVIIa. 135 ilj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1597: Az scholaba(n) ... kamarakat mostansag fel tisztitattunk volt [Kv; Szám. 7/III. 23]; 1667: 400 majorsagh Kalongja buzat ... czepeltétet el ... Fel tisztittatám [Bonyha KK; Utl]; 1679: ezen Kamoraban levő egyetmas(na)k nagyub része szemet inodon lévén ... ha szépen fel tisztitana [Uzdisztpéter K; Bajomi János inv. 30]; 1734: Majorság török buza Lött itten fel tisztitva [Szamosfva K; Ks 99 Veres János lev.]; 1742: A köles fel tisztitva [Szászerked K; LLt]

1758: Számtarto Ur(am) ... valamenyiszer esső vagy ho fuvatag lészen à Vizet havat *le takarítassa* [Déva; Ks 76. IX. 8]; 1791: ezt^a is hasanló keppen ... *takarította le*, s hordatta el [Mezősámsond MT; Berz. 15. XX/9. – ^aA földet];

1799 k.: Vét az Ekla minden fordulora ősz Buzát 6 ~ hat Wékát mellyet maga tartozik *le takarítani* [M.bikal K; RAK I. 2]

DebrK. 177: a Tömloczben heet zent Azzoni allatok *leh torlek* az bodog vert rola; 1570: vert *Törlet leh* az orchayarol [Kv; TJK III/2. 39]; 1675: *letöröltetnék* szomorú orczámról az tökéletlenségnek és háladatlanságnak mocska és szennye [TML VII, 27 Szepesi Pál Teleki Mihályhoz]; 1767: Megtörlöm, *le-törlöm*, tisztítom: *praetergeo* (PPBI)

1597: Megmosattam az Ablakokat és az pokhalot *le sepretettem* [Kv: Szám. 7/XII. 23 Filstich Lörinc sp kezével]; 1621: az keo labokrol falokrol pokhalot port *le sepret* [Kv; Szám. 15b/IV. 15]; 1758: ā meg álló vizet, havat, haladék nélkült, darabantal Sütőkkel ... *le tisztitasson sepertessen* [Déva; Ks 76. IX. 8]

1584: Annakvthanna teoriwnk makot es keniwk be a' giermeket es *moszuk le a'* feredeo vízbe [Kv; TJK IV/1. 276]; 1633: monda az Leannak hogi mossa megh az inget kit az Lean mosais de iol *nem moshatta le* [Mv; MvLt 290. 132b]; 1662: kiket Barcsai szívesen látott és fogadott, asztalához, ebédéhez, vacsorájához *le mosdatni* parancsolt vala [SKr 567]; XVIII. sz. eleje: dugásztot Szuvattal be kel verni ā föl Szedet bőrt, harmad nap múlva borral ā Szuzatott (!) *mosd le* [JHb 17/10 lótarási ut.] – 1573: talat fazakat *Mossok fely* [Kv; TJK III/3. 53–4]; 1720: midőn főzni te<czen>ek belőle lagy meleg vízzel kel *fel mosni* s meg fejről [Hévíz NK; Ks 95 Fogarasi Péter lev.]

A szennyeződés eltávolítására használt alapigékhez tapadó igekötők ugyanazt a kettősséget mutatják, amit már több ízben is jeleztem: a *tisztít* és a jelentéskörébe tartozó igékhez mind a *le*, mind a *fel* igekötők társulhatnak. Ez azért lehetséges, mert ugyanazt a cselekedetet jelentő igének két különböző irányt jelző igekötője különböző nézőpontot takar. Egy dolognak vmire való rátétele, valamint a vhonnan, vmiről történő eltávolítása a magyar nyelvet beszélők számára inkább a KÖZEL-TÁVOL dimenzióhoz kapcsolódik. A térdimenziók egymáshoz való viszonyában pedig a KÖZEL, a KINN-hez és az ELŐL-höz hasonlóan, a FENTI pólushoz; a TÁVOL, a BENN és a HÁTUL-tal együtt, pedig a LENTI-hez áll közel.⁴⁶ Így érthető, hogy a *le* igekötős igéket miért használjuk valami eltávolításának a kifejezésére.

⁴⁶ „(...) az egyes térdimenziók nincsenek egymástól elszigetelve, hanem – a szolidáris értékek vonzásának törvényét követve – kapcsolatban állnak egymással, mégpedig a pozitív pólusok a pozitívakkal, a negatívak a negatívakkal, vagyis így:

fent	:	közel	:	kint	:	elől
lent	:	távol	:	bent	:	hátul

Ezek a kapcsolatok leginkább olyankor mutatkoznak meg, amikor az egyik irányú elmozdulás az egyik térdimenzió mentén történik, a másik irányú meg a másik mentén. Ilyen csoportot alkotnak például az elalvánssal, illetve a felébredéssel kapcsolatos kifejezések, amelyek együttesen három dimenzió mentén szerveződnek: az álom így egyszerre »lent«-hely, »távol«-hely és »bent«-hely is, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy aki ébren van, az viszont »fent«, »közel« és »kint« van.” (Szilágyi 1996: 31).

Ez azonban nem indokolná a *fel* igekötő hasonló módon való használatát. A *fel* megjelenését nem (vagy nemcsak) az indokolja, hogy a feltisztítandó felület általában lent helyezkedik el (vö. az ÉrtSz.-beli értelmezésekkel: *felmos* '<Padló(zato)t, útburkolatot> vízzel tisztára mos'; *feltisztít* <Szennyeződést, piszkot> *lent* levő helyről, kül. a földről eltüntet'; ill. vö. *lemossa a falat*, **felmossa a falat*), hanem mert a POZITÍV–NEGATÍV értékdimenziók szerint szerveződő nyelvi világban a FENT-hez a POZITÍV és ezen keresztül a TISZTA, míg a LENT-hez a NEGATÍV és a PISZKOS/MOCSKOS értékjelentés kapcsolódik (l. *lemocskol*, *lepiszkit* stb.).

c) Az utolsó csoportba sorolható kifejezések olyan cselekvéseket neveznek meg, amely során a S-hoz hozzá nem tartozó, de közvetlenül (az előzőekben tárgyalt szennyeződéshez hasonlóan) hozzá tapadó M eltávolítására kerül sor. Az igék egy része nem feltételezi valamely külső erőnek a beavatkozását: *lehull*, *lekopik*, *lesurlódik*, *leomlik*.

1638: geörzeölte váltigh az haz oldalát, s ugia(n) *hullot le* az tapasz [Mv; MvLt 291. 163b]; 1656: kemenjek ... mindeniknek egi egi darab tapasza *le hulott* [UF II, 167]; 1699: 10 Istalo ... kívül, belől valo tapaszsa már *le kezdett huladozni* [Szentdemeter U; LLt]; 1752: a tapasz és vakalas ... mind *le hull* a Falakrol [Pókafva AF; JHb XXV/73]; 1785: a stokaturája sok helyyeken *le hullott* [Szamosfva K; Born. XXIXb. 20 Kornis Krisztina conscr. 13]

1668: *le kopot* Araniu Mosdo Korsostol [Mk Kapi György inv. 4]; 1798: Poharatskánk ... a rezezés, vagy pedig talám aranyozás rolla *le kopott* [M.bikal K; Rak 30]

1638: váltigh rontotta az haz falat hogi ugia(n) *sorlodot le* az haz oldala [Mv; MvLt 291. 164a]

1656: ezen haznak ... meszelese *le omlott* [UF II, 172]; 1681: oldala-is már ă Tornacz talpfaja alatt *le kezdet omladozni* [Hátszeg; VhU 600]; 1761: (A szoba) *le omladozott* tapaszu [Pagocsa MT; JHbK LXVIII/1. 14–5]

Azonban a tapadás néha oly nagy mértékű, hogy csak egy A segítségével távolíthatjuk el a nem kívánt réteget a dolog felületéről: *levakar* – *felvakar*, *felváj*.

1575 k.: ezth *vakard le* az plehről [Nsz; MKsz 1896. 282]; 1588: A varat a kilesről ha *le vakarná* (Mon: Apol. 328); 1682: Noha genetségít cserépdarabokkal *vakarná le*, az gané-dombon üle (Hall: Paizs. 13); 1778: itassanak uele^a ... egy Lót borkövet, a' mint a' hordórol *le vakarták* [MvÁlt Mátyus, ConsSan. gub. – ^aA hasszorulásban szenvedő beteggel] – 1760: Hallatlan régi^a pedig csak valami késnek a hegyivel *vakart(ák) fel* ezen betüket [RettE 107. – ^aTi. a sólyomköi pusztá templom egyik felirata]

1592: *felváj*: refrico (C); 1758: E féle edényekben földet *fel vájó* vas Lapoczka I [Déva; Ks 76. IX. 8]; 1767: Tapasztékját *fel-vájom*, ki-nyitom: relino (PPBI)

2.2.b.1.1. Történeti áttekintés

A *lekerül vmiről vmi* szerkezetet mutató kifejezések közé jobbra *le* és *alá* igekötős igék sorolhatók. Az ide tartozó kevés számú *fel* igekötősek, ugyanúgy, ahogy a *le* és az *alá* igekötővel előforduló igék, már a XV–XVI. századból adathatók.

A felfele irányuló mozgást és a láthatóságot hangsúlyozó *felmeztelenít* ma már nem része a szókincsnek, illetve a *felold(oz) vmit vmiről* szerkezetet az ÉrtSz. irodalmi nyelviként minősíti, az ÉKSz. pedig már nem is veszi fel az igének ezt a jelentését. A *fel vmiről vmi* szerkezettel rendelkező kifejezések a) alcsoportjába sorolt igék állománya az évszázadok során nem bővült. Az ugyancsak már a XVI. századból adatható, a tisztogatás jelentéskörébe besorolt igék száma a XX. századra megnő: a korábban már meglévő *le* igekötős igék *fel* igekötős párai is kialakulnak.

Felkeféli a parkettet.

Felseperte a sok szemetet.

Felsúrolja a padlót.

Feltakarítja az udvarról a favágás nyomait.

Az asszony minden reggel *feltörli* a padlót.

A c) alcsoport *felvakar*, *felváj* igéi mellett pedig megjelenik a *felhorzsol*, *feldörzsöl* is.

Az ide sorolható *le* igekötős igék – mint fennebb is jeleztem – a régiségben nagy számmal jelentkeztek, és az úton történő elmozdulást jelző igecsoport mellett ma is a konkrét mozgást jelző csoportok leggazdagabbikát alkotják. Az a) alcsoport olyan kifejezésekkel bővült, mint: *leszédül* (az állványról), *lebillen* (a székről), *lecihelődik/lekászálódik* (a villamosról), *letuszkolják* (az emeletről); *leakasztja* a bundáját a fogasról), *lebukik* (a járdáról), *lebukfencezik* (az ágyról), *leemel(i a könyvet a polcra)*, *lecsavarja a tubus kupakját)*, *leteker(i a fonalat)*. A takarításra vonatkozó *le* igekötős igék érdekessége, hogy a *letakarít* és a cselekvés eredményét mutató *letisztít* csak a XVIII. századból adatható, míg a *feltisztít* már a XVI. században megjelenik. Ennek az is lehet a magyarázata, hogy – amint már említettem – a FENN–LENN tengelyhez közvetlenül kapcsolódó POZITÍV–NEGATÍV értékeken keresztül a tiszta a skála fenti, a piszkos a lenti pontján helyezkedik el. Részben ugyanez a magyarázata annak is, hogy miért jelentkeznek olyan kis számmal *fel* igekötős igék ebben az alcsoportban, és miért nő a *le* igekötősek száma a XVIII. század után: a piszkot, mint kellemetlen, eltávolítandó dolgot *le* kell venni arról a S-ról, amin rajta van ahhoz, hogy az tiszta maradjon.

Lefújja a hamut a papírról.

Lepöccinti a pihét a kabátjáról.

Leporolja a nadrágjáról a meszet.

A sarat *lepucolta* a csizmájáról.

Lecsutakolja a lovat.

A nagytakarítás után *lefürdött/letusolt*.

A c) alcsoport *le* igekötős igéi, szemben a *fel* igekötősekkel, csak a XVII. századtól adathozható (kivételt képez a *levakar*), és ezt a csoportot egészítik ki később a *lemállik/lepattogzik* (pl. a vakolat), *lepereg* (pl. a mész a falról), *leold(ja a körömlakkot)* kifejezések.

A lekerül a M a S-ról csoportja tartalmaz csak *alá* igekötős igéket, amelyek a XV–XVI. századból kerültek elő, és amelyek közül ma már csak hármat szótáraztak az ÉrtSz. szerkesztői: az *alászáll*-t vál., az *alávet*-et irod., rég. és az *alábukik* igét szintén vál. minősítéssel.

2.2.b.2. A M hozzátartozik a S-hoz

A S-hoz hozzátartozó M testrésszerű (bőrfelület, növényi szár, gyümölcs stb.) vagy valamely dolognak olyan fontos része, amely nélkül az a dolog nem töltheti be funkcióját. A M-nak a S-hoz való szoros hozzátartozását az is mutatja, hogy A nélkül nem is mehet végbe a mozgás: *leszed*, *leszakaszt*, *letör*, *letép*.

1589: az fat es az mi czierezniet *le szedett* ez iden Zaz matthias rolla [UszT]; 1592: Egi barazk farolis mind *le zede* az barazkot [Kv; Tjk V/1. 305]; 1661: az violát el is vitte ... az mi ezután nyílik is, *leszedetem* [TML II, 64 Veér Judit férjéhez, Teleki Mihályhoz]; 1679/1681: ä gyümölcznek is I(ste)n termeset adván ... mihelt meg érik *leszedgiék* [Vh; VhU 675]; 1668: Egy gyöngyös parta, melytol boglarokot *le szedtek* [Mk Kapi György inv. 12]; 1758: ha ä cserép fedelit *Le nem szedik* [Déva; Ks 76. IX. 8]; 1767: *Le szedi az étek zsírját: jus adipe purgat* (PPB); 1771: Martonné fuszulykáját is *le szedte volna* lopva [Dés; DLt 321. 45a]

TihK. 225: Pentökön hatod oran Adam *zakazta le* az tiltot fanak gömöchét; 1582: megh foga Menteyet, Rantogatny kezde, es *le zakazta* az vyat [Kv; Tjk IV/1. 11–2]; 1639: nem latta ha *szakasztote le* vagj nem az egresben [Mv; MvLt 291. 179]; 1651: Rósát virágiában *le nem szakasztottam* (Zrinyi: ASyr. 4); 1767: *Leszakasztani* a gyümölcsöt: destringere (PPB)

DebrK. 5: *leh tore*k a Tömlöcznek aitoiat; 1592: Hátát *letöröm*: exdorsuo (C); 1598: aghat *le teördelte uala* [UszT 13/30 Matthias Vaida de Vduarhely vall.]; 1611/1687: az gátt vágok az zavara léczet *leteorek* [Altörja Hsz; HSzjP Szabó Máthé vall.]; 1632: Jaj *le tóre* az karomat [Mv; MvLt 290. 103a]; 1682: Pro memoria én is *törék* egy darab kőfált *le* [Kv; KvE 217 BP]; 1701: az kozmassi haznak az szarvazassat az nag ho *le' töré* [Somlyó Cs; ApLt 6 Lakatos András Kálnoki Sámuelnéhez]; 1756: egy sertéssinek hátulso derekát ... *le törték* [Vályebrád H; Ks 62/22]; 1773: az Isten megszegyenité őket, szarvokat is alkalmasint *letöré* [RettE 305]

1679: az eszterhaját *leteptek* [Dés; Jk]

Az A-nak (legtöbbször az embernek) szerszámra van szüksége ahhoz, hogy megszüntesse a S és a M egységét: *levág*, *lenyes*, *lemetél*, *lemetsz*, *lehasogat*, *leszeg*, *leszel*(del), *lenyir*, *lefarag*, *lecsap*.

DebrK. 586: az elos torrel erdogneec ynath *levagod*; 1592: *Le vághtac* az nyers bikfárol egy nagy forgáczt (Cis. F4); 1636: A szomszéd szőlejerül az ártalmas veszszőket *le-vagdalta* (Pázm: Préd. 26); 1674: Egy nagy Cserefárol *le vágatt* ... egj Csűr ágos(na)k valot [Csóka MT; Ks 31. XXIXb]; 1690: Kebele Sz: iván felől valo erdőnek egyik részét *lé vágatta* [Jedd MT; EHA]; 1711: feles fát *vágtunk le* [Roskány H; JHb]; 1745: az job fulit orczástol *le vágja* [Dombo KK; Ks 5. X. 6 Drágán Todor (50) jb vall.]; 1773: Könyökinek a bogját ... *le vágta* [Burjánosóbuda K; KLev.]

1604: Agait *le-nyesem*: defrondo (MA); 1643/1673: A tö, az ágak *lenyesettelvén*, törsoőknek és tökének nevét viseli (Com: Jan. 17); 1662: némelly kertekbéli öreg gyümölcsfák ágai akadályól volnának, azokat már azelőtt *lenyesette vala* [SKr 450]; 1723: A *lenyesett* régi csollyánt kertyekből ki-horgyák (Csúzi: Síp. 8); 1794: a Dio fának az also részin lévő ágait *nyesnök le* [Szászkerked K; LLt Csáky-per 227. L. 25]

1598: Valami oltuant *meteltek vólt le* az gyermekek az Solymosi Janos kerteben [UszT 13/30 Catherina cons. agilis Lucae Somogyi ppix vall.]; 1662: bizonyára igen *le is metéltetének* a sódorok [SKr 628]; 1669: egy roszt hinto, kinek superlattjarol, oldalarul, ablakairul bőreit *le meteltek* [Királyhalm NK; Ks 67. 46. 24a]; 1767: Faradék, *le-metélék*, forgáts: recisamentum (PPBl)

JordK. 680: Mynden zelw vezzőt, ky en bennem gymelczet nem terem, *le metzy*; ÉrdyK. 437b: Ez az nemes yozagus ffa kyről az agachka *le meteteek*; TihK. 322: Kibe az zölő sok, *lemettettek*; 1643/1673: A szőlő fejeket *le-metzvén* (Com: Jan. 84); 1662: mint sódorokat a szalonnán, annyira hajtanák, mellyek ha *lemetszetnének* is, a szalonna ugyan egész szalonna lehetne [SKr 628]; 1724: ől szalonna, egy egész köztök, a' többinek a' topjait *le mettzegették* [Koronka MT; Told. 29/12]; 1759: a Csorikájának madzagját ... *le metczették* [Tomnáttyek H; Ks 112 Vegyes ir.]

1689: az Alla kapczajatis mind ket felül *le hasogattak*^a [Dés; DLt 452. – ^aBoncolás közben]; 1767: *Le hasították* az orrát [Bethlensztmiklós KK; BK. Raduj Gyurka (40) zingarus vall.]

1624: Egy ágat *le szegvén* (Huszi: Aen. 13b); 1540–1560: A nagy állófáknak ő ágait szörnyen *leszegdeli* (RMK V. 85); 1566: Egy ágotskát *le szegdölle* a fárol (Helt: Mes. 390); 1767: *Le-szegni* az ágat: frondes avellere ... *le-töröm*, *le-szegem*: defringo (PPBl)

VitK. 34v: a *le zeldelt* keñer; 1772: *Leszeltt* nyelve a földhöz üttetvén, szökdécsel (Gyöngy: Cup. 624); 1773: egy darab szalonnát *leszelt* [Selye MT; BetLt 7 Mich. Fülöp (25) vall.]

1608: Az juhokrol csak a gyapiokat *nirie le* (Sim: Evang. 181b); 1752: őszve csepüzett volt az hajok ... *le nyirjuk* [Abrudfva AF/Abrudbánya; Ks]; 1780: egy juhát meg nyirte, gyapját *le nyirvén* el lopta volna [Grohot H; Ks 113 Vegyes ir.]

NádK. 325r: es az o husat Lontýarol *le faractatha*; 1769/1802: mely Bükfában praetendált kereszt *le faragva* tanáltatott [BSz; JHb LXVII/3. 48]

1612: Az szegeletet *le czapyak* [Kv; PLPr 1612–15 I/3]; 1772: egy Korsós nevű istentelen katonának egyik fülét, egy ujját *lecsapták* [RettE 276]

Az ide sorolható szerkezetekben az igekötő olyan alapigékhez tapad, amelyek jelölik azt a szerszámot, amivel az A-nak sikerül leválasztania a M-t a S-ról. Hasonlóan felépített igekötős igékkel találkoztunk a 2.2.a.4. alfejezetben, ahol a jelen csoportban tárgyalt kifejezések ellentétét vizsgáltam meg. Ott a következő szerkezet átalakításáról volt szó:

vki feltesz   VMI₁-t vmi₂-re → vki   felVMI₁-z/-l   vmi₂-t
A lovas *felteszi a nyerget* a lóra   →   A lovas *felnyergelte* a lovat.

Hasonlóan járunk el, ha a megfosztottságot szeretnénk kifejezni. Ekkor az alapszerkezethez hozzátartozhat a cselekvés végrehajtásához szükséges eszköz neve is. Azonban ez a szerkezet abban is különbözik a 'feltesz vmit vmire' csoporttól, hogy itt az eszköz nevéből képzett igét igekötő nélkül is használjuk.

vki leveszi vmi₁-vel vmi₂-nek a vmij₃-t → vki leVMI₁-z/-l (vmi₂-nek) vmi₃-(j)ét
Az erdész *levágja fűrészszel* a fa ágát. → Az erdész *lefűrészeli* a fa ágát.

Ugyanígy az eszköz nevét is magukba foglalják a *leborotvál*, *lekörmöl* igék is:

1566: Nyíriétec engemet és szaruaimat *le fűreszellyétec* (Helt: Mes. 349);

1590: az eo hazanak az falat *le fwrúzeltetűk* [Kv; Szám. 4/XIV. 16]; 1621: az Latoriu(m)ba ualo Zekek(ne)k 24 labait *le fwrezelte* [Kv; Szám. 15b/IV. 12]

1736: Ha valaki abban az időben az szakállát *leberetváltatta* ... az csúf volt [MetTr 350]; 1767: fejín bé tört Sebje körül Léví haját a Fianok Gyurkának *Le beretválám* [Betlensztmiklós KK; BK. Szakács János (39)jb vall.]

1630: arczul Kapa Szanto Martonne Szeőke Petert s mind *le keörmeöle* [Mv; MvLt 290. 198b]

A szerszámot expliciten nem tartalmazza a *lerág*, *leharap*, *lemar* igecsoport, azonban az alapigék észlelési feltételei közé tartozik az is, hogy ezeket a cselekvéseket csak foggal lehet elvégezni:

1570: Neh Teoretne *Ragatna leh* a gyepwt [Kv; TJK III/2. 47]; 1793: a fákot meg hántják, a' jövéseket *le rágják*^a [Peselnek Hsz; HSzjP. – ^aA kecskék]

1604: *leharap*: demordeo (MA); 1767: *leharap*: abbeissen (PPB)

1604: *lemar*: demordeo; *lemardos*: demordeo (MA)

Ide tartoznak azok az igék is, amelyek nem a szerszámot, hanem a cselekvés végeredményét vetítik elő: *lekopaszt*, *lecsenkál*; illetve azok, amelyek a M milyenségére mutatnak rá: *lehánt*, *lefejt*. Lehántani vagy lefejteni csak olyan dolgot lehet, amely körbefogja a S felületét.

1643/1673: A borbély a hajakat nyiri, *le koppasztya* (Com: Jan. 115); 1745: *le koppasztván* a' szőrít ... a' bört ... el adták [Szásznyíres SzD; Ks Kutos Todorné leánya Juana vall.]

1755: két *le tsonkált* fa felett valami prinszorát nem tapasztaltam [Balsa H; GyK. Thordasán Davidutz (60) zs vall.]; 1781: erdők, az edgyik Nagy Cserefás, többnyire a teteje *le tsonkázott* [Körtvélyfája MT; LLt]

1690: A dió-fának belső héját *háncs-le* (PP:PaxC. 278); 1798: a' Ketskék ... a' fiatal fák(na)k Héjját körül *le hánattyák* [Déva; Ks 76. VIIIc. 183]

ÉrsK. 417: Lele egy zolgalo leyannak zoknyayath, kynek ew wyath *lefeyte*; 1574: Vagion ... egy fekete zeles himmel hant Eleő keőteő vyon vy Ennek Egyk rendit *feycziek le* [Gyf; JHbK XXI/12. 5]; 1662: az allian zöld barsoni perem Negy rendel noha *le vagion feítve* [Kv; RDL I. 146]; 1708: *le fejtem* a prémet: dissuo fimbriram (PP); 1752: Egy Vörös Bársony Szoknya, melyről az Csipke *le vagyon feítve* [Eszk. gr. Pekriné lelt.]

Ritkán a nyelv rezultatív igéket is használ a *vmi lekerül vmiről* szerkezet megnevezésére annak ellenére, hogy az, ami része valaminek, illetve ami szorosan hozzátartozik egy dologhoz, önmagától nem válik le. Ezt azonban (a legtöbb esetben) pótolja a szövegkörnyezet.

1590: Az én karom az ő forgó czontairól *le szakadgyon* (Kár: Bibl. I. 530); 1638: úgy hagita (!) egyszer, az Cehben Czismagia Istuan egy Tanierral hogy *le szakat uala* egy darab az Arczaiban [Dés; DLt 402]; 1653: úgy ütöttem a szemöldökömet beléje, hogy *leszakada* [ETA I, 152 NSz]; 1733: az ura vette le a' kisebbik harangról a' kötelet, mert az egjik ága végig *le szakadott volt* [Hévíz NK; JHb]; 1757: Az udvari üstnek a füle *le szakadván* [Kiskend KK; Ks 71. 52 Szám.]; 1776: merevalójáról vagy két Gomb *leszakadoza* [Katona K; Born. VI. 14 Király Josi (34).jb vall.]

1667: az asonakis egyik file *le hasadván* megh pántoztattuk [Kv; SzCLEv.]; 1720: falai *le hasadoztak* [Branyicska H; JHb Sig. Vízkeleti de Szurdok (20) ns vall.]

1637/1639: 4. vj karszek az egjiknek az karia *le teort* [Kv; RDL I. 111]; 1736: edgyik kéményének Sipja töb(en) *le törött* [CU]; 1757: hadd *törjék le* annak az maga elhitt Embernek szarva [Fráta K; Ks 101 Csetri György lev.]; 1782: A falu tilalmasában penigh heverő, a fa hegyek, és töke, és az kik *letörtek* [Étfva Hsz; RSZF 114]

A *lehámlik, lefoszlik, lebomlik* stb. igék *fel* igekötővel megjelenő párját hasonló módon, a valóságban kauzativ cselekvés megnevezésére használjuk rezultatívként: *felhámlik, felfeslik, felfoszlik, felbomlik, feltörik, felromlik*.

ÉrdyK. 561: Az nagy veresseegeből mynd *fel hamlot valla* az bewre; 1566: A böred is valami csuszszolás miat *fel hámlot* (Helt. Mes. 150); 1767: *Fel-hámlik* a hátom a verés miatt: corium tegetur de tergo meo (PPBI)

1604: *Föl-feslett*: dissutus, dissolutus (MA)

1767: Köröm mellett bőr *fel-foszlása*, szálkázása: reduviae (PPBI)

1767: *Fel-tört* a tenyerem, talpam: calleo (PPBI)

1743: két sárga szőrű *fel romlott* Nyaku ökrököt hajtott volna [Szásznýíres SzD; Ks]; 1747: a' lába *fel romlott* [Torda; TJK III. 153]; 1790: Egy Hámos Lo hata *fel romolvan* orvoslására Miklós Kotsisnak attam 2 For [Msz; Told. 9]

A 2.2.b.1. csoportba sorolt *fel* igekötős igékkel élünk akkor is, amikor valamely dologhoz tartozó rész eltávolítását szeretnénk kifejezni:

1767: Ágyéknak, alfelnek lovaglásban, járásban fel-törése, bőrnem *fel* dörgölése: intertrigo (PPBI)

1598: Nem ió az uy sebet *fel* körmölni: ungvis in ulcere ulcus (Decsi: Adag. 257)

1736: De miért *vakarjuk fel* a béforrott sebnek az ő turját? [MetTr 340];

XVIII. sz. eleje: azon dugásztot Szuvattal be kel verni a *föl* Szedet bőrt [JHb Fasc. 17 ló tartási ut.]

1609: az Rostelj alat *fel bontotta* es meg czinalta, az Varos falat [Kv; Szám. 26/IV. 167]; 1621: az plebania haznal *bontottak fel* az sendelt az kemenj mellett ket feleol [Kv; Szám. 15b/IV. 22]

1604: Bőr *föltörése* járás miatt hévi időben az alfelen: intertrigo (MA); 1643/1673: A kék ütés hely a veréstől vagy on, a *fel-törés* meg-vastagodott bőr a keményedéstől (Com: Jan. 61); 1765: gr. Bethlen Imre ... Vadászni járván a csizma egy kisség *feltörte* [RettE 180]

1755: a Lábai fájnak a vas *fel rontotta* [K; Told. 3a]

2.1.b.2.1. Történeti áttekintés

Ugyanúgy, ahogy az előző csoport esetében is láthattuk, itt is, a *fel* igekötős igékkel szemben, a *le* igekötősök jelennek meg nagyobb számmal, azonban hiányoznak az *alá*-hoz kapcsolódó igék, hiszen az észlelési feltételeknél jelzett megszorítás miatt nem is alakulhattak ki. A *levág vmiről vmit* jelentéskörébe tartozó igék jelenlétére már a XVI. századból van adatunk, ám a XVII. században terjednek el nagy mértékben, akárcsak a jelen csoport ellentétét, a valamivel ellátottságot jelző *fel* igekötős igék.

Az újonnan keletkezett igekötős igék között az egyik leggyakoribb ige típust a S-ról lekerülő M nevét magába foglaló alapige képezi:

A tegnap *leszemeztük* a kukoricát.

A tavaly *leszüretelt* szőlőből nagyon jó bor lett.

Le kellett *pikkelyeznie* a süllőt.

A jövő héten *lekacsozzuk* a dinnyét.

Az almát *legallyazta*.

Lelevelezi a napraforgószárat.

Lefölözte a tejet.

A szerszám nevét tartalmazó igék sora csak a *lekanalaz*, *lebaltáz*, *legyalul*, *leköszörül*, *leráspolyoz* igékkel bővült. Emellett a *levág* és a *lerág* jelentéskörébe tartozók is gazdagították a csoportot:

Le kellett *amputálni* a lábát.

Leoperálták a nyakán levő daganatot.

Lecsípett egy darabot a kenyérből.

Leissza a habot a sörről.

Lehörpintette a tej fölét.

Leeszi a húst a főzelékről.

Savval lemaratja a rozsdát.

Leccsiszolta az öntés nyomait.

A gyufával leperzselt a bajuszát.

Az ebbe a csoportba sorolt *fel* igekötős igék csak a XVII–XVIII. században jelentkeznek, és számuk – az előző csoporthoz hasonlóan – jóval kisebb, mint a *le* igekötőseké. Ha összevetjük a régi nyelvi adatokat a mai szókincssel, láthatjuk, ma már sem a *felfoszlik*, sem a *felromlik*, sem a *felkormól* nem tartozik a magyar köznyelv szókincséhez.

2.2.c. A M ruha

Az öltözködéshez kapcsolódó kifejezéseket külön csoportban tárgyalom, mivel a M, a ruha nemcsak felkerül az emberre, hanem le is kerül róla, így nem tárgyalhattam volna az ide sorolandó igekötős igéket az előző fejezetekben anélkül, hogy a M szempontjából összetartozó kifejezések ne kerültek volna távol egymástól.

Az öltözködés kizárólag emberi aktivitás, és a S-t képező emberi test, amelyre a M, a ruha rákerül vagy amiről lekerül, alkata és térbeli elhelyezkedése miatt, vertikális felületnek tekinthető. Éppen e kettősség miatt az alapigék mind a *fel*, mind a *le* igekötőt magukhoz vonzzák: *felvesz* – *levesz*, *felvon* – *levon*. Ugyanakkor olyannyira fontos mindennapi tevékenység az öltözködés, hogy külön igével jelezzük a ruha felöltését (*felöltözik*, *felölt*) és annak levetését (*levetkőzik*, *levet*).

NádK. 269v–270r: labí oltozetoth Lak accoron *vezonvala fel* mícoron pispokókne papoknak . es baratoknac eleycben megen vala; MargL. 1r: olimpiadis azzon *fel veue* az zent zerzetnek ruhayat; 1586: Orsolia *fel veowe* az Azoniom Eowet [Kv; TJK IV/1. 569]; 1636: Emberi öltözetet *vén-fel* (Pázm: Préd. 115); 1653: a dolmant és a mentémet *felvõm* [ETA I, 69–70 NSz]; 1711: úgy vetette el az szûrt és úgy *võtte fel* [Dés; Jk]; 1747: (A katonáknak) kardgyok, pár puskájok és karabélyok vala és az köpönyegjekét is *fel vették volt* [Désakna; Ks 27. XVIIb]; 1777: talám essõ után *veszszük fel a'* köpönyeget [Déva; Ks 92. I. 17 Joannes Fülep lev.] – 1592: Swegeket *le wewen* kertek Nywladot [UszT]; 1736: a fejedelem a süvegít *levette* fejibõl [MetTr 333–5]; 1770: a kalapomat *le vettem* [Konkolyfa SzD; Ks 20. XII. 40]; 1796: fejrõl, hogy meg ne fojlodjék keszkenyõjét *le vettem* [Kv; AggmLt B. 15]

DomK. 60r: ev saruyt *fel vonya vala*; 1558: Anna Az Annos ewchye *wontha wolth fel* az darabanth sarwyath [Kv; TJK tör.]; 1623 k.: Turzo László az giolcz gatiat *vonnia vala fel* [Mv; MvLt 290. 29a]; 1631: had *uonnjam felj* az czismamot [Dés; DLt 367]; 1702: A majom a vadászoknak ott hagyott sarujokat lábaira *fel-vonsza* (Misk: VKert. 226); 1724: Laczika ... a lépé fájdalma miatt az nadragat *fel nem vonhata* [Ap. 2 Apor Péter feleségéhez] – NádK. 123r: *le vonac* rola a zederyes palastoth; 1551: *Leuonac* rola az õ könteset: nudaverunt eum tunica talari (Helt: Bibl. I. S3); 1605: az nadragath *le vonata* [UszT 19/87 Gabor Miklos fja Benczedj Janos new vall.]; 1613: Ezt

kel az áll-orcát *levonni* az sátnac hívségére esküdt Zopyrusokrúl (Pázm: Kal. 450); 1662: csizmáját ... *levonta*, dolmányát is aszerint [Skr 290]; XVIII. sz. eleje: az ő Lovanak ... ki *vonta volna le a'* patkáját [Mikfva Hsz; BLt]; 1710 k.: a kesztyűjét elfelejtvén üdején a jobb kezéről *levonni*, fél térden ott kelle állanom, míg *levoná* csókolásra nékem [BÖn. 586]

1665/1754: Ha valamely Legény a' B. Társaságnak bé-gyűlésekor mentéje *fel-öltetlen* ... büntetése két héti bér [Kv; AsztCArt. 13]; 1736: mentéjek hosszú volt ... Mikor ritkán *felöltötték (!)*^a, az újján való posztó összeránczolódott [MetTr 350–1. – ^aSajtóhiba *felöltötték* h.]; 1759: minden nap dolmányt *öltöttek fel* [RettE 89] – DöbrK. 239v: Zoknámot *le vettem*; SzékK. 31v: es *le vétéé* on magarol az zoor yngeth; 1589: Jobb *fel* sem *tenni*, hogy nem mind untalan *levetni* azt a süveget (Kopasz.); 1641: az Ciukliaiat *le vete* [Kentelke SzD; BfR Szekelj Geörgj (35) jb vall.]; 1685: A *levetkező* szobában *levettyük* ruhánkat (Com: Orb. 151); 1702: ha dolmányomat *le vettem* is [Ádamos KK; ApLt 5 Mikes Mihály Apor Péterhez]; 1783: *le vetteti* a piros tsizmát az aszszonyokkal Toroczkon [Torockó; Thor. XX/4. Jos. Literati (38) ns vall.]

1767: Ruháját *felöltözni*: induere se veste; *felöltözött* ruhák: vestes indutae (PPBI) – EhrK. 68: Az prior mend az conuent helyekuel *magat le uetkeztettuen* kerek bodog Ferenczett; 1570: Mezytelen *leh vetthkezet* eleotek [Kv; Tjk III/2. 110]; 1638: *le uetkezek* Sylagine Aszoniom [Mv; MvLt 291. 160b]; 1643/1673: Nehézség minékünc és mulatság annyszor *fel-öltözni* és *le-vetkezni* (Com: Jan. 99); 1672: estve *le vetkeződek* s *le feküvek* [Septér K; BfR]; 1710 k.: Macskásit az egy gatyáján kívül *levetköztetvén* [BÖn. 976]; 1736: A nyoszolyó-asszony a menyasszonyt *levetkeztette* [MetTr 388]; 1774: a dolmányát *le vetkezte* [Oprakercsesora H; TL. Goja András (38) vall.]

A *felöltözik* és *levetközik* külön alcsoportot is képez, mert amikor nem általánosan beszélünk az öltözködésről, hanem meghatározzuk azt a ruhadarabot, amelyet felöltünk vagy levetünk a FENN vagy a LENN viszony létrejöttéhez a BENNE viszony létrejötte vagy megszűnte is társulhat. A magyarázat a ruha észlelési feltételeiben rejlik: a ruha elsődleges észlelési feltétele az, hogy körbefogja, beburkolja az emberi testet, és követi a test alakját, vagyis olyan dologként viselkedik, amely körülöleli testünket.⁴⁷

NádK. 208v: *fel oltoztete* vtet monostori ruhaba; DomK. 61v: *feel evltevzuen* es saruban; DebrK. 13: es nagi zeepen *fel oltoztetuē* Menniei ruhában; 1653: *felöltöztetvén* cardinalis ruhába és süvegbe, ... eltemeték a nyavalyás papot [ETA I, 53]; 1736: az új menyecskét *felöltöztette* abban az

⁴⁷ Galaczi (1995) így határozza meg a ruha észlelési feltételeit: „1. körbefogja a test felületét; 2. közvetlenül érintkezik a testtel (illetve az alatta levő ruhadarabbal); 3. követi a test formáját (vagyis „emberszabású”, emberi testre szabott); 4. lehet szűk, kényelmetlen, vagy kényelmes, megfelelő méretű; 5. az ember kívül, látható módon viseli; 6. viselőjének személyes tulajdona”.

öltözetben [MetTr 389]; 1736: (A temetéskor) egy jámbor lovat *öltöztettek fel* földig tiszta fekete bakacsinba [MetTr 407]; 1741: Borsa Máthé Uram *fel ölteztette* poszto gunyában Marosán Jánost [Faragó F; Told. 44a] – JordK. 510: *Lee vethkozteteeek* hwtet a barsonbol; SzékK. 31v: Es *le vetkezeék* az ozwegséégnek oltozetybol; SzékK. 47v: Merth *leh vetkezeék* az o ozvegy oltozetybol

Több olyan *fel* vagy *le* igekötős ige is ebbe a csoportba is besorolható, amelyet már máshol megemlítettem, azonban az öltözködéssel kapcsolatos használata miatt itt újra felveszek: *letép, leszaggat, lefoszt, leránt, lehúz, leold, felkerekít, felövedz.*

1591: ingementis mind *le tepte* rollam [Kv; TJK V/1. 143]; 1688: Gyolcsat fejről *le teptek* [Dés; Jk]; 1783: az Anyamat meg támatta, a Gyoltsát az fejről *le tépte* [Udvarfva MT; Told. 44/54]

NádK. 252r: a hitvan ruhat o rola *le zaggata*; 1574: vgi vag hozza hagi az Menteyet talalia es mynd *leh zakad* [Kv; TJK III/3. 393]; 1591: annyra verek taglak, hagi surczais mind *le zakadoza* eleolle [Kv; TJK V/1. 128]; 1629: az Eokeor szarvarol az ui Istrangot *le szakasztottak* [Kv; TJK VII/3. 122]; 1633: az mentejett *leis szaggattak* vala Zanto Martonnak magaroll [Mv; MvLt 290. 112b]; 1675: az földhöz csapott ing vállamat *le szaggatta* [Kv; TJK XI/1. 369]; 1735: fatyolát es ingét rolla *le szaggatta* [Dés; Jk]; 1746: a főre valójátis *le szakasztotta* [Lapugy H; Ks 62/11]; 1753: az Nadrágis *le szakadazat* az fenekéről [Marossztygyörgy MT; Ks 48. 67. 31]; 1785: a bőr mejrevalojais *le szagadott (!)* [Koronka MT; Told. 20]

ThewrK. 36r: te rolad az te zenth rwhadath *lee foztaak*

1761: mingyárt *húzni* kezdém *le* Csizmámot, Harisnyámot [Szászsztiván KK; BK. Joan. Takáts (34) jb vall.]; 1786: az bundáját hátáról sokaknak lattokra *le huzta* [Szökefva KK; Told. 76]; 1787: *le huzatta* az Esperes a Nyakából a Daroczt [Perecsen Sz; IB]

ÉrsK. 98: Jesusrol az ő rwhayat *le rantak*; 1629: Úgy *rántá* osztán *le* az katona az ingét, szoknyáját az asszonnak [Mv; MvLt 290. 150–3 átírásban!]; 1636: Sok pökdösések között *le-rántzigálák* róla azt a bársony köntöst (Pázm: Préd. 509)

VirgK. 52r: cordaiat *le oda*; 1584: el vezet a' Mazagh es ozta(n) a teobbitis *le oda* [Kv; TJK IV/1. 219]; 1608: *Old. le* sarudat: solve acleamentum tuum (MA: Bibl. I. 51); 1629: Zathmari az lorol az Turbat *le otta* [Kv; TanJk II/1. 44]; 1710: bal kezünköt keszkenyövel általkötöttük. Erősen oda lévén kötve, hirtelen *nem oldhatám le* [CsH 228]; 1793: a' Féjének pedig Derekara vrkolt kötelet *le-nem oldazhatvan* [Dés; DLt az 1799. évi iratok között]; 1797: *le oldá* a derekán levő Dészüit Antalnak [Uzon Hsz; HSzjP Kerekes Joseph (56) gy. kat. vall.]

DomK. 48r: mykoron zent damancos atyank ruhayat *fel evuedezneje*

1776: ki jöve Butyka István s látám, hogy a nadrág szíjja *le* vala odva és *fel kerekítte* magára [Kovászna Hsz; HSzjP Kovács Juditt Libertina (60) vall.]

Az öltözködés, mivel a mindennapi élet szerves tartozéka, olyan sémát teremt, amely számos elvont helyzetre is metaforikusan kiterjeszthető, és amelyet az átvitt jelentésű kifejezések között tárgyalok majd.

2.2.c.1. Történeti áttekintés

A M ruha csoportba sorolható igék közé szintén nem került *alá* igekötős. A *fel* és a *le* igekötős igék már a korai századokban jelen vannak, hiszen az öltözködés mindennapi tevékenységeink közé tartozik. Az évszázadok során mind a *fel*, mind a *le* igekötő újabb igékkel társulva nevezi meg azt a tevékenységet, aminek következtében valamely ruhadarab fel- vagy lekerül vkiről/vmiről: *felpróbál(ja a kabátot)*, *lehámoz(za a gyerekről a kabátot)*, *lecsatol(ja az övét)*, *felgombol(ja)/legombol(ja a paplanhuzatot)*, *felhúz(za a csizmáját)*.

A csoport bővülését mutató tájnyelvi *leöltözik* külön figyelmet érdemel, mivel az öltözködés körébe tartozó prototipikus igék közül mind a régi nyelvben, mind a mai szókincsben az *ölt*, *öltözik* igékhez a *fel* igekötő társul, míg a *le* a *vesz*, *vetkőzik* igék mellett jelenik meg. Ez elsősorban azért van így, mert az alapige, az *öltözik* 'ruhát egymás után magára veszi', a *vetkőzik* pedig 'a rajta levő ruhát egymás után leveti magáról' jelentéssel rendelkezik. A *leöltözik* megjelenése valószínűleg annak a jelenségnek köszönhető, hogy az öltözködést jelölő igékhez mind a *fel*, mind a *le* igekötőt társíthatjuk: *felvesz* – *levesz*, *felvon* – *levon*, *felhúz* – *lehúz*, *felgombol* – *legombol* stb., és ennek következtében az *öltözik* igének az adott közösségen belül kialakult mind az 'öltözik', mind a 'vetkőzik' jelentése.

2.2.d. A M teher

A teher minimális észlelési feltételei a következők: 1. felülről kerül rá egy vízszintesnek tekinthető S-ra (legtöbbször az ember vállára, fejére); 2. súlya van és emiatt a) ránehezedik a S-ra; b) erőfeszítésbe kerül a hordozása, tartása. Akárcsak a ruhát, a terhet is fel lehet venni, illetve le lehet tenni.⁴⁸

1556: az en gyermekymnek terheth *fel wewen* attham Petherffalwabaly Rezemeth ... az wytezlo Glesan Janosnak [Mikefva KK; BfR IV. 283. 3]; 1566: dobokaj Jmreh ... gyermekjnek és attyaffiainak, es mindeneknek ... terheket magara tellyessegel *fel wewen* ... vethe ... zalagon fwzkwthy, zentmihaltelkj es sepejtj rzeit [Gyf; JHb VI/14]; 1573: Eo penig Miert hagi Regy zekeresse volt Az Nagi Pal, Zol neky hagi Mas ember terhet *fely neh venneh* hane(m) az melliet Eo zerzene Nely [Kv; TJK III/3. 120]; 1621: Twri Andras ... Iffiabik Deesfalvi Gaspar vra(m) ... giermekiknek terheket is

⁴⁸ A felsorolt példák között konkrét teherről csak az 1573-as és az 1765-ös adalékokban olvashatunk, azonban ide vettem be mindazokat a példamondatokat, amelyek tartalmazzák a *teher* szót, hogy jobban láthassuk, miről is van szó. A teher, a ruhához hasonlóan, olyan sémát teremt, amely sok elvont helyzetre kiterjeszthető, így részletesebben majd az átvitt jelentésű kifejezések vizsgálatakor térek ki a TEHER metaforára.

magokra *fel veuën* ... teónek illen vegezest [Bolya NK; JHb XXII/19. 1]; 1639: Mi legyen az *tereh felvétel*? Valakinek terhet *fel venni* ez, mikor valamely jóság meg vevőjenek felel valaki, hogy az attafia vallas-tetelet meg allya és meg tartya (Ver: Verb: 110); 1712: mind ketten eo kglmek *fel vévén* terheket született, és születendő gyermekeknek [Nagylak AF; DobLev. I/76]; 1795: mind két részről magunkra és Maradékainkra *fel vészszük* a Törvényes oltalmazásnak terhét [Kv; JHb XIII/19] – 1568: egi terhemet *le tottem*, mert ordog Danielnek ket forintot adek [Kv; TJK III/1. 191]; 1765: az Aszszony mostani terhet *le téshi* [Kv; SRE 213]

A teher attól különbözik a ruhától (amit szintén felveszünk, illetve leteszünk), hogy súlyánál fogva ránehezedik a S-ra, amely a teher súlya miatt az eredeti pozíciójától lentebbi, alacsonyabb helyre kerül. Itt tulajdonképpen a S-ra rákerülő M okozóként van jelen, és a S az, ami a rákerülő M (teher) hatására szintén M-ként viselkedik, lentebbi helyre jut.

1682: Terhek-alatt *le-romlanak* az ágak (Hall: Paizs. 43)

1573: az feold *le zaka<tt>* egi vagi ket lwh alat [Kv; TJK III/3. 217 Fejer Janos jb vall.]

1636: Annyi terhet nem rakhatnak a pálma gerendára, hogy *alá-horgadgyon* (Pázm: Préd. 472)

1768 k.: a mi életünket is sok keserves nyögésekkel és sohajtásokkal a Tereh alatt *le görbedve* keressük [Told. 5a]

Hasonló módon, teherként viselkedhet a(z emberi) test, különösen a láb, tulajdonképpen az A – aminek a súlya alatt pl. a növényzet kerül alacsonyabbra (*letapos, lehever*) –, valamint bármely természeti jelenség vagy emberi tevékenység, amely következtében a S (ami emberi test is lehet) a megszokott helyénél alacsonyabb helyre kerül (*lenyom, lecsepül*).

1592: *letapod*: deculco (C); 1604: *letapod*: conculco (MA); 1745: a Marhák ... Rétséges helyet is ... *le tapodták* [Koronka MT; Told. 14/15]; 1794: a fűzfát ki döjtőgetik, ki tekerik, s martját pedig *le tapodják* [Kv; Pk 3]

1753: mintha *le heverték volna* a T<örökbu>zát [Erdőalja KK; Ks 38. X. 10]

1669: A kö esső még fűvében *le czepüll*i (Czepl: Enoch. III. 12)

DomK. 76v–77r: damancos atyank coporsoya volna jgeen alazatos es *ala nyomatot* helyen; 1592: *Ala nyomom*, alatsonná teszöm: infimo (C)

1574: otth *leh Nyomyak* Adamot az Zarba [Kv; TJK III/3. 344]; 1592: az katonat *le niomtak vala* az feoldre [Kv; TJK V/1. 260]; 1597: azokatis chiak vgi *nyomak* ewltetek *le* [Kv; TJK VI/1. 29–30]; 1682: az Varos közönseges Uczajan *le nyomva(n)* hasara ült [Dés; Jk]; 1699: Maroti György nevű beres Szolgaja gonosz vegre *le nyomta* [Dés; Jk]; 1710: az atyámot is erővel *lenyomja* [CsH 150]; 1749: tanáltam az Feleségemet a Padon *le nyomva* és kiáltozva [Kersec H; Ks LXII/13 Motorga Istok vall.]; 1767: *Le-nyomom, le-tapodom*: deprimó (PPBI)

2.2.d.1. Történeti áttekintés

A már a XVI. századból adatolható *terhet felvesz* és *letesz* mellett a mai szókincs tartalmazza a hasonló jelentéssel rendelkező *felmálház* és *lemálház* igéket. A *teher* főnévből képzett igék mellett megjelenő, az ÉrtSz.-ban ritk. minősítéssel felvett *felterhel* és *leterhel* ugyanezt a szemléletet mutatja.

Felterhelte a tevéket.

Terheljétek le a lovakat!

A *leterhel*-nek azonban kialakult egy olyan jelentése is, amely a *lenyom* ige jelentésével mutat rokonságot. A teher súlya alatt lentebbi helyre kerülő M mozgását jelző igék közé két olyan *alá* igekötőt is besoroltam, amelyek ugyan még a XVI–XVII. században a magyar szókincs részei, azonban azóta sem a *nyom*, sem a *horgad* igéhez nem kapcsolódik a 'le' jelentésben használt *alá*. Természetesen ez a csoport csak *le* igekötős igéket tartalmaz, mivel itt nem a tehernek a vmire jutása az uralkodó mozzanat, hanem a S utólagos viselkedése kerül előtérbe. Az ide sorolható régi nyelvbeli igék csoportja a XX. századra újakkal gazdagodott.

Legázolta a gyepet.

Lejárja a fűvet az udvaron.

Ledöngölték az utat.

A könyvkötő *lepréseli* a könyveket.

Lerudalták a kényeket.

Leszorítja a háló a haját.

Ugyanezt a szemléletet mutatja a *lenyomtatja az ebédet egy pohár borral* kifejezés is.

2.2.e. A M írásjegy

A 'M rákerül a S-ra, lekerül a S-ról' csoport tárgyalása során nem a M milyensége határozta meg az osztályozás szempontjait, azonban az írásjegyek valamely felületre kerülése azért is mutatkozik a többitől eltérőnek, mert tüzetesebb vizsgálat nélkül nem érthetjük meg miért használ nyelvünk három különböző igekötős igét erre a cselekvésre: *felír, leír, ráír*. Galaczi Árpád (1995) a térbeli elhelyezkedés szempontjából közömbös S felületet tárgyaló fejezetben a RAJTA helyzet létrejöttét bemutató alfejezetnek a *vki hogyan ráerősít vmit vmire* alcsoportjában így indokolja, hogy a *ráír* és a *rávés* igéket e helyre tartozónak érzi: „Ide tartónak vettem a *ráír vmit vmire* kifejezést is, mint valamilyen porózus anyag vagy folyadék (M) rájuttatását egy sima felületre (S), melyek jellegüknél és anyaguk tulajdonságánál fogva tartós tapadást biztosítanak a M és S között. Közvetlenül származik ebből az a különleges eset, amelyben szigorúan értelmezve nincs meg a RAJTA helyzet abban az értelemben, hogy két tulajdonképpeni dolog egymáshoz viszonyított helyzetéről lenne szó, de a helyzetészlelés sajátosságainak következtében mégis a RAJTA viszonyt kell alkalmazni. Pl. *rávés a kőre egy jelt*. A *rávés* szorosan fizikai értelemben nem tekinthető RAJTA helyzetnek, hiszen nincs anyagi M, amely rákerül a S-ra (sőt tapasztalatunk alapján tudjuk, hogy S-

ra nemhogy rákerülne valami, de még elveszünk belőle), de az írást szem előtt tartó észlelési háttér alapján a nyelv a (vésett) jel főnevet szubsztanciaként kezeli, a jel és a kő viszonyát pedig a RAJTA viszonnal fejezi ki.”

Ahhoz, hogy kiderítsük a *felír* és a *leír* használati köre közötti különbséget, segítségül hívhatjuk az ÉrtSz. megfelelő címszavainak értelmezését: „**felír** 1. Olyan helyre ír vmit, hogy sokan *láthassák*. ~ vmit *vhova*; ~ vmit *a falra, a táblára*; vmit ~ mésszel *a kerítésre*. *A jelszót a krétával ~ta a kövezetre*; **leír** 1. <Betü(ke)t, írásjegy(ek)et v. más egyezményes jel(ek)et kézzel v. írógépen> írott formában létrehoz. ábrázol. ~ egy *hangjegyet, számjegyet*, ~ egy *mondatot*. | **a.** <Szöveget v. más írott jelekkel rögzíthető tartalmat> pusztán az írás technikájával – szerkesztés, fogalmazás munkája nélkül – **lerögzít**, írott formába önt, ill. **lemásol**. ~ egy *verset*; ~ egy *dallamot, egy algebrai levezetést*. | **b.** ~ vmit v. vmennyit: vminek v. vmely szöveg bizonyos mennyiségű részének **írásban való rögzítését** elvégzi, teljesíti: *Itt van*, ~*tam az egészet*. *A gyorsíró percenként 400 szótagot ír le*.” (Kiemelés tőlem, F. E.)

A választ egyrészt az igekötők elsődleges jelentése, másrészt az értelmezésbeli (félkövérrel és dőlttel jelzett) kiemelések együttese biztosítja. A *felír* használatakor elsősorban egy függőleges (vagy függőlegesként észlelt) felületet képzelünk el, amire rákerülnek az írásjelek, míg a *leír* mindenképpen egy vízszintes felületet implikál. (A *ráír* szempontjából közömbös, hogy függőleges vagy vízszintes S-lal van dolgunk.) Ezt az aspektust azonban csak az igekötő konkrét jelentése sugallja, és nem magyarázza meg, miért mondhatjuk mégis azt, hogy: *Felírtam a noteszbe valamit. Leírtam a füzetembe, amit mondtál*. Mindkét felület, a notesz és a füzet lapja is alapvetően vízszintes felületű, függőlegessé csak akkor válik, ha nem a megszokott pozícióban tartjuk. Ugyanezt látjuk a régi nyelvi példákban is:

1560: Az temeswary Janos gyermeky Ezwst es Egyeb Marhayaról walo regestom ... *fell Irattatoth* [JHb QQ Temeswary Janos reg.]; 1573: Minden Marhait ezwst mywetis az Eo magaet *fely Iratta* Mind eorekseget [Kv; TJk III/3. 195]; 1592: Ezwst poharaim uadnak zam zerent kiken az atiam neue *fel vagion irua* [Kv; RDL I. 5]; 1605: minden chedulakra *fel iryak* az defalcatiot [Kv; TanJk I/1. 494]; 1634: chinaltassanak az falra egy Tablat, kire *irassak*, vagy mettessek ezt *fel* [Wass. Wass János végr.]; 1657: A beregszászi templomban ezt az írást hagyák a falra *felirva* [ETA I, 162 NSz]; 1743: (A) Ládát megis Czedoláasztattam és az Czedolannis *fel irattam* [Szentdemeter U; LLt Fasc. 159]; 1765: Thordai Borbélj Samuel ... az Templombeli éneklő székreis *fel iratta volt* az nevit [Aranyosrákos TA; Borb.]; 1779: *fel irattak* az Inventariumnak 98dik Levelére vagy oldalára [Zágon Hsz; NkF]

1584: Ieoy *fel oza(n)* Georgy *vra(m)*, es *Iriunk le* mindeneket [Kv; TJk IV/1. 211]; 1591: Azert az exemplom, a mely előttd vagyon *le iruán*, téssen somma szerént (Helt: Arithm. F2. A5); 1637: K.v. Nagod kegelmessen *irassa le* modalitasat [Torockó; TLev. 8/2]; 1662: egy jó íróval *irassa le* Kegyelmed [TML I, 373 Ébeni István Teleki Mihályhoz]; 1690: az specificalt varosokon falukon kívül marad meg Quartelynak város falu negyvennél több az kik eleb *le*

irattak [Ebesfva; Törzs. fej-i ut.]; 1723: fassiojakat *le irtuk* [H; IB P29]; 1797: *Én a' ki Nevemet alább le irtam* [Kv; TSb 7]

A *leír* jelentésében ugyanúgy a rögzítettség rejtőzik, mint ahogy a *leköt.* leszögez esetében láttuk, és a felület vízszintes vagy függőleges volta nem játszik szerepet az észlelésben.

A *felír* igét szintén használhatjuk bármilyen felületre írandó jelek esetében, ám hogyha használati köre csak ennyire korlátozódna, miért lenne szükségünk ugyanannak az igének két különböző igekötős változatára. Itt maga a *fel* igekötő eredeti irányjelentése sem nyújt megoldást, hiszen nem valamihez képest kerül fentebbi helyre az írásjegy a papírra, sőt az írás közbeni testtartásunk inkább a *le* használatát indokolná. Ha megvizsgáljuk a példaanyagot (*táblára/falra/székre felír, régesztrumba/leltárba felír*) és figyelembe vesszük az ige szótárbeli értelmezését is, arra a következtetésre juthatunk, hogy a *fel* itt a létezést, és ezen keresztül a láthatóságot, az ismertséget szolgálja. A van–nincs és az ebből eredő láthatóság–láthatatlanság, valamint az ismertség–ismeretlenség oppozíciók a pozitív–negatív értékek közvetítésével kapcsolódnak a FENN–LENN térdimenzióhoz (vö. *felbukkan, felmutat, felolvas* stb.).⁴⁹

Az *felír* – *leír* jelentéskörébe tartozik a *feljegyez* – *lejegyez*, a *felregisztrál*, az itt tárgyalt relációt talán legjobban tükröző *feltesz* és a *lerak* is, illetve a *felnyomtat* – *lenyomtat* igepár.

1572: Ados lewele vagion melnek az hatara vagion *fel legezwe* a mit meg adot az Adossagba [Fog.; SLt S. 10]; 1603: Az mi hitónk szerint *iegyzetteók fel* ez testamentomot [SLt A. B. 7 Vizaknaj Ieremias buzai préd. kezével]; 1613: mindeniknek elein *fel vagyon jegyezve*, ki írta ezeket (Pázm: Kal: 465); 1653: azt ide *feljegyzem* [ETA I, 118 NSz]; 1708: a' hordok czedulájokrais *fell volt jegyezve* mellyik bort hány penzen kezdgyek [Fog.; K.J. Fogarasi János lev.]; 1756: azon esztendőök alatt a' mi Uraság jövedelmi lehettek ... *fel jegyeztük* [Déva; Ks 94. 24. 3]; 1799: ezen e szerint készittendő Rovásokra minden Administratio igasságoson *fel jegyeztessek* [AszLt Nr. Reg. 207 nyomt. gub. körrend 6014, 6463] – 1645: A hibákat mind ide *le-jegyzegetni* alkónak lenni nem ítélem (GKat: Titk. 1097); 1658: Kemény János uram is szépen *lejegyezte* [TML I, 277 Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz]; 1679: az míg eszembe jutnak, *lejedzegetem* [TML VII, 461 Teleki Mihály a fej-hez]

1573: *fely Regestalliak* az myt meg tartottak [Kv; TanJk V/3. 89b]; 1584: Azokat az Marhat (így!) Akit ... *fel Regestraltak*, ... Daroczy Peter ky lopta volt [Kv; TJK IV/1. 229]; 1615/1628: az mit reiaia keolt *regestrallia fel* [Kv; RDL I. 96c]; 1617: valamit rayta éppétene, azt *fel regestawan* mind egy pénzigh meg téréczyék [Gyf; Berz. 17]; 1625: az melj iokat hazamtul el uittel mindeneket *fel registrarla(m)* [UszT 8a]

⁴⁹ Az átvitt jelentésű kifejezések tárgyalásakor bővebben kitérek mind a tértmetaforákra, mind az értékjelentésekre, azonban itt nem tekinthettem el a kérdés akár érintőleges megválaszolásától, hiszen a *felír*–*leír* igékkel jelzett cselekvéseket elsősorban konkrét értelmükben kellett megvizsgálnom.

1615: mennyi és hányszor administral Fu szerszamot ide – kel *fel tenni* [Utl]; 1681: eő nagysága részire jutott vasat itt kellett az inventálás rendi szerint *fel tenni* [CsVv 94]; 1700: affele lezzengő paraszt emberek neveit rend szerint *fel töttük* [Csomafája K; EHA]; 1744: Sok volna papirosra *fel tenni* Ndg(ua)k, Szegény Vármegyénk(ne)k ... nyomoruságát [Déva; Ks 101 Pogány József Kornis Antalhoz]; 1767: Napját a levélnek *fel-tenni*: adscribere diem epistolae (PPBI) – 1591: Ha pedig egy az spaciumban vagyon, ved fel aszt és *raky le* ötet az spacium alatt valo liniára erette (Helt: Arithm. O6); 1591: It az cyphrákat *ragd le* (Helt: Arithm. K4)

1746: Egy ég Szin hobas (!)^a tafota velum ... közepin magok nevek arannyal vagyon *felnyomtatva* [Komolló Hsz; SVJk. – ^aNyilván tollvétség *habos* h.] – 1770: a Petset pedig vala veres Sponyol viaszra *le nyomtatva* [Orbai szék; BetLt 17]

Ugyancsak ide sorolható a *lerajzol* 'leír' és 'megrajzol', *leábrázol*, *leképez* 'lefest' és 'leír', *lefest*, *leemblémáz* 'emblémát fest valamire'.

1643/1673: A képiro az elevenec példájára a képet *le-rajszollya* (Com: Jan. 167); 1662: minémű pompás királyi épületeket fundált és kezdett volt azok helyében, láttam *lerajzolva* [SKr 967]; 1751: Ezeket mi *le rajzollyuk* Szépen versekbe foglallyuk [Hétfalu Br; EM LI, 122 betl. játék]; 1789: Patika Czimerhez valo Képek vagy(na)k szep mesterséggel *le rajzolva* [Mv; ConscrAp. 90]

1669: De nem tilalmas a teremtet állatokat *le-ábrázolni* (Pós: Igazs. II. 661); 1767: ha valahol meg fordulnának szoros fogságra vitetné(ne)k *le ábrázolások* ezen személyeknek im ez [Szancsal KK; Mk Jos. Mezey jur. assz. kl-e]

1772: én *le tudnám*, úgymond, *festeni* a te címeredet [RettE 287]

1664/1767: Historiámnak magos vóltát illendő ábrázolással pennám sem tudta *le-képezni* (Gyöngy: MV. Előb. 4); 1669: A véghetetlen és mérsékhetetlen szent háromság istent *le-képezik* (Pós: Igazs. I. 570); 1695: Magyar-ország ötven szenteinek *le-képzett*, *leirott* élete (Tam: Szents. Címl.)

1704: tizenöt emblémák is voltanak, az halálnak különb-különbféle figurái lévén *leemblémázva* [WIN I, 304]

A rendszer kiterjesztése során (mint ahogy fentebb már láttuk a *ráír*, *rávés* magyarázatakor) olyan cselekvéseket is ebbe a csoportba sorolhatunk, amelyek során a valóságban nem kerül semmi egyetlen felületre sem. Mivel a nyelvi világban az írásjegyek vagy a jelek mint valamire fel- vagy lekerülő szubsztanciák jelennek meg, a nyelv ugyancsak a *fel* és a *le* igekötőket társítja az olyan igékhez, amelyek az írásjegyek valamilyen módon való megjelenítését jelzik: *metsz*, *ró*, *farag*, *vág*.

TelK. 75: Belőle penzt cenal melnec eggie felen az orzagnac cymeret *mettesed fel*; 1595: *Metzette fel* ez 4 palaszkra az Waros Cimeret [Kv; Szám. 6/XVIIa. 152 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1634: czinaltassanak az falra egy Tablat, kire *irassak*, vagy *mettessek* ezt *fel* [WassLt Wass János végr.]; 1665/1754: tsinaltasson egy ötven pénzt erő ezüstből állo Siltet vagy Czimert, melyre a' Papjától vett jelit *mettessen fel* nevivel együtt [Kv; AsztCArt. 22–3]; 1692: A kö oszlopra *fel-metczeték* a verseket (Liszny: Krón. 216); 1724: az

Ecsedi Mihály Uramnál lévő pohárokra, a' Gonos név van *fel meczve* [Ne; DobLev. I/106. 4a] – 1704: a generál kápolnájában egy faragást köre ... melyen Christus urunknak némely passiója *le volt metszve* [WIN I, 270]

1573: *kewesbet rot fely* az Rowasra [Kv; TJK III/3. 215]; 1582: *Fel rauod* sokszor te vetesedet (Born: Ének. 514); 1595: Nagy Istvan az Tizedes *roota fel* [Kv; Szám. 6/XVIIa. 42 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1733: Sikoval az Sákokat *fel rotattam* [Gyeke K; Ks 99 Bíró János lev.]; 1760: mely két Véka Törökbuzát *Nem is rották fel* a törökbuza rovásra [Árpástó SzD; BK. Kimpián Petre (30) jb vall.]; 1793: meg számlálva rakassa a' kalángyákat az Asztagban, azt egy rovásra *fel rotassa* [JF 36 LevK 297 Végh Mihály pref. utasítása a drági tt-hoz]

ÉrdyK. 542b. 671: *Feel* kellene kepeet *faragtathny*, hogy ymadnaak; VirgK. 29v: Es az farkasnak kepet az varosba *fel faragtatak*; TihK. 84: Az otaron maruan köből azzonunknak kepe *felfaraktatot*

1778: az határon az fáknak mindkét felire magok jegyeket *felvágják* [Taploca Cs; RSzF 143]

Az előzőekben bemutatott cselekvés ellentétjét mutatja a régiségből adatható *levakar*, amely a valamilyen felületre rákerülő írásjegyeknek a S-ről való lekerülését jelzi.

DöbrK. 12v: o neveket *le vakarad* mind ozonig; KulcsK. 13: W neweketh *le vakarad* erekwł erekke: nomen eorum delesti in aeternum et in saeculum saeculi; 1570: vgy Megh zydogatam hogy forgachal *vakarhatak volna le* rola [Kv; TJK III/2. 94]

Hasonlóan az írásjegyeknek, valamely szövegnek egyik helyről a másikra jutását jelzik a *lemásol* ige és régi nyelvi szinonimái: *lekópiál*, *lepariál*, *leformál*. A *lemásol* *vmít vmiről* szerkezetben „a nyelv a »rajta« helyzet felbomlásaként értelmezi az információ-átvételt: mintha a szubsztancializált információ lekerülne a S-ről (és esetleg átkerülne egy másikra: átmásol.)” (Galaczi 1995).

1705: Kikről való instructiómat és expeditiókat, amint érkezém, *lekopiálám* [WIN I, 613]

1561: Az legendy az mestereket Mykor meg' Banthyak Es az *leformalasrol* [Kv; ÖCART.]

1676: Francisco uram mit írjon nekem, *lepáriáltattam* [TML VII, 132 Teleki Mihály Béldi Pálhoz]; 1676/1681: Urbariumot ... maganak *le pariallya*, avagi hiteles ember által *le pariáltassa* [Vh; VhU 656]

2.2.e.1. Történeti áttekintés

A 2.2. fejezet utolsó alfejezetébe olyan *fel* és *le* igekötős igéket soroltam, amelyek az írásjegyeknek valamire való kerülését, illetve a felületről lejutást jelzik. A *felír* jelentéskörébe tartozó igék jelenléte már a XVI. századból kimutatható, míg a *le* igekötős igék (a *leír*, *lerak* és a *leformál* kivételével) csak későbből adathatók.

Az írásra vonatkozó tevékenységet megnevező igék csoportja mára a *felfirkál* és a *felfest*, *lefest*, *legépel* igékkel egészült ki.⁵⁰ Ugyanígy a valahonnan lekerülő M-ra utaló *leradíroz*, illetve a *leutánoz*, *lepuskáz*, *lemásol*, *lemintáz*, *leblokkol* 'vminek az árát blokkon feltüntetni' is újabb kori bővülést jelez.

A rendszer a XX. századra a hang és a kép rögzítését megnevező igékkel gazdagodott: *lefényképez*, *lefilmez*; *lekottáz*; *felvesz* (*szalagra/lemezre vmit*). A hang és a kép a nyelvi világban az írásjegyekhez hasonlóan olyan dolgokként jelenik meg, amelyet bármikor feltehetünk és levehetünk valamely S-ről. Ugyanezt a szemléletet mutatja a *leolvas*, *lediktál* is.

2.3. A M a S alá, illetve fölé kerül

A *fel* és *le* igekötők elsősorban valamely dolognak a felfele vagy lefele tartó mozgását jelzik. A dolgozat tárgyát képező igekötők, különösen az *alá*, jelezhetik valamely dolognak egy S felület alá vagy fölé kerülését.

AZ ALATT viszony létrejöttét jelölő *aláfordul* ige nemcsak azt jelzi – amint a 2.1.e alfejezetben is bemutattam –, hogy a M a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül, hanem azt is, hogy a M közvetlenül kerül a S alá, így az igekötő a prototipikus ALÁ jelölésére szolgál:

1582: *fel mentek ... az haz heara hogy ot hallianak*, Azon keozben egy dezka *ala fordwl* alatta az Veynek [Kv; TJK IV/1. 106–7]

A következőkben amellett, hogy a M-nak a(z átjárható) felületként megjelenő S fölé és alá kerülését tárgyalom, bemutatom a prototipikus ALÁ viszonyt, és azt, hogyan jelölheti ugyanezt a mozgástípust az *alá* ellentéte is, a *fel*. Az anyag felosztását a S milyensége határozza meg, vagyis az, hogy a S vízszerű vagy anyagszerű felülettel rendelkezik-e.

2.3.a. A S vízszerű

A vízszerű felülettel rendelkező S nagy mozgásszabadságot biztosít a M-nak. A mozgás irányának a jelzésére mindhárom igekötő alkalmas: a *fel* a M-nak a vízszerű felület fölé kerülését, míg az *alá* és a *le* a felület alá jutását jelzi (*fellábad*, *felforr*; *lesüllyed*, *alámegy* – *lemegy*, *alászáll* – *leszáll*).

NádK. 323r: a holt test *fel labadvan* Ky vza a papanac . es egebeknec sokaknac lattara; ÉrdyK. 290: Az zent ffa *ffél labbadot* az vyz zynre; 1598: *Fel lább* ő mint az tődő (Decsi: Adag: 218); 1598: Mindenkor *fel* akar ám ő *labbani* mint az olay (Decsi: Adag: 346)

⁵⁰ A számítógépes szövegszerkesztő programok megjelenése óta a *legépel* is kezd háttérbe szorulni. Helyét a *begépel* veszi át, hiszen a szöveg egy benti állományba kerül (vö. *beír*, *bemásol*, *kitöröl*, *kinyomtat*), és nem egy felületre.

1551–1565: A folyo viz békakat *forr fel*: ebullit fluvius ranas (Helt: Bibl. Ee4); 1636: A must *fel-forja* és ki-hánnya, valami rütség a hordó fenékén találtatik (Pázm: Préd. 231)

1645–1647: a vizen száraz lábval járt, és a lába *le nem sellyedt* (GKat: Váls. II. 1230); 1710: Dévánál a Marosban *lesüllyede* a hajó [CsH 445]

1710 k.: *lemégyen-e* a vízben, boszorkány-é, nem-é [BÖn. 583]; 1710 k.: úgy estem volt egy nagy, kerek, mély göbébe, és a fenékre *lemenvén*, felütköztem egyszer, s egy fűzfaágat kapván meg ekkor, a kezembe törék, s ismét *lemenék* a fenékre [BÖn. 568]; 1710 k.: csak *leméne* a hajó fenékre, csak az árbocfája látszik ki [BÖn. 589] – 1643/1673: *Alá mégen*, el süllyed a hajó (Com: Jan. 90)

DöbrK. 246v: Vrnak kedeg angala Ido zerent *le zal vala* az halastoba ... Es ki eleb *le zal vala* az halastoba ... meg vigazik vala; 1757: vas gereblyével s vonoval addig roncsollyuk mig zavarja el mégyen, az Arany pedig ... a' láda fenekére *leszál* [Zalatna AF; JHb Borsai István kezével] – DöbrK. 123r: kik *ala toba zalnak*; SándK. 19r: azzony allaatoknak az lelkok kyk *az toban ala zaalnak uala*

Itt is számolhatunk egy kívülállóval (A-ral), többnyire a víz erejével, amely a víz felszíne fölé vagy alá kényszeríti a M-t: *felvet*, *lecsap*, *aláhány*, *leűz*, *alányom*.

1770: (A dési vámost) a víz a malom gátjára csapta volt, egy sövényt megfogván sokáig ott volt, de a víz szüntelen nővén *lecsapta* aztán ismét *felvetette* [RettE 222]; 1778: A szegény Prágai ... beléveszett a nyavalyás ... a víz szüntelen nővén *le csapta*, aztán ismét *felvetett* [RettE 223]

1619: Soka magokat az folyo vízbe hanyat homlok *ala hantak vala*: plerique in flumen se praecipitaverant (Forró: Curt. 207)

ÉrdyK. 447b: wr istennek zent angyaly mynd az tengher fenekeere *zyeek le ewketh*

DebrK. 177: mikoron a vitehzok kozzwl hatuan oton akarnanak mennie hogi eh zent emborth *ala niomnaiak a vyzben*

2.3.a.1. Történeti áttekintés

A vízszerű S felület fölé, illetve alá kerülő anyagszerű M mozgását jelző igék mellett már a XVI. században megjelenik mind a *fel*, mind az *alá* igekötő. A *le* igekötő – a *leszáll* igét kivéve – csak a XVII. századtól adatolható ebben a jelentésben, hiszen ennek a mozgásnak az észlelési feltételei közé elsősorban a vmi alá kerülés, és nem a lefele mozgás tartozik.

Mára az adatolt régi nyelvi *alá* igekötős igék közül csak az *alászáll* örizte meg e jelentését, azonban a csoport kiegészült az *alámerül*, *alámerít*, *alábukik* igékkel. A *merít*, *merül*, *bukik*, *bukkan* igékhez nemcsak az *alá*, hanem annak szinonimájaként a *le* is társult, valamint a mozgás ellentétes irányát jelző *fel* igekötő.

Lebukik/alábukik a víz alá. – *Felbukik/felbukkan* a víz alól.

Lemerül/alámerül a tóba. – *Felmerült* a víz alól.

A *le* és az *alá* egymás mellett élése ebben az esetben sem jelent teljes szinonimitást. A *le* a lefele irányulást jelzi, és éppen ezért mellette legtöbbször az *alá* névutónak is meg kell jelennie a szövegben (vö. *lenyomták – lenyomták a víz alá, lebukik – lebukik a víz alá*). Az *alá* igekötő itt a *fölé* ellentétéként, az ALATT–FELETT viszony jelölőjeként van jelen.

2.3.b. A S anyagszerű

a) Az anyagszerű S szilárdságánál fogva nehezen ereszti át a szintén anyagszerű M-t. Ezért a M csak vkinek vagy vminek a segítségével kerülhet a S felszíne fölé vagy alá. Ezt mutatják a *felás* 'ásó segítségével felszínre hoz', *lever – aláver, leás* 'teljesen v. részben a föld felszíne alá juttat' igék.

1574: A szent Istuán testét igen hammar *fel ásác* (Nagyb: HunyJ. 1570. MF);
1582: ha most vgmond *fel Asnak* Az Aniamath ... ketteo hasadwa talalnak [Kv; TJK IV/1. 73–4]

1590: Az Malom hyd keozeot ky Czeovekeket *Leverettem* [Kv; Szám. 4/XIII. 9]; 1662: (A cövekeket) annyira *leveretni* igyekeznének [SKr 296] – 1593: az zwchy gaspar kertinel walo palohoz 5 keopwt Czinalt az Chowek wigire, az kit *ala wertek* [Kv; Szám. 5/XXI. 30]

1662: fundált vala egy mesterséges sáncot ... az árokszélben sűrű lábfákat *ásatván le* [SKr 222–3]

Az elmondottak ellenére a vizsgált anyagból olyan példamondatok is előkerültek, amelyek igéi azt mutatják, hogy a M könnyen, bármely A segítségével nélkül is képes az anyagszerű S felülete alá kerülni: *lesüllyed, alámegy, aláereszkedik, alászáll*.

1757: a töltéseket sokat kell ujjíttani mert mingyárt *le Süllyed* Sephedékes (!) lévően a hely [Bh; BfN AA. 31]; 1757/1758: lettyes a hely és az oszlopak *le süllyedtek* [Abrudbánya; Szer. Szumucz Péter (68) vall.]

1570: Mely Estalloban mykor egy karot az feoldbe nyomtak volna Mind *alah Magen volt* [Kv; TJK III/2. 61]

1781: azon Silipnek 2 ágassait a' viz mozgatta volt a' viz alá ásott vólt, kurták lévően az ágasok *alá ereszkedtenek* [Mihálcfa AF; Eszt-Mk]

1758: Tojulását ezen Harsányi Ur(am) Stompjának okozza edgyik ez: mivelhogy lettyes a hely igen *ala szallattak* az oszlapjai [Abrudbánya; Szer.]

Az a tény, hogy itt ugyanazokat az igéket használjuk a mozgás megnevezésére, mind a vízszzerű S esetében, azt mutatja, hogy a puha, vízenyős földfelszínt a nyelvi világban nem szilárd, anyagszerű felületként, hanem vízszzerűként kezeljük, és így érthető, miért hatolhat át a felszínén olyan könnyen a M.

b) Az anyagszerű M bekerül az anyagszerű S alá azért, hogy a S-t megtámassza, még stabilabbá tegye. Ilyen értelemben használatos a régi nyelvben az *alábarázdol*, az *aláköt* 'gáttal megtámaszt' és az *alászegez* 'szegekkel megerősít, megtámaszt' a következő XVI. századi példákban:

1575: az Nadas teriben Az Minemw vyz folias ky az derek vthban foly ... valaky feolden leszen ala Menety azzal Neh gondolianak hane(m) *barazdoliak ala* [Kv; TanJk V/3. 127b]

1592/1593: az a' porond zygett ... Azt latom hogy *gattal ala keoteottek* Dees feoleol hogy arra ne folihasson az viz [Szásznyíres SzD; Ks]

1593: az keozep kapun walo emelczeoheoz es teomleocziheoz zegeget (!) vert kīwel az szingj wasakot *ala zegezek* [Kv; Szám. XXI/5. 27]

Ennek a típusú viszonyoknak azonban kissé mások az észlelési feltételei, mint az eddigiekben bemutatott eseteknek. Itt is természetesen számolhatunk egy S-lal, ami alá bekerül a M, a S és a M közvetlenül érintkezik. A M azonban a S alátámasztására szolgál, és így jön létre az ALATT viszony. A mozgás iránya is megváltozik: a M nem függőleges, hanem vízszintes irányú mozgást végez, oldalról kerül a S alá. Tehát az ALATT viszony létrejöttének nem feltétele a M vertikális elmozdulása, hanem a nyelvben sokkal fontosabbnak mutatkozik az a tény, hogy maga a viszony létrejöttét jelöljük.

Ahogy valami alá betehetünk valamit annak érdekében, hogy az stabilabbá váljon, ugyanúgy ki is vehetünk valamit; de azt is mondhatnánk: üreget, azaz negatív tárgyat „helyezhetünk” a S alá. Ennek a cselekvésnek a jelölésére az *aláás* ige szolgál:

1600: az Kikeleön thwl ... az wizet aho(n) *ala astak*, annakis a' helit alkolmasint tudo(m) ki kie [Kadicsva U; UszT 15/264. – A homályos szövegben a Küküllő medrének földmunkával való lejjebb költöztetéséről lehet szó]

Ugyan a valóságban tudjuk, hogy az aláással jelzett cselekvés során nem kerül a S alá semmi, hanem éppen az ellenkezője történik: kikerül valami a S alól. Mégis a nyelvi világban ez úgy jelentkezik, mintha valamit a S alá helyeznénk. Ez indokolja, hogy a valóságban másképp megjelenő mozgást ebbe a csoportba soroljuk.

c) Az ugyancsak ehhez kapcsolódó *fel* igekötős igék valami mást is jeleznek, történetesen azt, hogy a M-nak a S alá kerülésével nemcsak megtámasztjuk a S-t, hanem ezáltal a S kissé megemelkedik. Ezt jól mutatják a *felmagasztal* 'megemel, magasabbá tesz', *felemel*, valamint a hasonló értelemben használt *felvet*, *felvesz* igék:

1690: A fejét *magasztallyák* jól *fel* [sok vánkost tegyenek alája] (PP: PaxC. 21); 1723: miolta ā Deési gátot annyira *fel magasztalták*, az olta ne(m) forgott az Vr Malma olyan jól [Szásznyíres SzD; Ks 25. IV. 5]; 1772: én és Musztátzé Sándor édgýűt *magasztaltuk fel* a' silipet [Dombó KK; JHb XX/27. 28. LXVII/2. 307]; 1790: ezenn ... tonak gattyát felettebb *fel magosztaltatta volt* [Kebelesztiván MT; CsS]

1585: az palot *fel Emeltette(m)* az korchyolással [Kv; Szám. 3/XXII. 72]; 1587: az saito Jde hoszasatol kiuel *fel emeltek* az egész konjhat, az *fel emeleo* achioknak fizettem –/82 [Kv; Szám. 3/XXX. 29]; 1597: chinaltak megh az Monostor wcza kapwnak az Emelczw (!) ... az Tengelt *fel Emeltek* [Kv; Szám 7/XIV. 105]; 1772: a' két also kerekeket meg kisebbittetem, s silipjeket *fel emeltettem* [Kük.; JHb LXVII/258]; 1794: a Mester Emberek *fel emelhessék* a pintze Derekát [Szilágycseh; IB. Fogarasi István lev.]

1647: úgy *vetetek fel* az gatiokot kj mian az en molnom az holt vizben iar [HSzj *malomgát* al.]; 1649: ha *fel vetnék* a Gáttát gondviselés lenne reaja [Kv; BLt]; 1749: az K(orod) Sz: Mártoni Malomnak Gáttya úgy *fel van vetve* [Zágor KK; Ks 15. LXXVII. 4]

1610: Pál deak az derek Abruji visza foliasarol az szabad viszett *fel* akarja az vy Stompokra kweleõn Gaton *vennj* [Abrudbánya; Berz. 17]; 1688: az malom alol Csapo az gáttát annyra *felvette* jmmár, hogy az malom fellyewl Csapo [HSzj *alól-csapó-malom* al.]; 1732: a N(e)m(e)s Curia Fundamentuma ... a pintze kedviert jo magosan *fel vétetett* [Szászsztyakab SzD; TSb 54]; 1743: eõ Natsga Malma ... a' Silibjét is *fel vették* [Ádamos KK; JHbK XXVIII/9]; 1772: a' Malom *fel vétetõdvén* a Gátnakis szükségesképpen magasztalodni kell [Ádamos KK; JHb LXVII/2. 300]

Tulajdonképpen itt nem csak a M mozgásáról beszélhetünk, hanem arról is, hogy a M mozgása következtében a S is elmozdul, fennebb, magasabbra kerül: azaz a mozgás következtében a M válik S-lá (vagyis olyan dologgá, amely alátámasztja azt a felületet, amely alá bekerült), illetve a S felület a felemelkedés következtében M-lá. Ezt a felületet mégis stabilként észleljük, hiszen az alája kerülõ M-hoz képest stabilabban viselkedik.

d) Ugyancsak ide sorolható az a mozgástípus is, amely következtében egy vízzel teli tartály alján, alsó felületén található anyagszerű M valaminek a következtében a tartály aljához képest kerül fentebbi helyre. A mozgást legjobban tükrözõ igék a *felzavar*, *felkever* és a *felzagyválódik*.

1566: Miért *zauarod fel* a uizet ennekem ... Hogy *zavaríthattam volna fel* a vizet tenéked (Helt: Mes. 12); 1588: Az orvoslásnac taua, melyben a ki be megyen vala az *fõl zauaretas* után, akar minemü betegségbõl meggyogyult (Mon: Apol. 442); 1645–1647: Disznoktol *fel zavartatott* potsolya (GKat: Váls. II. 228); 1674: it telik be az Farkas *szavarja fel* az vizet s az baranj az tettes [KJ]; 1698/1699: a Farkas iszik felyül az folyo vizb(en), megis en ream haragszik hogy *fel szavarvan* tiszta vizet ne(m) ihatik [Cege SzD; Wass. Vas György lev.]; 1702: A tevéknek a lábokkal való viz-*felzavarások* gyaláztaképpen is vétethetik (Misk: VKert. 44); 1787: Vizõket *fel-zavarítottam* (Gvad: Pösty. 22)

1716: az mely bor ... Kapuson volt ... senki sem iszsza mint hogy nem sok volt benne *fel zagyvalodát* (!) [Szõkefva KK; Ks 96 Biró Márta lev.]

1558 k.: Mikor az kozonseges aranyat be tezik az kellaba awagy az tegelbe, Minek elotte Megnem p(ro)baltak volna az tquel, hogy az aranyat ky Immar egy Massaba az az egy allath, hogi Jol *fel keueriek* az fenekeerol es wgy agion p(ro)bat, kith meg p(ro)balianak [Nsz: NKsz 1896. 300]

2.3.b.1. Történeti áttekintés

A megvizsgált csoport a) alcsoportjába került csak *le* igekötõs ige. A csoport *alá* igekötõs igéi a mai magyar szókincsnek már nem részei, helyüket a *le* vette át, mivel

az ide sorolható mozgás jelölésekor nem a valami alá kerülés mozzanata, hanem a lefele irányulás vált fontossá.

A csoport idővel a következő igékkel egészült ki:

Régi pénzeket *szántott fel* a minap.

Olyan hideg volt, hogy *felfagyott* a vetés.

Háromszáz méternyire *fúrt le*.

Leszúrt egy karót a földbe.

A vízszerű S esetében használatos *felbukkan* jelölheti az anyagszerű M-nak az anyagszerű S felületére jutását is:

A vulkanikus kőzetek felszínén homokkő *bukkan fel*.

Ugyancsak a csoport bővülését jelzik a *legyökerezik*, *lecövekel* igék is:

Legyökerezett a bejáratnál.

*Lecövekel*t a kijárat mellett.

A reális világban ugyan nem beszélhetünk arról, hogy valakinek a lába a föld felszíne alá kerül, azonban a földbe süllyesztett cövek, illetve a gyökeret vert növények mozdulatlansága és a személy mozdulatlansága közötti hasonlóság nyomán a nyelvi világban ugyanazzal az igével élünk.

A b) csoportba sorolt *fel* igekötős igékről elmondhatjuk, hogy (a már máshol is megjelenő *felelemel* kivételével) – az adatok tükrében – a XVII. század folyamán alakul ki a 'vmi vmi alá kerül', valamint a 'vmi vmit megtámaszt' jelentése. Az ÉrtSz. címszavai közé felvett *fel* igekötős igék azt mutatják, hogy a csoport a következőkkel egészült ki:

Felpolcolta a derekát párnákkal.

Feltámasztotta a könyvespolcot.

A csoport domináns igekötője az *alá*. Míg a *fel* igekötős igék használatakor a S kerül előtérbe, az *alá*-val a M-nak a S alá kerülését hangsúlyozzuk. Az eddigi csoportoktól eltérően a M mozgásiránya is megváltozik: a M tulajdonképpen vízszintesen mozdul el, így jut be a S alá. A mozgás nyomán létrejövő ALÁTT viszonyt prototipikusnak nevezzük.⁵¹ A régi nyelvi adatok közül az *aláfordul* igére idézett példamondatban megjelenő viszonyt világítják meg a mai nyelvi adatok is:

---

⁵¹ A környezetünkben levő dolgok kategorizálása ún. prototípusok alapján történik. A prototipikusság tulajdonképpen fokozat kérdése. Valamely dolog akkor válik egy csoport prototípusává, amikor az adott fogalomkörbe tartozó dolgok közül a legtöbb észlelési feltételt teljesíti. „A prototípust az adott kategóriára jellemző tulajdonságok, az ún. tipikalitási feltételek segítségével azonosíthatjuk. A 'madár' kategória tipikalitási feltételei például a következők: (a) repülni tud, (b) szárnya van, (c) tollazata van, (d) csőre van, (e) tojást tojik, (f) nincs szelídítve. A házi szárnyasok viszont (tyúk, kacs, liba) általában nem teljesítik az (a) és az (f) feltételt, a pingvinnek nincs repülésre alkalmas szárnya és tollazata (ennek következtében nem teljesíti az (a) és a (c) feltételt), a strucc csak az (a) feltételt nem teljesíti.” (Kiefer é.n.: 93). A prototípus azonban kultúrafüggő is, hiszen az európaiak számára a veréb vagy a galamb, ami a fentebb felsorolt feltételeket mind teljesíti, számít prototipikusnak, míg a strucc, amely csupán csak az (a) feltételnek nem tesz eleget számunkra sokkal távolabb áll a prototípustól, mint pl. a tyúk (vö. még Benő 2004: 17).

Aláfeküdt a gépkocsinak, és úgy javította ki hibáját.

Aláfeküdt a fejelő csatárnak.

Alátesz egy dézsát az eresznek.

Aláhúzta a kocsit a szín alá.

Aláaknázta a hidat.

Alávetette a vállát a hatalmas gerendának.

A mezőgazdasági munkálatok körébe tartozó, csak a XVI. századból adatolható *alábarázdol* helyett a XX. századra megjelent az *alászánt*, *alábuktat* ige, illetve az *aláfördít* is hasonló jelentést nyert.

Alászántja a trágyát.

A tarlót aratás után azonnal *buktassuk alá*.

A tarlöhántást követő szántással *aláfördítjük* a kikelt gyomokat.

Ugyanezzel a prototipikus ALATT viszonyal állunk szemben az *aláfesti az arcot*, *alánéz az ágyinak* kifejezések használatakor. „A reális világban tulajdonképpen a legelső festékréteg kerül legelőször a vászonra, majd erre rá a többi. A nyelvi észlelés szerint úgy tűnik a beszélő számára, hogy ez a réteg kerül be a többi alá. A beszélő a nyelvi észlelésben a befejezett képről beszél, ebben az esetben a szóban forgó festékréteg valóban a többi alatt van.” (Somkerek 1999: 22). Az *alánéz az ágyinak* esetében nem beszélhetünk arról, hogy egy számunkra látható, tapintható dolog jut az ágy alá, azonban a nyelvi világban a tekintet olyan sugárként jelentkezik, amely a dolgokhoz, szubsztanciákhoz hasonlóan elmozdulhat, így valamely dolog alá is kerülhet (vö. Galaczi 1995).

Ennek a prototipikus ALATT viszonynak a jelölésére más, a vertikális skálához kapcsolódó igeikötőt nem is használhatunk, hiszen itt elsősorban a mozgás horizontális iránya sem engedi ezt meg. Az elemzett *fel* igeikötős igeik sem a valami alá jutást mutatják elsősorban, hanem a S elmozdulását, illetve állapotát a M-nak a S alá kerülése után. A *lebújjik az asztal alá* kifejezés azonban nemcsak az ALATT viszony létrejöttét jelzi, hanem azt a tényt is, hogy az a személy, aki a cselekvés eredményeképpen az asztal alá került, kezdetben az asztalhoz képest fenti pozícióban volt. Így a 'lekerül vmi alá' jelentésszerkezetet felmutató *le* igeikötős igeik ugyan az ALATT viszony létrejöttét nevezik meg, de ennek a viszonynak a szempontjából nem prototipikusak.

A *fel* igeikötős igeik és csak az ómagyar korból adatolható *aláköt*, *alászegez* mintájára az újmagyar kor folyamán megjelennek olyan *alá* igeikötős igeik, amelyek nem a vminek vmi alá kerülését, hanem ennek eredményét, vminek a megtámasztását jelzik.

Alátámasztja a polcot.

A meghasadt falat *alá* kell *boltozni*.

Aládúcolja a bolthajtást.

A házat *aláfalazzák*, mert emeletet húznak rá.

A háznak az utcai részét *alápincézték*.

A kétféle *alá* közötti átmenetet mutatja az *aláver vmit* ige:

Aláveri az éket a billegő szekrény alá.

A d) csoportba sorolt *felzavar* köré csoportosuló igék mellett megjelenik a *letisztul* (a *folyadék*) kifejezés, amely a tartály aljára leszálló anyag mozgásának eredményét mutatja. Így míg a régi nyelvben csak a felfele irányuló mozgás jelölésére találunk bizonyítékot, az újmagyar korban a lefele tartó mozgás is jelöltté válik.

2.3.c. A S szöveg

A prototipikus ALATT viszony egyik sajátos esetét az *aláír* ige mutatja, melynek megléte már a XVII. század elejéről kimutatható. Az írás jellegéből adódóan nem mondhatjuk azt sem, hogy az aláírás vagy az aláhúzás felülről, de azt sem, hogy oldalról történő elmozdulással kerül a szöveg, az írás alá. Az azonban könnyen érthető, hogy miért *aláírjuk* az előttünk álló szöveget, ugyanis írásunk jellegéből adódóan a papír felső felén kezdünk el írni, és természetesen, hogy a szöveg végére, a papír aljára kerülő névjegyet nevezzük aláírásnak.

1604: *Alája való írás*: subscriptio (MA); 1613: Neveknek *alája írásával* meg erősíték ezt az confessiót (Pázm: Kal. 427); 1794: halallal ketten büntethettek s büntetettek volna többen is, hacsak magok *alaja* (!) *írásával* a szó Fogadásra halál büntetés alatt le nem kötölezték volna [Thor. XX/12 br. Thoroczkai József kezével]

2.3.c.1. Történeti áttekintés

A szövegszerű S alá bekerülő M mozgását a régiségben csupán az *aláír* jelzi, amelyre, mint láthattuk, az első adatunk a XVII. század legelejéről van. Az ÉrtSz. tanúsága szerint a XX. század közepére a már ritkán használt *alájegyez* 'aláír' és a bizalmas regiszterbe sorolt *aláírkant* igékkel egészült ki a csoport. Szintén az újmagyar korban keletkezett *aláhúz*(za a *hibákat*) szókapcsolat is ugyanezt a szemléletet tükrözi.

2.4. A S benti hely

Az előző csoportok S-jától eltérően itt olyan benti helyként észlelt S-ről beszélhetünk, amelybe bekerülhet, vagy ahonnan kikerülhet a M. A 2.1.c.1. alfejezetben tárgyalt dobozszerű dolgok is benti helyként határozhatók meg, ellenben az ott vizsgált mozgás szempontjából nem bizonyult fontosnak a S bentisége, mert csak a benti hely lezárására szolgáló felület elmozdítása került előtérbe. Ebben a fejezetben olyan benti helyekről lesz szó, amelyek edényként vagy szöveggént jelennek meg a nyelvi világban. Az észlelés szempontjából a M milyensége is meghatározó lesz.

A benti helyek általános észlelési feltétele az, hogy „a S-t valamilyen önmagába visszatérő, folytonosnak észlelt **reális** vagy **virtuális** elhatároló (1) **falszerű** felület, illetve (2) **vonat** választja el a tér többi részétől, mely a S-hoz képest KINT van” (Páll

1999: 13). Az itt tárgyalandó benti hely a dobozszerűvel szemben tartályként, edényként viselkedik. A doboz- vagy szobaszerű benti hely esetében a M nem érintkezik közvetlenül a S falával, míg az edényszerű benti hely esetében ez kötelező: a M teljesen kitölti a háromdimenziós teret. Ennek alapján újra meg kell vizsgálnunk a S és a M milyenségét, illetve ezek egymáshoz való viszonyát.

2.4.a. A S edényszerű

2.4.a.1. A M bekerül az edényszerű S-ba

Az edényszerű benti hely „minden olyan S-ra utal, amely felülettel van elhatárolva, de a rajta levő nyílás helyzetéből fakadóan a kintről befelé irányuló elmozdulás mellett a nyelvi észlelésben egy fentről lefelé irányuló mozgás is jelen van” (Páll 1998: 36). A S tehát edény, falszerűvel körülhatárolt benti hely; és a M pedig az a vízszűrő anyag, amely belekerül az edénybe.

A következő igéket lehet ide sorolni: *feltölt, felönt*.

1596: a' mustot ithon a' pincebe(n) *fel teoltettek* [Kv; Szám. 7/II. 43]; 1599: az mustokat *fel teoltetek* az pinceben [Kv; Szám. 8/XVI. 51]; 1600: ithon az mustot ket nap *fel teolteogettek* [Kv; Szám. 9/IX. 54]; 1626–1627: Az részegség az bor sokaságánac *föltöltése* (Zvon: Post. I, 41); 1782: Szegény talám bizonyj egy fejér nép maga *töltette fel* az Hordoban a sok mézet [Mv; DLev. 4]

1573: eo lyztet *teolt volt fely* [Kv; Tjk III/3. 293]; 1698: én mint molnár *fel töltetem* az buzát az Felseő Garatba [Vízszilvás SzD; Ks. Steph. Kádár (56) j b molnármester vall.]; 1795: a tavaji szolgám ... *fel töltette volt* a maga kassába^a [Elekes AF; BK. – ^aTi. a törökbúzá]

1573: az filep Janosne *fely akar volt Eotteny* az garatba [Kv; Tjk III/3. 293]; 1639: talam megh it sincz az buzad s megis *fel akarsz eönten*i [Mv; MvLt 291. 205a]; 1642: szaladomat *öntöttem volt* *fel* az garatban [HSzj *garat* al.]; 1765: kénszerítette volna ... hogy merné ki az *fel öntett* buzáját az garatból, ki merteé, hogy az biro *fel önthesse* ... gabonáját [Záh TA; Mk V. VII/19 vk]

A példákból kiderül, hogy a M-t, amelyet vízszűrőként határoztam meg, a reális világban nemcsak vízként vagy hasonló állagú folyékony anyagként, hanem szemcsés anyagként is megkülönböztetjük a többi anyagtól. A nyelvi világban azonban a szemcsés anyagokról (liszt, gabona, homok) is úgy beszélünk, mint a vízszűrőkről.

A XVII–XVIII. századi adatok egy részében azonban a BENN viszony helyett a rag által is jelzett RAJTA viszony jelenik meg ugyanennek a mozgásnak a leírásában.

1697: Ebben *tölttetenek fel* az borokra Ur 16// [Alvinc AF; Mk Alvinczi Péter inv. 10]

1713: *Feltöltött* a garatra (Kisv: Adag. 203); 1760: *Fölönteni* a garatra: megittasodni (Moln: JÉp. XXI)

1739: mind a ketten Sietenek hogy melyik *önthessen* hamaréb *fel* az M. Ur Vass Daniel kövire mégis eléb *öntött fel* Fazakas Gabor [Cege SzD; Wass. Fogarosi István (48) vall.]

Ez a kettősség abból adódik, hogy a garatot és a hordót ugyan elsősorban BENN helyként konceptualizáljuk, de amikor a garat, a hordó aljának, illetve a már bennük levő anyag felszínének a jelenléte kerül az észlelés szempontjából előtérbe, akkor a viszony is megváltozik.

2.4.a.2. A M kikerül az edényszerű S-ből

A S-ba bekerülő M ki is kerülhet a tartályból (vö. *kiönt, kiborít*), ez azonban a S elmozdítása nélkül nem történhet meg. A *felszív, felfakaszt* igekötős ige azt jelzi, hogy a vízszerű M külső hatásra kerül ki az edényszerű S-ből, anélkül, hogy a S helyváltoztatásra kényszerülne.

1590: Az elephant az folyo vizet nagy vóltáual meg tartoztathattya és véli, hogy az Jordánnac folyó vizét *fel-szihattya* (Kár: Bibl. I. 537); 1645: Szivárvány a szivallástól, mert bor *szivatik fel* rajta (GKat: Titk. 1120); 1736: *Szēják fel* a tengerből a vizet (Szeg: Aqu. 102); 1767: Vízet a kútból *felszítató* rúd: embolus (PPBI)

1592: *felfakaszt*: *refigo* (C); 1604: *felfakaszt*: *aperio*, *manifesto* (MA)

Hasonló mozgást mutatnak a *felbuzog, felfakad, felhúgyoz* és a *fellövell* igék, amelyek a M-t olyan dologként tüntetik fel, amely képes bármilyen külső beavatkozás nélkül a felfele mozgásra. Tudjuk, hogy ez a víz esetében nem lehetséges, azonban a nyelvi észlelés számára azért sem fontos, hogy mi okozza a víznek pl. a föld felszínére kerülését, mert a nyomás, amely okozója a cselekvésnek, számunkra nem látható. Így nem is tartjuk fontosnak ezt is jelezni.

1767: az házában, úgy mint a tűzhelyéből s háza földiből egynéhány helyen *vér buzgott fel* [RettE 212]

DebrK. 43–4: ego vas pléhokon kezde mezítelen labbal iartatni de eg kwt *fakaduan fel* meg olta az vasnak thwzes voltat; ÉrdyK: 580b: *Fel fakada* az vyz [a köből]; ÉrdyK. 665b: Kwth few *fakada ffl*

1613: az nyári házban alatt az földön egy ... csekme, az kiben *huddozott fel* az szép víz tizenkét csőből [BTN]

1636: A víz mennél magasabb helyről jő, annál *fellyebb lövellik* a tsévében (Pázm: Préd. 675); 1767: Magasan *fellőni*: *ejaculari in altum* (PPBI)

2.4.a.3. Történeti kitekintés

Az edényszerű S-ba bekerülő, illetve onnan kikerülő vízszerű M mozgását megnevező igékhez a *fel* igekötő járult már a XVI. századtól. A már a XVI. század első évtizedeiből adatolható *felfakad* és az – összegyűjtött anyag tanúsága szerint – jóval később megjelenő *felbuzog* igék csoportja kétféle változást mutat. Egyrészt a következő példákban megjelenő igékkel egészül ki a csoport:

Felszivárgott a talajvíz.

A lápon minden lépés alatt víz *buggyant fel*.

Az olaj a fűró nyomán *felszökött* a magasba.

A *fel* igekötős igék mellett megjelennek már a XVII. században a *ki* igekötősek is, hiszen ez az igekötőnk a *fel*-lel ellentétben, amely csak a felfele irányulást nevezi meg attól függetlenül, hogy a M felületen vagy benti helyen tartózkodott-e az elmozdulás előtt, a *ki* használata a S bentiségét hangsúlyozza ki.⁵²

Ezek mellett már a XVII. század elejére kialakul a *tölt*, *telik* igék *be* és *bele* igekötős változata is.⁵³ A rendszer ilyen irányú elmozdulását az indokolja, hogy az edényszerű S-ból kikerülő M mozgását már a korai századokban nem a *le* vagy az *alá*, hanem a *ki* igekötő jelzi, amely a S benti helyként való észlelését helyezi előtérbe. A *felönt* és *feltölt* igék kétféle vonzattal rendelkeznek: *felönt/feltölt vmit vmibe*, illetve *felönt/feltölt vmit vmire*. Így az általuk jelzett mozgás ellentéte két külön dimenzióban szerveződik: a BENN viszonyra utal a S benti helyként való megjelenésekor a *kitönt/kitölt vmit vmiből*, míg a S-nak felületként való kezelése során a *letölt/leönt vmit vmiről* a RAJTA helyzet megszűnését kódolja.

2.4.b. A S szövegszerű

A szöveg írott és beszélt formáját is benti helyként lehet kezelni. „(...) a szövegszerű megnevezés nemcsak a szövegre vonatkozik, hanem minden olyan dologra, amit szövegszerűnek észlelünk. Az írott formáját is tovább lehet bontani aszerint, hogy szöveg-e, vagy pedig könyv az adott S” (Páll 1998: 43). A FENN–LENN tengely mentén való elmozdulást jelző példaanyagban a szöveg írott formájára találunk példát, azonban nem tartom indokoltnak külön csoportba sorolni a szöveget és a könyvet. A benti helyként észlelt szöveg érdekessége (a *felír*–*leír* igékkel jelzett cselekvésekkel szemben), hogy a felfele irányuló mozgást jelző igekötővel ellátott igék a szövegrésznek a szövegbe kerülését, a lefele tartó mozgás pedig az onnan való kikerülését jelzik (*felír, feljegyez, feltesz, felvételődik vmibe* – *levakar, letöröl vmiből*).⁵⁴

ÉrdyK. 624: *yraak ffel* Marton vytezt az tablaban; 1583: azt Registomban *felyrattattwan* ynka b mind oda attuk eő Nagawal [BáthoryErdLev. 31 az erdélyi hármastanács Báthory Istvánhoz]; 1634: Berkezi Szabo Mihály Felesegevel edgiut Meszaros Judittal, adossoknak vallak magokat ... melliet

⁵² Vö. *kibugyog*: 1644: orrán szajan *bugiogot ki* az ver [Mv; MvLt 291. 414]. Ehhez kapcsolódik a hasonló értelemben használt *kiforr*, amelynek első előfordulása 1608-ból adatható. A *kiszökik* csak XIX. századi adatokból került elő, a *kifakad* azonban a régi nyelvi szövegekben nem bukkan fel. Ez talán azt mutatja, hogy ezekben a kifejezésekben a benti helyként észlelt S hangsúlyozása csak a középmagyar kor közepe táján kezd előtérbe kerülni.

⁵³ Vö. *betölt*: 1597: az hol az Arokott most el asta, *be es teoltette wolt* az w assassat [UszT 12/75]; *betelik*: 1596: Az Scola Cloacanak a folyma (!) hogi mind az thimar Balint haza alat, s mind az waros falan kiwilis *be teolt volt* meg tiztittatek [Kv; Szám. 7/II. 33]; *beletölt*: 1629: a hordoban ... mint egy negyed fel veka zabot *teolteottek bele* [Kv; TJK 10].

⁵⁴ Természetesen a szöveg bentiségét legjobban hangsúlyozó igék igekötői a *be(le)* és a *ki* (l. *be(le)ír, kitöröl*). Erre részletesebben l. Páll: 1998.

procotulomba(n)is (!) *fel irattattanak* [Mv; MvLt 291. 26b]; 1653: Lön egy mustra Lörinczfalvánál ... *felírata* a hadba engem [ETA I, 140 NSz]; 1656: Szolgaim(na)k, czieledimnek, kiknek adossa maradok, igaz contentatiot tenni, noha maculatumba(n) *irkaltattam fel* [Ádamos KK; Bál. 93]; 1760: Minden Törvényes p(rae)cautiok Contractusb(a) *tétetődje(ne)k fel*, minden világosson *irattassék fel* [Igenpataka AF; TLMiss. gr. Teleki László aláírásával]

ThewrK. 87v: az lölky esmérettül ualo szamuételnek Tablaiban *fel uagion iegiezue*; 1597: en *fel iedzettem* az napiatis az laistromban [Kv; Tjk VI/1. 83]; 1608: Az te layistromodban *följedzed* minden én inségemet (MA: Bibl. V. 26); 1777: Tit Also Peter Uram az utrumban *fel jedzet* Sessiot házastol birja [Mezőpagocsa MT; BK. Borka Gábor (67) ns vall.]

1675/1681: Az mint az Urbariumban *fel van téve* [VhU 459 Thököly Imre vál.]; 1736: Pázmány Péter ... *fel is tévé* fundationalisában, hogy az erdélyiekre kiváltképen való gondviselés legyen [MetTr 423]; 1776: a bécsi novellista megírván, novellákban *feltette*, hogy Erdélyben micsoda orás támadott [RettE 372]

1797: ezután a' Causansok ügye a Partialisba *fel nem vetetődik* [M.bikal K; RAK 23]; 1799: az haszon nélkül lévő adosságok a számadás(ba) *fel nem vétetődhetnek* [M.egregy Sz; Somb. I]

DöbrK. 66v: Előknek könyvebol : *vakartassanak le*

AporK. 20: *Le törlessenek* előknek könyveböl; BécsiK. 9: Malonnac felesigét hazassagba vöttem, hog ő neuzete ő neméből *lè nè törlesséc*; 1642: Mellyel ados vala, az ő számtarto könyvéből *letörlé* (Tyuk: Józ. 197)

A *vmibe letesz* kifejezés ellentmond az előzőekben elmondottaknak. Így valamely szövegrész nemcsak feltétellel, hanem letétellel is bekerülhet egy szövegbe:

DebrK. 172: eh toruenh vȳ toruenbeh *leh tetetnéiek*; 1561: zabadsagok leg'enek az mestereknek azt az Cehbe *le tenni* [Kv; ÖCART.]; 1668: Az mi az gyűlés állapatját ... illeti ... nem itilem írásban *letennem* szükségesnek [TML IV, 267 Béli Pál Teleki Mihályhoz]; 1678: csak levélben és közönséges írással azokat az okokat ... *letennem* alkalmatlan volna [TML VIII, 105 Teleki Mihály Nalácsi Istvánhoz]; 1705: ki-ki maga memorialisában, minemű szükségben vagyon és hova akarna menni, *letötte* a Gubernium előtt [WIN I, 403]

A *feltesz* és a *letesz* használati köre közötti különbség megegyezik a *felír* és a *leír* igék esetében elmondottakkal: a *fel* igekötős ige jelentése magába foglalja azt is, hogy a feltett szövegrész láthatóvá, ismertté és ezáltal létezővé válik, míg a *letesz* inkább a rögzítettséget emeli ki.

2.4.b.1. Történeti áttekintés

A szövegszerű S benti helyként való észlelésekor ugyanazokat az igéket használjuk, mint a S-nak felületként való észlelése esetében. Az ebbe a csoportba sorolt igekötős igék sora kiegészült a rögzítettséget jelző *leszögez vmit vmibe*

kifejezéssel. Emellett a bentiséget előtérbe állító *be*, *bele*, valamint a *ki* igekötős igék már a XVI. századtól adatolhatók ugyanebben a jelentésben⁵⁵, és egymás mellett élésük ugyanannak a mozgásnak különböző szemszögből történő megvilágításának köszönhető.

2.5. Összegzés

A konkrét mozgásokat tartalmazó kifejezések körében négy nagy csoportot különböztettem meg a M és a S egymáshoz való viszonyának, illetve a M és a S milyenségének függvényében.

A három igekötő közül a *fel* és az *alá* egyidőben, már a XV. században jelentkez egymás ellentétéként, míg a *le* valamivel később, csak a XVI. század közepe táján kezd elterjedni, és a XVII. század elejéig átveszi a lefele tartó mozgást jelző *alá* szerepét. Habár napjainkban is bizonyos esetekben az *alá* igekötőt a *le*-hez hasonló funkcióban használjuk (l. *aláesik*, *aláhull*, *aláfolyik*), ez mindinkább háttérbe szorul. Ennek következtében megerősödött az *alá* prototipikus használata, amely azt mutatja, hogy a M közvetlenül a S alá kerül nem függőleges, hanem vízszintes mozgás által. Így két *alá* igekötővel kell számolnunk: 1. az egyik az a prototipikus *alá* (*alá₂*), amely részben vminek vmi alá kerülését jelzi, részben a mozgás következtében a S alá jutó M a S alátámasztását szolgálja (l. *alátámaszt*, *aládúcol*), 2. a másik *alá* (*alá₁*) pedig a lefele tartó mozgást jelöli. Az *alá₁*-ről el lehet mondani, hogy az úton való elmozdulás jelölésére ma már nem használjuk, csupán a XVI. századtól napjainkig adatolható *alá* (*s*) *fel* szerkezetben él tovább.

1570: Mykor Latthak Kalmar Andrasnenak *Ala s fel walo futosasat es* Jdezeset, hallottak ... hagi Montak, Mely Jgen Nagy Nywkhatatlansaga vagon az perlesre [Kv; TJK III/2. 87]; 1573: Zabo myhal fia eginehanczor leot ez varosba It *alasfel Iart* esmet ely Ment [Kv; TJK III/3. 48]; 1629: szitta az felesegett, sakot tart ugj mond esz az en kurua(m) it az aginal s tala(m) azon *iart ala s fel* az lator hozzaja [Mv; MvLt 290. 164b]; 1650: az megh lrt Falu között *ala s feliaro* Orszagh Uttia [UszT 42]; 1784: most a katanasággalis annyi bajam vagyom, mert szinte két hétig *hurtzoltanak alá 's fel*, alig tudék egy kitsiny szabadságot nyerni [Bencenc H; BK]

Az ErtSz. és az ÉrtKSz. adatai alapján azonban elmondható, hogy ennek a helyét is lassan a *le* (*s*) *fel* szerkezet veszi át.

Az *alá₂* nemcsak abban különbözik az *alá₁*-től, hogy az ALATT–FELETT viszony létrejöttét jelzi, hanem abban is, hogy nem a *le* igekötővel helyettesíthető, hanem bizonyos esetekben a *fel*-lel (vö. *aládúcol* – *feldúcol*) ott, ahol az *alá* 'megtámaszt

⁵⁵ Vö. *beír*: 1570: Eleonkbe ezeket hitta bizonsagra ... meg eskettwk es feleleteket *be lrtwk* [Gyalakuta MT; Bál. 1]; *beleír*: 1570: az harangozo ... egy chedulut vyt oda hogy aztis *Beleh Jrna*^a [Kv; TJK III/2. 130b. – ^aTi. pótlólag a már megszerkesztett végr. szövegébe]; *bevesz*: 1568: aminemw bizonisagok wolnanak Ötws gergelnek hog' my hyt zerint *be vennok* es the K. Jrwa kwldenok [Abrudbánya; Törzs].

vmit¹ jelentéssel rendelkezik. Az *alá*₂ másik jellegzetessége a személyragozhatóság: *alám/alád/alá(ja) fekszik*.

A *fel* és a *le* az ómagyar kortól napjainkig mind több és több igehez társult. E két igekező használatában jelentős változást nem észlelünk, csupán annyit lehet elmondani, hogy mivel valamely relációt különböző szemszögből észlelhetünk, a *fel* és a *le* mellett – az észlelési feltételek függvényében – a *ki* és a *be* igekezők is hasonló értelmet nyertek (vö. *feltát* – *kitát*, *felnyit* – *kinyit*, *lecsuk* – *becsuk* stb.). Azért élhetnek egymás mellett hasonló értelemben különböző igekezős igék, mert ugyanannak a jelenségnek más és más aspektusát hangsúlyozzuk ki.

3. A *fel*, *le* és *alá* igekezők metaforikus használata

A konkrét térbeli elmozdulások vizsgálatát követően, ebben a fejezetben azt igyekszem bemutatni, hogy milyen alapjelentésű térbeli dolgok mintájára szerveződik a *fel*, *le* és *alá* igekezők metaforikus használata, és mi teszi lehetővé ezeknek a metaforáknak a meglétét. Amint már a bevezetőben is jeleztem, az elvont szférában úgy beszélünk és gondolkodunk valamely dologról, hogy egy másik dolog szerkezetét és szókincsét visszük át az elsőre, és ezek olyan természetesnek hatnak a beszélő számára, mintha az elvont dolgok a való világban ténylegesen mint létezők lennének jelen. Ezt maga az ige biztosítja, hiszen itt is elsősorban a konkrét térbeli elmozdulások esetében használatos igékkel élünk, és az elvont fogalmat a legtöbb esetben az ige mellett megjelenő M jelzi. A M tehát nem anyagi természetű, vagy ha anyagi természetű is, a mozgásalakzatok csak a nyelvi szemléletben keletkeznek, mivel a valóságban nem beszélhetünk „igazi” mozgásról. A reláció sem konkrét fizikai, hanem csak a nyelvi elemek (jelen esetben az igekezők) jelzik, hogy itt is a FENN, a LENN és az ALATT viszonyról van szó.

Az ember alapvetően mozgássémákban gondolkodik. Ez lehet a magyarázata annak, hogy számos átvitt értelmű, metaforikus használata ismert a mozgásjelölő igéknek, amelyekkel olyan dolgok „cselekvéseiről” beszélünk, amelyek alapvetően nem mozognak, vagy nem úgy mozognak, ahogy az a nyelvi világban megjelenik.

A nyelvi világ térdimenziói szoros kapcsolatban vannak az értékdimenziókkal, és meghatározzák a nyelvbeli struktúrák szerveződését. A tér- és értékdimenziók nem egymástól elszigetelve, hanem egymással összefüggésben léteznek. A FENN–LENN térdimenzióhoz pl. szorosan kapcsolódik az AKTÍV–PASSZÍV és a POZITÍV–NEGATÍV értékdimenzió. Ugyanakkor az egyes térdimenziók is összefüggenek egymással. Mint ahogy már jeleztem, a FENN–LENN-hez kapcsolódik a KÖZEL–TÁVOL., a KINT²–BENT és az ELŐL–HÁTUL. „A nyelvi világ így létrejövő térstruktúrája tehát egyszerre szerveződik mind az értékjelentés, mind pedig a denotatív jelentés alapján. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert ezt a sajátos struktúrát külön-külön sem a denotatív, sem az értékjelentés alapján nem lehet igazán értelmezni. Kizárólag a denotatív jelentés alapján azért nem, mert elég nehéz volna ésszel felfogható magyarázatát adni annak, hogy például ami gyors, az miért volna éppen fent, hiszen – csak a denotatív jelentést nézve – a gyorsaság maga nem egy térben elhelyezhető minőség. Hogy a *gyors* és a

felt között miért jön létre mégis ez a kapcsolat, azt csak az értékjelentés, illetve a szolidáris értékek vonzásának (nem racionális) elve alapján lehet megérteni. Ez az elv azonban önmagában szintén nem elég a struktúra leírásához, mert azt viszont csak a denotatív jelentés mutatja meg, hogy konkrétan melyik az a minőség, amelynek térbeli elhelyezkedéséről beszélünk. Ezért fogjuk fel úgy, hogy a struktúraszerveződésben az értékjelentések viszonyai a formai, a denotatív jelentések pedig a tartalmi összetevőt határozzák meg. Magát a struktúraszerveződést azonban egyértelműen az értékjelentések kapcsolatrendszere alapozza meg.” (Szilágyi 1996: 14).

Az elmondottak figyelembevételével ebben a fejezetben először a térmetaforák értékjelentés szerinti megoszlását vizsgálom meg. Ezután keríték sort az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálásának tárgyalására.

3.1. A térmetaforák

A térmetaforák esetében megkülönböztetem az AKTÍV–PASSZÍV és a JÓ–ROSSZ értékdimenziókhoz, valamint a hierarchikus rendszerekhez kapcsolódó kifejezéseket. Az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióban különbséget kell tenni az állapothoz, a mennyiségekhez, az érzelmekhez és az érzékeléshez kapcsolódó kifejezések között. A JÓ–ROSSZ értékskálán pedig az erkölcsi és a praktikus értékek különválasztása látszik szükségesnek.

3.1.a. Az aktív–passzív értékdimenzióhoz kapcsolódó kifejezések

Az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzió a nyelvben többnyire vertikálisan szerveződik⁵⁶ úgy, hogy az aktív a *felt*-hez, a passzív pedig a *lent*-hez kapcsolódik. A kapcsolat okát mindennapi életünk ciklikussága adja meg, azaz a nappali tevékeny és az éjszakai pihenő időszak egymásra következése. A tevékeny idő alatt *felt* vagyunk, míg pihenni *lent*i helyzetben pihenünk.

A mennyiséghez kapcsolódó AKTÍV–PASSZÍV skála magában foglalja mind a mennyiségre, mind a mértékre vonatkozó kifejezéseket. A skála felső pontján a nagyság, sokaság és a magasság található, míg a *lent*i pólushoz ezek ellentéte, a kicsi, a kevés és az alacsony kapcsolódik.

Az érzelmi, hangulati aktivitás, vagyis az aktív emocionális állapot a térben *felt* helyezkedik el, míg az érzelmek (látszólagos) hiánya a *lent*i dimenzió sajátja.

Az érzékeléshez kapcsolódó kifejezések is elsősorban vertikálisan szerveződnek: minden, ami az ember számára a tapintás, hallás, látás szempontjából pozitív értékeket hordoz, az a *felt*i póluson található, míg a negatív értékű *lent* helyezkedik el.

---

⁵⁶ Az AKTÍV–PASSZÍV a KÖZEL–TÁVOL térdimenzióval is kapcsolatban áll. Erre azonban csak érintőlegesen utalok ott, ahol erre szükség lehet, hiszen csak a FENN–LENN térdimenzió vizsgálatára vállalkoztam.

3.1.a.1. Az állapothoz kapcsolódó aktivitás

Az állapothoz kapcsolódó AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzió a következő ellentéteket foglalja magában: ébrenlét–álom, élet–halál, józanság–részség, egészség–betegség, erős–gyenge és gyors–lassú.

3.1.a.1.1. AKTÍV : FENN – PASSZÍV : LENN

Az AKTÍV–PASSZÍV térdimenziót a konkrét elmozdulások tárgyalásakor már ismertetett igék jelzik. A 2.1. (a M felfele/lefele irányuló mozgást végez) fejezetben megjelenő, a 'fekvő helyzetből álló helyzetbe jutás' jelentéskörébe tartozó igéket használjuk az 'aktivításra ösztönöz', valamint az 'álló helyzetből ülő/fekvő helyzetbe kerül' jelentést hordozó igéket a 'passzívvá tesz' jelentéstartalom kifejezésére.

DomK. 2r: lelkeket . jozagos myelkevdetevkre *fel* kevlteneye; 1664: Varga Ersok öszve kelesek utan tsak *fel* költ és el hagyja ferjet [SzJk 94]; 1734: minnyájan *fel* is költünk klákában el is mentünk [Nagynyíres Szt; TKI Kardos László (50) lib. vall.]; 1767: Hadakozásra *fel*-költe: coorti ad belum in pugnam (PPBI)

ÉrdyK. 542b: Hol vagyon az ty mesterseegtőknek bölccheseege, seerkenccheetők ffeel ewket, ha lehet; 1649/1681: inkább *fel* Serkenthetném az jonak gyakorlassára [Vh; VhU 311–2 Zólyomi Miklós ad. lev.]; 1762: meg kívántato Segieség adásban ... példát mutatni, és azzal másokat is hathatosan *fel* Serkenten [Nsz; Ks 18/XCIII]

1796: azonn régi Kovászt mostis *fel* éleszteti kívánniák [Kv; TLev. 5/16. Transm. 97]

EhrK. 159: mend az zomzedjagot *fel* rezzelte lyralomra; 1655: Nöszés *fel* rezzentő orvosság (ACsere: Enc. 196)

MargL. 27v–28r: ev magat *fel* nem jndedhagya az agybol; ÉrdyK. 568b: El bochattateek zent Ferencz atyank, hogy az restöket *fel* yndoha; 1728: Kötelességem végbe vitelére *fel* inditván ... az holnapi dücsösséges Sz. Borbára napja [Ap. 1 gr Haller János gr. Kálnoki Borbálához]; 1767: *Fel*-indítlak tégedet ...: reddam te commotum (PPBI)

Hasonló módon tevékenységre, aktivításra ösztönzést takarnak a *fel*ráz vmire, *feltámad/feláll* vki mellett, *felébbreszt* vki ellen kifejezések.

1575: Az gonoszban mely nehéz *fel* raznyi magad bizodalomra es eletednek iobítására (Born: Evang. IV. 229); 1584: Nem ez vegre boczattyais kedig az wr haborusagot read, hogy benne hadgyon veszni, hanem hogy az által *fel* razza teged az hitben valo gyakorlasra (Sib: VigK. EIX); 1584: Szükség vgyan *felis* razodnunc erre, hogy az Chrisus kiny szenuedeseből tanulnanc vtalni büneinket (Born: Préd. 226)

1545–1559: *Támadj fel* immár nagy úristen mi-mellettünk (RMK VI. 88); 1600: az orszagh mellet kezek *fel* tamadni [Torda; DLt 264]; 1613: szolgálai mellet ... tartozzek *fel* tamadni [Kv; PLPr 36 fej.]; 1636: Mind az egész világ

fel-támad isten mellett (Pázm. Préd. 7); 1752: Attyamfiai, s a' Fiaim azok *fel tamadanak* mellettem [Abosfva KK; Ks 8. XXIX. 29]; 1770: más két Cziganyok ... oltalmára *fel támadánok* [Mezőpagocsa TA; SzentkGy]; 1777: az Ik mint Atyafiai mellete *föl tamadtának* [H; Ks 114 Vegyes ir.]

1754: igenis kíványuk ... bajaiban a' biro mellett *fel állani* [Gálfva KK; Ks 64. 44. 17a]; 1760: az egész cigányság s a magistratus is *felállott volt* mellettek [RettE 109]

1767: Magát az ellenség ellen *fel-ebreszteni*: concitare se in hostem (PPBI)

A *felül(tet)* a harcba indulást, az aktív cselekvést, míg a *leül(tet)*, *leszáll(it)*, *lerak(ja a fegyvert)* ennek ellentétét, a harcról, a harcban való aktív részvételtől lemondást jelzi. Az ide sorolható igekötős igék valóságalapja a harcot megelőző lóra ülésben és a harcot követő lóról leszállásban is keresendő, amint a *felülőt fűj* főnévi használatú kifejezés melléknévi igeneve is mutatja.

1636: Julianus császár nagy biztatásokkal *fel-ültet* a széles világra oszlott sidókat (Pázm: Préd. 849); 1636: *Fölülőt* fűjnek (Pázm: Préd. 542); 1661: azért ebelkednek a' katonai hogi Maros szeket s ot körül levő Varmegieket vonhassak el hogi *fel ne ülhessenek* Ngd melle [Küküllővár KK; KJ. Balasfi Zsigmond a fej-hez] – 1619: az ki Jenőt ótalmazza, az hajdúság is, bizony meglátja, hogy *leültetem* [BTN² 183]; 1704: ma ment ki ... hogy Medgyest székestül s az több körül való helyeket is lecsendesítse és *leültesse* a kurucságból [WIN I, 266]

1559: Ez igen iambor vala, azért minden haborusagot *le szállitta* (Szék: Krón. 97); 1562: az ifju király őket nagy kegyesen unszolja vala hogy *szálljanak le* [ETA I, 18–9]; 1570: Minden haborw per pathwar gywleosegh keozwleok *leh zallyon* es leh tetessek [Kv; TanJk V/3. 20b]; 1619: késő lön *leszállítani* az hadat [BTN² 228]; 1643/1673: A hó pénzec kifizettetvén a vitéz had *le szállitatic* (Com: Jan. 152); 1670: az hadakat ... csak *szállítsa le* Kegyelmed [TML V, 332–3 a fej. Teleki Mihályhoz]; 1704: még a fegyver *le nem szállott* ... őket ide bé nem küldhetnek [WIN I, 266–7]; 1752: János István ... hogy *le szállának* a' Kurucz világkor a' katonaságból oda hozzánk telepedik még [Désháza Sz; Ks 101]

A *felültet* – *leültet* és a *leszállít*, *leszáll* igék konkrét ('lóra felül', 'lóról leszáll(it)') jelentése is megjelenik az idézett példákban, akárcsak a következőkben megtalálható *leteszi/lerakja a fegyvert* konkrét mozgást takaró kifejezés, azonban olyan szorosan kapcsolódnak az elvont tartalmú szerkezetekhez, hogy ebben az alfejezetben tárgyalom ezeket is.

1662: *lehagyta vala* a vetekedést [SKr 210]; 1663: (Ha vmi) Nagyságod és az ő felsége generálinak nehézségekre van, *lehagyom* abbeli bajoskodásimat [TML II, 577 Teleki Mihály Lónyai Anna özvegy fejedelemasszonyhoz]; 1675: *hagyuk le* az pört, ne pereljük [Kv; TJK XII/1. 2]; 1723: praetensioját s processussát is V: Ispán vr(amna)k eő kglmével *le hogjattam* s Condonáltattam [Dés; Ks 95 Dioszeghy Mihály lev.]; 1767: *le-hagyni* a veszekedést: ponere certamen (PPBI)

1565/1639: Ha az pört *le nem teszik*: si liti cedere noluerint (Ver: Verb. 51); 1570: az karos vrain Minden gywleoseget perpathwart haborusagot ... *le tegiek* [Kv; TanJk V/3. 25a]; 1630: minden eddigh vao dissensiot *leteszek* [OL gr. Csáky közp. It CCC 28/53 gr. I. Bethlen István gr. Csáky Istvánhoz]; 1655: Rázmány én velem concordált, perit *le tötte* [Kv; CartTr II Ozdi Thamás nyil.]; 1659: Hasszán pasa ... bizonyosan *le nem teszi* a fegyvert [TML I, 361 Gabriel Kövér Teleki Mihályhoz]; 1704: Besztercét a kurucoknak feladták, mert a magyar és szász mind *letötte* a fegyvert [WIN I, 128]; 1710: kész is *letenni* a fegyvert [CsH 136]; 1767: Elhagyták a fegyvert, minden hadi dolgot *le-tettek*: obsoleta studia militaria (PPBI)

1657: accordálának úgy, hogy fegyvereket, zászlojokat *lerakván*, az ki el akarna menni, szabad lenne [KemÖn. 39]; 1710: Amazok nyavalyások elhívén, a fegyvert *lerakák*, s mindjárt reájok rohanván, egy lábíg ott vágák le őket [CsH 339]

Az passzív dimenzió külön esete a vándorlás, folyamatos költözködés ellentétét kifejező *letelepedik*, *letelepít*.

NagyszK. 161: hoĝ vronc ieszus poccclos symonnac hazanal *letelepodotvolna*; PeerK. 157r: *Le telepedel* bihar waradon; 1597: pacifice *le* hattak *telepednj* annak az haz helyek zama zeren [Ipp Sz; Ks]; 1618: az vezér hada nagy fáradva általkölt az havasokon és *letelepedett volna* [BTN² 125–6]; 1653: menénk Brassóba ... és ott béres házat fogada apám és *letelepedénk* ott [ETA I, 73 NSz]

JordK. 554: *Telepöttesseetek le* hűket eeterre ewtwned zam zeren; ÉrdyK. 240: az wr *le telepettety* az olyan (szolgaakat); 1662: sok gonosz és veszedelmes dolgok tüzének rakásfái a hazában nagyobb-nagyobb rakásokra neveltettek volna ... a szegény fogyatkozott magyar nemzetnek s abba *letelepítettett* Isten anyaszentegyházának ... nagy kárával [SKr 528]

A *lefog*, *lecövekel* vkit kifejezések is a passzívvá tételt jelzik. A mozgás valóságalapját a rögzítettség bemutatásakor már tárgyalt mozgás képezi.

ÉrdyK. 526: *Le fogaak* es vereek; 1582: Azis å leant tudom hog *le fogta* [Kv; Tjk IV/1. 3]; 1629: *le foghta* ... ereossen megh verte [Kv; Tjk VII/3. 118] 1592: Kotro Mihali az fiat *le czeoueklette* vala [Kv; Tjk V/1. 216]

3.1.a.1.2. ÉBRENLÉT : FENN – ÁLOM : LENN

Az ébrenlét–álom dichotómia szorosan összefügg a napi tevékenységünkkel, azzal, hogy nappal, éber állapotban fenn vagyunk, este pedig lefekszünk, passzívvá válunk. Éppen azért, mert az aktivitás az ébrenléttel és a passzivitás a pihenéssel van szoros kapcsolatban, a *fel* és a *le* igekötős igéink közül ugyanazokat az igéket használjuk az ÉBRENLÉT–ÁLOM dichotómia jelölésére, mint az AKTÍV–PASSZÍV

dimenzió esetében: *felébred, felserken, felkel, felrezen, felocsúdik, felverekedik (álmából)*⁵⁷, *felijed, felretten, felcsenget, felzörget, felzaklat, felizgat; lenyugszik.*

NémGl. 116: *Felebred*: evigilans; DöbrK. 144v: v kedeg alozik vala ... es *fel ebreztek* vteth mondvan; CsomaK. 101: Ferfyac es azonallatoc az omlasnac zozattyatol *fel ebrewluen*; 1606: el aluttam uala, hogy *fel ebredek* latam [UszT 20/111 Breda (!) relicta Stephani Abramfalui ppa vall.]; 1713: Elaludt vala, de a béles szagára *felébredett* (Kisv: Adag. 197); 1779: A nagy sinatra Vid-is *felébredett* (Könyi: HRom. 158); 1791: egy étzaka abban *ebrettem fel* házunkban, hogy valaki ház hijáról le ugrot [Sebeshely Sz; JHb]

MargL. 81v: ez azzony allat ev almabol *fel serkent volna*; 1551–1565: *Felserkene* Pharao, el aluan almadoza (Helt: Bibl. I. V); 1598: Ideién *fel serkeny*, ha mit akarz (Decsi: Adag. 171); 1636: Hozzá járulának az ő tanítványi és *fel-serkenték* őtet (Pázm: Préd. 280); 1643/1673: Ha ki aluttad álmodat és *fel serkensz* (Com: Jan. 113); 1669: Vajha *fel serkennének* (Czegl: Japh. 65b); 1708: az Asztalra le dölven alutt ha *fel serkent* koczkodott [Kv; AsztCJk]; 1760: álomból az Zajra *serkenék fel* [Kóród KK; Ks 17. XXXI]; 1781: a Csűrben fekvén almomból *fel serkentet* [Szopor K; MkG 36. 3/2 Kosztantye Todor (40) zs vall.]

BécsiK. 41: Hoğ akémec elfussanak ő feiedelmeket *felkölteniec*: ut fugiant ad principem suum excitandum; MünchK. 16: Ioseph *felkeluen* almabol; MargL. 19r: Eyel *fel kel vala*; ÉrdyK. 310b: Zent Sophia *ffel költögetee* mynd harom zyz leanyt; 1584: Az Tarsomat *fel keoltem* [Kv; Tjk IV/1. 262]; 1629: estvere mideon *fel keolthettem* azt monda hogy Kerekcs Züle kepeben jeot rea [Kv; Tjk VII/3. 121]; 1632: uramat ereössen *keolteöm vala fel*, de Vram nem *kell fel* [Mv; MvLt 290. 77a]; 1662: kjaltottam tolvajt hogj *kelljenek fel* [HSzj tolvajkiáltás al.]; 1720: az ott valo falusiakot *fel költette* [Torda; Ks 33 Röd II. 46]; 1763: Minek utánna az ház meg gjuladott, az gazdákat *fel nem költették* [Torda; Tjk V. 157]; 1778: mindenkor igen későn *költ fel* reggel, és meg hadta, hogj a mig *fel nem kél*, addig a Házban Senki ne járjon [Pósa SzD; Ks 34. VI. 1]

ÉrdyK. 337: Mynd az egheez Lwkana varas *ffel reezzene*; ÉrsK. 573: Az edes Jesws ynt ees *fel rezzeth* my almwnkbol; 1584: Toluay ellen kialtasz etszaka es mint azzai *fel rezzented* az egez varost (Born: Préd. 320); 1669: Nagy zuhajjal és csérgéssel jő az esső patak ... mindenek reá *fel rezzennek* (Pós: Igazs. 358)

ÉrdyK. 403b: ottan *ffel reeada*; ÉrsK. 498b: Ezt halwan, *fel readanak*; 1591: fozto Istua(n) es petre Mihaly, *fel riaztiak* Miklóst [UszT 13/70 Joannes Demeter de Thelekfalua jb vall.]; XVII. sz.: hajnalban *felriaszkodának* (RMK III. 181); 1617: Erről gondolkódván szent Bérnard, szörniüködik töle es *föl revad* (Lép: PTük. I. 336)

---

⁵⁷ A fent és a lent reláció nem egy helyen kiegészül a kint és a bent relációval. Erre majd minden alkalommal felhívom a figyelmet.

NádK. 311r: *Eg keues ideiglen fel vLoduan zolitta zent sofiazzont*; ÉrdyK. 51: *Zent Joseph ffel whcwdeek* [álmából]; 1636: A ki szomjúhozik, álmában iszik, és *fel-otsódván*, lankadott a szomjúságban (Pázm: Préd. 36. 404); 1763: Mély álomban voltam ... *fel ócsóltam* (Gyöngy: Char. 21)

1653: nagy nehezen álmomból *felverekedvén*, felugrák [ETA I, 69–70 NSz]; 1763: Álombul *fel-verni* valakit: jemanden in seinem besten schlafe aufwecken (Adámi: SprachK. 212)

1776: *fel ijedett*, az ágyban fel ült [Kóród KK; GyL. Christ. Kováts conj. St. Miklos (55) vall.]

1590: Mikor alusztoc, ne légyen, ki *fel röttentsen* (Kár: Bibl. I, 114); 1763: Az I ... eczakának idején ... egi bor czégért violenter el vitt, és sokaknak *fel rettent* csendességek impedimentumára el vitt (így!) [Torda; TJK V. 178]

1755: a Falut *fel tséngetteti* [Albis Hsz; BLev.]; 1778: az Falut *Felis tsengeték* [Albis Hsz; BLev.]

1764: a' Réten lévén az Uraság lovai azokat *fel zörgették* [Héderfája KK; BfR Reg. VI. 125/18 Kantor János senior (60) jb vall.]

1752: ra megyen aszt aluvo agyabol *fel zaklattya* [Nagyajta Hsz; Ap. Donáth György Apor Péterhez]; 1779: elsőben megyen Rákosihoz, azt *felzaklatja* katona képiben [RettE 404–5]

NagyszK. 183: kí effelin az isten feloket *fel izgatia* a meleg ágbol

1647: en mar akkor hazamba(n) *le nyugutta(m) volt* [Kv; TJK VIII/4. 211]; 1710: a strázsákat kiállítván, maga is *lenyugszik* [CsH 188]; 1775: etzakának idején midőn *Lenyugottanak*, meg várta ... hogy ... el alugyanak [Jára MT; DobLev. III/515. 7b]

Az átfedést az is magyarázza, hogy az aktív és passzív életszakaszokkal a vertikális, illetve a horizontális testhelyzet is együtt jár, annak ellenére, hogy a *fenn van* kifejezést akkor is használhatjuk, amikor tulajdonképpen fekvő helyzetben vagyunk, de már vagy még nem alszunk (vö. Szilágyi 1996: 16).

Az ébrenlét–álom nemcsak a vertikális tengelyen szerveződik, hanem míg az ébrenlét csak a függőleges dimenzióhoz kapcsolódik, az álom, az alvás a horizontális skála TÁVOL pólusán is megjelenik (vö. *felébred – elalszik, felriad – elszunnyad, felserken – elszenderedik*). Ez is magyarázata lehet annak, hogy az ebbe a csoportba, a *lenyugszik*-at kivéve, nem került *le* igekötős ige. A *lenyugszik* is inkább a vízszintes helyzetbe jutást, mint az elalvást, álomba zuhanást jelöli, míg a *fel* igekötősek mind a függőleges helyzetbe kerülést, mind a felébredést jelenthetik.

3.1.a.1.3. ÉLET/LÉTEZŐ : FENN – HALÁL/NEMLÉTEZŐ : LENN

Az élet mint létező és a halál mint nemlétező állapotnak a FENT–LENT és az AKTÍV–PASSZÍV dimenzió mentén való szerveződése magában foglalja nemcsak az ÉLET : FENN – HALÁL : LENN, hanem a LÉTEZŐ : FENN – NEMLÉTEZŐ : LENN, az ISMERT : FENN – ISMERETLEN : LENN dichotómiákat is.

a) Ahogy az ébrenlét–álom ellentét kapcsolatban áll a napszakokkal, illetve az azokhoz kapcsolódó értékjelentésekkel, az élet–halál ellentét is a napi tevékenységeinken keresztül kötődik az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióhoz. Az élet így az aktív, fenti, a halál pedig a passzív, lenti pólus részévé válik.

DöbrK. 194r: Vram en leañom ma meg hala ... vessed v raia kezedet es *fel iled*; ÉrsK. 181b: Megh ölnék az ghonoz gondolatok kyk mynnebennwnk newekednek es *fel eeltethnek*

FestK. 133v: e^s wira^ag ew gyekere^ebewl *felta^amad*; NádK. 320v: es zent sofiazzonnac testet *feltamasztac*; CzechK. 40v: Te zent halotaydbol *fel tamadasodert* . *tamaz fel* engometh az orok életre; 1598/1635: kit hizekis *feltamadni* az Jesus Christusnak el jouetelekor [Mv; MvLt APol. I. 68]

Mind az élet, mind a halál állapot lévén, benti helyként jelentkezik, akárcsak az ébrenlét vagy az álom. A szoros kapcsolatot az ébrenlét és az élet, illetve az álom és a halál között a valamely állapotból egy másikba jutást kifejező igék közös használata is jelzi: *felébreszt/felébred, felkel, felsekert*.

DöbrK. 159v: Isten harmadnapon *fel ebrestette*; 1588: *Ebregyel föl* halalodbol (Mon: Apol. 520)

BécsiK. 87: Örök életnek felkeletében *felkölt*: in aeternae vitae resurrectione suscitabit; MünchK. 45: Őneki kel megöletni es harmadnapon halottaibol *felkelni*: resurgere; EhrK. 29. 144: Teb negyednappy halottat *fel kewlt*: resuscitat; DöbrK. 149v: meg olik vtet : es harmad nap *fel kel*; 1533: Mykypen *felkewlteteth* az Chr. Jesus halottaybol (Komj: SzPál. 64); 1584: *Kellyetec fel* halottac (Born: Préd. 573) – MünchK. 76: Ad *felkelő* es neuő gimőlőcöt: fructum ascendentem, crescentem; CornK. 113: Az madarak es enekleny kezdnek . kyk mynd mongyak mynekevnk evrevmnek es viga^lagnak *fel kevlte^let*; 1573: kyt Mind zek *fely keolteig* varta (!) de Nem leot [Kv; TJK III/3. 200b]; 1616: ha az Aszszony hozza nyúlhat szék *fel költigh* salúúm legyen [Kv; RDL I. 100]; 1639: Ez veszedelmes szokas-is *fel költ*: usus iste perniciosus multum inolevit incrementumque grande coepit (Ver:Verb. 143)

ÉrdyK. 555b: Az hallottakat *ffel serkenty* feldnek mohabol; 1704: Nyugassa meg az jo Isten és *serkentse fel* az utolsó napra [TT 1890. 317 SzZsN]

A halál lentiségét mutatja a *leesik – aláesik, lehajlik, leomlik* igék igekötője:

DöbrK. 121v: mikor arto almat even v halalba *le esek*; PeerK. 51v–52r: ees *léé eswen* en lelkemet ky bochatom; 1657: megvőtte az fullajtárt az hideg, halva *esett le* [KemÖn. 50] – SzékK. 118r: vgan ezenkepen a Byvnos ember mondatic halotnac : mert az elettv^l *ala esyc*

1590: *Le hayla* az koporsóba (Kár: Bibl. III. 102)

1583: Miczoda az dög halál? Soc embereknek hirtelen valo *leomlásoc* (Fél: Tan. 493)

b) A FENT–LENT térdimenzióban szerveződő élet–halál ellentét, amelyet létező–nem létező-ként is megnevezhetünk, több szálon kapcsolódik a kezdet–vég

dichotómiához. Elsősorban a születés mint az élet kezdete és a halál mint az élet vége az életút mentén való elmozdulásunkat mutatja. Az út elején elhelyezkedő kiindulópont, kezdeti pont a vertikális skálának a felső, az út végét jelző végpont pedig az alsó pólusán helyezkedik el. A kezdet–vég kapcsolata az AKTÍV–PASSZÍV dimenzióval nyilvánvaló, mivel a kezdet valamilyen cselekvés, történés kezdetét, míg a vég a befejeződését, lezárását jelenti. A KEZDET : FENN – VÉG : LENN térmetafora nyelvbeli jelenlétére utalnak az összegyűjtött anyagban mindazok a *fel* és *le* igekötős igék, amelyek valamely cselekvés kezdetét vagy végét jelzik: *felkezd* 'megkezd', *feláll* 'életbe lép', *felállít* 'létesít', 'megkezdődik', *felvet(i magát)*, *felragad* 'szokásba jön', *feltetszik* 'megkezdődik, beköszönt', *felgyullad*, *fellobban*, *felgerjed*, *felgyapont* 'fellobban', *felpezsduł* – *leég(et)*, *lebomlik*.

1654: az keoszeorw keo baniat eo kezdette *fel* [HSzj köszörükőbánya al.];
1741: velem együtt kezdette *fel* azann bányát másodsor [Torockó; Bosla. Vernes Gergely (50)jb vall.]

1698: ezen egész öreg h mester Asztal büntetese *fel állyon* [Kv; AsztCJk 29]; 1761: egy universalis academiát *allítottak fel* [RettE 122]; 1771: ha az Árvák (így!) és Spotály ... *fel állitodnak* ... maradjanak ezen Legatiok úgy a' mint Legaltam [Kv; KvRLt IV. 14]; 1792: ha ... a Szomos vizin a Tutajozás *fel állana* [Egeres K; Ks 89]

1586: Ez világ *felvetesetől* fogua: a constitutione mundi (Fél: Bibl. I, 44);
1629: Latam hogy *fel lobbana* az tűz onnat az kemeny feleol *vete fel* magát [Kv; TJK VII/3. 105]; 1644: az Nagy Miklos hazan az kemeny Mellet az Vcza feleol *vete feol* magát az twz [Mv; MvLt 291. 432b]

1769/1778: minden Esztendőben (: melly az Karátson Tyukján kívül nem régen *ragadott fel* :) adtunk egy kotlós Tyukot Tiz Tsirkéjivel edgyütt [Kárásztelke Sz; BfN DDD/4]; 1784: béres penzt fizetneké a Taxán fellyül? s' a' mitől fogva *ragadott fel*? [Asz; TLev. 4/9. 13b vk]

1579–1671: Vysaga böyt előnek *föl tetczik* sz. Vincze napian erős hideggel (KNagysz. I); 1769: az közelítő 1770. Esztendőb(en) *föll tettő* Januarius holnapnak első napjáig [UszLt XIII. 97]; 1778: Februarius *feltetszésével* oly száraz derek jártak [RettE 384–5]; 1792: ezen *fel-teczett* 1792dik Ujj Esztendőnek első vagy-is Kis Karácson Napján [Dés; DLt]

1536: Mykron nagy zeel funa ees az fezek azzw volna, *fel gyolada* (Pesti: Fab. 69); 1614: valami vörös fonalis volt az marhak közöt és hazamnal a Boltban *fel gyúluan* [Kv; RDL I. 8]; 1636: eligh találá *fel tartani* az gyertyiat, es mingyarást *fel gyuládát* [Mv; MvLt 291. 62b]

1573: az zena az Darochy Maioraba addeg fwsteol hogy vegre *fely lobbán* [Kv; TJK III/3. 190]; 1598: Az *fellobbant* tüzet geriezteni (Decsi: Adag. 9); 1614: *fel lobbant* az fazek, minth egy langh wteött ki belleolle [Nsz; VLt 53/5267 G. Virginas de Ratisbona (25) vall.]; 1636: egy kis szösz *fellobbantnak* előtte (Pázm: Préd. 988); 1685: Küküllőváratt egy tonna puskaapor ... *fellobbanván*, egy ház meggyúlt [TT 1889. 267 SzZsN]; 1748: A mikor *fel-*

lobban lángja a szalmának ... hirtelen szikrái gyorsan aludnának (GyöngyD: KJ. 367); 1751: Latta mikor az pénz *fel lobbán* [Gyeke K; Ks]

1575: Meg gyuladéc a puska por és *fel gerieszté* a lator kertet (Helt: Krón. 202); 1590: ennek vtannais ebben e' *fell gerjeth* tewz oltasaba eleb mehessenek io moddal [Kv; TanJk I/1. 131]

ÉrsK: 158: az te zerelmednek langhazo thyzeth *gyoponczad fel* ő benne

XVI. sz.: Az bors porát ne főzzed, hanem csak *felpesdüljön* (Radv: Szak. 51); XVI. sz.: Az tikmony levest ... mihelt *felpesdül*, mindjárt feladjad (Radv: Szak. 216)

1573: hogi oda erkezet Immar *leh eget* volt a Darochy chwry [Kv; TJK III/3. 189]; 1625: Az Apa(m) az regj hatarfat ennekem mutatta, kj most eggik *le eget* [Kénos U; UszT 181c]; 1705: háromszáz kurucokat ... arra rendeltenek volt, hogy Csanádtól fogva Monora, Hosszúaszó felé minden falukat porig *leégessenek* [WIN I, 597]; 1710: a templomnak és torony alatt levő házaknak nagy erős boltozatit berontván s a földig *leégetvén* [CsH 219]; 1763: egy régi mostan *le égettetett* Tölgyfa [Désakna; EHA]

1587: az kemenchieie *le bomlot vala* [Kv; Szám. 3/XXX. 25 Seres István sp kezével]; 1726: A pitvarnak ... a' falai Tetejének edgj darabjának *le kel bomlania* [Ne; DobLev. I/124]

c) A konkrét elmozdulásokat tárgyaló résznek a M mint írásjegyet vizsgáló fejezetében utaltam arra, hogy a *felír* és *leír* igék egymás mellett élését a *felír* igének az ismertséghez, a *leír*-nak pedig a rögzítettséghez való viszonya biztosítja. Az ismert–ismeretlen dichotómia – a később vizsgálandó hallható–hallhatatlan, látható–láthatatlan ellentéppárokkal együtt – a létező–nemlétező tengelyen keresztül kapcsolódik az AKTÍV–PASSZÍV érték-, és természetesen a FENN–LENN térdimenzióhoz: ami létezik, van, az ismertté is válhat, ami azonban nem létezik, számunkra általában ismeretlen marad. Ennek alapján szerveződik az ISMERT : FENN – ISMERETLEN : LENN köznapi metafora. A régi nyelvi adatok *feltudakoz* 'megtudakol', *felvizsgál*, *felkeres*, *feltalál*, *felgondol*, a hallható–hallhatatlan dichotómiához is kapcsolódó *felkiált* 'kikiált', *felolvas*, *felhirdet* 'kihirdet' igék is ezt látszanak igazolni.

1624: Nem méltó, hogy felöttéb fáraszsuc magunkat ez dolognac *feltudakozásában* (MA: Tan. 150); 1630: Lássuk meg és *tudakozzuk fel*, hogyha az nağ méltóságok legyenek az igaz jó (MA: SB. 171)

1613: A mennyire *fel-vizsgálhattam*, két dologban vólt ez az vjítás (Pázm: Kal. 599); 1710: az szegénység között *felvisgállyák* az 7temberi vagy 8beri és Márshussokb(an) (!) lévő erogatiokatt [Nsz; KvLt I/198 gub.]; 1726: sellerek házait, udvarāt, kertit, gyűmöltsős kertit, szőlőit, tīlalmās Erdőt mind külön külön, fel, járván *fel vizsgálván* ... lē ĩrtuk [Esztény SzD; Told. 29]; 1753: Mentünk az ... Széna füre, melyet egészszen *fel vizsgálván* és ... ki mindenűt ā Bértzig [Marosbogát TA; EHA]

1592: Szorgalmatosan *felkeresem*: rimor (C); 1598: *fel kereste* penzeket es egiet massokat ki lopta [Kv; TJK V/1. 141]; 1607: az Fiscushoz walo prouentusokat akaruan *fel keresni* [Kv; RDL 1. 80]; 1625: administraltak kezemhez Abrak Czip(ot) nro 895 ... Zwkseges hellicke attam) a' mint az derek Regestumo(m)ba(n) *fel kereshetj* [Kv; Szám. 16/XXXIV. 287]; 1695/1751: az attya ellenségét *fel-keresi* (Hall: HHist. II. 250); 1718: az méltóságos regium gubernium bölcsen méltóztassek oly igyenes utat *felkeresni* [SzO VII, 240]; 1767: Fel-tzirkálom, *fel-keresem*: anquiro (PPBI); 1794: kittis személlýessen Lako házánál nem tanálván az mezőn *fel kerestem* [Backamadaras MT; CsS]

XVI. sz.: Ugyanott azt is *feltanálod* kevés munkával (Radv: Szak. 116); 1595: ment fogarasik (!), valami Coloswari el vezet Lo keresni; de ugyan ne(m) *talalhatta fel* Loakat [Kv; Szám. 6/XVIIa. 93–4 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1598: Nehéz *fel találni*, az mi sohol nincz (Decsi: Adag. 85); 1602: Ha mindeneknec mondasit, czelekedetit meg tudakozhatnuc es *fel talalhatnuc* (Eszt: IgAny. 116); 1622: az megh neuezet Andras Molnart, es Szasz Janost valahul Ketek keozt *fel talalhattia* [Gyf; RDL I. 14 I. Bethlen István lev.]; 1687: Conscribált levelekett, az Conventban, vagy másutt az hun *fel tanáttatnak*, megh keresgetvén [WH]; 1717–1758: Hogy szándékát megváltoztatnák Pátrónának, azt *tanálák fel*, hogy az ő társát vennék arra eszközül (Mik: TörL. 262); 1753/1781: Josika a mit a kastélyban *fel találhatott* el vitette [Algyógy H; JHb LXXI/3. 194]; 1796: ez egy olyan Malicziozus ember hogy ebben minden ros *feltalálhatik* [Fűzkút K; BfR Gombos Ferenc ns vall.]

1766: A két kerekű szekér vagy talyiga, melyet az emberek akkor *gondoltak-fel* a szükség miatt, akkor neveztetett volt Básta szekerének (Bod: Pol. 52)

1568: görög Zebert^a az hazat *felys kyalattta* hogy az tyz forintot ky vegye belőle [Kv; TJK III/1. 171. – ^aÍgy! Zeybert h.]; 1570: Eo *kyaltotta fely* három vasarnap az Kowach Andras hazat Magyar wchaban [Kv; TJK III/2. 140a]; 1579: ha ky penigh hazat el Akarya valaky^a keotny a' wagy örök Arun el adny, az varas zokassat keowesse es *kiáltassa fel* háromszor [Kv; TanJk V/3. 199b. – ^aTollvétség *valakynék* h.]; 1634: Az Aldomast háromszor *kialtak fel* varos törvénye szere(n)t [Mv; MvLt 291. 27a]; 1653: *Felkiáltották vala* ... hogy ha valaki az elfutás felől csak emlékeznék is, avagy el akarna futni, tehát azt mindjárt levágyják [ETA I, 98 NSz]

MargL. 8r: az bodog azzon napyat *fel* ... *hirdetny* az veternyén; ÉrdyK. 323. 524b: *Fel hyrdettee* orzagaat, hogy ffeel gywlneenek; 1540–1555: Gyűlést tétete, vármegyéket sokat ő *felhirdete* (Tin. 209); 1575: *Fel hirdete* az egész nemességet ... minnyáian iónénec (Helt: Krón. 54b. 61); 1602: az praedicallo zekbeol *felis hyrdettek* [Kv; TJK VI/1. 630]; 1653: bíró vramék ... legottan *felhírdeték* a bátyákba a Czéhokat ... hogy a vidék felrezenjen [ETA I, 144 NSz]

1593: Jelentette a Magyar Nemzet hogy az eo *fel Olwastatot* Irasahoz tarthia magath [Kv; TanJk I/1. 213]; 1713: mikor nyolcz száz magyar forintokat az Vr eő Nga ... *fél olvasot* ..., de Cserei János Vr(am) magát arra obligálá ot ne *olvassuk fel* [Kv; DobLev. I/84]; 1761: magam mentségemre Documentumaimat exhibealnom, *fel olvastatnom* [Torda; TJK V. 35]; 1783: Mindkét részről való literálékot, genelogiai deductiokot *felolvasván* ... a felperesek vigyék az civile fórumra [Taploca Cs; RSzF 234]

Hasonlóan az ISMERTSÉG : FENN dimenzió nyelvbeli meglétére utalnak a *felkeres* jelentésmezéjébe tartozó *felcirkál* 'felkeres', *felkóborol*, *felnyomoz*, *felhajhász*, *felbúj* 'felkutat', *feljár* 'bejár', *felfut* igék is.

1600: A' kik ... barmokat keozzeolleok kereskedesnek okajert el Attak, Azokat eo kgmek *fel cirkaltassak* [Kv; TanJk I/1. 358]; XVII. sz. köz.: annak *felcirkálására* négy holnap adassék (MonIrók. VIII. 124); 1691: Valamit ... erogált hűsegesen *czirkallyák fell* s tudakozzak [Told. 20a]; 1702: valahol penig ilyent tapasztal^a ... *felcirkálja*, megvizsgálja [SzO VII, gub. – ^aHatósági visszaéléseket, hatósági személyek ijesztegetéseit]; 1753: A' Gyümölcs fák *fel cirkaltatván* ... aestimáltatott [M.nádas K; RLt]

1613: Húsz ezer templomot *fel kóborlának* (Pázm: Kal. 131); 1622: Parochiáknak *felkóborlása* (Fabó: Orszgy. 243); 1653: a mi vala a kastélyon kívül, azt mind *felkóborlá* az hadi nép [ETA I, 106 Nsz]; 1761: eczakának idején reszegen dorongokkal, botokkal, nagy lármával a Város uttzájit *fel kóborolván* [Torda; TJK V. 43]

XVII. sz. köz.: A lator meg fogattassék és *felnyomoztatván*, hova való ... adjanak hírt föltre (MonIrók. VIII, 119); 1738: könnyű lészen azon személyt meg esmérni, és *fel nyomozni* [Ap. I a gub. Apor Péterhez]; 1783: A' Balástelki Erdő Pásztorok *fel nyomozták volt* [Kissáros KK; JHb XX/8. 9]

1702: A matska éjjel minden szugolyákat *felhajhász* (Misk: VKert. 167)

1767: *Fel-búttam* miatta az egész várost: urbem totam pervenatus sum (PPBI)

XVII. sz.: Angliát, Belgiumot *följártatta* vélek (Szal: Krón. 63); 1653: a magyar hajdu a havastorkokat mind *feljárja vala* [ETA I, 86 Nsz]; 1684: meg nem tudjuk mondani, míg az mezőt *fel ne(m) járnok* [M.borosbocsárd AF; Incz. V. 52b]; 1717: az körül való Falukot mind *fel jartatam* [Szentdemeter U; Ks 96 Fodor Márton lev.]; 1719: három asszony ember bé ment a falu közzé az uton, és minden utczájt *fel járván* ... az edgyik azt mondotta ... csak öt embert hadgyanak meg [Abosfva KK; Ks 94]; 1741: mi az egész falut *fell járván* arra alkalmas szuszéket másnál nem találhattunk [Mezősályi TA; Ks]

1651: Az egész tábort *föl futnák* gyorsasággal [a lovak] (Zrinyi: ASyr. 84)

Ugyancsak az ismertséggel állnak kapcsolatban azok az igéink, amelyek valamely mennyiség vagy minőség megismerése érdekében végzett cselekvéseket neveznek meg: *felmér*, *felmérsékel* 'felmér', *felrudal* 'rúddal felmér', *felvet* 'megmér', 'megszámol', *felszámál* 'megszámlál', *felszokotál* 'megszámlál', *felbecsül*, *felesztimál* 'felbecsül'.

1570: Dabo Thamas Be hozta az Mustot ... *fely Mertek* [Kv; TJK III/2. 2]; 1590 k.: az hul Irto helyek vadnak mindeneket tizesre *fel merenek* [Szu; UszT]; 1595: Az ki chyplet búzabol *meretem fel* az chwrben cub 34 [Kv; Szám. 6/XV. 48]; 1602: *fel mereók* az feöldet [UszT 16/77]; 1674: azon ruddal *mérettük fel* az széna füueket [Mocs K; JHbK XXV/9]; 1694: a rét béli földetis ... most *fel nem mérethetők* [Gyula K; SLt AH. 1]; 1702: a penzt, lotokkal ... *fel mérvén*, az jóvát és pontosát ki hordjak az Hazabol [UszLt IX. 77 gub.]; 1746: A Szölő végéb(en) lévő verő fény ... *fel méretvén*, hosszasága ... huszankét kötel es tizen három öl [Mezőbodon TA; JHb XI/29. 4]; 1767: köz Erdőket mindenütt *fel mérdekelvén* ... azakbol figáltunk Őt Táblákat [Vaja MT; Told. 24]

1694: Gyulai határt ... Atyafiságoson ez szerént *mérséklők* és osztok *fel* [SLt A. H. 1]; 1746: azon Praediumot borozdáról borozdára *fel mérsékelvén* [H; Ks 92. II. 1]

XVIII. sz. eleje: Az több Széna füvek *fel rudaltatván* végére kell menni [H; JHb XLI]; 1745: ad faciem loci ujjalag *fel rudaltuk* mindenik Attyafi reszit [Újbárest H; Ks 62/3]; 1769: az falunak az edjik forduloja Controversiáb(an) maradott volt ... mindenütt *fel rudolvá(n)* [Szépenyerüsztmárton SzD; Ks 39. XXIII. 16]

1572: az hatarth *feol wettnek* [Jákótelke K; KP „tolway orban” jib vall.]; 1613: Az *fel vetett* bizonyságokból ki nyilatkozik, hogy az istentül teremtetünk (Pázm: Kal. 38); 1767: Az újjain *vetette-fel*: ejus mensura venit ad digitos; Az újain *vetni-fel* a számot: digitus computare (PPBI)

1588: az varos regreol fogvan ordine *zamlaltatat fel* eot fertalra [Kv; TanJk I/1. 83]; 1598: egy summaban *feol szamlalvan*, szaz forintra telik [Kadicshva U; Törzs. Benedekfi János és Christoph vall.]; 1606: az chisma arratis *fel zamlalok* akkor [UszT 20/246 Petrús Kis de Ilke lib. vall.]; 1626–1627: Az többi ot valo sokaság, ki *föl nem számláltatott* (Zvon: Post. II. 257); 1639: Bartha Miklosne jouait az on szerszamon es feier ruhan kúul aestimatioiok szerent *fel szamlaluan* [Kv; RDL I. 116]; 1703: dolgozok(na)k hátra maradot reszet *fel számláltatván* maga szekib(en) ... be küldesse [UszLt IX. 77. 63 gub.]; 1717–1758: Ha jól *felszámlálom*, egy hónapja, hogy irtam Kédnek (Mik: TörL. 21); 1775: Törökbuza kárát is száz Csőig emlekezünk hogy *fel számláltuk* [Berekeresztúr MT; BLt 6]

1716: azt mind Téglából rakták az mit *fel szokoltálták* tizen égy ablak leszen rajta [Gyeke K; Ks 96 Bíró János lev.]; 1717–1758: több kél száz tojásnál napjában; *sokotálya fel* Kéd egész böjtön ... négy ezerre megyen (Mik: TörL. 301b)

1617: Mikor zanthot volna kj tiltatta pechettel az Inctust Thorvenyre kellett *fel Bochuznom* [HSzj szánt al.]; 1678: eze(n) szállőket ... *Fel ne böcsültethessek* [Szilágycseh; SzVJk 126]

1637: Azonkúul ... mindeneket rendel *fel aestimalua(n)* ... Jutt Peternek ... f. 5 d. 33 [Kv; RDL I. 24]

3.1.a.1.4. JÓZANSÁG : FENN – RÉSZEGSÉG : LENN

Ugyancsak a vertikális dimenzió AKTÍV–PASSZÍV értékdimenziójához kapcsolódik a józanság–részegség dichotómia is, ahol a józanság az aktív, fenti állapottal van összefüggésben.

1773: egész Nap főd részeg lévén Semmire Nem figyelmezttem ... Más Nap *feljozanottam* [Dés; Ks 32. XXXII]

1551–1565: Mikor immar Noe *felserkent volna* az ő borosságából (Helt: Bibl. I. D3. I. N.3)

3.1.a.1.5. EGÉSZSÉG : FENN – BETEGSÉG : LENN

A *felgyógyul* és a *lebetegszik* igékkel jelölhető egészség–betegség dichotómia is a FENN–LENN skálán helyezkedik el a nyelvi világban, és ezen keresztül kapcsolódik az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióhoz. Akárcsak az ébrenlét–álom, vagy az élet–halál dichotómiák, az egészség–betegség is mindennapi tapasztalataink alapján helyezkedik el a függőleges skála két végpontján. Az egészséges ember a nap aktív szakaszát fenn, függőleges állapotban tölti, míg a beteg passzivitásra, lenti, horizontális pozícióra kényszerül.

1572: Seres Myhal Betegeskedett, mykor *fely gyógywlt volna* ... kerj volt [Kv; Tjk III/3. 41]; 1573: ha el nem megyen es *fel gyógywlt* orekke rea nehezel erette [Kv; Tjk III/3. 174b]; 1574: Isten *fely Ne gogicha* [Kv; Tjk III/3. 375]; 1643/1673: Ha rövid nap meg nem könnyebbednec, *fel nem gyógyulnac* (Com: Jan. 56); 1751: Soika Danilla mostani beteges agyából *fel gyavulván* ... vissza mégyen [Tomest H; Ks 72. I. 79]; 1756: azután *fel gyógyulván* ismét ide vissza jött [Kv; Told. 16/42]; 1796: ezen Erdő a mult Esztendőkb(en) meg perselődött volt, a melyből most *gyogyulgat fel* [Szentegyed SzD; Wass]

1657: Én is Váradon *lebetegedém* [KemÖn. 96]; 1672: az én indulásomat feleségem *lebetegedéséhez* kell alkalmaztatnom [TML VI, 90 Teleki Mihály Lónyai Annához]; 1710: Susa kétszer *betegedett le* az mirigyben [SzZs 283]; 1769: többen is *le betegednenek* [UszLt XIII. 97]; 1787: mivel mindaketten *lebetegedtek volt*, azokból réájok amire kívántattnék expendallyon [Mv; MvLev. Csiszér György hagy. 15]

Az egészség–betegség-nek az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióval való kapcsolatát nemcsak a FENN–LENN térdimenziót jelző igekötők bizonyítják, hanem az is, hogy a 3.1.a.1.1. (AKTÍV: FENN–PASSZÍV: LENN) és 3.1.a.1.2. (ÉBRENLET : FENN–ÁLOM : LENN) alfejezetben idézett igéket az egészséges ember beteggé, illetve a beteg egészségessé válásának jelölésére is használjuk: *felkel, feláll, leroggyan, leesik, ledől, lefekszik*.

1583: az egyik ... éokeór igen Nieg es *fel Nem kelhet* [Kv; Tjk IV/1. 185]; 1593: az gyermek agibol akkor *keolt volt fel* [Kv; Tjk V/1. 370]; 1697: mégh az Agjbol *sem kelhetet fel* [Bölön Hsz; Berecz lev.]; 1739: szegény feleségem abortust patiait ... el hitette magával, hogy többször *fel nem kél* ágyából [Ks 99]

Kornis Antal lev.]; 1765: erőtelensége miá ágjából *fel nem kelhetet* [Bölon Hsz; Eszt-Mk Cserei lev.]; 1794: Soha többször *fel nem kél*^a [Marossztkirály AF; Berz. 74/9. – ^aTi. a súlyos beteg]

1644: *fel kapam az feöldreöl az gjermetek s az terdere allattam ... s ismegh le esek, mert soha fel nem alhat vala* [Mv; MvLt 291. 413a]

1643/1673: A gutta ütésnek és a test *le rodgyásánac* elől járó követénec mondgyác a görts-vonást (Com: Jan. 59); 1690: Jele a guta-ütésnek az hirtelen és nagy hortyogással való *le-rogygyanás* (PP: PaxC. 28)

DöbrK. 36r: En ellensigim kik engem haborgatanak . azok meg betegolinek . es *le esenek*; 1575: *le eséc* à szép Morzsina és igen szép fiat szüle (Helt: Krón. 81b); 1658: Annisnak ... ha még annyi vére elfoly, mint az ki ma s tegnap, bizony *leesik* a lábáról [TML I, 123 Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz]; 1672: Csaknem *leesém* ma az lábomról [TML VI, 283 Keczer Menyhért Teleki Mihályhoz]; 1716: az Biall Bika Iránt Ngod parancsolattyát ... érttettem ... de az lábarul *le eset* [O.csesztve AF; Ks 96 Szegedi János lev.]; 1748: fenn járt Tasnádiné, 's még azutánn későtskére *eset le a'* lábáról [Marossztkirály MT; Told. 56]

1613: A mi szabad akaratumk olyan, mint az mely ember hoszszu betegségben úgy el-sinlett, el-szakadozott, hogy noha magán *le-dölhet*, de sem *fel* nem kelhet, sem nem járhat (Pázm: Kal. 760)

1658: Az ló ... az utcán az sár közepin *feküdt le* Somodi urammal [TML I, 237 árva Bornemisza Kata Teleki Mihályhoz]; 1667: Én bizony *fekvő* betegségen kívül soha így nem voltam ... *lefektet* ... ha otthon volnék, *fel* nem kelnék [TML IV, 8 Teleki Mihály feleségéhez, Veér Judithoz]

Az EGÉSZSÉG–BETEGSÉG az ÉLET–HALÁL dichotómiához is kapcsolódik, amelyet a *feltámad* 'felépül', *feltámbálódik* 'felépül' igék is jeleznek.

ÉrdyK. 521b: Betegseegökből *ffel tamattanak*; 1559: Halalos korsagba esec ... ő abból *fel nem tamadna* (Szék: Krón. 162); 1714: az en fiam beteg volt annak Elöte akor *tamadazat vala fel* az betegségből [Küs Denk^a; BK sub nro 261 Raduly Szimuly (80) jb vall. – ^aKiskend H]

XVII. sz. eleje: Hozzu senlő betegségből *feltambalodot* ember (MNYil: Agend. 148); 1754: 6. héti betegsége után valamenyire *fel tambálodott* [Újbárest H; Ks 62/3]; 1768: *fel támbáskodott* akkor betegségéből Ádás Jákob [Vályebrád H; Ks 81. 57/17 Ádás Adám (45) jb vall.]; 1796: Páskul többnre ágyban fekvő-beteg, ha néha néha *feltámbáskodikis*, egyebet tellyességgel nem mivelhet [Gernyeszeg MT; TL. Málnási László ref. főkonz. pap gr. Teleki Józsefhez]

A már idézett igék mellett a 'meggyógyul' jelentéssel rendelkező *felépül*, *fellábad* és *felüdül*, *felvesz(i magát)* jelenik meg a régi szövegekben:

1630: az elebby ueresegh miat valo faidalmabol *fel epült uolt* [Kv; RDL I. 19]; 1708: mindgjart le esett^a ... kecseg(es) ha *fel epulhet* [Fog.; KJ. Fogarasi János lev. – ^aTi. a ló]

1725: az l(ste)n sullyos betegségiből vegye *fel* [DobLev. I/120]; 1734: hogj egj kicsidég meg fordultam volt *fel vettem magamot* ismet a nyavalyaban estem [Meggyesfva MT; Ks 99 Árva Bálintih Susanna lev.]

1639: nem hiszem, hogy sokáig vigyem *fellábadva* (LevT. II. 271); 1732: egy néhány napok után noha *fel lábadoztam*, ... de a kinos köszvény csak hamar Labaimba allott [Ks 99 Petki Dávid lev.]; 1730: az Isten engemet latogatot sulyos betegséggel melly betegsegből nem hiszem hogy *fel labalhassam* [Déva; Ks 100 Csiszár Istvánné Dajt Kata végr.]

1578: Hamar *fel vdöl* meg iő elmeye a korságosnac (Mel: Herb. 108)

3.1.a.1.6. ERŐ : FENN – GYENGESÉG : LENN

Az erő–gyengeség dichotómia több szálon is kötődik az AKTÍV–PASSZÍV értékskálához, és ezen keresztül a FENN–LENN dimenzióhoz. Az aktivitás együtt jár az erővel, hiszen aki gyenge, az kevésbé aktív. Ugyanígy az egészséges, ereje teljében levő személy sokkal aktívabb, mint a beteg, gyenge ember.

1590: Ha istent tisztellyűc, az mi erőtlenségűnket *fel segelli* (Kár: Bibl. I. 627b)

BécsiK. 30: *Esséc le ő ereiéc: cadet virtus eorum*

SzéK. 30r: es *vessed leh* az ő erőyöket az teh hatalmadval

3.1.a.1.7. GYORSASÁG : FENN – LASSÚSÁG : LENN

A gyors–lassú ellentétpár szintén a FENN–LENN és az AKTÍV–PASSZÍV dimenziókhoz kapcsolódik. Az aktivitás megszűnte felé tartó mozgást a régiségben is a *lelassul*, *lelassít* igék jelzik.

ErsK. 419: Edes bezedegwel ew annyának haragyath *le lassytta*

3.1.a.1.8. Történeti áttekintés

Az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióban szerveződő állapotok esetében a fenti, aktív pólus sokkal kidolgozottabb már a XV–XVI. századtól kezdve, mint a lenti, passzív pólus. Ez azzal magyarázható, hogy általában a térdimenzióknak az egyik pólusa kódoltabban jelentkezik, rendszerint az, amely az észlelés során inkább szemünkbe ötlík. A fenti térfélben elhelyezkedő dolgok talán azért is válnak fontosabbakká és ezáltal differenciáltabbakká, mert könnyebben ráirányul a figyelmünk olyan dolgokra, amelyek szemünkkel egy magasságban helyezkednek el. Éppen ezért a konkrét elmozdulásokat jelző *fel* igekötős igék száma jóval meghaladja a *le* vagy *alá* igekötősek számát, és ennek következtében a nem konkrét elmozdulásokat jelölő igék körében is hasonló a megoszlás.

a) Az AKTÍV–PASSZÍV dimenziót felmutató *fel* igekötős igék – a *felébreszt vki ellen*, *feláll vki mellett* kifejezéseket kivéve – már a XVI. század elejéről adatolhatók, míg a *le* igekötősek között inkább XVI. század végi, XVII. századi első előfordulásról beszélhetünk. A *felébreszt vki ellen* csak az 1767-ben kiadott

Pápai Páriz-féle szótárból került elő, és a mai nyelvben sem használatos. A *feláll vki mellett* az erdélyi köznyelv részeként jelenik meg a XVIII. század közepétől, azonban a mai szókinszben ehelyett a *kiáll vki mellett* kifejezés található. A mai nyelvi alak rokonságot mutat az ismertséget, nyilvánosságot, nyilvánossá tételt jelölő csoporttal (vö. *kinyilvánít, kijelent*), míg a régi nyelvben élő, fentiségre utaló igekötő a kifejezést az aktív pólushoz köti, amely elsősorban a felállás következtében keletkező fenyegető magatartással függhet össze.

A *felül(tet)* és *leszáll(ít)* 'harcba megy', valamint 'harcot befejez' jelentései természetesen kivesztek, akárcsak a *leteszi a háborúságot* kifejezés. A csoport az évszázadok folyamán nem bővült *fel* igekötős igékkel, azonban a passzív pólust jelző igék száma megnőtt: *lerokkan, lebénul, letáboroz, leparkolja az autóját*. Hasonlóan passzív értékjelentése alakult ki a *lefegyverez* és a *leszerel* igének is (vö. *őszinteségével lefegyverezte ellenfelét, leszerelte a csatárt*).

b) Az aktív–passzív dimenzióhoz szorosan kapcsolódó ÉBRENLET : FENN – ÁLOM : LENN dichotómia esetében ugyanazt mondhatjuk el, mint fennebb: a *fel* igekötős igék nagy része már a XV–XVI. századból adatható, a későbbi korokban csak a felébresztés/felébredés módjára rámutató igék sora bővült (vö. *felverekszik, felijed, felcsenget* stb.), míg a *le* igekötős igéink nagy része csak a XVII. század elején jelentkezik. Ez nemcsak a *le* igekötő későbbi elterjedésével magyarázható, hanem azzal is, hogy az ébrenlet–álom tulajdonképpen két dimenzió mentén szerveződik, amint fennebb már jeleztem. Elsősorban a lenti dimenzió inkább a passzív állapotba jutást jelöli, míg az álmat magát a KÖZEL–TÁVOL dimenzió távol pólusára helyezi a nyelv: *elálmosodik, elalszik, elszunnyad, elszenderedik*. Ez a sajátos struktúra nemcsak itt jelentkezik, hanem a mai nyelvben az ébrenlet–álom ellentétpárhoz kapcsolódó *eszméleténél van – eszméletét veszti* kifejezésekkel jelzett csoport esetében is az aktív, eszméletnél létező a fenti dimenzióhoz (vö. *feleszmél, ájultat feldörzsöl/fellocsol/felmos*), az eszméletlenség pedig a passzív, távol dimenzióhoz kapcsolódik (vö. *elájul, elalél*).⁵⁸

c) Az élet/létező–halál/nemlétező skálának szintén a felső élethez, léthez és aktivitáshoz kapcsolódó pólusa a kidolgozottabb. Az ÉLET : FENN – HALÁL : LENN oppozíciót jelölő kifejezések nagy számmal jelen vannak már a XVI. sz. elején, és a csoport kis elmozdulást mutat: a *le* igekötős igék sorába tartozik ma a *legyilkol*, valamint a *lelő* konkrét és átvitt használata egyaránt (vö. *lelőtt vkit, lelőtte a témáját/a poént*), amelyre a korábbi századokból nem került elő adalék.

⁵⁸ Az álom részben a távol dimenzióban szerveződik a régi nyelvi tanúságok szerint is: a XVI. századból adatható az *elalszik* (1570: *ely alwt az agion* [Kv; TJK III/2. 106]) és az *elszunnyad* (1582: *az eorizeók es a' lakatosnet ki az zekeren fen fezik wala es el zwnyadot vala, le vonak* [Kv; TJK IV/1. 7]), a XVII.-ből az *elszenderedik* (1632: *immar el szenderedtem vala* [Mv; MvLt 290. 77a]), és viszonylag késői adatnak számít az *elálmosodik* XVIII. századi első elfordulása (1759: *le akartunk volna takaradni jobbanis el álmosodván az Gyerme* [M.csesztve AF; Ks Mikes Antal lev.]). Ugyanez mondható el az *elájul* igeről is: 1597: *mindgyarast el remülek, el annyera hogy el ajülek* [Kv; TJK V/1. 133].

Ennél sokkal nagyobb változást mutat a KEZDET–VÉG dichotómia. A KEZDET : FENN – VÉG : LENN oppozíció fenti pólusát jelző *fel* igekötős igéknek a korai századokban való megjelenését bizonyítják a XVI. század eleji adataink. Ez a csoport mára olyan igékkel egészült ki, amelyeknek cselekvést, folyamatot kifejező alapigéi mellett a *fel* igekötőnek kezdő-mozzanatos funkciója alakult ki:

Felszítja a parazsat.

Felhangzik a dal.

Egyszer csak fellángolt/fellobogott a tűz.

A hidegre felsajgott a sebe.

A *felkezd* 'megkezd' ige használati köre a XVII–XVIII. század folyamán csupán olyan szöveggörnyezetben fordul elő, amely alapján elmondhatjuk, hogy rokonságot mutat a *felnyit* ige jelentéskörébe tartozó cselekvésekkel: vagyis elsősorban valamely dobozszerű, szobaszerű tér szabaddá tételét jelzi, és csak ezen keresztül vmilyen cselekvésnek a megkezdését, folyamatnak a kezdődését.⁵⁹

A valamely folyamat, cselekvés befejezésére utalnak a XX. századra nagy számmal megjelenő *le* igekötős igék is:

Gyorsan lebonyolítja/lerendezi az ügyet.

Végre sikerült leszigorlatoznia/lediplomáznia/leérettségiznie.

Lelevelezte a konferenciát.

A tegnap letelefonálta a találkozót.

Nem tudták letárgyalni a költségvetést.

Mire leénekelte két szakaszt, belefáradt.

A múltkor 20 km-t evezünk/futottunk le.

Ugyancsak a VAN/LÉTEZIK : FENN – NINCS/NEM LÉTEZIK : LENN, illetve a KEZDET : FENN – VÉG : LENN oppozíció lenti pólusához kapcsolódnak a *lenullázza a villanyszámlát, lelakja a helyreállítás költségeit, leszolgálja a tartozást, letörleszti adósságát*, valamint a fenti pólushoz a *szabályt felállít, felállította a tételt* kifejezések.

Az létező–nemlétező dichotómiához szorosan kapcsolódik az ÁLLÍTÁS : FENN – TAGADÁS : LENN oppozíció, amelyre a régi nyelvben nem találtam adatot. A mai nyelvben jelen levő *lehazudik, letagad*, valamint a *leszavazta az indítványt, lefűjték a kirándulást* kifejezések a lenti pólushoz tartozó tagadást jelzik.

Az ISMERT : FENN – ISMERETLEN : LENN ellentétpárnak csak a fenti, ismert pólusa van kidolgozva. Mivel a számunkra ismeretlen dolgokról nem is igen tudunk beszélni, a skála ismeretlen, lenti pontját egyetlen kifejezés sem jelzi. A *felolvas* igével jelezhető csoportba tartozó igék már a XVI. század elejéről adatolhatók. Mind a *felolvas*, mind a *felkiált* a mai napig használatos, míg a *felhirdet* alapigéje mellett más igekötőt használunk: *kihirdet*. A gondolkodással és kereséssel kapcsolatos kifejezések egy része is már korán jelentkezik, a *felkeres, feltalál* a XVI., a *felvizsgál, feltudakoz* a XVII., valamint a *felgondol* a XVIII. századból adatolható. A *felkeres*

⁵⁹ A *megkezd* hasonló jellegű használata már a XVI. századból adatolható: 1570: wgy thyltia megh az Annyat hogi az Bort megh Neh kezdye [Kv; TJK III/2. 140e].

mellett a XX. századi szókincs tartalmazza a *felkutat*, *felderít* igéket. A *feltalál* 'keresés után megtalál' közvetlen folytatása a mai *feltalál* 'ismeretlen dolgot kigondol, megalkot', azonban az első jelentésre ma *meg* igekötős alakot használunk. A *felvizsgál* alapigéje sem őrizte meg a *fel* igekötőt, így ma a *kivizsgál*, a *feltudakoz* helyett pedig a *megtudakoz/megtudakol* vált a szókincs részévé.

A mai nyelvbéli diverzitás azt mutatja, hogy az ismertség három dimenzióban szerveződik: a fenti, a kinti és a közeli dimenzióban. Azok a dolgok, amelyek valahol mélyen rejtve találhatók az elménkben, vagy felfele vagy kifele tartó mozgással válhatnak ismertekké: *feltalálta a gyufát – kitalálta szándékamat, felidézi a szellemet, felismerte benne a rablót, kigondolta a következő lépését*. Ez a benti hely a testünk valamely része, legtöbbször a fejünk. A *fel* és a *ki* igekötő hasonló körű használata azzal magyarázható, hogy valamely benti helyből mindkét irányba ki lehet jutni, csak a szemléleten múlik, hogy melyiket használjuk a kettő közül. A vízszerű benti helyekből felfele, a szobaszerű benti helyekből csak kifele lehet kerülni. A felfele irányuló mozgás összefüggést mutat az IDŐ mint ÁLLÓVÍZ metaforával, ahol a régi, múltbeli dolgok, ismeretek lent helyezkednek el, ahonnan – mint egy tóból, kútból – felbukkannak, felidéződnek. A *ki* igekötő használatakor az EMBERI TEST mint BENTI HELY metafora kerül előtérbe (vö. *kimondja az igazat*).⁶⁰

Azok a dolgok, amelyek nem bennünk, hanem valahol kint a világban, de az észlelés szempontjából benti helyen találhatók elzárva előlünk, szintén kifele irányuló mozgással válhatnak megismerhetővé: *kivizsgálta az ügyet, kinyomozta a bűntettet, kiderítette a bűntényt*.⁶¹

A KÖZEL–TÁVOL dimenzió mentén szerveződő *megtalál*, *megkeres*, *megtud* – *elrejt* esetében nem válik fontossá az észlelő számára annak a helynek a jellege, ahonnan az ismeretlen dolognak elő kell kerülnie ahhoz, hogy ismertté váljék. A kifejezések tanúsága szerint az észlelés szempontjából csak a megismerhetőségtől távol lételem domborodik ki: *elrejté örömet, elkendőzi rossz tulajdonságait, eltemeti titkát – megtalálja a kellő pillanatot, megtudta az ismeretlen nevét* stb.⁶²

⁶⁰ A régi nyelvi adatok is ezt mutatják: *kitalál*: 1653: addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálá belőlle a szombatos vallást [ETA I, 29 NSz]; *kigondol*: 1662: Nem gondoltunk-e ki sok vétkeknek rútságára való eszközöket, utakat, módokat, alkalmatosságokat [SKr 714]; *kimond*: 1586: fogattam vala hogy senkinek Ne(m) mondom de most az hit kenszerit Rea hogy ky Mongiam [Kv; TJK IV/1. 585 Daroczy Balint vall.].

⁶¹ Az ide sorolható *ki* igekötős igék csak a XVIII. század második felétől adathozhatóak: *kinyomoz*: 1762: Kelletvén ... intra Humanam memoriám esett dolgokott Inquisitioval ki nyomozni [Búzásbocsárd AF; Mk]; *kivizsgál*: 1837: az eskütség ki nem vizsgálja a közhírré tett hibákat [Jenőfva Cs; RSzF 132]; *kiderítés*: 1861: (A) Statistikai bizottság, a Magyar Korona alatt élő népek Ethnographiai állapotjának lelkieméretes ki derítését tűzvén ki czélul [Gyalu K; RAK 57].

⁶² Az *el* igekötőhöz kapcsolódó ismeretlen dimenzióra l. Andor 1999: 47, valamint a *meg* igekötőre l. Pál 2004, illetve l. a régi nyelvi adatokat, amelyek – az *elpalástol*-t és az *eltemet*-et kivéve – első előfordulására XVI. századi szövegeink vannak (*elrejt*: 1591: valami ket arani forintot, tiz forintot, o pinzt fillierrel egietemben ... el reitet volt [Kv; TJK V/1. 181]; *elpalástol*: 1796: a' világosságot homállyal bé borityák, az igazságot

A *feljár* jelentéskörébe tartozó igéink között egyet sem találunk, amelyek a XVII. század előtről adatolhatók lennének, azonban a XVIII. század végére a mozgás különböző módjait jelző igékhez kapcsolódik a *fel* igekötő ebben a jelentésben. A XVIII. századtól kezdve a *fel*-t részben a *be* váltja fel: *bejár*, *bebarangol*, *belovagol*, *bekalandoz*, *befut*, *becsavarog*,⁶³ amelyek arra utalnak, hogy a megismert terület egy virtuális vonallal körülhatárolt benti helyként jelenik meg a nyelvi világban.⁶⁴

A 'mérés/számolás/becslés által megismeri vminek a mennyiségét/minőségét' jelentéssel rendelkező igék is már a XVI. században jelen vannak a magyar nyelvben. A *felszokotál* használatára előkerült két XVIII. század eleji erdélyi adalék román nyelvi hatást tükröz (vö. rom. *a socoti* 'számol' igével). A felhasznált forrásanyagok tanúsága szerint alkalmi átvételnek minősíthetnénk, azonban XX. századi gyűjtések bizonyítják, hogy az erdélyi népnyelvben tovább él 'felszámlál, összeszámlál' jelentésben.⁶⁵ A *felszámlál* ige pedig ma a köznyelvben *össze* igekötővel jelentkezik, mivel az észlelés szempontjából fontosabbá vált az egy helyre kerülés, mint az ismerteté válás. A *felmér* ige köré csoportosuló régi nyelvi igéink közül a *felmérsékel* 'felmér' és a *felvet* 'uaz' eltűnt, míg a *felbecsül* mellett megjelent a *felértékel*. Ugyancsak ebbe a csoportba tartozik a ma használatos *feltérképez*(i az iskolák helyzetét) kifejezés is.

d) A szintén a vertikális dimenzió mentén szerveződő józanság–részség dichotómiára a régi nyelvben csak egy XVI. század közepi és egy XVIII. század végi *fel* igekötős adalék utal. Mára ez átszerveződött. Míg a régi nyelvi adatok alapján a józanság fent található a nyelvi világban, ma a kinti térfélhez kapcsolódik (l. *kijózanodik*). A változás összefügg azzal, hogy az állapotot benti helyként konceptualizáljuk. A részség azonban, amelyre nincs csak *meg* igekötős adatunk a korábbi századokból⁶⁶, a mai nyelvben a térdimenzió lenti pólusához kapcsolódik: *lerészegedik*, *lerészegít*, *leissza magát*.

e) Az egészség–betegség dichotómia jelenlétére utaló *fel* és *le* igekötős igéink részben már a XVI. században jelen vannak. A *fel* igekötős igék körében a XVII. század első felétől számolhatunk olyan igékkel, amelyek tanúsága szerint a betegség

---

elpalástolják [Gernyeszeg MT; TL. Málnási László ref. főkonz. pap lev.]; *eltemet*. 1766: az idő mindent meg emész<t...> feledékenységben el temet [Torockó; TLev. 9/11]; *megkeres*: 1570: Byro vram Thanachawal Egetembe keressek megh az Orzagh vegezeset [Kv; TanJk V/3. 16a]; *megtalál*: 1560: az en fewldemrewl el zewkek ... es walahol meg tolaia mynt ewehez hozza nywlhasson [SLt J. 1]; *megtud*. 1570: Mindjarast Myhelt megh twtta Byraya eleot ellenzeny kellett volna [Kv; TJK III/2. 166c].

⁶³ Vö. *bejár*: 1733: az Németekkel bé járták az határt [Erősd Hsz; BLt 7].

⁶⁴ L. Páll 1998: 52–3.

⁶⁵ L. Benő 2004: 127.

⁶⁶ L. *megrészegedik*: 1584: Bossy Pal vallia hogy zep Miklosnal meg Rezegedet volt [Kv; TJK IV/1. 203]; *megrészegül*: 1573: hittak Ebedre vachorara Zeoch palt Baraty de Mertekletesen lakozot meg nem Reszegwlt [Kv; TJK III/3. 182]; *megrészegíti magát*: 1681: obligala magát, hogy ha teöbbe meg rezegiti magát, bator deponallyia a Sz.tarsasag [SzJk 152]; *megrészegít*: 1570: azt felely More Janos ... megh Rezegitettwk Zaz Janost [Kv; TJK III/2. 106].

mint vízszerű benti hely jelenik meg, ahonnan *fellábad*, *feltámbálódik* az ember. Míg a *feltámbálódik* nem őrződött meg a XX. századra, a *lább* igehez a *ki* igekötő társult: *kilábal a betegségből*. Ugyanezt a szemléletet tükrözi a *felgyógyul* mellett használt *kigyógyul* is, amely az ÁLLAPOT mint BENTI HELY metaforát jobban hangsúlyozza (vö. *betegségbe esik*).

f) Az egészség–betegség ellentétpárhoz is kapcsolódó erős–gyenge ellentét már a korai századokban megjelenik (a *felsegít* a XVI. század végén, a *leesik* (az ereje) pedig már a XV.-ben). Ez a csoport mára kiegészült a *felerősít*, *feltáplál*, valamint a *legyengít*, *legyengül* igékkel.

g) A gyors–lassú dichotómia jelenlétére utal a XVI. századi *lelassít*, amelyhez a XX. századra a *lefékez* ige kapcsolódik. Míg a korábbi századokból nem adatolhatók ilyen jelentésű *fel* igekötős igék, ma a *felgyorsít*, *felgyorsul*, *felpörget*(i az eseményeket) kifejezések jelzik a gyorsaságnak a skála fenti pólusához való kapcsolódását.

3.1.a.2. A mennyiségekhez kapcsolódó aktivitás

A mennyiségekhez és mértékekhez kapcsolódó kifejezések is a függőleges skálán szerveződnek a magyar nyelvi világban. A sok, nagy és a magas képzete a fenti póluson, a kevés, kicsi és alacsony a lenti póluson helyezkedik el. Az, hogy hogyan kapcsolódik mindez az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióhoz, nem annyira egyértelmű, mind az előzőekben tárgyalt csoportok esetében. Szilágyi N. Sándor (1996: 19–20) a sok–kevés, nagy–kicsi és magas–alacsony dichotómiáknak az AKTÍV–PASSZÍV skálához kapcsolódását az erős–gyenge ellentétpáron keresztül tartja lehetségesnek. Ezt azzal a tapasztalati alappal magyarázza, hogy rendszerint ami nagyobb, annak erősebbnek is kell lennie, hiszen „ha egy állat ... fenyegető testtartásba helyezkedik, azt azzal teszi láthatóvá, hogy felborzolja a szőrét, illetve a tollait, hogy ezzel is nagyobbnak – tehát erősebbnek, fenyegetőbbnek tűnjék. Az ember fenyegető testtartásában ez úgy nyilvánul meg, hogy ilyenkor kidülleszti mellkasát, behajlított könyökét eltávolítja testétől, így az észlelésben körvonalai alapján nagyobbnak tűnik”. Ennek alapján az aktivitásra, harcra kész ember vagy állat nagyobbnak, erősebbnek, félelmetesebbnek látszik, míg az aktivitást, harcot kerülők meghúzzák magukat, lekuporodnak, alacsonyabbak lesznek, így gyengébbeknek is tűnnek.

3.1.a.2.1. NAGY : FENN – KICSI : LENN

A fennebb vázolt magatartással függ össze a *vki felfűjja magát*, *felfuvalkodik* kifejezés, amelynek a tapasztalati alapját a magasságbeli növekedés szolgáltatja.

1533: *Wnnwmmagukath fűl fuuyak vala* skeuelykwđnek vala (Komj: SzPál. 112); 1767: *Fel-fűtta* a reménység: inflatus spe; haszontalan reménység *fűtta fel*: spe vana evectus (PPBI)

EhrK. 113: *Fel fuuvalkodnak* es *fel* magazttatnak egyebeknek myvelkedesebelewl; LobkK. 129: ez halando ember mire *fvvalkodik fel*; 1636: Mind ezekre-nézve az igaz alázatos *fel nem fűvalkodik* (Pázm: Préd. 61); 1662:

az török igen *felfuvalkodva* vagy az rendkívül való kis győzelemmel [Szűv.; TML II, 259 Ebeni István Teleki Mihályhoz]; 1696: Hogy az emberi elme a hívságnak lengedezésétől *felfuvalkodgyék* (Illy: Préd. I, 278); 1723: Ötet környékezi inkább a *felfüálkodott* kevélység, hogy-sem mint a szegént (Csúzi: Síp. 13); 1767: *fel-fuvalkodva*, kevély, negédes beszédekkel él: ampullatur in arte (PPBI)

Érdemes megfigyelni, hogy az ide sorolt igekötős igék ugyanarról a töről fakadnak, mint a konkrét elmozdulást jelző csoport vizsgálatakor idézett *felfújódik*, *felfűvódik* is. Ugyancsak ide lehet sorolni a szintén a konkrét esetében már tárgyalt *felborzolja szőrét/tollát* és a *lelapul*, *lekucorodik* igékkel jelzett cselekvéseket is.

A 'felhízlalja magát' jelentésű *felveszi magát* és a *felgyarapodik* 'meghízik', *felkövéredik* is hasonló módon a nagyság képzetét kelti:

1790: Mivel a serfőző aztat jól tartotta, *fel vette* ő magát és meg kövéredett (Gvad: FNót. 125)

1565: *Fel giarapodnak* es *köuérednek* ez vadaknak az ő fiok (Mel; Jóh. 95)

3.1.a.2.2. SOK : FENN – KEVÉS : LENN

A sok–kevés ellentétpárnak a FENT–LENT dimenzióval való kapcsolatát jelzi a nagy–kicsi kategóriák esetében már megjelent *felgyarapodik* ige.

ÉrdyK. 615b: Mykoron deaky twdomanban ertelmes volna es ydeyben *ffel* kezdöt volna *gyoropodni*

E mozgásnak az ellentétjét, a kevés/kevesebb pólus meglétét tükrözik a *leüt vmiről vmennyit*, valamint a *lehagy vmiből vmit* kifejezések.

1785: Az Buzabol ... lött két kalongyából Eleje két véka (: felit a vékarol *le ütvén* mérve :) utolja harmadfél kupa [MiklósIva U; Ks 73/55]

1662: Az adóban is igen nagy részt *lehagytak* [TML I, 331 Kemény Simon Teleki Mihályhoz]; 1664: az RácZ István puskásiban *le nem hagynak* [TML III, 94 Katona Mihály Teleki Mihályhoz]

3.1.a.2.3. MAGAS : FENN – ALACSONY : LENN

A SOK/TÖBB : FENN összefüggés fizikai alapját Lakoff és Johnson (1980: 15–6) a dolgok egymásra halmozódásával magyarázzák, vagyis azzal a ténnyel, hogy az egymásra kerülő tárgyak térbeli méretváltozással járnak. A konkrét elmozdulás során már bemutatott, a *feltornyozódik* jelentéskörébe tartozó igék által jelzett mozgás valóban a TÖBB : FENN képzetét sugallják, így kapcsolatot tudunk teremteni a valódi térbeli és a nyelvben megjelenő növekedés között, akárcsak a *leapad* köré csoportosuló KEVESEBB : LENN pólushoz kapcsolódó igék esetében a valódi és a nyelvben tükröződő csökkenés között.

1559: A *fel-tornyozódott* vizet meg-feddette (Szék: Krón. xxxx2)

1565: Nem láttia többé az méznek és a uainak folio uizeyt, es *fel árat* czörgö vizeyt: non videat rivulos fluminis, torrentes mellis et butyri (Mel: Jóh.

20, 17. MF); 1585: az gergelj vra(m) vyze *fel arrad* [Kv; TJK IV/1. 430a]; 1749: nevezett Malomnak Nem tapasztaltuk ... olly magossan valo Gáttjának fel kötéssit melly miat a Küküllonek *fel áradasakor* valakinek kárt Causalna [Zágor KK; Ks 15. LXXVII. 4]; 1770: az Küküllő az oculatiokor *fel aradasaban* volt [Dombó KK; JHb LXVII/145]

1717: fundusokra hova való gát *dagassza*, tolja *fel* a vizet [Sövényfva KK; EHA]; 1725: á viz ä Tűz helyig *dagadott fel* [Désakna; Ks 25. IV. 5]; 1749: annyéra *fel dagasztotta* volna vizet hogy ... eo Nga korodi Malmának kerekei ... nem foroghatott volna fel áradásakor is a Küküllonek [Zágor KK; Ks 15. LXXVII. 4]

1745: azon Ulj (!) Malom gáttja által *fel duvasztott* Njád vize [Nyáradkarácsonyfva MT; Berz. 15. XXXII/10]

1722: a' Víz ezen Malomra a' Királyfalvi Malomnak fel állítása után *tojult légyen fel* [Dombó KK; JHb XX/27. 27]; 1768: azt sem láhattuk által, hogy a viz *fel tajulna* ... az utrizált Gát miatt [Abafája MT; Told. 17a Huszár lev.]; 1787: (A) Gát fel emelísivel ... a Viz *fel tojolván* porondal és iszoppal, ugj fel töltötte [Nagyrápolt H; JHb XXXI. 25]

1598: az sok gatolasok mjatt, az víznek *fel torlasaert* sok zantalan kart valottunk varoswl [Kv; TanJk I/1. 315]

1558: mikor latnad *feltaytekozni*, wed el a twzról [Nsz; MKsz 1896. 28–9]

AporK. 53: Czudalatosok tengernek *fel emeleti*; FestK. 124r: *Fel emelkedeenek* folyo wýzek wram; DöbrK. 97r: es v habi *fel emelkedenek*; 1763: hogy a' Víz *fel emelték*, tudjuk bizonyoson hogy a Molomra (!) a' Mlgs Exponens Ur tulajdon földén foly keresztül [Szecsel Szb; JHb]

1662: a víz a legnagyobb aszályban is annyira *le apadhatna* [SKr 296]; 1710 k.: a refluxussal *lepadván* a tenger [BÖn. 589]; 1730: Kocsis Marton ... Szin bort adot ki Ur 14 ... meljből csepegesere *le apadasara* acceptaltatik Denar 76 [TKI Petki Nagy cs. szám. 91a]

1591: Az víznek *fel neüelese* feleol vegeztek ... *le zallichak*, hogi se kertekben se egiebwtt az viz mia kar ne legien [Kv; TanJk I/1. 166]; 1640: A Nilus vizének árjának *le-szállása* után a seppedékből egerek lettek (Ker: Préd. 248); 1651: vgy *le szállittya* az gatot es Uiszet hogy az A. molnanak karara nem leszen [Amadéfva Cs; Eszt-Mk]; 1696: A vizözönt *leszállíta* (Illy: Préd. I, 219)

1670: Az Malomnak ... az gattja ige(n) *le Süljedet* [Középlak K; WassLt]; 1694: az Palota ... Teglaival padimentumozva de egy darab *le Süljedet* [Kővár Szt; JHb Inv.]; 1702: a' kemencze földé *le süllyedet volt* [KvRLt I: C. 8. 35]; 1767: A föld *le süllyedett*: terra desedit hiatu (PPBI); 1772: eő Excellenciaja Malma ... silipje s Malom háza ... *le süllyedett* [Kük.; JHb LXVII/235.]

1738: Nemes Városunk Malma Gáttja ... erőssen *le nyomúlván* [Dés; Jk 498b]; 1752: azon kő mellett érék Határ Halmotis mely a' sok szantás, és tapodás miá *le nyomult* [Szépenyerüsztmárton SzD; Ks 39. XXIII. 3. 64];

1770: azon malom meg süllyedett, vagy *le nyomult* [Királyfva KK; JHb LXVII. 91]

1611/1687: Látám hogy a zavar a léczit *le nyomák* az gátt vágok [Altörja Hsz; HSzjP Szabo Máthé vall.]; 1732: Városunk Malma Gáttya(na)k tul felől lévén bontakozás, a Közepennis igen *le nyomodott* s meg kopott [Dés; Jk 428b]; 1789: a szőlőket a hogy lehetett s az idő engedte *le nyomtattuk* és jobb reszit le fedtük, de még fedetlenis vagy on, de *le vagy on nyomtatva* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

A magyar nyelvet beszélők azonban a sok–kevés ellentétpár mellett megkülönböztetik a magas–alacsony dichotómiát is. A *feltornyosul, felárad, feltorlaszt, feltolul, felemel; leapad, lesüllyed* stb. igék által kifejezett cselekvés nyomán a víz szintje nem lesz több vagy kevesebb, hanem magasabb, emelkedettebb vagy alacsonyabb.

Ugyanígy a magas–alacsony oppozíciót idézik a konkrét elmozdulásra utaló *felmagasztatik* 'felemeltetik', *vmennyire felvisz* kifejezések is.

NádK. 116r: Mert mikenne menni *fel magasztattac* földtől Azonkeppen *felmagasztatic* cristosnak elotte mi életünk; ÉrdyK. 534b: En ees ha *ffel magasztaltandom* [így] ez földről myndeneket en hozyam vonzok; 1619: Az nap az földtől igen *föl magasztaltatot* (KDebr. C5)

CzechK. 36v: koroztfanak magasagara . földtől *fel emelteteel*

1575: Egy igen nagy tornyot is kezde Budán rackatni, melyet immár két padlássic *fel vittet vala* (Helt: Krón. 77); 1598: Igen *fel vinni* valamit: ad vivum resicare (Decsi: Adag. 108); 1630: Magassan *felvitt* épületek (MA: SB. 246); 1641: 87 öl falt a bástyával együtt jól *felvittem* [ETA I, 148 NSz]; 1766: *fel vivén* az kert főnást valami övigni magosságulag [Berz. 17 Fasc. XII]

Ugyanígy *felment* 'magas' homlokról beszélünk:

CsomaK. 9: *Fölmönt* homloka nagi szép ekes vala

A magyar nyelvi világban a számszerűleg kifejezett mennyiségek is a magas–alacsony oppozíció mentén szerveződnek. Ez összefügg azzal, hogy „a tőszámnevek sora vertikálisan rendeződik el, mégpedig úgy, hogy az *alacsony értékek* lenn vannak, a *magasak* fenn. Ezért mondjuk pl., hogy egy szám valahol 25 *fölött* és 50 *alatt* van, hogy a létszámot 25 *főlé* növelik, illetve 10 *alá* csökkentik. (Ez csak a tőszámnevekre áll, a sorszámnevek ugyanis horizontálisan rendeződnek el az elől–hátral dimenzió mentén, az elsőől az utolsóig, libasorban)” (Szilágyi 1996: 20).

Ennek értelmében bármely számokban kifejezett mennyiség, így az ár is lehet magas (*felvisz, felmegy, felhág, felver, felüt, felszáll, felszállít*), illetve alacsony (*leszáll, leszállít*).

1795: a' Kovácsok és Segittők ... a' leg aláb valóis ajándék nélkül szolgálni nem akar, ennek számát p(edi)g annyira *fel vitték* már [Torockó; TLev. 9/29]

1761: az vasatim distrahalt sernek árra ... *fel vetetvén* ... tartozot ... administralni kilentzven Rforintokat [Déva; Ks 94. 24. 4]

1596: immar annira *fel ment vala* az Tiuknak az arra, hogj eggiet 10 penzen es tizenketteön tartottak [Kv; Szám. 6/XXIX. 114]; 1653: immár a búzának az

ára *felment* vala a nagy pusztítás miá [ETA I, 74 NSz]; 1662: 'a Capitalis summa penz. Szaz Magyar forintra *fel megy* [Dés/Beszterce; RLt 5]; 1735: most már az Zab még Dragadott ... 3 potrára *fel ment* vekája [Gyeke K; Ks 99 Bíró János lev.]; 1759: amit adott egyszer-másszor neki *felmegyen* százezer forintra [RettE 94]; 1782/1799: némelyikünk a' mi Zállagost bír *fel mégyen* 500 forintra is azoknak árrok [Torockó; TLev. 5/16 Transm. 386]

1684: Az buzának vekája *felhágott* másfél forintra [Torda; TT 1899. 265 SzZsN]; 1724: igen gyenge Szürettyek lett ... már husz forintra *fél hágott* negyvenesseinek az ára [Darlac KK; Ap. 2 gr. Haller János Apor Péterhez]; 1758 k.: Interesse jo nagy summa pénzre *felis hágott* [Ks 11. XLVI gr. Kornis Antal lev.]; 1793: edgy Véka Törökbüza edgy M.forint 10 sustákra, 4 Márjásra s még ötreis *fel hágott vala* hanem már most edgy két Esztendő alatt kezdett *le Szállani* az árra [Kakasd MT; DLev. 2. XIIIB/b. 16]

1575: az varoszy Nep ... az Buzat es az arrat *fely veryk* [Kv; TanJk V/3. 127a]; 1592: Valaki árát *fölverem*: contraliceor (C); 1595: Zabot vöttem ... it az piaczon, hogy annyera *fel vertek vala* az Aarath [Kv; Szám. 6/XVIIa. 259 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1715: azon njil kaszálojak(na)k fűvét ... utolljára ötven forint 100 *verték volt fel* az árát esztendőt által [Lupsa TA; WH]; 1767: Árrát *fel-verem*, másnál fellyebb kérem: licitor (PPBI)

1767: az sarunak árát *fel üttne* [Kv; FésüsCJk 16]

1586: az ezer es Niolcz zaz forintba(n) Amy *le zalhatna* ... Aggya eleybe eo Nganak [Kv; TanJk I/1. 32]; 1593: az egez falú het forint raúason uala, de haro(m) forintia *le zalla* [UszT 10/93]

1593: hogy mint *zallította le* eo az eo adaiat [UszT 10/93]; 1616: (A) praedjcator fizeteszet ... *le szállította volna* [Kv; RDL I. 100]; 1665: ha az mi adónk *le nem szállítatik* ... minket nem élni, hanem csak vajudni is ... ne reméljenek [TML III, 428 Teleki Mihály Bethlen Jánoshoz]; 1677: sok volt az adosság hogy azt *le szállithassa* [Mezőbánd MT; MbK]; 1795: ezen ... adosság a szerént vagy *szállitassék le*, vagy Neveltessék [Kv; JHb XL/8]

A mennyiségek esetében használt mozgásigék együtt járnak a határ mint végpont megjelenésével is, ahol a határ nem jelenti feltétlenül a mozgás lezárását, ahogy a konkrét elmozdulások tárgyalásakor már jeleztem. Az előző példákban határokként megjelenő árakat akár feljebb, akár alább/lejjebb lehet nyomni, emelni vagy eresztetni.

1567/XVI. sz. m.f.: vrunk öfelsege adot vala Nekwnk az almassy banya aranyat ... első cementbe lön gradussa k(arat) 21 1/2. Masod betetelben volt orank is es *fellieb ment vala* Joual 23nal [Nsz; MKsz 1896. 355]; 1604: zorgalmatosan munkalkodgianak hogy az ket ezer forintot Zallitchak három ezer vagy menteol *fellyeb ben negy* ezer forint 100 [Kv; TanJk I/1. 480]; 1636: Megh latogatuan az háznak minde(n) riszit, es allapatiat, ... eo keg(y)elmek valamuel *fellieb mentenek* az Becziwbe [Kv; RDL. I. 109]

1759: a törökbüza elmegyen vekája egy máriáson; tavasszal, úgy hiszem *feljebb hág* [RettE 97]

1590: veottem ... 1235 Tykmonyat kyt *felyeb* kit *alabb* tt f. 4// d 92 [Kv: Szám. 4/XXI. 40]

1796: itten ... a Gabonának árra nem hogy háгна söt ugy latzik hogy *aláhh* *alább* száll [Szilágycseh; IB]

3.1.a.2.4. Történeti áttekintés

A mennyiségekhez kapcsolódó AKTÍV–PASSZÍV dimenzióról is elmondhatjuk, hogy a fenti pólus kidolgozottabb, mint a lenti.

a) A NAGY : FENN – KICSI : LENN térstruktúra fenti pólusa már a XV–XVI. században jelen van a nyelvben, és jóval később, csak a XX. századra egészül ki a lenti pólussal. A nagyság kifejezésére alakult *felnagyít* mellett megjelenik a *lekicsinyít* ige is.

A XVI. századból adatolt *felgyarapodik*, *felkövéredik*, valamint az 1790-ben íródott szövegben előforduló *felveszi magát* 'meghízik' igeik már nem részei nyelvünknek, azonban megjelentek a *felhízal*(ja a beteget), *felszed magára vhány kilót* és a *lefogy*, *lead vhány kilót* kifejezések.

b) A sok–kevés ellentétpárt jelző XVI. századi *felgyarapodik*, valamint később, a XVII–XVIII. században megjelenő *lehagy*, *leüt vmiről vmit* kifejezések mellé a következők alakultak ki a XX. századra: *feldúsul*(t a koleszterin), *lefáragtak a költségvetésből*, *leenged vmennyit vmiből*, *lecsíp a munkaidőből egy fél órát*, *leépíti a hivatalt*. Így az eddig bemutatott csoportokkal ellentétben nem a fenti, hanem a lenti pólus válik kidolgozottabbá. A lenti pólus fontosabb voltát jelzi az is, hogy míg a régi nyelvi adatok nem szolgálnak *alá* igeikötős igékkel, az ÉKSz.-ban címszóként felvett *aláblokkal* 'kevesebbet számláz' is ebbe a csoportba sorolható.

c) A MAGAS : FENN – ALACSONY : LENN ellentétéhez kapcsolódó igeik közül a *fel* igeikötősek jelennek meg nagyobb számban már a XV–XVI. század folyamán, és tovább élnek napjainkig. A csoport fenti dimenziója alig mutat változást: a számszerűség növekedésére utal a *felduzzad* (a tanulók száma) és az ár emelkedésére a *felemel*(i az árakat) kifejezés.

Az ezek mellé a XVII. században kialakuló *le* igeikötős igeik szintén a mai napig jelen vannak szókincsünkben. Ezeket egészítik ki a következők:

Lement a kávé ára az utóbbi héten.

A piacon sikerült *lealkudnom* az árból.

Egy-két hónap múlva biztos *lecsökken* a rezsí.

Leszorították/lenyomták a béreket.

Leminősítették az árucikkeket.

Ha nagyobb mennyiséget vásárolunk, a kereskedő *leengedi* az árakat.

A *leredukálja* a munkát és a *leredukálja* a létszámot (vö. *magas* és *alacsony létszám*), valamint az igeikötőt ugyan nem tartalmazó, de szorosan ide tartozó *magas/alacsony ár* (vö. a sok–kevés-hez kapcsolódó *többet/kevesebbet fizet* kifejezéssel), illetve a *feldúsult a koleszterin*, *magas/alacsony a koleszterinszintje* kifejezések a sok–kevés és a magas–alacsony dichotómiák közötti átjárhatóságot

bizonyítják. Úgy tűnik, hogy amikor valamely szint, határ elérését tartjuk szem előtt, akkor a MAGAS : FENN–ALACSONY : LENN dimenzióban mozgunk, míg a többi esetben a sok–kevés ellentétpár kerül előtérbe.

Ugyancsak a magas–alacsony párhoz tartoznak a *felszökik, felmegy, felugrik – leesik, lemegy a láza* és ezeken keresztül a *magas/alacsony* láz kifejezések is.⁶⁷

Hasonlóan a mára már kiveszett *felment homlok* kifejezés helyét a *magas homlok* vette át, és ennek ellentétét jelzi az *alacsony homlok* jelzős szerkezet.

3.1.a.3. Az érzelmekhez, hangulatokhoz kapcsolódó aktivitás

Az érzelmekhez kapcsolódó AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzió esetében megkülönböztetjük az emelkedettség–lehangoltság, izgatottság–higgadtság, vidámság–szomorúság ellentéteket.

3.1.a.3.1. IZGATOTTSÁG : FENN – HIGGADTSÁG : LENN

Az érzelmi, hangulati aktivitás, az izgatottság a térdimenzió fenti, a passzív, higgadt állapot pedig a lenti pólusán helyezkedik el. Aktív érzelmi állapotra utalnak a *felharagszik* 'megharagszik', *felháborodik, felháborít, felgyapont* 'felvet', a passzívra a *lehiggad, lecsillapodik, lecsillapít* igék.

1604: *fel haraguanak* Vas Peter feleségeuel [UszT 20/124 „Anna consors Agilis Andreae Pelbart In. Zolokma Inquilina” vall.]; 1606: Vas Peter *fel haraguek*, s el mene [UszT 20/124 Andreas Jakab de Zolokma lib. vall.]; 1760: erre Mihály *fel haraguván* azt kezdé mondani, hogy az ördögök szagassák el a ki a máséba lakik [Ditró Cs; LLt]

1599: az weghez me(n)t dologh wolt es *fel haboritotta* [UszT 15/190]; 1602: Elmeiec es lelki ismeretec *fel nem haboritathatneiec* (EszT: IgAny. 330); 1677: a szomszed Nemzetek(ne)k ennyi sok *fel haborodott* állapoti között is, edes hazankra közelítő veszedelmet nem tudunk [UszLt IX. 76. 7 fej.]; 1763: a' Tatár hir *fel háboritotta vala* az Országot [Gálfva KK; Mk VII/1. 22]; 1769: ritka akármifele gyülekezet volt, melyben ők jelen lévén *fel háborították* [Bukuresd H; Ks]

ÉrsK. 190: *Ne gyoponczon fel* az haragh, ne yndwhon fel thyteketh haborodas

1588: Keuesse meg forrald, az vtan ted ki, hogy *le higadgyon* (Frank: HasznK. 30b)

1540–1600: Az utolsó hazánkban föll rödzentt tumultusnak *le cséllepítése* (RMNy III. 125); 1616: Az kössegnek zöndöleset *le csillapettanaiaik* (Lép:

⁶⁷ A hőmérséklettel kapcsolatos kifejezések természetesen kapcsolatban állnak a MELEG : FENN – HIDEG : LENN később tárgyalandó struktúrával, és ahogy Szilágyi N. Sándor (1996: 18) is rámutatott, nincsenek közvetlen kapcsolatban a hőmérséklet mérésére kialakított hőmérőkkel: „az érvényben lévő elrendezés ugyanis éppen azért tűnik természetesnek, mert szerkezetében leképezi a nyelvi világbeli viszonyokat”.

PTük. II. 99); 1705: Ma a kurucok ... tíz órára mind bétakarodának és lecsillapodának [WIN I, 393–4]; 1789: *le csillapodott* a dolog [Dés; DLt]

1572: Mykoron Az paraztsagtwl Az Rohanas leott volna ... *le chytetak* wketh [Damos K; KP]; 1572: Rado mihaly, Kabos tamas es ... Egy Nemes Embor ... hattra mentenek es *le chitetottak* az keosseget [KP]

A *felindul*, *felindít*, *felingerel* (*vki ellen*) hasonlóképpen a fent elhelyezkedő hangulati aktivitás jelzői.

WinklK. 183: *Fel yndoytotta* mynd sidosagh zerthe a nepeth; JordK. 725: *Fel yndeytak* az kez nepeth: commoverunt plebem; 1597: bozzúsagból fűtot volna reank es minket *fel inditot* volna [Kv; TJK VI/1. 33]; 1641: melj nagy dolgot es zurzavart *inditottam* en most *fel* ... az feő emberek között [Sárfva Hsz; BfN Andreas Forro rector scholae vall.]; 1645: az mit az elöt mondot es az mire nizue ezekis *fel indultak* [Kisbudak BN; BesztLt Retteghj István kezével]; 1752: Imetsnét ... Feleségem ellen *fel indította* egy nagy hazugsággal [Torja Hsz; Ap. 3]; 1798: a Biro ellen nagyon *fel indult volt* [Nagykristolc SzD; JHb Bornemisza Anna Mária lev.]

1608: Haragiát esmét *fel ingerlenétec* (MA: Bibl. I. 564); 1629: azt a három Németet *fel nem ingerlették volna* [Balásfva; BK. Veniczei Sándor Bethlen Gergelyhez]; 1764: ugy *ingerli fel* az annak előtte végb(en) ment compositionak fel bontására [Erdőcsinád MT; Told. 44. 25]

Az aktív értékjelentés tárgyalásakor már említett *felül(tet)*, *feláll* (*vki ellen*), valamint a *felemelkedik*, *felnövekedik vki ellen* igék szintén a fenti pólushoz kapcsolják az érzelmi, hangulati aktivitást, míg a *leteszi magát* ennek ellenkezőjét, a lenti, passzív állapotot sugallja.

1575: Nem kel minden aprólékból és boszszuságokból mindiárast *fel vlnűnc* (Helt: Krón. 151); 1583 u.: Ecclesiának ellen *felültetett* bennünket (Nyr XIV, 461); 1669: A pápa *fel-ülteté* a csehek ellen (Pós: Igazs. I, 189); 1702: bennünket akarna *fel ültetni*, es lazasztani, effele dologra es Rebelliora [Torockó; Thor. XIX/16]; 1767: Valakit nagy dolgokkal *fel-ültetni*: spiritus facere alicui (PPBl); 1773: *fel ültette volna* ellene az embereket [JHb Csáki Katalin lev. – Árkosi Ferenc Csáki Katalinhoz]

1608: Az felebarátodnac vére ellen *fel ne áll*: non stabis contra sanguinem proximi (MA: Bibl. I. 106)

BécsiK. 143: Elléne *emèlke del fel*; CornK. 213–4: adam *fel emele ev magat* iften ellen

1590: Az iöueuény, melly tiköztetec vagyön, te ellened *fel neuekedic* (Kár: Bibl. I, 184)

1672: ő kegyelmek affélének^a békét hagyjanak, *tegyék le magokat* [TML VI, 154 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz. – ^aA hűtlenségnek]; 1745: ráijeszték Vizi Borbárára, mondván: *letégye magát* ... mert ha mégis nyomorú lesz gyermekem, soha többé gratia nem lesz [Körispatak U; Ethn. XXIV, 161]; 1771: tsak *tegye le* ked *magát* Bátyám Ur(am) [Girbó AF; JHb Joh. Szentpáli (57) ns vall.]; 1772:

Sógor *tegyétek le* magatokat, mert ... a ládámban a levél, mellyel megmutatom, hogy nem vagytok az igazi Somboriak féle [RettE 292]

A *vki ellen felemelkedik* jelentéskörébe sorolhatók a *felbujt.* *felbódul.* *felbódít.* az aktivitás és éberség dimenzióban is megjelenő *felkel(t).* *felrebben(t).* *felriaszkodik.* valamint az élet csoportban is tárgyalt *feltámad* igék.

WinkIK. 296: A *vyz ... lezön ő benne feel boyto kwtfew* örök életre

1575: az Zathmari nemetek ... *fel bodultanak* [BáthoryLev. I, 313 és hm; fej.]; 1653: Mindjárt újabban *felbódula* a város népe [ETA I, 72–3 NSz]; 1717–1758: Ilyen *felbódult* állapotban magam sem tudom, mit csináljak (Mik: TörL. 429); 1745: látván az Sokadalmasok *fel bodulnak* [Uzdisztpéter K; Ks 5. X. 6]; 1763: a' Tatár hir *fel bodította vala* az Országot [Désfva KK; Mk V. VII/1. 45]

1637 k.: Toroczkai Jobbagyink ellenünk mint *költenek fel* szabadságot akarva(n) magok(na)k venni [Thor. XVIII/4]; 1659: Toroczkay Laszlone, Torockaj Janosne es Toroczkaj Sigmondne Aszsz(nyom) jobbagj *fel költek* [Thor. XVI/7 fej.]; 1722: a cselédgeit *fel költi* reám [Kecsed SzD; TL. Bálint Tivadar (42) prov. vall.]; 1754: Jépura az Ur Lugossi László Ur(am) Jobbagyival és Sellérivel reá menének fejszékkel és kapákkal, hogy ha valaki *fel kél* resistálhassanak [Tóhát AF; JHb Ávrám Szász (40) zs vall.]; 1792: a többi mellett *fel költ* a föld népe s mentették eddig elé a fogságtól [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

JordK. 756: *Ffel rezzezteek* es *ffel yndwtak* az nepeknek *zywket* az apostolok ellen; 1643/1673: A bögöly miat *fel inditatott, felrezzent* barom ugrál (Com: Jan. 51); XVII. sz.: Az utolsó hazánkban *föll rödzentt* tumultusnak le cséllépetése (RMNy III. 125)

NádK. 170r: *fel reakodanac* az ellen az ordogok; 1584: Az ördög *fel riasta* raiok is ez vilagnak fiait (Born: Préd. 291)

BécsiK. 46: Jay a nemzetnec, e nemzetemre *feltamadonac*; FestK. 37v: *fel th^aamadnanak* neepekk my reank; SimK. 2v: az en atámfiak menően a capitolomba voltanac mynd en ellenom *feltamadnanac*; 1586: *Fel tamadnak* az fiak szüleikre (Fél: Bibl. 15); 1599: az laksági parasztság is *feltamadott vala* földesurára [BTN 45]; 1637: az Cziganiok *fel tamadnak* hajto fakkal fejszékkel, botokkal [Mv; MvLt 291. 108a]; 1653: oda ki Bocskai István *feltamadott* a német ellen [ETA I, 94 NSz]; 1670/1740: Birora vagy Esküttekre zálaglásért valaki *fel támad* [Homoródsztpál U; WLt]; 1750: Lázár Nikola ... Lázár Juon fia *támadának fel* az Ujbarestiekre [Ribice H; Ks 101]; 1765: a Parasztság az ő földes Ura ellen *fel támodni*, és azzal ellenkezni nagy Lábat vette legyen [Kóród KK; Ks 18. CI. 7]; 1786: Tot István ... *felis támadatt* az Fogadosra [Hidvég MT; GyL. Király János (40) taxás vall.]

Ugyancsak az izgatottság, érzelmi-hangulati aktivitás képzetét keltik a *felforr(ad).* *felfortyan.* *felgerjed.* *fellobban.* *felgyullad.* valamint a 'vki ellen feltámad' jelentésű *fellázad* is.

1636: A haragban szivünk-körül megmelegszik a vér, az epe meg-mozdúl és *fel-forradván*, elsőben megtelik sár-vízzel a gyomor (Pázm: Préd. 500);

1643/1673: A gonosz akaróra felgerjed haragja, de nem *forr fel* (Com: Jan. 98); 1765: mindenek (!) maga oltalmára tselekedte, már ezenn méreggel *fel forrott* [Torda; TJK V. 259]; 1767: *Fel-forradok* valami kevéssé: subfervefio (PPBI); 1790: *Felforrasztotta* szavok bennem a vért (Gvad: FNót. 20)

1645–1647: Haragra valo *fel-fortyanás* (GKat: Válts. I. 941); 1723: Kik vagy egy görbe szóra mindgyárt *felfortyantok* (Csúzi: Síp. 116); 1763: *Fel-fortyant* ellenek mérgében (Gyöngy: Char. 58)

TelK. 108: Nag hertelensegel *felgeryeduen* ... az aytatos nepre; 1577: romlast es vezedelmet Remelnek lenny, es az iste(n)nek haragjanak *fel gerjedeset* [Kv; TanJk V/3. 156b]; 1598: Az io trombita *fel geriezd* az hartzra (Decsi: Adag. 309); 1620 k.: az Isteny Myltosagh az Innep Zegessere my ellenwnk haragra *fel ne gerjedgye(n)* [Cszs; Ks 90]; 1634: latom az szent Istennek ellenünk *fel gerjedett* méltó haragját [OL. Teleki It Földváry oszt., végr.]; 1659: a Nagyságod ellen *felgerjedett* harag csendesedik az portán [EOE XII, 207 Barcsay Ábrahám II. Rákóczi Györgyhöz]

1540–1560: *fellobbana* haragia istennek (RMK V. 59); 1618: Haragia *fellobbant*, felgyulladott (MA: Scult. 933); 1624: Gyűlösség *lobbant fel* (MA: Tan. Előb. 8); 1717–1758: Lehetetlen, hogy meg ne irjam, a mit gondolok, haszinte ujjontában *fellobbasztom* is azt az édes haragot (Mik: TörL. 91); 1785: Mind kettőnkre fertsent, *fellobban* tűzében (PhilFI. 74)

FestK. 158v: Mykorth *fel gywladand* rewyden ew haragya; CornK. 361: az gonoz keuan]agnak geryedetev]lege kezde erev]ben *fel gywladny* langazny; JordK. 265: nagy haragya *gywladot ffe*l ewneky; 1590: *Fel gyüllada* az wr haragia ő reaioc (Kár: Bibl. I. 130); 1767: *Fel-gyűladás*, meg-haragvás: *excandescencia* (PPBI)

ErsK. 448: hagyot napra ha ywtanak, mynd fattyk *fel lazadanak*; 1613: az kösséget *fel-lázzasztá* (Pázm: Kal. 678); 1645–1647: Sokakat *fellázzaszt* és valami kajtor hadat indit (GKat: Válts. II. 353); 1657: (A) hazamenőket – *fellázadván* a molduvaiai, reá támadának és abban kevés jöve ki – azokat levágák [ETA I, 163 NSz]; 1702: Xerxes egykor maga népe közzül a görögök ellen ezernyi ezereket *lázasztott fel* (Misk: Vkert. 72); 1753: kik voltak azon személlyek, a kik az adózó kösséget *fel Lazasztották* ...? [Törzs.]; 1796: a Falusiakat Tisztei ellen *fel lázzosztatta* [Kv; Aggm. B. 15]

Az érzelmekkel kapcsolatos metaforák több nyelvbéli vizsgálata során a *felgerjed*, *felfortyan* igékkel jelzett állapotot Kövecses (1998: 71–78) a DÜH TARTÁLYBAN LEVŐ NYOMÁS és FORRÓ FOLYADÉK metaforával hozza kapcsolatba, és ezt a hangulatváltozással összefüggő fiziológiai változásoknak tulajdonítja⁶⁸. A felmutatott

⁶⁸ „A magyarban is megtalálható a FORRÓ FOLYADÉK metafora. A magyarban is a forró folyadék nyomást hoz létre, amely feszíti a tartály falait, és végül robbanáshoz vezet. *Fortyogott* a dühtől. *Forr* a vére. Majd *szétvetette* a harag. Majd *szétrobbant* a dühtől. (...) Az emberi test és a düh során produkált fiziológiai folyamatok ilyen konceptualizálása szolgálhat alapjául a düh talán közel univerzális metaforikus konceptualizálásának, amely a NYOMÁS ALATT LEVŐ TARTÁLY fogalmi metaforában nyilvánul meg.” (Kövecses 1998: 71–

ÉRZELEM mint FOLYADÉK metaforára engednek következtetni az itt idézett *felforr*, *felforrad*, *felfortyan* igék is.

3.1.a.3.2. EMELKEDETTSÉG : FENN – LEHANGOLTSÁG : LENN

Az előzőekben is vizsgált *felgerjed*, *felgerjeszt*, *felgyullad*, *felgyújt*, *felpeszdül*, valamint a *felindul* nemcsak az ingerültséghez kapcsolódó aktivitást jelzik, hanem az emelkedett hangulat létrejöttére is utalhatnak.

LobkK. 151: *fel geriednync* az zēt zegensegnec zeretetire; VirgK. 26r: vrnak lelke *fel geriezte* az w ziuet; 1583: Az ű fiait inkab *fel gerieszthesse* az io czelekedeteknek köuetesere (Fél: Tan. 453); 1650: Az isten distössége dolgában *fel-gerjedtsegek* indultanak a szivekben (Megy: Dial. Előb. 2); 1736: *felgerjeszte* némely szent hitekhez buzgó erdélyi lelkeket [MetTr 423–4]; 1767: A *felgerjedt* kívánságot meg-öltani: incensam cupiditatem restingvere (PPBI)

FestK. 85r–v: ees zerethethnek geryedethewsseegeewel *fel gywlatthath*; CornK. 357: az ev zyueet az te zerelmedre *fel gyohtom*; VitkK. 16v: es isteni tűzzel *fel goladuan*, ThewrK. 79v: ehezew zomehozo zolgalo leanyodath *gyohad fel*

ÉrsK. 140: az ysteny zeretetet, ky mynd ez wylaghon megh holth wala, *fel indoythana*, awagy *fel gyoponthanaa*

1686: én aszt látván az véris *fel posdult* benne(m) [Kv; TJK 13. 311]; 1791: Vérem *felposdult* (Gvad: Orsz. 86)

LobkK. 168–9: Valion mi *inditia* es keriezti embert inkab istennec zeretetire *fel*; CornK. 250: az fevldnek feyedelmeet *fel jndeyta* zent dorothea azzonnak zerelmere; CsomaK. 1: Sz. lelektül *föl indittatot vala*; 1674: az jövődő Birakis jo magok viselésére s hozzam lejendő hűségre *felindittassanak* [VhU 452 Thökölyi Imre vál.]; 1675/1688 u.: *indittatsam fel* hozzád valo io tetemenjre [Borb. I. Petki János instr-ja csikcsicsai jb-bírájához]; 1749: ki *indulhatna fel* a Szegény Ember(ne)k szánakodására, és segéltesére [Ap. 5 Apor Péter aláírásával]; 1749: köz igazságért méltán *fel indulhat a'* jo szívu Biro [Kük.; JHb LXVII/241]

Az emelkedett hangulat fentiségét nemcsak a neve, hanem a *szívét felemeli*, *szíve felemelkedik* kifejezések is bizonyítják.

BécsiK. 11: Ő zvuō *fel-emelkédéc*; BécsiK. 28: *Emell'etéc fel* ő zűuōket; DöbrK. 105v: URam en zivem .*fel nem emelkedek*; CornK. 75: *fel emelt* zybevl; 1696: *Felemelék* az ő szívőköt. és elfeletkezének én rólam (Illy: Préd. II. 450)

---

78). A tanulmány nem tér ki a térdimenziók mentén szerveződő érzelmi, hangulati aktivitásra, hiszen a magyar nyelvi példák mellett megjelenő idegen nyelvek nem mutatnak fel hasonló struktúrát, illetve Kövecses elsősorban a valamilyen állapotban levést, és nem a valamilyen állapotba jutást vizsgálja.

3.1.a.3.3. VIDÁMSÁG : FENN – SZOMORÚSÁG : LENN

A hangulati aktivitásra vonatkozó kifejezések nemcsak a felindultságot, hanem a vidámságot is a skála fenti pólusához tartozónak mutatják.

1618: *Felserényiti, vidamittya* ötet az szent lélec (MA: Scult. 687); 1624: Az ő diczéletire, áldására és szeretetire *felserkenűnc és félvidámulunk* (MA: Tan. 167)

3.1.a.3.4. Történeti áttekintés

Az érzelmekhez kapcsolódó aktivitást jelző kifejezések sorában is a *fel* igekötős igék jelennek meg nagy számmal, a *le* igekötősek közül csak négyet sorolhatunk ide.

a) Az IZGATOTTSÁG : FENN – HIGGADTSÁG : LENN dimenziót kifejező *fel* igekötős igék már a XV–XVI. században jelen vannak, különösen azok, amelyekhez a *vki ellen* vonzat járul, míg a *le* igekötősek csak a XVI. század második felétől adatolhatók. Azonban a lenti pólust képviselő igék csoportja mára sem bővült.

A beszédes *felharagszik* ige köré csoportosuló kifejezések közül a fenyegető magatartásra utaló *feláll/felül/felnövekedik vki ellen* már nem része a mai nyelvnek, a *felharagszik* igekötője is megváltozott: ma a kezdő-mozzanatos értékű *fel* helyett a tartós-mozzanatos *meg*-et használjuk.⁶⁹ A csoport mára a *felmérgesedik, felmérgesít, felidegesít, felbőszít, felpaprikáz* igékkel, illetve a *fellázad, fellázaszt* jelentéskörébe tartozó igék sora a *felbuzdul, felbuzdít*-tal egészült ki.

Az ÉRZELEM/HARAG mint FORRÓ FOLYADÉK metaforát is idéző, a XVII. századtól a magyar nyelv részét képező *felforrad, felfortyan* mellett ma a *felpezsdl a vére* kifejezést is az izgatottság jelölésére használjuk.

A térdimenzió fenti pólusához tartozó *felzaklatta/felkavarta a hír* kifejezés arra utal, hogy az érzelem a mai nyelvben vízben leülepedő anyagként is megjelenik.

b) Az EMELKEDETTSÉG : FENN – LEHANGOLTSÁG : LENN dimenzió fenti pólusát jelző régi nyelvi igék (*felgerjed, felgyullad, felgyapont, felpezsdl*) mára már az izgatottságot fejezik ki. Ezeket váltotta fel a jó hangulatra, emelkedettségre utaló *felemel a tudat, feldobta a jó hír, felélénkit, felélénkül, felhangol*. Míg a régi nyelvben – az összegyűjtött anyag tanúsága szerint – csak a fenti pólus volt kidolgozott, az emelkedett hangulatot kifejező *felhangol* ellentétéként megjelent a *lehangol* ige. Az ugyancsak a XVIII. századot követően megjelenő, a lenti pólushoz kapcsolódó *lekókad, lehervad a hangulata, lehervasztotta a rossz hír, letöri a hír, lelombozódik, lelankad* kifejezések a SZEMÉLY mint NÖVÉNY metafora meglétére utalnak.⁷⁰

⁶⁹ A *megharagszik* igét a régi nyelvi adalékok között is megtalálhatjuk (vö. 1573: ige(n) zitta volna Markos Antal es Jgen Meg haragut volna rea [Kv; TJK III/3. 86c]). Mivel a *felharagszik* igét csak Udvarhely és Csík vármegyéből adatolhatjuk, tájnyelvi jellegzetességgel is számolhatunk.

⁷⁰ Vö. Lakoff–Turner (1989: 6) azon megállapításával, hogy az emberi élet szakaszai a növények életciklusához hasonlíthatók.

c) A VIDÁM : FENN – SZOMORÚ LENN térdimenziót jelző igék között szintén csak *fel* igekötősokeket találunk a XVII. század elejétől. A ma is élő *felvidámít*, *felvidámul* ellentéte nem *le*, hanem *el* igekötős ige (*elszomorodik*), ami arra utal, hogy míg a vidámság a fenti póluson található, a szomorúság a KÖZEL–TÁVOL dimenzió mentén szerveződik.

3.1.a.4. Az érzékeléshez kapcsolódó aktivitás

Az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzióban a következő, érzékeléshez kapcsolódó ellentétpárokkal számolhatunk: meleg–hideg, hangos–csendes/halk, látható–láthatatlan, világosság–sötétség.

3.1.a.4.1. MELEG : FENN – HIDEG : LENN

A hőmérséklettel kapcsolatos kifejezések „Azért szerveződik vertikálisan az aktív–passzív skála mentén, mert a *meleg* (vagy talán a *heves*) értékjelentése szerint aktív, a *hideg* pedig passzív” (Szilágyi 1996: 17), így természetes, hogy a meleg–hideg dichotómia a FENT–LENT térdimenzióhoz kapcsolódik.

1590: az nap *fel nem melegszik* (Kár: Bibl. I. 432); 1608: Mikor az nap immár *felmelegedet* volna: in fervore diei (MA: Bibl. I. 14. 64)

1699: vettem ket Szeker fát ... a kemenczenek *fel fűtésére* [Kv; KvRLt I. C. 8. 19]

3.1.a.4.2. HANGOS : FENN – CSENDES/HALK : LENN

A hangerővel kapcsolatos kifejezések arra engednek következtetni, hogy a hangos a fenti, a halk, csendes a lenti térfélben szerveződik. Erre utalnak a *felemeli/felmagasztatja szavát*, *felszólal* kifejezések, illetve a *felső* ’hangos szó’ főnév és az ugyancsak beszédes *felhangosít* ige.

FestK. 13v: *fel emele^ek* folyo wýzek ew zawokath; NádK. 214v: mind kík ielon valanac *fel emelec* zauokat; JordK. 710: *Fel emelee* hw zawaat; CornK. 166: Melyet haluan az frater . kezde az ev zauat *felyeb fel emelny*

BécsiK. 213: *Magasztassad fel* te zodat

ÉrdyK. 259: Egy böchöyeeben fekw gyermek *ffel zolala*; 1757: Istentől vészi Mltgs Gr ur(am) jutalmát ha az szegény földhöz ragadott nép mellett *fel szollal* [Fráta K; Ks 101 Cserei György lev.]; 1773/1777: Sokan *fel szollallattunk* (!) hogy mi oljon Levél mellett határt nem járunk [Ilencfva MT; DLev. 6]

EhrK. 48: Es megynuala nagy *fel zoual* ystent gyczeruen; NádK. 145v: Esmeg kealta iesus nag *fel zoual*; CzechK. 17r: athya ystennek te zent lelkodeth nagy *fel zoual* ayanlad; DomK. 131r: az ev baraty es zolgay nagy *fel zoual* symanak; DebrK. 136: fel kaialta az Azzoní allat nag *felh zoual*

1626–1627: Mint az trombita *föl hangasétsad* az te szodat (Zvon: Post. I. 68)

Hasonló módon a fenti térbe helyezi a hangosságot a *felkiált*, *felüvölt*, *felsivalkodik*, valamint a lenti dimenzióra utal a HIGGADTSÁG : LENN csoporttal is rokonságot mutató *lecsendesedik*, *lecsendesít* ige.

NádK. 170r: es síralmas zoual ekkeppen *felkealta*; DebrK. 350: nağ zozattal *fel kyalta*; VitkK. 7v: a sidoc ordognc fyi *fel kyaltanac* monduan .... Tees *fel kyalt*; 1653: ezen dolgot iteráltatná Básta, *felkiált* az ország [ETA I. 85]; 1737: az Király Biro ... fenyekezésire az Kösseg Közűlis *fel kiáltottanak* [Gysz; LLt]; 1744: a Generalis Gyűlésen, viritim *fel kiáltottak* minnyájan, hogy Fegyvert fognak [Déva; Ks 101 Pogány József Kornis Antalhoz]; 1769: minden igaz oknélkül nagy felgarra fuvalkodással *fel kiáltának* [Nagyercse MT; Told. 3a]

DöbrK. 201v: es *fel vvolte* nağ zoval mondván; SzékK. 185r: wk hogy latak wteth tengeren Iarný aleytak sellyetnek lēni es *fel wultenek* mert mind latak wtet

1575: tántzba menénec, a tántz után minyáian egyszers mind *fel siuolkodnac vala* (Helt: Krón. 159)

1570: egy fely (!) keodmenth adot neky az penz Melle, vgy *chendesedet volt leh* [Kv; TJK III/2. 111]; 1587: Mynemeó zertelen Izonyw Tormezlasok (!) kezdettenek megh Indulny ... io es lambor magunk visseleswnk Altal Ennelis inkab *le chendezezziek* [Kv; TanJK I/1. 42]; 1589/XVII. sz. eleje: Ha penigh ott véghez nem mehet, *le nem cziendeswlhet* [Kv; KömCArt. 27–8]; 1636: Szeóc Marton kardott rantot vala de ismet *le czendesedek* [Mv; MvLt 291. 74b]; 1666/1681: Valtozo alapotokban s haborusagokba(n) kivaltképen obsidiokor Varamban tartozanak húségesen szolgálni mind addigla(n), migh *le czendesednenek* az állapotok [Vh; VhU 337]

1571: az pereseket myndenkeppen megh elegetettyk es *le chyndezetettyk* [Kövár SzT; BesztLt 3528]; 1585: Azt a Capitanok bewntetessel *le czendezithessek*, De wgy ha a ket fel peres (így!) a' Capitanok iteletire, vagy *le chendesitesere* ... erezkednek [Kv; PolgK 17]; 1598: nagy neheze(n) *czendezithette(m)* *le* fizetessel s aiandekkel eoket [Kv; TJK VI/1. 184]; 1632: 1631 és 1632-ben az parasztok feltámadának az Alföldön ... de *lecsendesítettének* [Kv; KvE 164 SB]; 1661: *nem lecsendesítettik*, sőt inkább több és nagyobb zűrzavarokba elegyedik [Kemlr. 349]; 1704: egyáltalában nem akarja, hogy ez az magyarokkal való dolog fegyverrel *csendesítsék le*, és ha Isten *lecsendesíti* ... micsoda gondja lészen őfelségének [WIN I, 197]; 1708: segilljével valo esküvessel elegjette (!) merges szavait, igj hogj senki *le nem csendesíthette* [Kv; ACLev.]; 1732: ha lehetne *le csendesíteni* az Aszony ő Ngáekat [Kóród KK; Ks 99 Kornis Ferenc lev.]

Szintén a hangerőre utalnak a *felzajdul*, *felzúdul*, *felzendül* és *felcsattan* igék. A fenti dimenzióhoz kapcsolódó hangos képzetéhez az indulatosság, izgatottság és ezen keresztül a magas képzete is társul.

1572: Az keossegh Az Monostorhoz tarthozok *feol zaydulanak* [Bh; KP]; 1573: egi aztal Nepe keozybe Eontette az Mertekbeol Azon *fel zaydultak* [Kv; TJK III/3. 203]; 1645: *fel zajdulnak* ez követés ellen a sidok (GKat: Titk. 28)

1604: *felzúdul*: constrepo, intono (MA); 1717–1758: Az egész sokaság *felzúdul* (Mik: TörL. 168); 1744: úgy *Zudula fel* az egész kösség [Bölön Hsz; INyR. Nagy Márton (66) ns vall.]; 1754: nemelly emberek *fel zudultanak volt* hogy némellyek igen sokat birnak [Tóhát AF; JHb Szimjuon Mondok (50) zs vall.]

1572: Immar az varos nepe *fel szendeöltt vala* [Dés; DLt 182]; 1697: azon tűz miatt való kár következeset (így!) az Faluis *felzendülven* [K; Ks 90 vk]; 1770 k.: illégális cselekedetin a Verős-Kovátság meg botránközván nagy Zugassal *fel Zendüle* [Torockó; TLev. 9/14]

SzékK. 100r: Otodyk, az karomlas, Az, az mykor valaky *fel Lattan* Az vr Istennek; 1584: *fel chattananak* a' kathonak [Kv; TJK IV/1. 312]; 1597: Neha halgatnac vala, neha nagy hirtelen *fel czattannac vala* (Illyef: Jephtha. 31)

A *letácsol*, *leriogat* 'letorkol' a térdimenzió lenti pólusára utal:

1680 k./1715: ezt is a' conjuratus nequam filiusok *letátsollyák* [Rosnyai, HorTurc. 143]; 1794: Most ezek megölek a Gusetzélt, az öreg *le tatsóltatta* [Letka SZD; TSb 32 Szkintyeje Tagyer (37) vall.]

1710 k.: Ezt^a Teleki úgy *leriogatá*, alig éré befalni, leüle [BÖn. 737. – ^aDaczó Gergelyt, a Kük-i követet]; 1722: Azt se tudom ... valami dolgában ... hogy azt *le riogatta* [Polyán Hsz; HSzjP Tuson Thomas (44) pp vall.]

3.1.a.4.3. LÁTHATÓ : FENN – LÁTHATATLAN : LENN

A látható–láthatatlan oppozíció az élet/létező–halál/nemlétező ellentétpár keretén belül tárgyalt ismert–ismeretlen dichotómiához kapcsolódik szorosan, és ezeken keresztül az AKTÍV : FENN – PASSZÍV : LENN értékdimenzióhoz. A fenti póluson elhelyezkedő láthatóság tapasztalati alapja részben a 'vmi felkerül/lekerül vmiről' csoportba sorolt *felfed(ez)* 'felfed', *felfejt*, *felbont* igékkel jelzett cselekvések eredménye. Ugyanezeket az igéket használjuk az átvitt síkon is, amikor valaminek a láthatóvá tételét, megismerését szeretnénk kifejezni.

1692: Nagy tudatlanságokat nekik *fel fedezi* (MolnF: LTárh. 112); 1796: Sajnoson kéntelenítettünk Exád előtt *felfedezni* ... Ecclesiánkban történt Változásunkat [Réce Sz; KemLev. 1265]

1604: *felfejt*: dissuo, resolvo (MA); 1608: Ez könyv az egész embernek mind külső és belső indulatinac nyavalyáinac mint egy *felfejtése* es előmutatása (MA: Bibl. I. 477); 1708: *felfejt*: auftrennen, auflösen (PP)

1602: Vallyon az ő lelki ismereteket nem ielentike ezzel az *fel bonthatatlan* peldaua meg kötötzetec lenni (EszT: IgAny. 83); 1681: Nem esik *fel-bonthatatlan* szövevényben elméje (Sárp: Noe. 640)

Hasonló jelentéstartalommal telítettek a *felfordul vmi* 'kiderül' és a *felforog vmi* 'fennforog', valamint a *feltetszik vmi*, *felmutat vmit* kifejezések.

1747: Ha pedig többször efféle tselekedete comperialtatik. ezen tselekedeteis *fel fordul*, s érdeme szer(int) büntettetik [Torda; TJK III. 167]; 1757: ha elé nem adgya, az több tselekedetei is *fel fordúlnak*, s bizonyoson *fel akasztyák* [Mocs K;

Mk IX Vall. 186]; 1776: Valami újabb Reversalis dolga ... *nem forgotté fél?* [Nsz; GyL vk]

JordK. 432: Ottan *ffel teczyk* emberek fíyanak hű yegye az eghen; ÉrdyK. 9. 12: *ffel tetzyk* ember fíyanak yegye az egben; 1541: Nağ ielensig *teccek fel* az mennorzagban: visum est signum magnum in caelo (Sylv: UT. II. 147); 1620: Réghen ez városnak felette szép vára vólt, melynek romlási mostan is *fel tetzenek* (SzComb: Útleir. 66); 1636: A közel-lévő ítlei jelei *feltetszenek* (Pázm: Préd. 11); 1763: Szép orczád fénye *fel-tetszén* szememnek (Gyöngy: Char. 51) – 1578: 1577. esztendei cometanac allapattyáról, ki sz. András hauánac 12. napyán *tetzöt fel* (Misoc: Progn. 20); 1636: *Feltetszett* ama tsillag, mellyet a mesias jövenilekor jövendölött Bálaám (Pázm: Préd. 49); 1643/1673: tizenharmadic hóld fordulásának avagy hóld *fel tetczésénec* (Com: Jan. 170); 1669: A kis kutya csillag *fel-tetszése* tájban (Nad: Kert. 17); 1702: A *fel-tetszett* új hóldat köszöntik (Misk: VKert. 31); 1767: hóld-közi, midőn a hóld *fel akar tetszeni*: intermestris ... Hóldnak *fel-tetszése* szerént számlált esztendő: lunaris annus (PPBI)

1783: kértük ki a Contractust hogy *mutassa* vagy olvastassa *fel* előttünk [Szokol K; IB. Petrisor Gyorgye (48) jb vall.]

Szilágyi N. Sándor (1996: 29) a látható-láthatatlan dichotómiát az ELÖL-HÁTUL dimenzióhoz kapcsolja: „Az elől-hátul szintén egy emberközpontú dimenzió, amely viszont az emberi test felépítésével és viselkedésével függ össze: hogy van elől-hátul, az csak annak köszönhető, hogy nekünk is, mint egyéb állatoknak, elől van a szemünk, vagyis testünknek a haladásunk iránya felé eső részén, ami nem véletlen, hiszen a viselkedés során az az előnyös, ha a legtöbb információt ebből az irányból kapjuk. Mivel az ember esetében az elől-hátul egyben a világot is úgy osztja két térfélre, hogy ami *elől* van, az *látható*, ami meg *hátul*, az *láthatatlan*, érthető, hogy az »elől«-hoz pozitív, a »hátul«-hoz pedig negatív értékek kapcsolódnak.” A nyelvbeli bizonyítékok nyomán azonban meg kell jegyeznünk, hogy a látható-láthatatlan ellentét nemcsak az ELÖL-HÁTUL térdimenzióban szerveződik, hanem a FENN-LENN dimenzió mentén is, és ezeken keresztül kapcsolódik a POZITÍV-NEGATÍV, AKTÍV-PASSZÍV értékdimenziókhoz.

3.1.a.4.4. VILÁGOSSÁG : FENN – SÖTÉTSÉG : LENN

A látható-láthatatlan oppozíció szorosan kapcsolódik a világosság-sötétség ellentétéhez, hiszen az emberi szem számára világosságban láthatóvá, sötétségben láthatatlanná válnak a dolgok. A világosság-sötétségnek az AKTÍV-PASSZÍV értékdimenzió mentén való szerveződéséhez a mindennap megismétlődő nappali és éjszakai aktivitásunk és passzivitásunk is alapot szolgáltat, valamint az a tény, hogy az aktív nappali periódusban természetes világnál tevékenykedhetünk, míg az éjszakai periódust természetes sötétség jellemzi.

FestK. 173r: Bodogh ky yewth wrnak neweben Isten ees wr . ees *fel wylagosodeek* neckewnk; 1740: a' szemem előtt tartott fővebb elveket nézve

felvilágosításomat meg téve ... intézetemet ... e' következendőkbe tészem [Kv; Ks 100 Nyilak könyve 18]

MünchK. 22: *Fél fenleti ő napiat iokra es gonozocra: solem suum oriri facit*

3.1.a.4.5. Történeti áttekintés

Az érzékeléshez kapcsolódó aktivitást jelző térmetaforák körébe is – a HANGOS : FENN – CSENDES/HALK : LENN dimenziót kivéve – csak *fel* igekötős igék sorolhatók.

a) A MELEG : FENN – HIDEG : LENN térmetafora esetében megállapíthatjuk, hogy a XVI. század végéről adatolható *felmelegszik*, valamint a XVII. század végén megjelenő *felfut* igékhez a XX. századra a *felhevít*, *felhevül* is csatlakozott. Míg a régi nyelvi adatok csak a hőmérséklet növekedésére utalnak, a mai nyelvben ugyanezeket az igéket használjuk a szorosabb emberi kapcsolatok, valamint az érzelmek jelölésére is:

Felmelegítette a régi barátságot.

Ez a hír *felhevítette* a szívét.

A lelkes beszéd hallatára egészen *felhevült*.

A lenti pólus esetében azonban a mai nyelvi adatok tükrében hármas szerveződésről beszélhetünk. Egyrészt a hőmérséklet csökkenésére a *le* igekötőt használjuk, így a hideg a lenti dimenzióba kerül:

Hirtelen nagyon *lehűlt* az idő.

A hideg szél *lehűtötte* az időt.

Ugyancsak a hőmérséklet csökkenését jelöli a *ki* igekötő is, amikor a benti helyek hőmérsékletváltozására utalunk:

Nagyon *kihűlt* a szoba/a lakás.

Az érzelmek esetében azonban a *le* és a *ki* igekötős igék mellett az *el* igekötősökkel is számolnunk kell:

A hír *lehűtötte* a lelkesedését.

Kihűlt a barátság.

Elhidegült régi osztálytársaitól.

Így az érzelmekhez kapcsolódó hideg kategória nemcsak a lenti, hanem a kinti és a távoli dimenzióban is szerveződik: egyrészt a benti helyen (bennünk) található érzelmek megszűntére a nyelvi világban a bentről kifelé irányuló mozgással utalunk, másrészt a hozzánk közelálló érzelmek eltávolodnak (vö. *eltávolodott régi barátjaitól*).⁷¹

---

⁷¹ A hideg kategóriának a kinti és a távoli dimenzióban való szerveződése újkori fejlemény, hiszen mind a *kihűl*, mind az *elhidegít* igékre az első adatok csak a XIX. század elején jelennek meg, és ekkor még nem számolhatunk az érzelmekhez kapcsolódó meleg–hideg ellentét párral. (Vö. 1823–1830: (Az ércdarabokat) azután kemencékbe rakják ... Ott kiégvén s *kihűlvén* teszik más hasonló kemencébe [FogE 207]; 1806: a rend szerint bé vett Decoctum Cura ... a' bőv viz itallal a gyomrot meg lotsosítván, *el hidegiti* [Mv; Ks 94 Vegyes lev.]).

b) A HANGOS : FENN – CSENDES/HALK : LENN ellentétre utaló XV–XVI. századból adatolható igék egy része rokonságot mutat a MAGAS : FENN – ALACSONY : LENN térmetaforával: *felemeli/felmagasztalja szavát*. A *felhangosít* egy később, a XVII. század elején lejegyzett szövegből került elő. Habár a XVI. században a lenti pólus kevésbé kidolgozott, a XX. századra a *lecsendesít*, *lecsendesedik* igék csoportját egészíti ki a *lehalkít*, *lehalkul*, *leereszt(i a hangját)*.

A csak a XVIII. század elejéről adatolható *leriogat* kiveszett, a *letácsol* mellett azonban a XX. századra megjelentek a következő kifejezések:

Hiába panaszkodik, rögtön *letorkolják*.

Lehurrogták a szónokot.

A tegnapi koncerten *lepisszegték* az énekest.

Hirtelen *leblokkolt*, meg sem tudott szólalni.

c) A LÁTHATÓ : FENN – LÁTHATATLAN : LENN oppozíció szoros kapcsolatban áll az ISMERT : FENN – ISMERETLEN : LENN dichotómiával, amint a *felfed(ez)* és a jelentéskörébe tartozó igék is bizonyítják. A *felfed(ez)* konkrét jelentése ('leplet felhajt') képezi az alapot az átvitt 'vmít feltalál', illetve a 'vmít láthatóvá, ismertté tesz' jelentés korai megjelenéséhez.

Az égitestekre vonatkozó *feltetszik* igét leszámítva, a fenti pólust jelző igék csak a XVII–XVIII. századból adatolhatók először. A LÁTHATÓ : FENN pólus köré csoportosuló kifejezések arra utalnak, hogy a láthatatlan dolognak egy benti helyről kell kikerülnie ahhoz, hogy láthatóvá váljék. Valamivel letakart benti helyre utal a *felfed*, *felfejt*, *lefátyoloz*, *lefüggönyöz*. Vízszerű benti hely meglétét jelzik a régi nyelvi *feltetszik*, *felfordul*, valamint a mai szókincs részét képező *felötlik* (*benne egy gondolat*), *feltűnik*, *felsejlik*, *felbukkan*, *felvillan* és a *letűnik* igék (l. *letűnt korok*; *népszerű volt*, *de letűnt*). Doboszerű vagy szobaszerű benti helyről kikerülő dologra utal az 1602-ből már adatolható *felbont*, illetve a XX. századi *feltáru*l (*a baj*), *feltár(ja a szívét vkinek)*.

d) A fenti pólushoz kapcsolódó világosság meglétét bizonyítják a XV. században íródott szövegekben megtalálható *felvilágosodik*, *felfénylik* igék. A lenti pólus nyelvbeli megjelenése és a fenti kiegészülése csak a modern világítóeszközök létrejöttékor történik meg: *leoltja* – *felgyújtja*, *lekattintja* – *felkattintja*, *lekapcsolja* – *felkapcsolja a villanyt*.

A *világosodik* ellentéte, a *sötétedik*, valamint a *sötétül* és a *sötétít* érdekes módon különböző igekötőkkel társul. A valaki által végzett cselekvésre utaló *sötétít*hez a *le* igekötő kapcsolódik: *lesötétítette a szobát*. Azonban az A jelenlétét nem igénylő *sötétül* és a *sötétedik* a távol és a benti dimenzióban szerveződik:

Hirtelen *elsötétült* a szoba/az égbolt.

Elsötétedett a színpad/a látóhatár.

Már korán *besötétedett* tegnap.

A *besötétedik* jelenlétét Páll (1998: 55) azzal magyarázza, hogy „Itt a BENT hely tulajdonképpen a *sötét*, mint térbeli szubsztancia, amely a vízszerű BENT helyek alapján jelenik meg a beszédben: *ellepi a tájat*, *beleolvad vki a sötétségbe*, de más jellegű BENT helyként is megjelenhet: *beleburkolódik*, *betakar*, *bevon*, *befed* stb.

Mindenképpen ki lehet jelteni, hogy a *sötét* egyrészt egy jellegzetes BENT hely, másrészt viszont más (pl. szobaszerű) BENT helyeknek is attribútuma. Az este pedig azért lesz BENT hely, mert sötét van, *mint a tömlőben* vagy *mint a pokolban*. Természetesen ezek a kifejezések kapcsolódnak a BENNE viszony azon észlelési feltételéhez is, amely a láthatatlanság szerepét jelöli ki.” Az *elsötétedik*, *elsötétül* pedig színbeli állapotváltozásra utal, mint ahogy Andor (1999: 42) is rámutatott.⁷²

A nyelvbeli világban a világosság–sötétség valójában inkább a KINT–BENT és a KÖZEL–TÁVOL dimenzióban szerveződik (vö. *besötétedik* – *kivilágosodik*, *megvilágosodik* – *elsötétedik*), mint a FENTI–LENTI térben, hiszen a régi szövegben megjelenő *felvilágosodik* is inkább a látható–láthatatlan, valamint az ismert–ismeretlen oppozícióhoz kapcsolódik.

e) A mai köznyelvben szintén az érzékeléshez kapcsolódó aktivitás körébe tartozik az ÉLES : FENN – TOMPA : LENN térmetafora. Az egyetlen XVII. századi adat, amely tartalmazza a *felköszörül* (*vki ellen vkit*) kifejezést inkább az INGERÜLTSEG/IZGATOTTSÁG : FENN körébe sorolható.

XVII. sz.: Hogy a portát fejedelem ellen *felköszörülhesse*, minden követ megmozgatott volna (Szal: Krón. 277)

A *köszörül* igéhez ma a *meg* igekötő kapcsolódik, valamint az *élesít* és az *élez* igét igekötő nélkül vagy *ki* igekötővel használjuk.⁷³ A mai nyelvi adatok tükrében elmondhatjuk, hogy az éles kategória a közeli és a kinti térfélben található, míg a tompa – amelynek régi nyelvi jelenlétére nincs adatunk – a lenti pólushoz kapcsolódik:

A sok írás *letompította* a ceruza hegyét.

Letompította a vakító fényt.

Letompítja kijelentése élet.

3.1.a.5. Egyéb aktivitáshoz kapcsolódó térmetaforák

3.1.a.5.1. RENDETLENSÉG : FENN – REND : LENN

A nyelvi világban a rendetlenségnek a fenti és a rendnek a lenti térfélben való szerveződése azt mutatja, hogy egy közösség által elfogadott értékek nem mindig azonosak a nyelvi világban megjelenő értékekkel. Ugyanis a rendetlenség láttán

⁷² A régi nyelvi adatok bizonyossága szerint már a XVI. században jelen van a *besötétül* ige (1582: Az vthan hog Jobban *be Sotetwle* hallam az Azzony kialtasat [Kv; TJK 4/1. 8]). A *besötétedik* első előfordulására a XVIII. század előtt nem találunk adatokat (1754: az nap nem lázott ... egészen *bé nem sűtetedett* [WLt]). Az *elsötétedik* szintén már a XVI. század végéről adatolható (1599: ieot haza Enieden tul *el swtetedet* [Kv; Szám. 8/XIII. 38 Szabó András sp kezével]). A *lesötétít* igére azonban nem került elő régi nyelvi adat.

⁷³ A *megköszörül* már a XVI. századból adatolható (1573: kerdy ... ha vagion Eonala Bako Andrasnak kasaia ... Enmaga(m) hoztam ely ... hofi meg keseorwliem [Kv; TJK III/3. 179]). Több mint valószínű a *felköszörül* *vki ellen* alkalmi szerkezet. A *kiélesít* azonban csak egy 1864-ben írott szövegből került elő.

elsősorban nem a fenti térfélhez szorosan kapcsolódó pozitív érték jut eszünkbe, hanem ennek ellentéte, a negatív. Azonban a nyelvben a rendetlenség–rend opozíció nem a POZITÍV–NEGATÍV, hanem az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzió mentén szerveződik. Az aktivitás során a dolgok rendje megváltozhat, a rendet a rendetlenség váltja fel. Annak a magyarázatát, hogy miért jelenik meg a rendetlenség fentiként a nyelvi világban, a konkrét elmozdulások során már megvizsgált *felfordul*, *felforgat* igékkel jelzett mozgások adják: a dolgok természetes állapotának azt tekintjük, ha a dolgok alapja lent helyezkedik el, és ennek az állapotnak a megváltoztatása, a felfordítás jelzi, hogy a természetes állapotban lent található talp, alap fenti, természetellenes helyzetbe kerül. Így könnyen érthető, hogy a felfordult, felfordított dolog, állapot, a rendetlenség miért éppen a fenti dimenzió része.

1598: Nagy dolog az, hog ez világ immár *fel fordul* (Decsi: Adag. 19); 1626–1635: Az sandal Mercuriussal mindent ismét *felfog-fordítani* (KCsepreg. D8); 1639: E fele vallas-tetelt ighen es méltan-is megh hihatnak es *fel fordithatnak*: revocare et retractare possunt (Ver: Verb. 184); 1681: (: töb számmelkül valo p(ro)cessusys *fel fordulva(n)* :) ... semmi keppe(n) el nem szenvedhettyük [SzJk 152]; 1766: mindenféle törvényünk, addig observált jó rendtartásunk *felfordult* [RettE 196]; 1780: *fel fordulna* a’ természet törvénye [Torockó; TLev. 9/17]; 1782/1799: Mig Praefectus Desi Sigmund Uram ide nem jött, addig régi ususunkba jól voltunk, de hofi ide jött azolta mindenünket *fel fordította* [Torockó; TLev. 5/16. 368 Transm.]

1592: az Tyberis vgy ki árrat, hogy egy néhány várost *fel forgatot* (Cis. G3); 1613: Az éppületeket *fel-forgattya*; az fákat gyökerestül ki-töri (KNagysz. E4); 1627: hol egyyet mond, hol mást a mit egyszer tanít, azt meg *fel-forgattya* (Pázm: LuthV. 235); 1711: ezen törvénykezéssel mind *fel akarja forgatni* biro Moses Uram eleitül fogva valamik az Guberniumbul jöttek parancsolatok [Ks 96 Kornis István feleségéhez]; 1751: minden közönseges igasságot *fel forgatnak*, akár kivel ok nélkült czivodnak, verekednek [Balázstelke KK; IB. Michael Rempler (60) jb vall.]; 1795: az egész dolgot egészszen *fel forgathattya* es homaljba hozza [Aranyosrákos TA; Borb.]

1608: soha se magok se maraduaiok azt *fel nem haborittsak*^a [Cssh; Bál. 60. – ^aTi. az alkut, a megegyezést]; 1617: az három falu törüennie *fel haborodott* gomoliodott *uolt* [Msz; Törzs.]; 1653: ez szabad akaratbol valo alkuvast ha valamellik fél *fel haboritana* ... külön külön diakon maradgianak [Bh; Told. 1a]; 1767: A békességet *fel-háborítani*: disturbare pacem (PPBI)

Ugyanígy kerül felsőségbe a *felbontott*, *felszakasztott* ’megszegett’, a *felhányt*, *felrúgott*, *felütött*, *felfejtett* szerződés, állapot, vagyis a megbomló rend következtében rendetlenség keletkezik.

1507: Ezt <az> testame<n>tumot ... *fel ne <bonc>yak* [Kv körny.; NyIrK VI, 187 Cheh István kezével]; 1566: valamellyk Azmy osztaswnkat es ozlassokat *fel Bontanna* ... Eotzaz forynton El Maradgyon [KP]; 1590: az Elobbi vegezes ... nem Akaro(m) hogy *fel bomolljo(n)* [UszT]; 1618: az hatalmas császár és az vezér az német császárral való frigyét és békességet

fölbontani nem akarják [BTN 112]; 1636: Kész garázda támad belőle, és *felbomlik* a barátság (Pázm: Préd. 237); 1679: az tsere *fel ne bomollyan* [Torda; Pk 2]; 1723/1770 k.: ezen Concambialis permutat(ti)o egészben *fel-bomoljon* [Vajdakamarás K; SzConscr. 144]; 1765: az jo harmonia közöttünk *fel fog bomlani* [Borbánd AF; Eszt-Mk Vall. 316]; 1798: ilyen állandó meg másalhatottlan. *fel bonthatottlan* egyezésre cserére lépének [Ádamos KK; JHb XIX/61]

1598: az miglen oda lartam tehat addigh *fel hantak* marhamat [Kv; TJK V/I. 182. 4]; 1670: az mély privilegiomos leveleimet szorgalmatosan *fel hanyva(n)*, találta(m) [Beszt; BLt 9 Nic. Gavay Béldi Pálhoz]; 1720: ha *fel hányhatnám* Leveleimet azok között töb irásatis mutathatnám [Dés; Wass. „Sig. Varadi Senior de Kis Budak” vall.]; 1755: Klmes vr(am) eo Excellya Cancellariája *fell hanyattassék* [Nsz; Ks 96 Baló Antal lev.]; 1798: a’ Ládáját a bor árraért es egyéb hordóbéli czinkusokért *fel hánytuk* [Dés; DLt]

1694: az mi igazításunkot *fel ne rugja* [DobLev. 1/38. 13]; 1756: *fel rugák* a’ ki határozást nem Consummáladhatatt [Balavására KK; Ks 17/LXXXI. 20]; 1758: kezet adának ... *fell nem rugják*, hanem ... az egy Apellatiot fen hagyák [Asz; Borb. I]; 1795: a’ már el szegődett, és előre pénzel, buzával el-kötelezett Művelő Kovacsok ... azt *fel rugják* [Torockó; TLev. 9/29]

1529: azfogot emberek *fel ne othessek* ezerzest (KLev. 176 Csaholyi Imre és a Rákóczy testvérek szerződése); XVI. sz.: A fogot emberek *fel ne öthessek* [bonthassák] e zerzest (RMNy. II. 22)

1624: igen szépen kimutattátic az *fel-szakaszthatatlan* eggyesülés (MA: Tan. 1087)

1578: ez kótesnek *fel feythtetlen keppen* való megh allasara es bizonysgara attwk az my Lewelwnket [Uzon Hsz; Kp 1]; 1579: mj kózzwlwnk ez arwt es ez czerelest ... *fel feythtetnókis* awagy retrattalhatnokis [Uzon Hsz; Kp 1]; 1590: *Fel feyti* az én szöuetségemet, mellyet én ő vele szerzettem: irictum faciet foedus, quod pepigi cum eo (Kár: Bibl. I. 188); 1614: teonek mi eleottónk illien *fel feithetetlen* es allando uegezest [Kisborosnyó Hsz; BLt]

3.1.a.5.2. Történeti áttekintés

A RENDETLENSÉG : FENN – REND : LENN térmetaforára utaló régi nyelvi adatok szintén csak *fel* igekötős igéket tartalmaznak. A XVI–XVII. századból még adatolható *felüt* és a ma is használatos *felbont*, *felszakaszt*, *felfejt* olyan dobozszerű bent helyekre utalnak, amelyek rendeltetése magukba rejteni, *rendben* tartani a lepecsételt, rögzített tényeket. A *felfordít* és a *felforgat*, akárcsak a *felrüg* és a *felhány* igék a rendes körülmények között lent elhelyezkedő dolgok helyének megváltoztatására utalnak (vö. a konkrét kifejezéseket tárgyaló fejezetekben bemutatott mozgásokkal: a M a S felszínéhez vagy aljához képest kerül fenti vagy lenti pozícióba).

A mai nyelvi *felkavar(j)a a kedélyeket*) és a lenti pólusra utaló *leülednek a dolgok*), *lerendez(i az ügyet)* kifejezések szintén a S mint vízszérű benti helyet helyezik előtérbe, ahol a S alján elhelyezkedő, leüledett dolgok külső hatásra a S aljához képest kerülnek fenti pozícióba.

3.1.b. A hierarchikus rendszerhez kapcsolódó kifejezések

A hierarchikus rendszerre utaló kifejezésekben két dolog/személy kerül egymással függőségi viszonyba. A fenti, aktív póluson helyezkedik el a fölérendelt, uralkodó dolog, míg a lenti, passzív póluson az alárendelt. A rendszer nemcsak a hatalom/uralom–alárendeltség ellentétet, hanem a központ–periféria párt is magában foglalja. Emellett ugyanide kell sorolnunk a valamely csoporthoz tartozásra utaló kifejezéseket is, amelyek egy része a fenti térfélhez kapcsolódik.

3.1.b.1. HATALOM : FENN – ALÁRENDELTSÉG : LENN

A hierarchikus viszonyokat jelző skála felső végén a hatalommal, erővel rendelkező személyek helyezkednek el, míg az alsó végén a nekik alárendelt személyek. Az intézmények és az intézményeken belül betölthető tisztségek a fenti szférában vannak jelen. Ezeket a tisztségeket általában rajta helyként kódoljuk a nyelvi világban, ahova fel is lehet jutni, de ahonnan akár le is lehet kerülni. A leggyakoribb rajta hely a *polc* vagy tréfásan a *taliga* és az *uborkafa*, amelyre *felemelkedik, felhág, felpolcolja magát* a felsőbb tisztségre vágyó személy, vagy a már ott lévő *leesik, lefittyen, leszáll(ítatik)* róla.

DomK. 88v: es papay meltosagban *fel emeltetueen* harmad honorius papa; ÉrdyK. 561: *Emelhetneek ffel* az wrasagra; 1551–1565: Markodeust *felemelte* es orszagaba feiedelme tötte (Helt: Bibl. I. f3); 1604: Magos pólczokra *fel emelkedni* (Pázm: KT. 4); 1616: Szuperintendenseket *emeltek fel* (Bal: Cslsk. 405); 1684: *Emeltek fel* az mi kissebbik Urunkat^a feiedelemsegre az Torók előtt [Kv; AsztCJk 13b. – ^aII. Apafi Mihályt]; 1736: Zágrábi püspekségre *felemeltetvén* (Szeg: Aqu. 51)

1671: Melly nagy csalárdsággal királyok nyakára magát *fel-poczolta* (KCsipk: Pápst. ***3); 1702: Az isten *egyiket a másik felett* uraságra nem igazán rendelte s *póczolta fel* (DEmb: GE. 173)

DöbrK. 77v: Ti kedeg ... *le esetek* vgan mikent feiedelmeknek égik; 1762: az mondá kgylmed a Mlgs Fő Tiszt urról, hogy *le esett* az Eb a' Talyigáról [Szentháromság MT; Berz. 1. 10/40]; 1762: a Meltoságos Fő Tiszt ... már bizony nem foglal annyit mert *le esett* a már a Poltzrol [Szentháromság MT; Berz. 1. 10/39]

1645–1647: Kevély emberünknek *le-kell* a felső polczrol *fittyenni* (GKat: Válts. II. 127)

1772: Ez az ember^a gubernalis consiliariussagot is ért volt és ugyan *felhágott volt* az ugorkafára. De amely könnyen *felhágott volt*, tízszerte

könnyebben *leszállott* [RettE 283–4. – ^aBogáti Pál]; 1774: amilyen nagyon *felhágtál* a’ parasztsággal az ugorkafára oly nagy gyalázattal *le esel* [Sajókeresztúr SzD; Becski lev. Becski Sigmond Becski Miklóshoz]

1661: *leszállítalak* az ugorkafáról [TML II, 139 Teleki Mihály feleségéhez, Veér Juditához]

A fenti rajta hely szerepét természetesen metonimikus kiterjesztéssel maga a tisztség is betöltheti, mint ahogy az előző példákban a *fejedelemségre/uraságra felemel* kifejezések is mutatják. Ugyanilyen rajta helyre kerülést, illetve rajta helyről lejutást mutatnak a *felkiált vmire, felválaszt vmire, felszentel (vmire), felmegy vmire, felviteti magát, felvétetik vmire, leszállítódik (vmiről)* kifejezések is.

1653: az ország *felkiáltotta* Rákoczi Györgyöt a fejedelemségre [ETA I, 143 NSz]

1797: regi Szabadságunk (: Privilegiumunk :) ki keresésére *fel választattunk vala* [Torockó; TLev. 5/13]

ÉrdyK. 497b: Kyldene eég kiraly koronat, kywel *zentöltehnnek ffel*; 1636: Az Szent Giorgi Papot az kit en mostan *fel zenteltem* Popa Mironnak hiak [Bábolna H; BesztLt 41/638 „Popa Giorgi az ola ecclesianak Püspoke” a beszt-i királybíróhoz]; 1736: bémentenek Bákóban, és ott *felszenteltették* magokat^a [MetTr 423. – ^aTi. az erdélyi rk papjelöltek, minthogy a fejedelemtkorban Erdélyben nem volt rk püspök]; 1796: méltán még egy Személy papi Szolgálatra közikben *fel szenteltettnek* [H; Ks 75. VII. 245a]

DomK. 106v: *feel megy* pispeksegnec erseksegnec meltosagyra; 1717–1758: Azt kell néznünk, hogy kitsoda *felment volt* [hogy mennyire vitte] és fejedelmek rendén volt (Mik: TLev. 25)

1591: Ez fő fayást hoz és wraságoknac *le szállítását* (Kal. C7); 1777: Csengeri István Uram öh kigyelme Koltsos es Nonolariusagrol (!) *le szállítódót* [Kv; FésCJk 63]

1624: Az romai papaságnac nevedekéséről, miglen *felvitte magát* ez illy magasságra (MA: Tan. 1157b)

1748: Szilagyi, alias Lakatos János ur(am) Assessorságra *fell vétetett* [Somlyó Sz; TK1]; 1774: a szegény Radák István úr ... semmi hivatalra *fel nem vetődött* [RettE 322]; 1793: Sorban Péter ... az eő Nga Nagy Falusi^a Udvarában Koltsárságra ... *vétetett fel* [Kémer Sz; EMLt St. Dombi (60) zs vall. – ^aSz]

A lépcső, amint a 2.1.c.1. alfejezetben is rámutattam, mediátorként viselkedhet, azaz megteremtheti az összeköttetést az alsóbb és a felsőbb rétegek között.

DomK. 1v: papi meltosagnak garadychara *fel menenek*

1699: Kinek lelke nem bor, lehet conservator, onnat hogy ha akar, *fel* léphetik hamar a secretariara (Felv: Dics. 56)

Ugyancsak hierarchiai felsőséget jelző rajta hely volt a régiségben a *felszék*, amelyre fel lehetett hágni:

1667: Ugyan nagy *fel székre* hágott Matkó (Sámb: 3Fel. 398)

A szék, a tisztség azonban inkább benti helyként viselkedik akkor, amikor a hierarchikus rendszer felső pólusán elhelyezkedő személy valamilyen oknál fogva tisztségétől elesik, illetve akkor, amikor vmely lenti hely(zet)ből kell magát felemelnie.

DöbrK. 201v: Hatalmasokat zekbol *le vete*. es alazatosokat fel magasztata; DomK. 57v: En melto vagyok *le vetesre* ez feyedelmsegbevl; 1584: Sziaws Bassat chiazar few vezerségből *le wetette wolna* [BáthoryErdLev. 175]; 1662: királyokat *vetett le* s országokat vesztett Isten [SKr 701]; 1669: Nem kel a papot egyszer-i paráznságért *levetni* tisztiből (Czegl: Japh. 236)

1561/1574: Nézd meg Cirus kiralt, ki pastorsagabol *veue fel ű magat* (Vars: Xerx. 6)

Szilágyi (1996: 21) a hierarchikus struktúrák szerveződésében két szemléleti háttérrel különböztet meg: a függés- és a réteg- vagy színtszemlélet. Eddigi példánk a rétegszemlélet körébe tartozó hierarchikus viszonyokat mutatták be. Függő viszonyra utalnak azok a kifejezések, amelyek valamely település, vár feladását, vagy egy közösség felhódolását jelzik.

1575: *Feladác* az várast (Helt: Krón. 44); 1707: Kapitány Ur(am) eő kglme ... az kaput megh nyitattá s az varat *fel adtá* (!) [Wass]; 1717–1758: *Feladta magát* a város (Mik: TLev. 350); 1723: [Mely várost] sok vivások után már *fel* akarának *adni* (Csűz: Síp. 27); 1767: *Feladni* az elhagyatott várost: pandere depositam urben; *Magamat* meg-adom, *fel-adom*: dedo (PPBI)

1666: mivel pedigh Kegmes Ur(am) más becsületes embereknek joszagi kik sokkal annal bellyeb s szorossab helyen vadnakis *fel hodolnak* [H; Szer. Gorgocs Mihály foly.]; 1666: Nagod(na)k ... könyörgők alazatossan nékemis ... egi annuentialis levelet adni, had küldhessek rajok s *hodoltathassam fel* [H; Szer. Gorgocs Mihály foly.]

3.1.b.2. KÖZPONT : FENN – PERIFÉRIA : LENN

A hierarchikus rendszertől nem független a központ–periféria, amely szintén a FENT–LENT dimenzió mentén strukturálódik. Az itt tárgyalandó mozgások nagy része konkrét elmozdulást takar, mégis az értékjelentések körében tárgyalom, hiszen az irányt mutató igekötők használata az egyes települések közötti hierarchiát is mutatja.

Ilyen hierarchia alakulhat ki két olyan település között, amely közül az egyik adminisztratív vagy politikai szempontból központi, fenti helyzetűvé válik, míg a másik alárendelt pozícióba kerül.

DöbrK. 161r: azok kik v vele egetembe *iottek volt fel* iervsaľemba; ÉrdyK. 534b: *Yeweenek ffeel* Jerwsalemben – 1704: Hoztanak levelet Bécsből, hogy Dobai uram *lejött* onnan [WIN I, 60]; 1757: Az Popa Gabor Déak fia mikor haza mégyek akkorá *le jön*e Ngdhaz a Szlobotzijka lévelért [Retteg/Kendilóna SzD; TKI Perlaki András Teleki Ádámhoz]; 1794: A Diaetarol irhatom Nagysádnak, hogy az Udvartol már *le jött* és meg is határosztatot a jövő Holnapnak ... 20kára [IB. Sándor István lev.]

DöbrK. 149v: ieszus ... monda nekik Ime *fel megonk* iervsaľembe; 1562: Szolimán török császár ... János királyt széķibe ultiťé, és ő maga Bécs alá *méne fel* [ETA I, 13]; 1614: az en Uram Boldisar Deak eleteben Austriaban és Bęcz Varosaban *fel menűen* ... Bęczj draga marhakat vött volna fel hitelbe [Kv; RDL I. 8]; 1636: Tegnap mind egyűtt *felmenénk* az passához [TMÁO II, 383. – A konstantinápolyi követek a fej-hez]; 1712: kellett *fel mennem*, az Felséges Bęczy Udvarhoz [JHb XLVIII br. Jósika István kezével]; 1749: ha mi sinistra informa(ti)o *menne fel*, vigyázással legyen [Nsz; KvRLt br. Bánffy Zsigmond aláírásával]; 1769: Most mind az Tablan, mind az vármegyeken vacantiak vannak, ha *fel menyen* Bátyám Uram Bécsben szollana irántam is [Szentmargita SzD; Ks 99 Kornis István lev.] – 1656: Polgár ur(amék) még irtak Ozdy ur(amna)k, hogy *ala menyen* Beszterczere [Kv; CatrTr II, 106]

1665: (A fej.) mellé is egynehány száz muskotályost adnak, melyrűl reggel az ordinantia Hayszternek *le is indul* [TML III, 472 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz Bécsbűl]

1714/1781: Néhai Nemzetes Matskási Péter Uram ... maga személylęben is ... Bécsben *fel fűradt* [Gerendlóna TA; JHb LXXI/3. 467]; 1780: hogy Causamat Sėriesben tétethessem ide *fel fűradtam* Tordáról [Mv; Told. 30]

1771: a commandėrozó generalis Carolus comes O-Donell felhívattatván Bécsbe, *felérkezése* után ... hirtelen megholt [RettE 251] – 1670: Ujhelyi Pál uram negyednapja hogy Bécsbűl *leérkezett* [TML V, 254 Gyulaffy László Teleki Mihályhoz]; 1704: *leérkezett* a polgármester confirmációjais őfelségétűl a királybíróságra [WIN I, 187]; 1753: Szent Mihály nap tajban Bėtsbűl *le érkezvén* Orbán itten Maksán meg szálla [Maksa Hsz; Törzs. Sig. Márk (38) ns vall.]; 1762: az juris correctiot ... *fel is küldötték* őfelségéhez ad confirmandum, s amint hirdetik, minden órán *leérkezik* [RettE 146]

XVII. sz.: az tanúságra bottal is *felhajtsák* (RMK IV. 174); 1669: Ha *fel hajtyák*-is az őkrűt Bécsben, de ot sem jut néķi, a szép emberségben (Czegl: Japh. 117)

1618: valamit oda *felhordoztak* mert az hatalmas császár^a és vezir az német császárral való frigyet és békességet fűlbontani nem akarják [BTN 112. – ^aTi. a szultán]

1593: az minemw Irassat es keotesset *fel hoztak* ide az zaz vrain elejben [Kv; TanJk I/1. 222] – 1661: Az karabélyt *lehozza* Kegyelmed magával, ha addig el nem vesznėnk, míg Isten Kegyelmeteket alá *hozná* [TML II, 79 Kapi György Teleki Mihályhoz]; 1662: az ő felsége herczeg ... resolutiojít megmondottam, kit is ha írásban *hozhattam volna le* ... jobban contentálódtnak volna vele [TML II, 317 Teleki Mihály Kászoni Mártonhoz]; 1710 k.: Errűl való parancsolatokat ... én *hoztam le* ... Erdélybe^a [Bűn. 881. – ^aBécsbűl]; 1766: Eleintén Bánffy Dėnes úr egész bandát *hozott volt le* Bécsbűl [RettE 204]

DebrK. 100: az en fűyam elo isten menniel *svyd fel* Ierusalembe; 1653: a koronát Kassára *felvitetė* a fejedelem [ETA I. 139 NSz]; 1716 k.: felnevelėk

azt a Rabutin discretioját huszonötezer forintig ... osztán nem küldék ... azt hazudták ... hogy én akartam *fel vinni* [BethÖn. II, 34–5]; 1756: gyakor alkalmatossággal Aszszony embereket *vitetett fel* az Udvarban [Galac BN; WLt Nagy Sigmond (54) jb vall.]; 1772: aranyat a bányákból minden esztendőben in *cruda materia visznek fel* Bécsbe hét mázsát [RettE 276]

Amikor a M a hierarchia magasabb fokán álló településből jövő ösztönzés, parancs hatására, nem jószántából teszi meg az utat a két település között, a *bocsát, rendel, hív, küld* igék *fel, le* vagy *alá* igekötős változatait használjuk

1675: az Ngd Méltóságos Törvényes Táblájának kglisen Demandalni ezen Torvenynek *fel bocsattatasa* feleől [Wass]; 1797/1799: (Az apelláció) ha ... minden reménség kívül *fel bocsáttatnék* fenn hadgya az Al Peres [Torockó; TLev. 5/18. Transm. 416] – 1670: ha onnét felyül való félelem *lebocsátja*, le is jű [TML V, 36 Teleki Mihály Naláczi Istvánhoz]; 1710: Bethlen Miklós causáját appellálá a császár eleiben, s felvivék azután magát is Bécsben ... nem is hiszem, hogy többször onnan *lebocsássák* [CsH 345]

1601: Assecuralliuik ... hogy azon ... adobol, melliet mingiarost *fel rendelwnk* contentaltattyuk [Gyf; Ks 100 fej.]

1584: Mert varosul az Aros Rendeke *fel Akariak hiny* [Kv; TanJk V/3. 285b]; 1709: Alvinczine Aszszonyom Tiszt vraimekat ide Galfalvára *fel hivatá* hogj igazittaná el az biroságot [Ks S. 37–9]

1708: Az Projectumokát ... *köldgye fel* kezemhez had parialtassa(m) [Fog.; KJ. Fogarasi János lev.]; 1740: mind az Dislocatiot, mind pedig a Repartitiot véghez vittük, mellyeketis ... el készítvén *fel külgyük* [Hosdát H; Ks 83 Zejk István lev.]; 1747: az J ... maga czedulajat a' székre *fel küldötte* [Torda; TJK III. 153] – 1705: sem onnan kívül, sem Bécsből *le nem küldötték* [WIN I. 431]; 1710 k.: Amely projectumot de commerciis Bécsben beadtam volt, azt az udvar *leküldé* [BÖn. 930]; 1775: Fel is vitte magával Bécsbe, de excessusai miá *le kellett küldeni* [RettE 345] – 1575: A király a Feliciannac a feiet *allà küldé* Budara (Helt: Krón. 65)

Hasonló módon valamely településen belül valamely méltóságot, tisztséget betöltő személy székhelye vagy háza központi, fenti pozíciót foglal el, ahova *felmegy vki, felhív, felkísér, felvisz vki vkit*. Ez a fenti pozíció nem földrajzi meghatározottságú, hanem tisztséghez kötött.

1615/1616: reggelre kelúe *fel menek* az Birohoz [Kv; RDL I. 100 Emericus Nagy Bikfalúinús, előbb kolozsi préd. vall.]; 1746: Citator Vr(am) *mennyen fel* Kamora Ispány Vr(am)hoz [Torda; TJK III. 49]; 1756: porontsolattyát ... Szolgabíró Uramnak el nem mulattam, hanem Hütösimmel együtt *fel mentem* Ada István Uramhoz [Kvh; HSzjP]

1590: Estuere *Hyttak fel* az Tanachyhazhoz Byro vramat Tanachyual egyetembe [Kv; Szám. 4/XX. 39 Hooz Lörinc sp reg.]; 1615: holnap jo reggel be hjuatom az Urajmat az Esküteket lassam Gaspar U(ra)mekis mit mondanak, kégmedetis *fel hjuatom* [Kv; RDL I. 100]

1784: immár Csáki Györgyöt és Kissebb Széjes István *kísérék fel* a biro házához [Béta U; IB. Agilis Kisseb Széjes Ferentz (17) vall.]

1584: kerte Azonnis Apamat hogy *vitessen fel* a' tanach eleybe [Kv; TJK IV/1. 257]; 1592: az teorueni fahoz *fel uiuék* [Kv; TJK V/1. 214]

CornK. 304: iduezeytenk iefus *fel vontatyk vala* pilatos eleyben meg kevtetzetuen

A *felad vkit/vmit, felpanaszol, felszolgáltat vmit, feliktat* igekötője ugyancsak a hierarchia szerint szerveződő FENT–LENT térdimenzióra utal.

1575: Sárkanyi majörság vaját Fogarasban *adtunk fel* egy Kaddal s egy cseberrel [Utl]; 1696: Fugadon Iako Marina Todert ... *fel adták é* [Fejér m; Wass vk]; 1701: Gergocs Ur(am) kész volt *fel adni s fel is adta* volna őket^a [Keresztényalmás H; Szer. It. Kőrösi (40) gondviselő vall. – ^aTi. a szökött jöb-okat]; 1726: Valaki a pap és deák ellen vádolkodni akar, azt írásban *adja fel* a mlgs püspök ő ngnak vagy vicarius uramnak [Somlyó Cs; SzO VII, 325]; 1759: ha ... *panaszul fel adják* eő Exja(na)k mennyi ajándékot adtanak nékik [BSz; GyL hiv.]; 1768: Felszegi uramék praedecessoritol a Fiscus Cancellistak által felis kerette Isztratyit es *felis adtak* repetitiojokra [Katona K; Born. XL. 80 Kotsis Todor (40) zs vall.]

1665/1754: Társaságnak mulatságába ha ki a bort el-önti ... s érette *felpanaszolatik*, büntetése egy heti bér [Kv; AsztCArt. 16–7]; 1696: Lőrinczi Boldisar Ur maga *fel panasolván magát* helytelen helyen valo borkiadastol adot buntetést [Kv; AsztCJk 19]; 1703: *panaszoltatott fel* Valter János sok rendbeli szofogadatlanságiért [Kv; AsztCJk 55]; 1718: Ura mégis soha az B : Céhet el hagyása felöll nem tudositotta *fel sem panasolta* [Kv; AsztCJk 102]; 1737: *fel panaszoltatott* Hoch Lukáts a Legények el tsábitásáért [Kv; AsztCLEv. Perc. 25]

1681: az gyermek lovat ... Aldoza csötörtökre *szolgaltassak fel* [IB. Thuroczy András fogott közbíró Désfalván lakó ut.]

1583 u.: Bár *feliktatná* már kegyelmetek azt az ügyet [a felsőbb bírósághoz] (Nyr X. 121)

Hasonlóan hierarchikus viszony alakulhat ki két település között, amikor az egyik tudományos, kulturális vagy vallási szempontból központibbá, fontosabbá válik.

1641: Oskolában *fel-járó* 16 esztendősz magzattyoknak (Tyuk: Józs. Előb. 6); 1705/XVIII. sz. eleje: a Szegény ötsénket Borberek Istokot az Enyedi Collegiumban onnat *fel jártathassa*, taníttathassa [Ne; DobLev. 1/59]; 1734: Az Léány Gyermekek iránt igen helyes a kívánság mert ugj vagjon *fel téve* hogj vasárnapokon *fel járjanak* es fenn maradgjanak, bár ugj lőtt volna eddigis, de a jo Atyák s Anyák *fel nem jártatták*, s akik *fel jöttek* is a Templomb(an) tanításra fenn nem maradtanak [Dés; Jk 556b]; 1772: csak Szombaton *járván fel* vasárnap reggel követ<ett> Ekklesiat [Gyalu K; RAK 173]; 1780: T P Szatmári Uram a Nemes Ifjakat különösön *fel jártatya* és az Valásra tanítya és tégedet is *fel jártat* T P Méhes Uram [Borb. II Bethlen Krisztina lev. Nsz-ből]

1596: *vitetek* Deakokat *fel* ex Collegio [Kv; Szám. 6/XXI. 20]

1644: Azt lám *nem citálták* oda *fel* az szent székre (LevT. II. 301)

1710 k.: Mikor ez a nagy tudós ember^a *lejött* az académiákból [BÖn. 550–1. – ^aApáczai Csere János]

Az *asztalfő* vagy a régi nyelvi *főhely* szavunk arra utal, hogy az asztal körül ülők között is hierarchikus viszony alakulhat ki, így az asztalfő fontosabb, főbb, központibb helyé válik.

1736: Ha valaki leves ételt kalánnal akart enni, az mint feljebb íram hogy az *fő helyre* egy vagy két kalánt tettek, onnan *le kérte* s evett vele, s meg visszaadta [MetTr 330]

3.1.b.3. A csoport hierarchiája

A valamely csoportba, emberi közösségbe kerülésre utaló *fel* igekötős kifejezésekben kétféle viszony jelenik meg: maga a közösség egyszerre van jelen benti és fenti helyként. Páll (1998: 38) az emberi közösséget mint diszkrét elemekből álló halmazt határozza meg, amelyek észlelési feltételei a következők: „1. A S virtuális vonallal elhatárolt térrész. 2. A S több különálló alkotóelemből áll. 3. A M a S alkotóelemei közé jut be. 4. A S alkotóelemei emberek”. Ugyanígy valamely munkahelyhez kapcsolódó funkció is benti helyként definiálódik a nyelvi világban.

A hierarchiához kapcsolódó FENN–LENN térdimenzió akkor jelenik meg a csoport, közösség mint benti hely esetében, amikor a csoportba, közösségbe kerülés szoros kapcsolatban van az aktivitással, a munkával, illetve azzal a ténnyel, hogy aki valamilyen tisztséget betölt valamely közösségen belül, az fenti pozíciót foglal el, mint ahogy a hatalom–alárendeltség dichotómia tárgyalása során is láthattuk.⁷⁴

1561: Minden apród ... az vrahoz be zertzodiek ... Annak utanna *fel ne veg'ek* ha nem ha wionnan zertzodik [Kv; ÖCART.]; 1562: Sokakat *efféléket felvöttéc* meg tartani (Helt: UT. K8); 1624: Valamelly inas gyermek mihelt az

⁷⁴ A különböző térdimenziók kapcsolatának bemutatása során jeleztem, hogy a FENN–LENN fenti pólusához a kint, a lenti pólusához a bent kapcsolódik. Itt azonban a példák azt bizonyítják, hogy a benti hely jelenik meg fentként, míg a kinti hely kerül lenti pozícióba. A magyarázat abban rejlik, hogy a „kint–bent térdimenzióhoz többféle értékdimenzió kapcsolódik. Itt érdekes különbség mutatkozik attól függően, hogy szociális vagy nem szociális kint–bent viszonyról van-e szó. A szociális »bent«-hez ugyanis pozitív értékek kapcsolódnak (és ennek megfelelően az ilyen »kint«-hez negatívak). Ez alkalmasint a »bent : biztonság (védettség) – kint : biztonság hiánya (védtelenség)« kapcsolattal függ össze. Ide olyan kifejezések tartoznak, mint: *bensőséges (intim) kapcsolat, befogad, kirekeszt, beáll színésznek* stb. A nem-szociális »bent«-hez viszont inkább negatív értékek kapcsolódnak (...) Olyan kifejezéseket hozhatunk itt fel példaként, mint: *kitisztít – bemocskol, kivilágosodik – besötétedik, kiderül – behorul, kiegyenesít – begörbít.*” (Szilágyi 1996: 26). Így könnyen érthető, miért kapcsolódik a fenthez, az aktívhoz és ezen keresztül a pozitív pólushoz a valamely közösségbe kerülés, illetve a lenthez, passzívhoz és negatívhoz a csoportból kikerülés.

rendbe *felvételik*, mindgyárt meg szünik olyan lenni, az minek nevezetik (MA: Tan. 1493); 1726: az mint engem, ugy őket is azon Nemes Nemzet *fel veszj* [Ap. Apor Péter végr.]; 1795–1798 k.: ne hogy ollyat talályunk Valakit bé fogadni a ki ... Valamelly fenyíték el kerülésére nézve kívánna gyülekezetünk(b) *fel vétetni* [Hagymásbodoni (MT) eklézsia könyve]

DöbrK. 52r: Isten onon hazaiba ismertetik mi iden *fel fogadanga* vtet; ÉrdyK. 41b: Ew neky zolgalwan az tyzta zeplötelenseegben mynt ymaran *ffel fogattatok*

3.1.b.4. Történeti áttekintés

A hierarchikus viszonyokat felmutató térmetaforák esetében is elmondhatjuk, hogy a fenti pólus kidolgozottabb és korábbi adatok mutatják a meglétét, míg a lenti valamivel később jelenik meg, és kevésbé kidolgozott.

a) A HATALOM : FENN – ALÁRENDELTSÉG : LENN függőségi viszonyt felmutató térmetaforára utaló *fel* és *le* igekötők a XVI. században elsősorban olyan mozgásigékhez kapcsolódnak, amelyek a valahova jutást vagy a valahonnan lekerülést jelzik: *felemel, felmegy – leszáll, leesik, levesz* stb. A XVII. századból adatolható *felpolcol, fellép* kiegészítéseként jön létre a *felmegy vminek a grádicsára*, akárcsak a XVIII. századi szövegekben jelen levő *felhág az uborkafára, felvételődik vmire* kifejezések. A *felkiált a fejedelemségre* esetében egyszerre van jelen a TISZTSÉG mint FENTI RAJTA HELY és az ISMERTSÉG mint FENTI HELY metafora. A mai, igekötő nélkül hasonló jelentésben megjelenő *kiált* csak a hangos kategórián keresztül kapcsolódik az ismertséghez, illetve a *kikiált* igekötője az ISMERTSÉG : KINN térmetaforára utal, azonban egyik sem kapcsolódik a hierarchikus viszonyokhoz. Ugyancsak megváltozott az igekötő a *választ* ige mellett: *megválaszt*.

A mai nyelvben a valamely hatalmi tisztség fenti helyét a következő kifejezések is mutatják:

Szorgalmával *feljutott* a legmagasabb polcra.

Felkerült a miniszteri székbe.

A legkiválóbb szakemberek soraiba *küzdötte fel* magát.

Felkapaszkodik a hivatali létrán.

Annak, aki *feltörekszik*, sok akadállyal kell megküzdenie.

Jól *feltornászta* magát.

Kitartó munkával *felverekedte* magát.

A magas tisztségről alacsonyabb fokra jutást az alábbi módon jelöljük:

A hanyag munkáért *leváltották* az igazgatót.

A századost hadnaggyá *fokozták le*.

Alaposan *ledegradáltak*, már csak statisztaszerepeket kap.⁷⁵

⁷⁵ Ugyan a nyelvművelő kézikönyvek helytelenítik az idegen eredetű szavakban az előjárók igekötő általi megkétszerezését, a *ledegradál* azért tűnik természetesnek a magyar nyelvet beszélők számára, mert a *de-* prepozíció nem, ám a *le* igekötő a vmely tisztségből

Leköszönt az elnökségről.

A HATALOM : FENN metaforához tartozik a régi nyelvi *felszék* mai megfelelője. a *fellebbviteli bíróság*, valamint a *fellebbez* ige.

A XVI. században már jelen levő *felad vmit* kifejezés mintájára keletkezhetett a *felhódogol*, amelyet csupán 1666-ból, egyetlen személy tollából adathatunk. A ma is használatos *feladja magát* ellenpólusát jelzik a *leigáz*, *lerohan*, *letámad vkit*, *legyőzi ellenfelét*, *lelépi az ellenfelét* kifejezések, amelyekre régi nyelvi adatok nem kerültek elő.

Érdekes módon *alá* igekötős igéket sem találtam a forrásmunkákban, annak ellenére, hogy a konkrét elmozdulások esetében az *alá* használata a legtöbb ízben megelőzi a *le* igekötő használatát, illetve a mai nyelvben olyan *alá* igekötős igékkel találkozhatunk, amelyek a hierarchikus, függőségi (alá-, illetve fölrendeltségi) viszonyok lenti pólusát tükrözik.

Aláveti magát a főnöke akaratának.

Az alsóbb szerveket a magasabbaknak kell *alárendelni*.

Alárendelte érdekeit a közösség érdekének.

Alányal a feletteseinek.

b) A KÖZPONT : FENN – PERIFÉRIA : LENN esetében is a fenti pólus kidolgozottabbnak mutatkozik a régi nyelvben, mint a lenti. Míg a *fel* igekötős igék már nagy számban jelen vannak a XVI. században, a *le* igekötősök csak a XVII. század közepétől adathatók. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az úton való mozgás jelölésére kialakult igéink mellett csak a XVII. században váltja fel az *alá* igekötőt a *le*. A fenti térfélre utaló igék csoportja olyan kifejezésekkel bővült, amelyek a cselekvés módját, mikéntjét mutatják: *feltelefonál*, *felrándul*, *felnéz(ett a fővárosba)*. A lenti pólus természetesen kiegészült a *fel* igekötős igék *le* igekötős párjaival:

Az öregek *lehúzódtak/leköltöztek* falura.

A hírek *leszivárogtak* vidékre.

Leír a község önkormányzatához.

Lekéri az iratokat.

Letelefonált Vásárhelyre.

Hivatala *leszólítja* falura.

Még a múlt évben *lerendelték/lehelyezték* vidékre.

Vasárnap *lenézünk* a Balatonra.

Lerándult vidéki rokonaihoz.

c) A vmely csoportba jutást jelző, a XVI. században már jelentkező *fel* igekötős igék sorát a *felavat*, *feliratkozik*, *felzárkózik* (az *élbolyhoz*) kifejezések egészítik ki a XX. századra. A csoportból való kikerülést jelző kifejezések azonban a kinti

---

alacsonyabb tisztségbe jutást jelöli. (Vö. azzal a XVIII. századi, Mikes Kelemtől származó szöveggel, amelyet az ÉrtSz. is példaként közöl: Huszár volt ökelme valaha ..., mielőtt a fatum, no meg az öregség is *ledegradálta* – tudományos állásra.)

dimenzió mentén szerveződnek, mint ahogy előzőleg is rámutattam (vö. még *kiközösít, kidob, kirúg*).

3.1.c. A jó–rossz értékdimenzióhoz kapcsolódó kifejezések

A JÓ–ROSSZ értékdimenzióról POZITÍV–NEGATÍV néven már több ízben szó esett. Hangsúlyozni kell, hogy a pozitív–negatív elnevezés nyelvbeli értékjelentésre vonatkozik, és ez nem mindig egyezik az adott nyelvet beszélő közösség által felállított értékekkel. Így pl. a FENT–LENT dimenzió két végpontja megfelel az AKTÍV–PASSZÍV és ezen keresztül a POZITÍV–NEGATÍV értékskála két pontjának. Az aktivitáshoz kapcsolódó *feldolgoz, felhasznál* jelentéskörébe tartozó *minden erejét felemésztette a küzdelem* kifejezés a fenti, aktív és ezen keresztül a pozitív végponthoz tartozik, azonban az energiavesztéseget a mindennapi életben nem pozitív dologként éljük meg. Annak, hogy a nyelvi világban ez miért éppen fent–ként jelentkezik, megvan a maga tapasztalati alapja, amelyről az adott részben fogok részletesebben szólni. Mivel azonban a pozitív–negatív olyan értékítéletre utal, amely a következőkben tárgyalandó tevékenységek nyelvi leképezésében nincsenek mindig jelen, helyesebbnek látom a jó–rossz megnevezést használni.

A JÓ–ROSSZ értékdimenzió keretén belül két nagy csoportot kell elkülöníteni: az erkölcsi és a praktikus értékek vertikális szerveződését.

3.1.c.1. Az erkölcsi értékek vertikális szerveződése

Az erkölcsi értékek szintén a FENT–LENT térdimenzió mentén szerveződnek, amelyhez szorosan kapcsolódik mind az AKTÍV–PASSZÍV, mind a JÓ–ROSSZ értékdimenzió. „Az aktív–passzív értékdimenzióhoz hasonlóan a tágan értelmezett erkölcsi értékek is a fent–lent dimenzió mentén szerveződnek, aligha teljesen függetlenül az eddig tárgyalt jelentéskapcsolatoktól. Főleg a hierarchikus viszonyok vertikális elrendeződése jön itt számításba, hiszen a *felemelkedésről*, illetve *lesüllyedésről* ott is, itt is beszélhetünk, a hierarchiabeli »fent« és »lent« pedig gyakran jelenik meg úgy is, mint erkölcsi »fent« és »lent«” (Szilágyi 1996: 22).

3.1.c.1.1. JÓ : FENN – ROSSZ : LENN

Az erkölcsi fenti és jó pólust olyan kifejezések jelzik, mint a *felmagasztal* vagy a régi nyelvi *feláld, felépít*, a rosszat pedig az *aláhull, aláültet, alávet, aláront*.

BécsiK. 54: *Felmagazta* Amant: exattalvit; FestK. 12v: ees býryad êketh ees *magazthasd fel* ewketh; HorvK. 27v: ha azzonyonk maria soha mendeneknek felette *fel nem magasztatot volna*; KrizaK. 83: Erdomemvel *magamat fel ne magasztassam*; 1586: Az êgiglen *fel magasztattal* (Fél: Bibl. 17); 1608: *Felmagasztalom* az te nevedet: magnificabo nomen tuum (MA: Bibl. I, 10); 1632: az Isten ige(n) *fel magasztalta* dolgat, de rövid nap ala rontia [Mv; MvLt 290. 105b]; 1636: Azért *magasztalta* illy *fel* ötet isten, mert életét le-tette a bűnös

lelkek segítéséért (Pázm: Préd. 41); 1736: Áldassék, dicsértessék, *felmagasztaltassék* örökkön örökké Istennek szent neve [MetTr 421]; 1747: nagy kincseknél drágább a' szép tudomány! *fel magasztallya* az az embereket [LLt Fasc. 135 Litt. C. – Cserei Farkas Lázár Ferenchez]; 1766: mi is az ő szent nevét áldhassuk és *felmagasztalhassuk* az jelenvaló esztendőben [RettE 206–7]

1786: az pap az asztalt *feláldotta* [MetTr 383]

JordK. 830: *Eeppehen ffel* tyeket mynden yoban: compingat vos ad omne opus bonum; 1583: Az vy lelec ű benne *fel eppittetik* (Fél: Tan. 318); 1584: Soc iokba *fel epűlnec* (Born: Préd. 264); 1605: ő kk Jo Lelky Ismerettel és natúra deliberatione az mennyire az Wr Isten őket *fel epittette* iratnak az mit iratnak [Kv; TanJk 1/1. 540]

SzékK. 119r: de maga a keuelseg nec Byvnenec myatta *ala hullanac*

NagyszK. 2: az isteni tekelletossegből *ala* ez tekellességre *vltetven*

NagyszK. 252: minden embor kevanña maganac a tiztosségot . es o felmagasztatásat es *ala veteset* nem kevanña

1632: rövid nap *ala ront* az Isten Nierges Thamas vra(m) [Mv; MvLt 290. 107b]

A JÓ–ROSSZ értékjelentéshez kapcsolódó FENT–LENT dimenzió lenti pólusán helyezkednek el a becsmérlő kifejezések mint a *leszid(almaz)*, *leszól*, *lenyelvel*, *lepírongat*, *lecsepűl*, *legyaláz*, *lerágalmaz*, *lefalangat* és a *lehamisol/lehamisgat*, *lehazudtol*:

1592: mi okon *zidogatal le* bennwnket it ez falun [Kv; TJK V/1. 287]; 1598: illie(n) rútul *le zidalmazta* [Kv; TJK VI/1. 199]; 1646: az piatzon in foro rutul *le szidalmazta* Batha Janosné Buk Istvannet [Kv; MészCLEv.]; 1653: az Cziki Vraim keozul még czyak latogatasara sem mehet senki ely eő kegyelmenek kit *le ne(m) szidogat* [Szárhegy Cs; Törzs. Lázár István apósához, Petki Istvánhoz]; 1685: magamat nem keves bectelensegemre *le szidalmazta* [Dés; Jk 73a]; 1710 k.: Engem, félrefordulva, in tertia persona másoknak *le is szidogata* [BÖn. 744]; 1755: rutul *le szidta* bestelenittette [Nyárádsztlászló MT; Sár.]; 1797: a' szegény kultsárt ... minden féle mustokkal *le szidta* gazolta Frantsosnak kiáltozta [Náznánfva MT; Berz. 3. 3. N. 21]

1657: fejedelmet, maga háza népét, s az mi nagyobb, maga religióját *leszólotta* [KemÖn. 192]

1758: arra kenszergette, 's erőltette ötett, hogy mennyen ki az úttára Udvar Istvánné eleiben ... és ugyan jó formálag *nyelvellye le* [Betlensztniklós KK; BK. Christina Csatlós (33) cons. jobb. Emerici Ersek vall.]; 1772: vereti az emberemet, de úgy *le nyelvelném* hogy az Lutz vize le nem Mosná rolla [Dedradszéplak K; CsV]

1691: Feleseget és Cseledgyeit *le pírongattya* [Dés; Jk]; 1710: akármely becsületes főembert leszidott, *lepírongatott* publice [CsH 153]; 1796: Katana András *le pírongotta* [Kv; AggmLt B.15]

1582–1629: Úgy *le chöpűlli* a nagy szent doctort (EszTM. 16); 1609: Sokszor *lecsöpűltetet* káromkodást tapasztaltam (Pázm: 5Lev. 3); 1629: Ha annak

méltóságot *le csöppülhetnék* (Pécsv: Fel. 539); 1668: híremben, nevemben *lecsepültetem* [TML IV, 379 Paskó Kristóf Teleki Mihályhoz]; 1713: Másokat gyalázó és földig *letsepuszó* ember (Kisv: Adag. 551)

1626–1627: Mind pokolig *le gyaláztatol* (Zvon: Post. II. 254); 1716: engemetis tetetől fogva talpig *le' gyaláztak* [ApLt 2 Apor Péter feleségéhez Nsz-ből]

1657: nem is volt világon oly barátja, kit mindjárt *lerágalmazni* kész nem lett volna [KemÖn. 192]

1703: (Tüséri István pap) Enyedi istván feleségét elő fogván Bosban jól *le falángatta* [MVJk II. 1. 267]; 1708: rutul *le falangatta* mind magát s, mind fiait [Kv; ACJk 66]

1691: En Dees varossanak hűtös Assessorit es Executorit közönségesen *le hamisoltam volna* [Dés; Jk]; 1765: egymást *le hamisgaták* és Czigánygaták [Tarcsafva U; Pf]; 1768: Emberséges Emberekkel Sokszor ok nélkülis szembe szöknek ... *le hamisgatják* [Nyárádkarácsonfva MT; Told. 3a]

1759–1767: *Lehazudtolta* az az vitéz kapitány Simoni, melyet csak el kelle nyegnem, mert szoros helyen volt a dolog (Haz. I. 283)

A rossz értékjelentést hordozó kifejezések sorába olyan *le* igekötős igék is beletartoznak, amelyek alapigéje egy adott közösségen belül elítélendő valamely minőségre utal. Ilyen lehet a *letolvajoz*, *leboszorkányoz*, *lejobbágyoz*, *lecigányoz*, *ledisznóz*, *lekurváz*, *leebadtáz*.⁷⁶

1756: egymást *le tolvajoztak* [M.köblös SzD; RLt Marosán Danila (40) zs vall.]; 1772: Gligor luónt s egész háza népét *le tólvajóza* [Erdőalja KK; EMLt]; 1796: ha nem álhatod, hogy *le tolvajaztalak* keres reá meg felelek [Bács K; RKA]

1752: Boda Mihaj mocskolta és *boszorkányozta volna le* Furu Györgjné [Diósd Sz; WLt Nagy István (40) ns vall.]

1744: Detsei Sigmondot *le Jobbágyozá* [Zilah; TKl G. Zoványi ref. pap (70) és Anna Keresztúri (50) vall.]

1765: egymást *le hamisgaták* és *Czigánygaták* [Tarcsafva U; Pf]

1797: *le huntzfutazta* és *disznazta* adta teremtetette s több affélék [Náznánfva MT; Berz. 3. N. 3/12]

1584: minde(n)t *le Akar Curwazny* [Kv; TJK IV/1. 367]; 1598: sok Jambor azzoniokat *le kurwazott*, es egy nehaniatt megys vert, en Zegeni fejemetis egynehanzor *kurwazott le* [Kv; TJK V/1. 273]; 1637: az feleségemet egjnehanzor *le kuruacztá* [Mv; MvLt 291. 95a]; 1688: az ferfi feleségit hogy méltatla(n) *le kurvázta* [SzJk 226]; 1741: Pap Demeter azon Angyelekott el foglalni akaro Attya fiaikat *le kurvázván*, turbálta és ki hánta [M.igen AF; Kath.]

1640: *le lélekkurvázta* ezt az Bíró Pálnét [Mv; MvLt 291. 233–51a átírásban!]

⁷⁶ A 'vmilyen névvel ellát' jelentéskörébe tartozó kifejezések kapcsolatban állnak a NÉV mint RUHA/CÍMKE/BÉLYEG metaforával is, amelynek tárgyalására a strukturális metaforák keretén belül keríték sort.

1586: Andras Katho *le beste kúruazta* feleségemet [Kv; TJK III/1. 237]; 1711: eő kegme engemet hol *le beste kurafiázott*, hol pedig azt felelte hogy bizony ugy kellene lenni [Búzásbesenyő KK; BfR IV. 30/26 Márton Mihály (50) jb vall.]
 1798: motskolta, *le ebattázta*, gaz és semmi embernek mondotta [Dés; DLt]

3.1.c.1.2. SZÉP : FENN – CSÚNYA : LENN

Ugyancsak az erkölcsi értékek közé sorolhatók azok a kifejezések is, amelyek a szép–csúnya dichotómiához tartoznak: *lerútít, lerútól, lecsúfol, leocsmányít*. A JÓ–ROSSZ értékdimenzióhoz kapcsolódó SZÉP–CSÚF körébe tartozó kifejezések a ’becsmérlő szavakkal illet’ jelentéskörébe tartoznak, hiszen itt szóbeli, és nem fizikai értelemben vett lecsúfolásról van szó.

1631: bezech emberseges embernek nem kellene el szenvedni az mint *le rutita* ez az szeöcz Ferencz [Mv; MvLt 290. 53a]; 1637: ninczis oly aszonj allat az kit *le nem rutit* szidalmaz nielueuel [Mv; MvLt 291. 96a]; 1668: engemet azert az szoert *le rutola* le böcztelenite [Szu; Born. XXXIX. 5 Szilagyi János (40) vall.]

1793: háta megé *le tsufolta*, Siketnek, bolondnak, mutujnak, bestelennek nevezvén [Koronka MT; Told.]

1637: boitos Ersok ... akar meli teökellertes aszonit *le rutit le oczmanit* nielueuel [Mv; MvLt 291. 36a]; 1753: Masokat szokotte azon Popa Nyikula meg verni és *le otsmanyitani* kivált kortsomákon? [Abrudfva AF; Ks vk]

3.1.c.1.3. TISZTA : FENN – MOCSKOS : LENN

Hasonlóképpen ’becsmérlő szavakkal illet’ jelentéssel rendelkeznek azok az igék is, amelyek a TISZTA : FENN – MOCSKOS : LENN dimenzió alsó, rossz pólusához kapcsolódnak: *lemocskol, legazol*.

1736: ezer hazugságokkal egymást *lemocskolják* [MetTr 360]; 1768: Középső Tót Mihály és Testvére László oly nehéz természetű Emberek, hogi ... azokat nem tsak *le mutskolják*, hamísgatják, hanem megis támadják s verik [Told. 3a]; 1774: minden ok nélkül *lemocskolt volt* egy levélben [RettE 324]

1772: nagy nyelvű, másokat is minden haszontalonságért *le gazlo* bestelenítő ... egy Szoval gaz Száju nyelvés Aszszony [K; CsV]; 1784: az Czehatis azom modon *Le gazolá* [Mv; LakCLev.]; 1799: a’ Léányamat Czafrangosnak *le gazolta* [Náznánfva MT; Berz. 4. 31. N. 27]

3.1.c.1.4. GAZDAGSÁG : FENN – SZEGÉNYség : LENN

Mivel az ember erkölcsi és szellemi értékei elválaszthatatlanok a társadalomban betöltött szerepétől, a nyelvi világban az anyagi értelemben vett gazdagság és a szegénység is az erkölcsi JÓ–ROSSZ értékdimenzióba tartozik.

1608: *Felsegéllyed* az koldusnac szükségét (MA: Bibl. I. 172b); 1753: *fel segillésére* ... alkuvá tevén ... a Parandon a Majorok rendibe(n) devenialt Major helyiinek azon részét, mellyen ez előtt az Csűr fekütt [Ne; DobLev. 1/257. 1a]; 1784: Kiknek is ebbeli szükségeknek *felsegillesire* vagy kipótlására több szándékunkót és ígértünket ... alázatosan jelentjük [Kőrispatak U; ETF 107. 34]; 1790: Tsak az Isten az úti költségre, és úti alkalmatosságra *Segillyen fel* [Szásznyíres SzD; Ks Lengyel János lev.]

1600: isten megh algia az szilahiakat es az Brassai olahokat mivel isten utan azok *emeltek fel* engem [Kv; TJK VI/1. 381d]; 1759: méltotassék ... valami szarvas bornyutskákkal szigorú szegénységemben *fel emelni* [Szőkefva KK; Ks 72. 54]

1739: Szekeret, ökröt ekétis egész készségivel adott egj szoval az mint maga szolgált ugj *epitette fel* Kis Szász Janost [Tarcsafva U; Pf]

1566: Egy igen gazdag ember vala, ki nem soc idő múlva *alá* kezdte szállani és igen el szegényedni (Helt: Mes. 321)

1643/1673: A boldog állapotokban fel-fuvalkodic, a nyomorúságossokban *le-ülledvén*, A nyomorúságos állapotokban *le-ereszkedvén*, *sillyedvén* (Com: Jan. 196)

3.1.c.1.5. Történeti áttekintés

Míg az AKTÍV–PASSZÍV skálán a fenti, aktív pólus a kidolgozottabb, az erkölcsi értékek JÓ–ROSSZ skáláján inkább a lenti pólust jelző kifejezések jelentkeznek nagyobb számmal.

a) Az erkölcsi értelemben vett JÓ : FENN – ROSSZ : LENN térmetaforát jelző *fel* igekötős igék közül a *felmagasztal* és a (*jóban*) *felépít* már a XV–XVI. századi szövegekben megjelenik. A csoport kevés igével bővül a későbbi korokban is: a XVIII. századból adatolható *feláld* egyéni szóhasználatra utal.⁷⁷ A XX. századra kialakul a *feldicsőít vkit*, valamint a *felnéz vkire*, amely szintén a felső térfélbe helyezi az erkölcsi jót.

A lenti pólushoz kapcsolódó kifejezések ugyan csak a XVI. század végén jelentkeznek, ám a XVII. században számuk jelentősen megnő. A *lefalángat* 'lehord, leszid', a *lehamisol*, *lehamisgat* 'hamisnak mond' és a *lehazudtol* 'hazugnak mond' már nem része a mai szókincsnek, a *lerágalmaz* igekötőjét pedig a *meg* váltotta fel. Ez a csoport tovább bővül a XX. századra a *leteremt*, *leszid*, *legorombít*, *lefitymál*, *lebecsmérel*, *lesajnál*, *legazemberez*, *lemarház*, *lebarmol*, *lemafláz*, *lehülyéz*, illetve a *levitézlik*, *vmivé lealacsonyodik*, *leszerepel*, *lenéz vkit* és a *le van ejtve* kifejezésekkel.

b) A SZÉP : FENN – CSÚNYA : LENN és a TISZTA : FENN – PISZKOS : LENN térmetaforák mind a régi, mind a mai nyelvben szorosan kapcsolódnak az előzőekben tárgyalt 'vmilyen névvel ellát' jelentésű igékhez. A XVII. század végén és a XVIII. század elején kialakuló csoportok lenti pólusa van csak kidolgozva, és

⁷⁷ Már a XVI. század végén széles körű a *megáld* használati köre.

ehhez kapcsolódik az ÉrtSz.-ba címszóként felvett *lepiszkol*, *lepocskondiáz* is. Azok a kifejezések, amelyek nem a NÉV mint BÉLYEG/CÍMKE metaforára épülnek (vö. *nem tudja lemosni magáról a csúf nevet/a gyalázatot*), a szépet a közeli (*megszépít*) a csúnyát pedig a távoli (*elcsúfít*) dimenzióba helyezik. A tisztaság és a piszkosság pedig inkább a KINT–BENT dimenzió mentén szerveződik (vö. *kitisztít*, *bepiszkol*).⁷⁸

c) A GAZDAGSÁG : FENN – SZEGÉNYSÉG : LENN térmetafora meglétét bizonyító kifejezések mindkét oldalon kidolgozottak a XVII. század elejétől. Mind a *fel*, mind a *le* igekötős igék arra engednek következtetni, hogy az állapotként kezelt gazdagság és szegénység mint benti hely jelenik meg a nyelvi világban. Ezt a metaforikus háttérrel azonban nem viszik tovább a XX. századra kialakuló kifejezések: *leszegényedik*, *leszegényít*, *lerongyosodik*, *lerongyolódik*, *legatyásodik*, *lerobban*. Megjegyzendő, hogy míg a szegénység továbbra is a lenti dimenzióba sorolható, a gazdagság inkább a közeli dimenzió részévé vált (l. *meggazdagít*, *meggazdagodik*).

3.1.c.2. A praktikus értékek vertikális szerveződése

3.1.c.2.1. FELHASZNÁLHATÓ : FENN – FELHASZNÁLHATATLAN : LENN

Az ide sorolható kifejezésekkel jelölt cselekvés során a M állapotváltozást szenved, akárcsak az erkölcsi értelemben vett jó és rossz esetében láthattuk. Az állapotváltozás két irányba mehet végbe: a valamilyen jó állapotban levő dolog rosszabb állapotba kerülhet, és fordítva. Így a jó állapotba jutó dolog a térdimenzió fenti, a rossz állapotba kerülő pedig a lenti pólus irányába mozdul el.

a) A felhasználhatóság szempontjából jó irányba való elmozdulást jelölik a (*vmiből*) *felművel*, *felszeg*, *felárkol*, *feltör*, *felvesz*, *felszaggat*, *felront*, *felugarol*, *felfog* (*vmely földrészt/épületet*) kifejezések, amelyek során egy korábbi (rossz, műveletlen, romos) állapotból jobb (megművelt) állapotba kerül a M.

1615: az mely pusztá szőlő hegye vagion az dio faknal abbanis ha elegeges lenne asz *fel mielesere* szabad legien *fel mielni* benne [Vaja MT; Törzs]; 1629: nem akarna az szeoleot nalla hadnj, hogy immar az gazból *fel mielte* [Kv; TanJk 46]; 1630: az *fel mivel*t szőlőnek edgyik holdgya maradgyon eő k(egyelmene)k [Wass. St. Kovaczoczky cancellarius kezével]

1636: meli föld sokaig parlagul leven *szegettem volt fel* [HSzj *parlag* al.]; 1647: Szekeli Geörgis cziak engedelembeől *szeghte volt fel* az mas ember feöldet [Kv; TJK VIII/4. 235]; 1654: földem ... az falu engedelmeből kezdettém *fell szegni* [Szárhegy Cs; LLt Fasc. 151]; 1742: Vettettem az Szöllő alatt valo labnak also Szélljiben, mellyett gyepből *Szegettem fel* [Szászerked K; LLt]; 1761: fel fogot egy földet, és ... *szegte fel* Kölesnek [Vécke U; Told.

⁷⁸ A tisztaság–piszkosság dichotómia sokkal komplexebb képet mutat (l. *feltisztít*, *letisztít*, *kitisztít* – *lepiszkol*, *bepiszkol*, *összepiszkol* stb.), mint amennyit ebben a tanulmányban sikerült megoldani (vö. a konkrét elmozdulások esetében bemutatott igékkel is), azonban itt nem célok e dichotómia teljes bemutatása.

69]; 1781: tövis bokrokból irtottak, és török búzának *fel szegték*^a [Királyfva KK; LLt 24/25. – ^aTi. a sz-et]

1762: ezen utrízált szőlő földis ... Darabas Miklosek szomszédságiban ... vagyon ... egy szegény Erdélyi ember *árkolt volt fel* [Perecsen Sz; IB Reg. IV. 76 St. Kulcsár (64) jb vall.]

1568: Szantot földit *fel törti* az ű parragsagokból (Mel: SzJán. 551); 1579: valakyk giepet *teortek fel* [Kv; TanJk V/3. 188a]; 1605: ketteő volt az Vt ... Az vtan hogy *fel teorek* Vetes idejen ne(m) iartak el [UszT 19/43 Thomas Balint de Marefalúa (40) lib. vall.]; 1613/1640: Az Fvlezeőb(en) egi feolde(m) kit magam *törtem* Gyöpből *fel* [Gyalakuta MT; EHA]; 1667: egy fertalnj kis darab pusztá szőlőcziket ... *töredtem* es *uöttem fel* giepüből [Kv; RDL I. 31]; 1728: földecs két ... az Haloványbul *tört fel* [Dés; EHA]; 1775: (A földet) Simén Elek Urak (!) *fel törötték* Szántották [Gálfva KK; Ks 66. 45. 17c]

1667: pusztá szőlőcziket ... *töredtem* es *uöttem fel* giepüből [Kv; RDL I. 31]; 1708: egy szőlőt ... most nagy Romlasabol szükségeskeppen kellett *fel venni* [Kv; AsztCJk 72]; 1715: kívánván a' ruinából *fel-venni* mind a' Templomot itt Apa Nagyaluban, mind a' Parochialis Házat megépíttette [SzJk 76]; 1738: gyekei Udvarházot ... tугyak asztis micsoda ruinából *vettem fel* [Ks 14. XLIIIa Kornis István végr.],

1606: giepből *zaggattak fel* [Kv; Szám. 12a/I. 30]; 1625: Zolia Pal kwllieb kwllieb szantotta *szaggatta fel* a peres heliet [Lokod U; UszT 3]; 1757: pirongatni kezdé ben(n)ünket hogy miért *szaggatyuk fel* az ura kaszáloját [Dicsősztmárton; Ks 19/VIII. 41]; 1799: (A földet) az udvar török buza Földnek *szaggatta fel* [Déva; Ks 113 Vegyes ir.]

1693: miolta *fell* kezdették az Gyekeiek *rontani* vagion husz esztendeje [Pete K; Ks 4. VI. 13]; 1720: Innen az Mart regenten kaszalo ret volt de pap peter *fel rontotta* [Pósa Sz; Ks 15. XLVII. 1]; 1732: forrásos lévén határok, a Tövissnek édes Anyja ha gyakorta pusztán hadja, bár tsak két Esztendeig edj más után, irtás nélkül *fel nem rontja* [Szentjakab SzD; TSb 51]; 1741: azon föld a' ... Kornis Familia kaszalo retiből *rontatott fel* [T; Ks 7. XV. 20 vk]; 1769: kezdették az Utrizált helyet *fel rontani* [Nyárádtő MT; SLt XXVIII. 15]

XVIII. sz. köz.: a földet *fel ugaroltam* abban az üdőben [Tekerőpatak Cs; LLt Fasc. 158]

Ellenkező irányú változást mutatnak a *leront*, *leromlik*, *leroncsol*, *lesorvad*, valamint a *levet* 'nem használ többet' igék.

1564: (A) király ... Hadad várát megszállá ... mind a földig *lerontatá* ... megszállá Áthya várát ... azt is mind a földig *lerontatá* ... Kovászó várában a kik benne valának, királynak azt is megadák; azt is király mind a földig *lerontatá* [ETA I, 22 BS]; 1594: Az karfaia az palonak *le Rontottag (!) vala* [Kv; Szám. 6/VIII Caspar Semel sp kezével]; 1619: Az nagy szörnyű víz ... Kozon Pasán igen sok kárt tött, sok házat *lerontott* [BTN² 286]; 1629: a nagi ho *le ronta* az hazat [Mv; MvLt 290. 174b]; 1658/1741: Földig *le rontatál* teis Maros Uy Vár [EM XXXVI, 145–6 Köröspataki B. János hist.]; 1705:

nemcsak az stukatúriáját *rontották le*, hanem ugyan a boltját is [WIN I, 655]; 1729: az Kapumat az Bialok *le rontották* [A.karácsonfva SzD; Told. 31]; 1783: Csüret az Grohoti Lakosok *le rontottak*, és széjel hánták [Grohot H; Ks 113 Vegyes ir.]

DomK. 114r: mynt ha az zent egy haz *le akarna romlany*; 1597: feoldosza (!) megh az palot ... az kaarfaya *Romlot wolt le* [Kv; Szám. 7/XIV. 109 Th. Masass sp kezével]; 1648: egj kereszt lugas, melynek leczei felső korlat fai három darab helyen *leromlottanak* [Porumbák F; UF I, 896]; 1665: az hátulsó háznak héazatja az nagy hó alatt *leromolván* [Kv; KvE 196 LJ]; 1681: külső kerétese ... ha nem restaurálják jobbanis *le romladoz* [Vh; VhU 502]; 1732: a Csűrös kertbeli köz kert *le sorvad* szinte s néhol *le is romlott* [Nagyiklód/Szászsztyakab SzD; TSb 51]; 1763: máris sok helyeken *lé romladózott* dranicza fedél alatt [Hortobágyfva Szb; Born. XXIXa. 19 Hortobágyi Gergely György conscr. 26. 7]; 1786: A ház oldala ... eldőlvé lévén; a Gogány is *leromolva* [Berekeresztúr MT; BetLt 6 Mich. Kósa (57) ns vall.]

1649: *Le roncziolua(n)* az lakat [Kv; Szám. 26/VI. 487]

1681: Lővő lyukak az Keő falo(n) ... ighen el rothattak és *le sorvattak* [Vh; VhU 564–6]; 1694: Fedeles Sendelyeseze penig egy csep sincs az Esső mind *le sorvaztotta* [Kövár SzT; JHb Inv.]; 1720: falai őszve hasadozták, fedelei *le Sorvadozták* [Branyicska H; JHb]; 1732: a csűrös kertbeli köz kert *le Sorvad* szinte [Nagyiklód SzD; Told. 11/67]; 1781: A Sidónak ... a régi Háza *le sorvadott* [Eszmény SzD; Told. 6]

1648: Egy kopott *levetett* malom keő [Komána F; UF I, 936]; 1736: Hinto Szin ... Avatag *le tett* vasatlan Hinto kerék nro 5. *Le vetett* régi magyar bőrös Hinto kas nro 1 [Várhegy MT; CU XIII/1. 111–2]

A praktikusság szempontjából jó anyagokat *feldolgozhatjuk, felművelhetjük* 'feldolgoz':

1717: Az Asztalos ... *fel dolgozot* 101 dészkát [Búzásbocsárd AF; IB]; 1759: 90. avagy 100. sing vásznat szőttek ... a' többit pedig mind magának és Gyermekeének *fel-dolgoztatta* [Marosludas TA; TKI]; 1792: Téglát a mennyit vetettünk, azt *fel dolgozták* [Bencenc H; BK. Bara Ferenc lev.]

1572: masfel nehezek hean egy Ghira ezewst volt, igen meg teoretet volt, kit ew *fel myweltetet* [Fog.; SLt S. 10]; 1585: enneke(m) semmy keozeom Ninch az Mwheóz ... eó chinaltatta *Miweltette fel* velem [Kv; Tjk IV/1. 456]; 1591: veottem 4. dezkat kitt ott *felmielte* [Kv; Szám. 5/X. 28]; 1609: Egi darab Aczelt adatot Biro vram az Masa hazabol, melliet *fel mielte* az Cziganok [Kv; Szám. 126/IV. 413]; 1630: hiszem *fel mieuled* ugj mond az Cziki Gieörgj bürit [Mv; MvLt 290. 244a]; 1693: nem ő akarattyabol *mivelte fel* az vasat [Szentegyházaselőhfalu U; Törzs. „István Deak hütös not.” kezével]; 1768: (A vasat) neki ... Balás Andras adta hogj *fel mivellye* [Martonos U; Pf]; 1783: három agas vasból, a' mellyet neki három napok alatt szabad volt *fel mivelni* a' fenek vassal égjutt keszített 33 számból álló vasakat

[Torockó; Thor. XX/5. 42–3]; 1780: darab vasaink maradtak ... terhes Circumstantiák miatt *fel nem mivelhetvén* ..., és *nem mivelhetvén fel a'* törvényes futatást [Torockó; TLev. 9/17]

Vannak azonban nyersanyagok, amelyeket a feldolgozásra elő kell készíteni, hiszen a kezdeti állapotukban nem hasznosíthatók. Ilyen pl. a (tüzelő)fa, hús, bőr stb., amelyet a hasznosítás érdekében kisebb darabokra kell vágni (*feldarabol, felvág, felhasogat, felmetsz, felszeldel, felszíjal, felkoncol, felszab*).

1599: Az kereseknek attam az hat Darab onnak *fel darablasatol* ... f l d 50 [Kv; Szám. 8/XIII. 36]; 1692: ket szeplaki köver Disznót ... *felis darablottak* egymás között [Szászsztlásló KK; SLt AF. 20]; 1763: A To egészen keresztül fagyott s ujjabb(an) a meleg időben *fel darabolodatt* [M.szentpál K; TL. Cseh Benjámín lev.]

XVI. sz.: Az húsát hogy *felvágod*, tiszta sós vízben főzzed meg erőssen (Radv: Szak. 65); 1588: Az tanach haznal *vagot fel* Cheh Jstwan Nyolcz zeker fatt [Kv; Szám. 4/I. 39]; 1595: Tartot 45 Veeket mellyeket mindennap *fel kellett vagni* [Kv; Szám. 6/XVIIa ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1643/1673: A mészáros az hizlatt marhákat meg-nyúzza, *felvagdálja* (Com: Jan. 79); 1679: Asztal, Láb nélkül (: mellyen disznó aprolekjat szoktak *fel vagni* :) [Uzdizstpéter K; TL. Bajomi János inv. 94]; 1749: a' szíjját^a Varga Minya *felvagdalta* botskor szíju(na)k [Szásznyíres SzD; Ks. – ^aTi. a kolompét]; 1773: egy fő káposztát *fel hozván a' pintzéből fel vagdalá* [Selye MT; Bet. 7 „Elizabeta Marton cons. Joannis Varga” (66)jb vall.]

1744: Tudom hogy egy Sessio volt Quondám értem mikor *fel hasagatták* az Attyafiak [Koronka MT; Told. 14/11]; 1771: valami kö padakat habzokat vagatt ... az edgjiket Adámosi Szabo Janossal edgyütt *fel hasagották* [Sövényfva KK; JHb LXVII/171]; 1794: (A) Cserefának a' derekát ... *fel hasagatva* ... meg számláltuk [Szentkirály MT; Berz. 6. 51. S. 73]

JordK. 146: *Fel meteenek* egy zelő twth: absciderunt palmitem; 1590: wneöknek Bwreöket az Zolgak kweömb kweömb wdeökbe Bochkornak *meteltek fel* [Kv; Szám. 4/XIX. 23]; 1688: 2 esztendös borju bört *fel metéltetvin* bocskornak [Bucsum F; MvRK]; 1714: Magyar Suvegeknek valo *fel metzett* darab fejer Angliai Poszto [Nsz/Fog.; REKlt II. Apafi Mihály hagy. 25]; 1767: A halakat *fel-metéltni, fel-szíjalni*: exdorsuare pisces (PPBI)

1772: Kristus urunk a két halatskát tizenkét részre *fel-szeldelte* (Vajda: Kriszt. I. 658)

XVI. sz.: Ha azt akarod, hogy az hús sokáig álljon, igen szépen *felszíuljad* (Radv: Szak. 17)

1536: ragadd kopoltyúját, *koncold fel* ő húsát (Pesti: Fab. 54); 1633: vg' hozok el az harczat ... ug' *konczolok fel* ot feöztek megh [Mv; MvLt 290. 119b]; 1692: eot vagy hat Disznót eolenek meg ... *fel konczolok* s fel osztak egy mas között [O.szentlásló KK; SLt AF. 20]

1584: Aky Bochykor beór (!) hoz be, vagy Egy beórt *zab fel* [Kv; KvLt Vegyes III. 10]; 1629: Ombozi Palne ... huszonegy bokor czismanak valo beort adua(n) kezehez mellyet *felis szabot* [Kv; TJK VII/3. 138]

A gabona feldolgozhatóvá, felhasználhatóvá tételét mutatják a *felrostál*, *felszór* igéink:

1742: a' buzának eleje *Let fel rostálva* [Szászkerked K; LLt]; 1770: egy asztagnak a szemét akkor kezdték szorni míg *fel szórták fel rostálták* [Eszmény SzD; Told. 29]

1631: az buzat *fel szorak* [Mv; MvLt 290. 254a]; 1685: Hányattam be az zab asztagot ... *Szórták fel* [Torda; TT 1889. 268 SzZsN]; 1720: Janosi Györgj buzajat tizen nyolcz vekat *Szorattak fel* [Folyfva MT; Told. 76]; 1749: az köles iránt ... mihelt *fel szorathatom* Nagysagodot tudositom rolla [Ohába F; Ap. 5 Vajda János Apor Péterhez]

Az étel *felfőzés*, *felforrálás* során válik fogyaszthatóvá, tehát hasznossá:

1735: (: az sennának száratskáit el kell hánni, tsak az leveletskéi jók :) ... vagy két phindsia szilva, vagy apro malosa levivel, akar kávéval vagy herbathevel, *fel forralhatni* [Nsz; Ks Borosnyai N. Márton kezével]

1756: mustos peccsenjére és egjéb főzelékre *főztek föl* az szakácsok mustat [Kiskend KK; Ks 71. 52 szám.]

Hasonlóan a 'feldolgozás által hasznossá lesz' általános jelentést hordozzák azok az igekötős igék, amelyek alapigéje vagy a cselekvés milyenségére mutat rá (*felsüt*, *felfőz*, *felsző*), vagy a cselekvés során létrejövő dolog nevét foglalja magában (*felpalacsintáz*, *felgyertyáz*, *felpádimentumoz*).

1595: Az az fel boryút ... *fel főztük* és *süttük* [Kv; Szám. 6/XVIIa. 14 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1595: 1. Egez őzet vöttem ... Annak felet *fel süttük főztük* az Ebeden [Kv; Szám. 6/XVIIa. 295 ifj. Heltai Gáspár sp kezével]; 1670: adtam ... negy font Ris kasat, az Ketejet *fél főztek* fürjes Kasanak [Uti]

1693: egy nehany Gombolyagban levő Fonalaimat ... *felis szótette* [Dés; Jk]

1723: Mária fel véka Lisztét, és egy korso olajat *felpalacsintázott* [Szásznyíres SzD; Ks 27/XVI]

1701: Karkó Sándor is 9 ejtel faggyat *gyertyázott fel* [Szentdomokos Cs; SzO VII, 70]

1592: Az tanachi hazban uitettem 50 Teglat, melliet az also hazban *padimentomoztattam fel* [Kv; Szám. 3/XIV. 138]

b) A 'felhasználható, hasznos' csoport kiterjesztését jelzik az étkezéssel kapcsolatos igék is: *feliszik*, *felzabál*, *felfal*, *felkotyfol*.

1689: minden javait el tekozlatta, a katonákkal *fel itta* [SzJk 234]; 1750: *Fel enni-innya* minden jószágát, örökségét: *consumere patrimonium suum* (WF); 1757: ki osztott urbarialis bor arát be szedni éppen ne halaszsa ... mert régen *fel itták* [Déva; Ks 92 I. 23]

1618: Mindeneket torkokra költne, *felzabálnac* (MA: Scult. 310)

1600: az eotueos lazlo eoreokseget *fel fulta vala* sofaluj Janos [UszT 15/173]

1649: Minek utánna mindeneket *fel kotyfollotta volna* (DBón: Részegs. 82)

Ugyancsak a csoport kiterjesztéséből adódik azoknak a *fel* igekötős igéknek a jelenléte, amelyek a 'vmely összeget, vagyont vmilyen módon elpazarol' jelentést hordozzák: *feldőzsöl, felvendégeskedik, feldorbézol, felkorfonyál, feljátszik, felpall, felsípól, feltáncol, feltombol, fellakik.*

1618: Mindennap jól lakást üznec és mindent *feldősölnec* (MA: Scult. 797); 1630: Nagy munkával kell keresnie, az mit az nagy vrak *fel dősölnec* (MA: SB. 114); 1636: Atyai keresményét tisztátalan személyekkel *fel-dősölé* a feslett ifiú (Pázm: Préd. 424)

1763: én mind az majarságot, mind az bárányakat *fel vendégeskettem* [Kóród KK; Ks CII 18]

1783: jutna elég, ha *fel nem dorbézolnák*, a' Verök epíttésére [Torockó; Thor. XX/5. 43]

1706: Marhával, és Szekérrel edgjütt bé menének, és Nagy Ajtán mindeneket *fell kotyavetyélének* [KvAKt Mss 261]; 1708: Valaki javait *felkotyavetyézni*: auctionem facere (PPI)

1643/1673: A pazarló vagy tékozló, *fel-korfonyáló* az ő javait *felkorfonyalla* és el-költi: lurco vel decoctor sua decoquit ac consumit (Com: Jan. 181)

1577–1580: Meg itta auagy *fel iaczotta* marhaiat (Tel: Evang. I. 353); 1618: Az ideigvalón, az öröcké valót *fel ne játzad*, el ne veszessed (MA: Scult. 33)

1717: Zab ne(m) Levén abrakra számtalan buzánkot, rosunkot *fel pallotta* az hada [INyR. – Cssz, Gysz és Ksz panasza]

1582: Ammit sok időtül fogua kereset, azt mind eg' nap az reszeges ember *fel sipollia* es el vesztegeti (Decsi: Préd. 33); 1584: Gyermekei mindenet *fel sipoltac* (Born: Préd. 458); 1637: azt bizoni *fel sipoltak* addigh abba teöb nem maradot, annal az szaz hatua(n) eot penznel [Mv; MvLt 291. 96b]; 1720: az mit az Attyok keresett, azt esztendőre *fel sipolák, fel tanzolak* [Ap. I Gidófalvi Gábor lev.]

BodK. 6r: keresik az o morhayat es *fel tombollak*

1541: Az illetedet *fel laktad* az paraznakual (Sylv: ÚjT. I. 109); 1584: láttam, kiknec gyermeki latrul *fellaktac* (Born: Préd. 547); 1598: Minden ő iauait *fel laká* társaiual és kuldulásra iuta ügye szeri (Soós: Post. 81)

c) A 'felhasználás érdekében felvág' csoport kiterjesztése során kapcsolódott a *fel* igekötő az *oszt, dividál, (egyenlő részre) szaggat, tizedel, tábláz, darabol, tagol, nyilal* igékhez.

1570: Jwh Beort ... Kacz Peter *osztotta volt fely* az varga mesterek keozet [Kv; TJK III/2. 152]; 1579: azokat *ozak fel* keozteok [Néma MT; Told. 31/1]; 1599: Ezer Arani forint, ket Ezer forint Apro penz, Haggia hog Egienló keppen lgazan *feloztattassek* [Szava K; JHbK XXI/7]; 1606: az meg newezet Erdeot akartak keozteok *fel oztany* vgyan *felis oztottak* nemy rezzet azt tyltotta(m) meg hogy az kit *fel oztottak* el ne horgyak, s az teobbit *fel ne ozhassak* [UszT 20/9]; 1655: Az üdökor nem ok nélkül *osztatik fel* gyermekségre, felserdültségre, iffiuságra,

állapodás korra és vénségre (ACsere: Enc. 168); 1699: a' Ret ... mind halogatas nélkül *felosztassek* [Dés; Jk 280b]; 1721: (A) Vad kert ... az előtt kaszálo rét volt ... tengeri buza földnek *osztatot fel* [Somlyó Sz; EHA]; 1761: (A) makbéli Provent ... *osztodik fel* a M. Possessoratus között [Gyalumáre H; JHb LXX/3. 270]; 1799: azon Summa penszt ... *osztanók fel* okigylemek közt mi annak okáért ... Ezen három testver atyafiak között, három egyenlő részekre *fel osztok* [Hsz; BLEv.]

1627: Ezek az meg specificált Aranyműek ... *közök fel Diuidaltatának* [Kv; RDL I. 132]; 1633: az három Attiafiak köze *fel Diuidaltunk* mindennemv nevezendo Jokat [Kv; RDL I. 22]; 1640: minden díb dag ejietmast az Attiafiak keozott *fel diuidaltunk* [Kv; RDL I. 117b]

1783: a mennyire a Jozzagok(na)k minéműségetek, Commodityásokat ki Nyomozhattuk ... négy egyenlő Részekre *Szaggattuk fel* [Mv; Ks 23. XXIIb]

1780: vagyon egy nagy darab Helység melyet eddig *fel tizedelve* birtanak [Mezőbánd MT; TSb 51]

1763: (A) Controversias Föld ... mi formán *daraboltatott*, és *osztott fel* [Forró AF; JHb XXVIII. 47]; 1796/1802: a' possessorium ugy *fel darablodott*, hogy ... illendő hasznát nem veheti [Ilencfva MT; DLev. 6]

1624: Szölloc az anya szent egyháznak zugolodásáról, az mellyec azon kiáltnac, hogy *őc feltagoltatnac* (MA: Tan. 1175)

1780: az Erdők *fel-Táblázására* ki-mentünk [Harasztikérk MT; Told. 86 Conscr. 11–2]

1693: az Ebeni Miklósné Aszszonyom Maradeki reszek földet *fel nyitalván* három reszre [Gyula K; SLt AH. 17]; 1719: Fen maradván három pusza hazhely *nyitallyák fel* az Atyafiak egymás között [Noszoly SzD; IB VI. 225/24]; 1764: A Kőből kutat ... én szaggattam fel, földes Uram Rosnyai Josef Uram parantsolattýából, *fel nyitalván* nekünk a Biró Fülep Péter [Udvarfva MT; Told. 44]; 1781: a fák igen meg gyerültek benne, annyira, hogy ha *fel Nyilaltatnék* a' kevés Sessioju embereknek né talám, egy szál fája is nem jutna [Nyárádmagyarós MT; EHA]

Hasonló módon a *felvág* jelentéskörének kiterjesztett csoportjába tartozik a *felboncol*, *felmetél*, *feltagol* 'felvág', *felkoncol*, *felkészárol*, *felhőhérol*, *felspékel*, *felirt*.

1767: Ember *fel-bontzolása*: anatomie, anatomia (PPBI)

1604: Testnek *felmetélése*: anatomia (MA); 1644: Bachio lanosnak az fejen az meli sebet *fel metelenk*, az vtes vala [Mv; MvLt 291. 418a],

1597: Gyermekének testét *fel tagollya* (Illyef: Jephtha. 33).

1634: ithon *fel akartak meszalni*, *hoherlani* [Mv; MvLt 291. 2a]; 1688: Czutak Istuan Uramot, eo keglme, *hoherlotta uolna fel* [Ksz; BCs]

1637: az te hazadnal *konczoltak fel* az en gyermekeket [Mv; MvLt 291. 90a];

1766: a' vejemet pedig egj Lántsával *fel kontzoltak* a' Tot fiak [Koronka MT; Told. 3a]; 1785: egy Sellérinek a ganéjáb(an) vagynak léányi *fel kontzolva* [Szászváros; BK. Bara Ferenc lev.]

1545–1559: Hogy önnön kezével szép magzatját le vágja, önnönmaga vérét, tagját *felmészárolja* (RMK VI. 199); 1565: A barmokat a papoc *fel-mészállottac* (Mel: Sám. 6); 1636: Auréliánus maga vitézitől *fel-mészároltaték* (Pázm: Préd. 287); 1653: itthon őket *felmészárlák* [ETA I, 53 NSz]; 1688: két tinomat *fel-mészároltatták* [Kv; Uti]; 1764: így *mészárlak fel* a sok szegény ártatlan embert [RettE 160–1]; 1765: el hajtottanak volt ... Berbőseket ..., és némelyeket közülök *fel-mészárolván* [Libánfa MT; Bom. G. VII. 36]

1735: Kosa Istvan a magyar scholában monda ereszesztek bé mert ma ha *fel-speclenek* is bé megiek [Kvh; HSzjP Turoczi Istvánné Anna (30) vall.]

1590: Erdeiekbennis szakaztánk egy darabot ... hogy *fel-ircziak* [UiszT];

1718: az sziget felől valo reszre az Csokmani Nemes es Paraszt lakosokat ki szabadtotta hogy *fel-ircsak* es magok(na)k foglalják [KSz; JHb I. 24 vk]

d) A rendszer legítavolabbi kiterjesztését azok az igével kifejezett eszelekvések jelzik, amelyek részben az 'égetéssel hasznossá tesz', részben a 'szántással hasznossá tesz' jelentéskörébe tartoznak, azonban ezek esetében az állapotváltozás nem a rossz felől tart a jó fele, hanem negatív irányú változás megy végbe (*feléget*, *felperzsel*, *felpiricskol*; *felrombol*, *felront*, *feldúl*, *felver*, *felgázol*, *felprédál*, *felzákmányol*, *felrabol*), akárcsak a *felvág*-hoz kapcsolódó, az előbbieken bemutatott *felkoncol* stb. használatakor.

SzékK. 156r: tahat *felegetmeiec* es vezteneiec puztittanaiaa a kalastoromath; 1573: 65 karotis vytht volt oda az Azzony vra ... De ... Mind *fely egette volna* [Kv; Tjk III/3. 274]; 1644: Isten ugi segelien hogi *fel egetem* ezt az hazat mind [Mv; MvLt 291. 419b]; 1701/1786: fenyegetis is' Attyát hogy meg öli, és *fel egeti* [Albis Hsz; BLEv.]; 1747: az Jnek házát az a' tolvaj Szóts György ... *egette volna fel* [Torda; Tjk III. 189]; 1790: a' kész szénát el-vitette, két izben pedig ... Vadászat alkalmatosságával *fel-egetette* [Szásznyires SzD; Ks 33 Szásznyires IV. 15]

1608: Az láng *fel nem persel* tégedet (MA: Bibl. II. 36); 1636: az migh elek addigh ne(m) czinalz ot házát ... ha rad marad, te *persolat fel* [Mv; MvLt 291. 65a]; 1653: a tatár, kurján és az szászok itt a város körül a falukat mind, egy vagy két napon *felperselték* vala [ETA I, 116 NSz]; 1723: Ha a taplóba kapott szikra gyorsan meg-nem öltatik ... az egész házad *fel-perzelődik* (Csúzi: Tromb. 212); 1761: a' múlt őszszel is ő előtte Molnár Jánost fenyegette volna azzal, hóg *fel perseli* [Szászsztiván KK; BK]; 1794: az ördögöt akamá *fel perselni?* [Kük.; BK Szászvolgyi ir. vk.]

1653: A kiket osztán megfoghattak ... kit felakasztottak, kit felnyársoltanak, orrát-fült elmetstették szegényeknek rútul, kit esmét *felpiricskoltanak* benne [ETA I, 46]

1613: Mintha *fel kellene rombolni*, meg-kellene rágni az vrunk sz. testét (Pázm⁷: Kal. 702); 1772: Több részét testének még meg-se-hűltében élető vérenek *fel-rombollya* Progne (GyöngyD: Cup. 631)

1705: A templom *fel rontó* meg égettetik (Rák: Árt. 12)

JordK. 172: Megh gyözyk az Assyrya belyeketh, sydosagot és *ffel dwllyak*; ÉrdyK. 401. 398: Elezer Erdelt *ffel dwlwan* es mynd az Nyrbattorssagot; 1575: ott *feldülának* egy görög kalagor kalastromot [HeltaiKr 285]; 1602: reà ment Eynek czendessegebe, *fel dülta* hazamott [ÚszT 17/19]; 1616: az Patakj Peter molnat *fel dulta vala* [Kászonfelsőfalu; LLt]; 1653: Szebenből kitolyta vala a százságot és *feldülatta* a miket láb alatt találta [ETA I, 103 NSz]; 1753/1781: (A jószágot) a Német Nemzet is *fel dullotta volt* [Renget H; JHb LXXXI/3. 208 vk]; 1756: az Marha gabonainkat *fel dulta* [Durusa Szt; TKI]; 1772: Az ellenségek sok gályát *fel-dülnek* (GyöngyD: Cup. 609)

1537: tegnap evel esmet *fel werette* eg Jobbagyom pynczeyt (KLev. 355 Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhöz); 1572: Meegh Ecczer egy Kalmar zekeretys *vertenek wolt fel* [Dés; DLt 184]; 1603: az Jesuitak collegiumat *fel verek* [Kv; TJK VI/1. 706a]; 1642: Gauay Peter Uram haltartozat *fel veruen* az halakot belölle el loptak [Galac BN; Ks 41. G]; 1688: A Thabor Kolosvárhoz szállásakor, négy kosár méhemet *fel verték* [Kv; UtI]; 1700: a malomban levő buzás szuszékat *fel verte volna* [Csolnokos H; Szer.]; 1731: malamakat (!) és gabanas hazakat a hol férhetnek *Fel verik* [Pálos NK; Ks 83 Géczj László lev.]; 1781: a dolog^a igen Tetemes kivált az Udvar *fel verése* [Mny XXXVIII, 131. – ^aTi. a tolvajság]

1745: az mi el adni valo eledelt vittek volt mint Sokadalomb(an) az aszonyok mind *fel gázolyák* [Uzdisztpéter K; Ks 5. X. 6 Moldován Gligor (28) zs vall.]

1627: A kik az ártatlanok javát *felprédállyák*, azokat tartoznak büntetni a fejedelmek (Pázm: LuthV. 140); 1657: sok templomok pusztittának el és udvarházak *fel prédáltattak* [ETA I, 161–2 NSz]; 1692: Hispániát és Portugalliát elpusztítsuk és *felprédállyuk* (Liszny: Krón. 158); 1704: sok szász kastélyokat vertek és *praedáltak fel* [TT 1890. 316 SzZsN]; 1767: Valakit *fel-prédálni*: compilare aliquem (PPBI); 1788: minden fel kelhető javaimat Leveleimet *fel predálák* [Branyicska H; JHb XXXI/26]

1540–1555: Dúlák, *felzsákmánlák* az Lippa városát (Tin. 48); 1673: kiket házoknál találtak a székekelyben, megfogták, *felsákmányoltak* [A.venice F; Veress, Doc XI, 149 Máté deák a fej-hez]

1761: Tartományit kóborlói által *fel-raboltatta* (BíróM: Préd. 7)

e) A hasznos csoportjába tartozik a cselekvés eredményeképpen létrejött, kész dolog is, amely jelenlétére a *felkészül*, *felkészít*, *felkel* 'kész lesz', valamint a *felcsinál* igék utalnak.

NádK. 93r: Tahat kozelben lata iudast es a ierusalem nepeeth *felkesülven* es gorson fegveroccel Íoue tanítvaníhoz; 1568: *Fel keszite* magat, hogy illendő legyen a fő legenhez (Mel: SzJán. 471); 1588: Fizettem az eo rühazatiaban 1 frist, melj *kezult fel* [Kv; Szám. 4/V. 39 Gr. Veber kezével]; 1653: M. Vásárhelyt is a város népét mind *felkészítették* [Nsz; ETA I, 44]; 1679: mesterséges munkak; ... effele sok pinzben szokott *fel készülni* [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv.]; 1681: (A hámorházban) minden hozzá tartozni szokott

vas eszközeivel és víz kerekével, vas karikával, vas csapjaival az vas futatásra jó alkalmazhatósággal vadnak *fel készítve* azon két fuvók [CsVh 91]; 1736: Só öllő Resnyitze *fel készítve* 1 [Mikefva KK; CU]; 1760: mihent *fel készült* az haz [Bál. 86]; 1780: Abosfalvi Szilágyi Sándor ... midőn a' kborlásból ki fogyott ... Procuratorok mellé Tanulás véget szépen *fel készítették* s jo helyeket nékie szereztenek [Msz; MbK X. 59]

1648/1650: hogy osztan az proba *fel kel*, ket keoz Mester által követzek be [Kv; ÖCJk]

1536: A pook menyzer haloyat *fel chynallya wala* (Pesti: Fab. 60); 1587: egi lang fogot veottem az kwrteon kiweól ... az faszakas eó maga *fel czinalta* [Kv; Szám. 3/XXX. 33]; 1599: Szent Peterben az Segestie ajtajat *czinaltak fel* [Kv; Szám. 8/XIII. 5]; 1600: Boncziday Gergelne kamarai tabliait ... *fel chinaltattuk* [Kv; Szám. 9/IX. 50]; 1621: a varos var fokban, körül Gerendakat *Czinalua(n) fel* myuel hogy rozzak voltak [Kv; Szám. 15b/IX. 242]; 1632: tanorokot vagy tanorok kaput *fel nem czinalna* [HSzj *tanorok-kapu* al.]; 1777: az Ablak Rámáknak Tokjai – is *fel voltak csinálva* [Koronka MT; Told. 26/21]; 1781: ezen molnárok emberei volnának, viz eresztő lántzas Tábláit^a *fel tsinálni* [Mihálcfa AF; Eszt-Mk. – ^aTi. a malomnak, ill. zsilipjének]

3.1.c.2.2. Történeti áttekintés

A praktikus értékek szempontjából vertikálisan szerveződő kifejezések szerteágazó képet mutatnak. Az állapotváltozással kapcsolatos kifejezések mind a fenti, mind a lenti térfélben jelen vannak, míg a FELHASZNÁLHATÓ : FENN metafora kiterjesztésére utaló csoportok csak *fel* igekötős igéket tartalmaznak.

a) A mezőgazdasági munkálatokat jelző igék között mind *fel*, mind *le* igekötősöket találunk, amelyek zömmel csak a XVII. században jelennek meg. Külön figyelmet érdemelnek a 'felszánt' jelentésű *felront*, *felszaggat* és *feltör* igék, amelyek ilyen értelemben már nem részei a szókincsnek, és amelyek ma már inkább negatív, mint pozitív jelentést hordoznak. Ugyancsak a talaj minőségének javulására utalnak a mai nyelvi *feljavít*, *feljavul*, *fellazít*, *fellazul*, *felpuhul* igék is.

Ennek az ellentettje, a rossz állapotba jutást jelző kifejezéseink csoportja olyan igékkel gazdagodott, amelyek ugyan nem a mezőgazdasági munkálatokkal kapcsolatosak, ám valamely dolognak a rosszabbodását jelzik: *lehordta a cipőt*, *lelakják a lakást*, *lepusztultak a lakatlan épületek*, *lerobbant a motor*, *leromlik a pénz*.

A *felvág* jelentéskörébe tartozó, már a XVI. századból adatolható régi nyelvi kifejezések mellé mára a következők alakultak ki: *felfürész*, *felhasít*, *felnégyel*, *feltrancsíroz*.

b) A legnagyobb változást az 'elpazarol' jelentést hordozó igék körében észlelhetjük: az étkezéssel kapcsolatos igéket a mai napig *fel* igekötővel használjuk (*feleszik*, *feliszik*, *felzabál*, *felemésztette mindenét*, *a küzdelem felemészti az erejét* stb.), míg a nem étkezéssel kapcsolatosakhoz az *el* igekötő járul (*elpazarol*, *eljár*).

elköttyavetyél, eldorbézol stb.). Így a csoport részben a FENT–LENT, részben a KÖZEL–TÁVOLI dimenzióban szerveződik.

3.2. Az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálása

Az előzőekben a térmetaforákat az értékdimenziókhoz kapcsolódó viszonyukban tárgyaltam. Ebben a fejezetben olyan (elvont) fogalmak metaforikus konceptualizását mutatom be, amelyeket egy másik fogalom segítségével strukturálunk. Ez akkor következik be, amikor a beszélők két dolog között strukturális hasonlóságot fedeznek fel: valamely, fizikai értelemben nem létező dologról entitásként, anyagként beszélnek (I. ESEMÉNYEK/CSELEKEDETEK mint TARTÁLYOK, ÉSZ mint GÉPEZET, INFLÁCIÓ mint ENTITÁS), vagy egy fogalmat egy másik fogalom terminusai révén strukturálnak (I. VITA mint HARC, IDŐ mint PÉNZ, IDŐ mint (SZÜKÖS) FORRÁS). A két fogalmat csak a nyelv köti össze, hiszen a való világban ezek nincsenek semmilyen viszonyban egymással. Az a tény azonban, hogy egy metaforikus fogalom megengedi, hogy egy fogalom valamely arculatára összpontosítsunk, megakadályozhat bennünket abban, hogy a fogalom egyéb – a metaforával össze nem függő – vetületeire is figyeljünk. Lényeges, hogy a metaforikus szerkezet csupán részleges és nem teljes. „Pl. az idő nem kifejezetten pénz. Ha olyan dologgal *töltöttem el az időt*, amely a végén nem sikerül, nem kaphatod vissza az idődet. Nincsenek idő-bankok. *Adhatok neked rengeteg időt*, de te nem adhatod vissza ugyanazt az időt, habár *adhatok neked ugyanannyi időt*. És így tovább. Ilyenformán a metaforikus fogalom egyik része nem illeszkedik be a rendszerbe”⁷⁹ (Lakoff–Johnson 1980: 13). Az időről ugyanúgy beszélhetünk pl. folyóvízként, anyagként is (pl. *az idő folyása*), anélkül, hogy a folyó összes észlelési feltételét átvinnénk az időre.

3.2.a. A LELKES ÁLLAT metafora

Apáczai Csere János szóhasználatával élve LELKES ÁLLAT metaforának nevezem azt, amit Lakoff és Johnson (1980: 33–4) megszemélyesítésnek, Szilágyi N. Sándor (1996: 80–6) pedig zoomorfizmusnak hív.⁸⁰ A vizsgált anyagból előkerült adatok függvényében két típusú metaforáról beszélhetünk: az egyik a MOZGÓ, a másik az ALVÓ vagy PASSZÍV LELKES ÁLLATra vonatkozik.

⁷⁹ Az angol nyelvbeli *spend your time* 'elköltöd az időt' jobban tükrözi a metaforát, míg a magyar *eltölti az időt* közelebb áll az IDŐ mint VÍZ metaforához. „For example, time isn't really money. If you *spend your time* trying to do something and it doesn't work, you can't get your time back. There are no time banks. I can *give you a lot of time*, but you can't give me back the same time, though you can *give me back the same amount of time*. And so on. Thus, part of a metaphorical concept does not and cannot fit” (Lakoff–Johnson 1980: 13).

⁸⁰ „Zoomorfizmusnak fogjuk nevezni, nem pedig antropomorfizmusnak. Ha antropomorfizmusnak hívnánk, azzal méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül” (Szilágyi 1996: 86).

A MOZGÓ LELKES ÁLLAT metafora körében olyan, ugyan nem elvont, ám a valóságban mozgásra képtelen dolgokról beszélünk mozgó lényekként, mint egy ÉPÜLET vagy ÉPÜLETRÉSZ, FÖLDDARAB.

1618: Az fegyveres háznac *fel menetelinec* ellenébe: contra ascensum firmissimi anguli (Ma: Scult. 600); 1636: hoszan fel az be meőneő eőregh kapura *fel mengyen* egy eőregh három' szakaszban valo Istalo [Siménfva U; JHb Inv.] – 1562: A szakmari [megye], ez *felmegyen* a hegyekre (Helt: UT. 4b); 1587/1855: innet egy eősvény Igienesen *fel megien* az Nyarlo utára az Bérczre [Kisfalud AF; EHA]; 1607: mely kett Irottwany *megien fell* az Koncz Marthon Irottwania wegere [Szentháromság MT; EHA]; 1680/1792: A' Magyaro fejéig *fel megyen* egy darab Erdő [Albis Hsz; EHA]; 1760: bonificalván a Veres résznek ... darab közönséges földel, melyis a Tseréig *fel mégyen* [Szava K; RLt O. 4]; 1778: a' Bányabúki erdő ... *fel mégyen* Pe szup gyalu Rosínyi nevezetű helyen [Bányabúkk TA; BLt Molduván Ignát (60) vall.]

1591: ottogio(n) az^a altal kele az ferencz pal eoreoksegere ottogion *fel Jeoue* a uiz mellett az eosuenien [Egyházasoláhfalu U; OfLev. – ^aTi. a kerítés] – 1684 k.: nekünk az falu felől jutot azzal az farkal edgjütt mely az falu fele *fel jű* [Gyulatelke K; SLt AM. 22]; 1727: az Korodi határ, régen *fel lövén* ezen Bértzre [Ks 12/III Joan Janosi (46) ns vall.]; 1775/1802: nagy Bükkös Erdő ... a Völgy felől az oldalan eddig az helyig *jő* vagy is nyul *fel* [JHb LXII/3. 70]

1652: az Kis Berek terj az falu fele *fel Jaro* Labba(n) [M.dertzse SzD; DHn 39]; 1654: Sido mellet egy *fel jaro* feold [Kv; RDL I. 142]; 1671: Sz : Egyhaz hagioabeli *fel iaro* szanto földek [Szentmihály U; EHA]; 1685: ugyan azon *fel jaro* földre dül, keresztül járo egy darab foldecске [M.köblös SzD; Becski]; 1719: lévén két holdacska szántő földgye az Nagy rétes Névű szőlő Mála *fel jaro* lábban [Ne; DobLev. I/97]; 1723: az Köves patakból *fel jaro* földek [Bádok K; BHn 24]; 1766: vicinusa ... alól a' *fel járó* Szőlők(ne)k betűi [Backamadaras MT; LLt 339 Litt. B] – 1681: a' Fejer Bastya ... Also Contigna(ti)ojanak mostan *le jaro* garadicza nincze(n) [Vh; VhU 519]; 1681/1748: a' Templomba *le járo* kerengő Grádits [Balásfva AF; KvAkKt Mss 1a. 236] – 1588: az patak mellett kel *Ala Jaro* feold [Kv; Szám. 4/IV. 5]

1694: (Az) oldal Bastya az fel vono Kapu mellet be menőleg bal kez felől *nyúl fel* [Kövár; JHb Inv.]; 1699: (A) folyoso körül karfák között esztergában meczet orsokkal vagyon bé kerítve, kilencz oszlopok lévén karfáján *fel nyulva* [Szentdemeter U; LLt Inv. 10]; 1761: Ezen ház ... Kementzéje ... kúrteje az Híjjuban *nyulik fel* [Pagocsa MT; JHbK LXVIII/1. 14] – 1714: Tanorok vagyon és *nyul fel* Borzaszeg es az Kis Maros között a Baratok gattyáig [Kisfalud MT; EHA]; 1723: az mely kis Czikely az hid felé *fel nyul* [M.köblös SzD; RLt Balog Mihály (75) ns vall.]; 1750/1753: Erdőske ... *nyulik fel* az élig [Koronka MT; Told. 78]; 1765 k.: Jóságomot az itten All Szegben lévő fűrésze gattyának *fell nyulásával* ell foglaltatta [Szentimre Cs; Hr 7/76] –

1642: (Egy földnek) az Pap mezeo felől való része egy *ala nyulo* Arkon innét [Nagymeregő K; JHbK XVIII/20]

1746/1831: a' Lukáts rév végénél *fel szolgáló* árok [Csöb U; EHA] – 1745: kis Folyasotskárol a' kerítésre *szolgál le* egy kis paraszt új fa-grádits [Marossztkirály AF; Told. 18]

1760: (A határ) ... azon völgyön jó darabig mégyen és *fel hág* egy Fetskés nevezetű nagy tsupra [Novoly K; BLt]; 1782: (A határ) ezen Metánál is már le ereszkedett ... és onnan *fel hágot* lá kapu Féczi Oji [Galgó Sz; EHA]

1741: (A földnek) is a felső farka *rug fel* a Mattyus retire [M. fráta K; EHA]; 1748: Ezen földeknek az erdő felől való vége ... mint egy a közepéig *rug fel* [Sásvári préd. MT; EHA]; 1791: kaszálo ... Felső vége *rug fell* az Fülöp György Uram jószágára bütüül [Bözöd U; EMLt Bözödi Filep lev.]

1782: (A határ) *fel tér* a hegy élin [Galgó Sz; EHA] – 1551–1565: A határ Sephambol *ala téryen* Riblaig annac napkelet felől való rőszére (Helt: Bibl. I. Hhh4);

1774: az patakon *fél csapolag* keskenyen nyulik felső vége azon Széna fünek [Szentsimon Cs; Hr 10/54]

1798: szőlő helyet a melly .. a szilva fák, és szakadás felett *fel kerekedik* [Nagykristolc^a; JHb Bornemisza Anna Mária lev. – ^aKésőbb: Nagykeresztes SzD]

1760: (A határ a) tsupról *le ereszkedvén* ... szakad az kolosvári nagy utban [Novoly K; BLt]; 1782: A határ ezen Metánál is már *le ereszkedett* az Erdőn pe Gylu Birnyelov ... nevezetű helyre [Almásgalgó Sz; EHA]

1760: (A határ) ... az Török buza Földek szélin *le lejt* az Motsi Gátig [Novoly K; BLt]; 1777: (A határ) ... Azon tul pedig mindjárt *lejt le* a völgy köze [Resztolcs SzD; JHbK LVIII. 28]

1725: erdő vagjon ... mely ... a' tsúp iranya alól *le tart* egyenesenn észak felé [Ménes MT; BK]

1662: A kastélytul fogva a földnek *lehanyatló* situsa, fekvése szerint [SKr 261]; 1767: fel megyen az Nagy Máj or nevezetű helynek Gesztrágy felé *le hanyatló* Orráig [Nagykapus K; Born. III. 2 Mich. Szilágyi (43) zs vall.]

1694: az hegy farra, és onnét *le fordula* az Báldi szenaförül le járo patakra [Mezőméhes TA; WassLt]; 1760: (A határ) az Körtvély oldalra tartván *le fordul* [Novoly K; BLt]

1732: edgy darab Erdő, mely az éltől *le rug* a patakig [Nagyida K; EHA]; 1751: föld ... az ország uttyára és Patakra *le rúg* [Mv; Told. 31/4]; 1766: (Az erdő) ... also vége pedig *rug le* ugyan az Térbe az tisztás helyre [Szásznyíres SzD; Ks 33. II. 16]

1633: az határ *szall ala* az Papsor patakara [Egres SzD; Wass 18]; 1760: Hesdáth nevű Falunknak határ széllye ... tart Észak fele mindenütt Tufói mori nevű hegyen, az honnan *alá szállván* Keresztül mégyen Vále mare nevű patkon [Hasadát TA; EHA]

Az Útról is beszélhetünk úgy, mintha mozgó lelkes állat lenne, miközben a fizikai világban tudjuk, hogy mozgásra képtelen:

1576: az zaldopos erdeonel mely wth *fel megyen* Az Also zelen az zaldopnak [Jobbágyfva MT; EHA]; 1625: Uy Musna Czereyn egi Ut *megien fel* az birczre [Nagygalambfva U; USzT 155b]; 1728: két felől az határán ut *megien fel* [Angyalos Hsz; EHA] – 1628: Az melly igines ut *megien le* Bongartrol az Szaszok uttiara [Andrásháza K; KHn 182]; 1716: az ország utja *le mégyen* az morosan (!) levő ré felé [Nagylak AF; DobLev. 1/91],

1650: az megh Jrt Falu között *ala* es *feliaro* Orszagh Uttia [UszT 42]; 1656: *feljaro* utcziazcka [Polyán^a; Bál. 93. – ^aKésőbb: Kézdisztkereszt Hsz]; 1710/1792: Falu közönséges Uttya az küpüs kutra *fel járo* [Dálnok Hsz; BLev. Transs. 27]; 1725: A' Remekes völgyb(en) a' mellj Ut *fel jár* azo(n) tér meg egj föld [Mezőbánd MT; EHA]; 1757: az erdore *fél járo* utt [Szentmihály Cs; EHA] – 1799: az Ország utya *le jár* a' Falu szélin Lona felé [Gyéressztkirály TA; Ks 89]

1769: az ország uttya ... a' Hegy oldalnak éppen alatta, vagy töviben *tért fel* [Apahida K; JHbK XLII/24]

1769/1802: Amint a Bezdedről Nagy Kristolczra jaro orszag uttya ... Nagy Kristolcz felé botsatkozik azon aloll egy kevéssel ... egy ut *jő le* [H; JHb Vall. 34]; 1770: a' két Sikátor közöt mellyek a' reformatum Templom felől *le jönnek* [Marossztkirály MT; EHA]

Hasonlóképpen akár a LÉPCSŐ is, amelyről már a konkrét elmozdulásokat bemutató fejezetekben jeleztem, hogy útként viselkedik, mozgó lényként jelentkezik a nyelvi világban.

1647: Ez Uduar keozepin vagion mas tapasztos, fabol czinalt, lako Udvarhaz, melynek Tornaczra *megyen fel*, egy ros z fagradicz [Meggykerék AF; BK 48. F. 16]; 1694: Az Zolyomi Haz Ajtaja mellet *megien fel* egj kerengo Kő Garadics az Toronjban [Kővár; JHb Inv.]

Az ÚT/FÖLDDARAB/LÉPCSŐ mint LELKES ÁLLAT metafora abban különbözik a többi, ebbe a csoportba sorolt metaforáktól, hogy itt tulajdonképpen a mozgásjelölő (igekötös) igéket használjuk átvitt értelemben (vö. az általánosan használt *az út /el/vezet vhova* kifejezéssel). Az út, földdarab, épület(rész) azért jelenhet meg mozgó lelkes állatként a mindennapi beszédben, mert az úton, illetve a lépcsőn, vagy a föld(darab), szántóföld mentén történő helyváltoztatást a(z úton) mozgó személyről átvisszük a valóságban mozgásra képtelen dologra.

Az ÉGITESTEKRől szintén mint mozgó lényekről beszélünk, mivel számunkra úgy tűnik, hogy miközben mi állunk, az égitestek végighaladnak az égbolton. Hasonló módon a NAPSZAKOKRól is lelkes állatokként szólunk.

1634: mihelyen az hold *fel jo* megh indul [Mv; MvLt 291. 6a]; 1653: vigyázott igen szorgalmatosan – minden ember egyaránt, a míg a nap jól *feljött* [ETA I, 77 NSz]; 1681: Szomaton (!) nap *fel jötetől* fogvan; vasamap nap *fel jöteigh* légyen [Vh; VhU 48]; 1777: hajnal tsilag *fel jövetelekor* el

mentem [Roskány H; Ks 113 Vegyes ir.]; 1796: Komám Asszony nekemis *fel jöve* a' tsillagom [Lukafva MT; DLev. 4. XL. A]

1608: A napnac *lemente* előtt: ante occasum solis (MA: Bibl. I, 69); 1662: *Lement* s elenyészett régi ragyogó dicsőségünknek fényes napja [SKr 719]; 1677: napot *lemenetkor* szoktak dicsírni [TML VII, 493 Teleki Mihály Wesselényi Pálhoz] – 1608: A nap tudgya az ő *alámenetelit*: sol cognovit occasum suum (MA: Bibl. I. 529); 1631: akkor hazajeötünkbe(n) ki eresztettünk vala az szovati reten, egj kis erdeő alatt, szinte *ala megjen vala* az nap [Mv; MvLt 290. 254a]

1696: A nap *lehaladott* (Illy: Préd. II. 486); 1738: a nap *lehaladott* [Szásznyíres SzD; Ks 27. XVI]

HorvK. 108r: Kychoda ez ky *fel iev* mykeppen haynal

1643/1673: A nap *fel jövé*n a mi zenitünkre tavaszt tsinál és ismét *alá szállván* ősz (Com: Jan. 6); 1695/1751: A nap immár *alá szállásban van* (Hall: HHist. III. 52)

Az ÉGITEST/NAPSZAK mint MOZGÓ LELKES ÁLLAT metafora alapot szolgáltat arra, hogy az emberre vagy állatra jellemző más tulajdonságokkal is felruházzuk az égitesteket, napszakokat, vagy cselekedetek sorát tulajdonítsuk nekik. Így születik az ÉGITEST/NAPSZAK mint ALVÓ/PASSZÍV LELKES ÁLLAT köznapi metafora.

NagyszK. 115: Valaztoth míkeppen a *felkelo* fenos nap; 1551–1565: Ha *napfelkeluen* eszt müuelendi: quodsi orto sole hoc fecerit (Helt: Bibl. I. Mm4); 1590: Az napnac *fel kelésének* előtte (Kár: Bibl. I, 646); 1636: És igen reggel menének a szombatok egyikén a koporsohoz, immár a nap *fel-kelve* (Pázm: Préd. 563); 1682: Nap-*felköltét* nézi (Diósz: Préd. 126)

DöbrK. 92v: Nap *fel tamada*; MargL. 82v: az nap jobban *fel tamadot volna*; HorvK. 30r: moises ppheta myat monduan . *ffel tamad* az chyllag iacobbol; 1592: Az napnac *fel támadássának* és el nyugouássának orai (Cis. A1)

1757: mikor a nap szintén *le hanyatlot* [Spring AF; BK sub nro 834]

DöbrK: 240v: *fel tamado* hainal; ThewrK. 74r: Oh *fel tamadoth* zeepsegew tyzta haynal zeplewtelen edes zyz maria

Szintén az AKTÍV–PASSZÍV skálán mozdulhatnak el olyan elvont, fizikailag megfoghatatlan fogalmak, mint a szerelem, a hit vagy a harag, és a szerelem, szeretet jelképe, a szív, illetve az ész, elme, lélek. Ennek nyomán születik a HIT, SZERELEM, SZÍV mint ALVÓ LELKES ÁLLAT és az ÉSZ, LÉLEK mint MOZGÓ LÉNY/MADÁR.

1653 k.: egy akarattal *fel* kezdék *állatni* azt az anyaszentegyháztól régen condemnáltatott tévelygést ... ariana haeresist avagy értelmet [ETA I, 27 NSz]; 1696: Feküvő hitét *felállatta* (Illy: Préd. I, 340)

1590: Miért *költenétec fel* az én szerelmemet? (Kár: Bibl. I. 634)

1590: Jerusálem leáni, miért *költenétec* és miért *serkentenétec fel* az én szerelmemet (Kár: Bibl. I. 634b)

1604: *Ebrezd fel* hozzád az én szívemet (Pázm: KT. 427)

1639: Az idő kurtább lajtorja, mintsem az örökkévalóság tornyában hághassunk rajta, és az emberi elme azon *peczkelődik, igyekezik fel az örökkévalóságnak értésére* (Beth: Élet. 483)

1624: Ha az emberi elme ez kösziklás hegyre *fel akarna szöpelkedni*, százszor is hátra esnec és tellyességgel el romolna (MA: Tan. 142)

KulcsK. 18: Myre mondyatok een lelkemnek, *repwtessel fel magassagra*

A mai nyelvből kiemelt, a LELKES ÁLLAT metaforára utaló kifejezések közül meg kell említenem azokat, amelyek az ÉGITESTEKRE vonatkoznak: *lebukik/lehanyatlík a Nap, aláfut egy csillag*. A NAPSZAK mint LELKES ÁLLAT metafora körébe sorolható az *alászáll a szürkület* is.

Az ÉRZELEM mint LELKES ÁLLAT metaforát gazdagítják a: *felébred benne a vágy, feltámadnak kételyei, felágaskodik benne a büszkeség/az indulat*, ennek kiterjesztését jelzik az ÁLLAPOT mint ELLENség metaforára utaló *ledöntötte a betegség a lábáról, leküzdötte a betegséget* kifejezések.

Ugyancsak lelkes állatként beszélünk egy újságcikkről (*ez a cikk holnap jön le*), vagy egy eseményről (*lefutott az ügy*). A HÍR mint MADÁR metaforát takarja a *felröppen a hír* kifejezés.

3.2.b. Az ÚT metafora

Mivel az ember alapvetően mozgássémákban gondolkodik (vö. Radden 1994), és a mozgást elsősorban úton képzeljük el, az út észlelési feltételei sok támpontot nyújtanak az ÚT metafora kialakulásához. Az út sémáját bármely olyan dologra átvihetjük, amely tulajdonképpen nem hasonlít az útra, ha annak a dolognak a szerkezetében az út észlelési feltételei közül valahány jelen van. A SZÁNDÉK/CÉL mint ÚT metafora alapját az út ('a M úton mozdul el' alfejezetben már ismertetett) 4. (rendeltetése a rajta való járás) és a 7. (a rajta járóknak rendszerint van egy célja, amely felé igyekszik) észlelési feltételek szolgáltatják. Az úton nemcsak járni lehet, hanem le is lehet róla térni, illetve valaki kényszeríthet bennünket arra, hogy letérjünk a kiválasztott útról, eltérjünk eredeti szándékunktól.

1657: az fejedelemasszony ... engem is *lebeszéle* [KemÖn. 112]; 1657: ebben kellene fáradoznunk, miképpen Ballingot *lebeszélhetnök* [KemÖn. 123]

1632: mindeneket *le tanácsolnak* az pápista tudománynak javallásáról (Toln: Vigaszt. 241)

1739: már *le vertük* az szándékárul [Ks 99 Kornis Antal lev.]; 1776: sokan kivánták *le verni* ... hogy Catholica Feleséget ne végyen [Kóród KK; GyL. Fredericus Nóvák (21) kamerdínér vall.]; 1789: ő Nsgát a Gyalakuti malom mestere annak meg igazittatásáról *le verte* [Désfva KK; GyL Mihaila Morar (45) vall.]

1719/1774: arról az perrül csak *le mondanék* [Torda; JHb XIV/6. 57–8]; 1739: azon gonosz fenyegetőzéseiről *lemond* [Dés; Jk 302]; 1796: a Törvénykezésről *lemondék* és egy más között meg békéllénk [Albis Hsz; BLév.]

Az ÚT metafora első előfordulása csak a XVII. századból adatható, és az összegyűjtött anyagból csupán *le* igekötős igék kerültek elő, hiszen az útra lépést megnevező ige nem a *fel*, hanem a *rá* igekötővel jelenik meg (*rálép vminek az útjára*). A *le* igekötős igék sorát gazdagítják a mai nyelvi: *letér/letántorodik az erény útjáról*, *lebeszél/letérít/letántorít a fejlődés útjáról*, *lecsúszott a pályázásról* kifejezések.

A 'vmilyen életmódról áttér egy másikra' jelentésű *leszokik vmiről* ugyancsak ide sorolható.

3.2.c. A HATÁR metafora

A határ olyan S pontként értelmezhető, amelyet a M-nak mozgása befejeztével el kell érnie. A határ elsősorban az úton nem végpontként, célként, hanem olyan mozgatható pontként van jelen, amelyet ki vagy feljebb, lennebb lehet tolni, vagyis nem jelent feltétlenül megállást. Ilyen értelemben beszélhetünk a MENNYISÉGEKRŐL vagy A MENNYISÉGEKBEN KIFEJEZHETŐ DOLGOKRÓL mint HATÁROKRÓL, ahogy már a S határ és a magas–alacsony dichotómia tárgyalása során is említettem.

1570: kery Ewtet Gal Benedekne, hogy az 16 flot huzra tellesiche Mert *Nem ery fely* vele adossagat [Kv; TJK III/2. 110]; 1596: ha ... azzal az fizetessel *fel nem erhetnek* ... azt az fogiatkozast az Tized suppleallya [Kv; TanJK I/1. 288]; 1606: az meddigh annak az szegnek felet Azzonion (!) birna, addegh ada Miklos Vra(m) az Gatszegbelj rezet, Annet az menj *fel erj* az Azzonj rezet, birniok Janos Vraméknak [Köpec Hsz; Ks 90]; 1639: az az Negi eökeör bizoni az Andras Deak karat *fel nem erte volna* [Mv; MvLt 291. 187a]; 1656: Azonközben az hadakozasis, fen tartot, kiczin ioszágoczkam jövedelmevel, *fel nem erhettem* [Ádámos KK; Bál. 93]; 1717: azokra valo költésit egyk, edgyik része székünk(ne)k negyven negyven Rhénénsisekkel *fel ne(m) erte* [INyR. Csz, Gysz és Ksz rendeknek nyil.]; 1769: ā Gubernium ... személljenként való igirete Hetven két Lovaknak szamat eddig *fel erte* [Nsz; Ks 18/XCIII. 7 gub.]

1791: (Az) egészsz Lábnak mekkóraságához mérsékelve ... (az) elegy Ősz gabóna ... mint égy Negyed Részt *tészi fel* [Mezősámsond MT; Berz. 15. XX/9]

1716 k.: ország híre nélkül *felnevelék* azt a Rabutin discretióját huszonötezer forintig [BethlenÖné. II, 34–5]

1769: az Három Határokat kettőre *le hagyni* ne mérészellyék [UzLt XIII. 97 gub.]

1676: Tavalyi esztendőre már az salétrom felől is megtalálván az universitás, 45 mázsára *le engedték* – az előtt negyven volt [TML VII, 193 Bornemisza Anna Teleki Mihályhoz]

A MENNYISÉGEKRŐL HATÁRKÉNT beszélünk nemcsak ha a régi nyelvi *felér vmivel* *vmít* kifejezéssel élünk, hanem ugyanezt tesszük amikor a *felkerekítette a 98-at 100-ra*, az *összeg felrúgott 10 000-re* kifejezéseket használjuk.

A HATÁR metafora körébe sorolható a gondolat is, amely úgy jelenik meg határként a nyelvi világban, hogy az észnek/elmének kell eljutnia a gondolathoz mint határhoz. Így tulajdonképpen két metaforával állunk szemben: az ÉSZ/ELME mint MOZGÓ ENTITÁS és a GONDOLAT mint HATÁR.

1613: Az én vékony elmémnél én *fel* nem érem (Pázm: Kal. 498);
1633–1634: Még gondolattal *sem éri fel* az emberi elme (Alv: Post. I. 372);
1666/1701: ezen kívül is sok külömb külömféle Casusok eshetnek, melyeket most ember elméjével *sem érhetne fel* [KvLt I. 188 egy-i végzés]; 1708: Észszel valamit *fel-érni*: animo aliquid consequi (PPI); 1749: Tsuda, hogy *fel-érted* észszel: je suis surpris que vous en ayez eu l'esprit (KirBesz. 12); 1760: A ki a régi mértékhez nem tud, *fel-nem érheti* eszével Noé bárkájának temérdek nagyságát (Moln: JÉpül. 68)

1664/1767: illy véget *gondolék* végre *fel* dolgomban (GyöngyD: MV. 51);
1763: Rosnyai Josef ellenem mit machinalodik, valamit *fel* tud *gondolni*, mindenekkel vádol [Mv; Told. 33/29]

Mivel a határ egyfajta akadályként és nem végpontként jelenik meg a nyelvi világban, a határt nemcsak kitolni lehet, hanem túl is lehet haladni, *fel(ül)múlni*:

JordK. 127: Az zamot *fel haladandgya*: excesserit numerum; 1591: Ez az geometrica progressio nem egyéb, hanem számoknak igaz proportio szerint valo *felhaladása*, és annac el helyesztése (Helt: Arithm. F3); 1608: A köfalnac magasságát *felhaladgya* (MA: Bibl. I. 47); 1726: ki latta az előbbeni épületeket azt mondgyia hogy a mostaniak igen sokkal *fel haladgyák* a régieket [BLt 7]

1763: Ez (Nilus) a több vizeket a földön meg-dúlta, sőt természettel-is azokat *fel-múlta* (Gyöngy: Char. 1)

A GONDOLAT mint HATÁR metaforát tükröző *felgondol*, illetve a határ túlhaladását jelző *felhalad* ige ma már nem része szókincsünknek. A *felgondol* igekötőjét a *ki* váltotta *fel*, mivel a gondolatról általában benti helyen (a fejünkben) levő szubsztanciaként beszélünk. A *halad* mellett ma a *túl* igekötő jelenik meg, amely hangsúlyozza a határ akadályként való megjelenését.

A ma már *felülmúl*-ként használt *felmúl* *vmi* *vmivel* nemcsak a határ akadályszerűségét emeli ki, hanem a HATÁR/AKADÁLY mint ELLENSÉG metafora jelenik meg a nyelvi világban (vö. *felülkerekedik az akadályokon. leküzdi/legyőzi az akadályokat*).

3.2.d. A MÉRCE metafora

A MÉRCE metaforát a HATÁR metafora kiterjesztéseként is kezelhetjük. A mércét tulajdonképpen olyan végpontként észleljük, amely nem akármilyen határt, hanem valamely igény, követelmény felső határát jelzi. Így elsősorban a MINŐSÉGRől beszélhetünk MÉRCEként.

1586: *megh valla hogy az ewst Nem Io volt es a' probat fel Ne(m) Erne.*
Megis monda ... Im a' bestieye *Nem ery fel* az ewst a' p(ro)bat [Kv; TJK IV/1. 614]

A NÉVhez tapadó pozitív vagy negatív értékek olyan minőségi követelményt támasztanak viselőjével szemben, hogy az MÉRCEként jelenik meg nyelvünkben.

1640: *Felűtötte* az egri nevet, azt szoktak felölle mondani, ki valami vitézséget tselekedet (Megy: SZAÖröme. Előb. 8)

3.2.e. A FOLYÓVÍZ metafora

A víz ugyanúgy hozzátartozik mindennapi tapasztalatunkhoz, mint az út, és ennél fogva ugyanúgy tapasztalati alapot szolgáltat köznap metaforáink létrejöttéhez. A víz észlelési feltételei alapján strukturálódó metaforák körében két típust különböztethetünk meg: a folyóvíz és az állóvíz metaforát.⁸¹

A folyóvíz nemcsak a különböző elvont dolgokra örökíti át szerkezetét, hanem a való világban kitapintható, kézzel fogható dolgokra is. Ilyen kézzel fogható dolgok pl. a növények, amelyek nem képesek mozgásra, azonban növekedésük által magasabbra kerülhetnek, ahogyan a konkrét mozgás bemutatásakor is említettem. A kúszónövények „mozgását” a folyóvíz mozgásához hasonlóan a *(fel)folyik* igével nevezzük meg, amely a NÖVÉNY mint FOLYÓVÍZ köznap metaforát hozza létre.

1588: Földi tők, azis *fel foly* a kertre (Frank: HanszK. 17); 1708: *Felfolyó*, sárga *fölfolyó*: nasturtium indicum, convolvulus (PP); 1708: Török-bab, *fel-folyó*: smilax (PPI); 1736: Fel fojo fuszullyka vetés a kertben [Mikefva KK; CU XIII/1. 175]

A mai nyelv szókinsését tükröző szótárak nem veszik fel címszóként a *felfolyik* igét. Kiveszését talán éppen az okozta, hogy a víz természeténél fogva lefelé, és nem felfelé folyik. Hasonló helyzetben ma a NÖVÉNY mint LELKES ÁLLAT metaforával élünk: *felfut a puszuly*, *felfuttatta a rózsákat a lugasra*.

Folyóvízként beszélünk az időbeli folyamatokról, ESEMÉNYEKről is, amelyek kiindulópontja fent található, akárcsak a folyók forrásvidéke, végpontja pedig lent, mint a folyók torkolata.

1779: ezen Curia iránt ... *le folyván* a Mlgs Királyi Táblán a Fiscus Regius Pere [Nagylak AF; DobLev. III/522. 1]

1772: azon Pert ezen Nms Torda Vármegjei Táblán a Nevezett Fundus iránt tartozzanak *le follytatni* [Torda; JHb XV/36]

Az ESEMÉNY mint FOLYÓVÍZ metaforára utal nemcsak a *lefolyik* ige (*lefolyik a verseny*), hanem a *leperereg* is (*lepereregnek az események*).

A TEKINTET, amelyet a nyelvben szubsztanciaként, sugárként kezelünk (vö. *rávetette tekintetét vkire*), vízszerű szubsztanciaként, vízsugárként is megjelenhet a nyelvi világban, akárcsak az érzések, vagy a BÚN.

⁸¹ Az ÁLLÓVÍZ metaforáról az időhöz kapcsolódó átvitt értelmű kifejezések körében lesz szó.

1535: Ah mi lelkönkből untalan *fel üti magát* ah bewn (Ozor: Christ. 103)

1636: Olly fen röpül, hogy szemünk gyakorta el-veszti, mikor látásunk tzélya-kivül *fellövellik* (Pázm: Préd. 30)

A mai nyelvi *felbuzog az indulat, felfakad az érzés, feltör belőle a keserűség* kifejezések az ÉRZÉS mint VÍZ metafora továbbélését bizonyítják.

A *vmennyi pénzbe feltelik* kifejezés arra enged következtetni, hogy habár a reális világban a pénz szilárd anyagszerű, a nyelvi világban vízszerűen is viselkedhet, amit nem csak az alábbi XVII. századi példák bizonyítanak, hanem a *kifolyik a kezéből a pénz* szólásunk vagy a *lecseppent neki is vmi* kifejezés is jól illusztrál.

1602: Simandy Janos ... vallya ... amikor az orrat gyogytak akkor az Doctorral valo szegeotseget hallotta ... mondotta hogy ket szaz forintianban *teolt fel* [Kv; TJK VI/1. 607]; 1673/1681: az Tiz Kordovan bürnek ki készítése, es megh fizetése öt forintban *fel telik* [Vh; VhU 464 Thököly Imre vál.]

3.2.f. A RUHA metafora

Mivel az öltözködés mindennapi tevékenységeink közé tartozik, gazdag alapot szolgáltat a köznapi metaforák létrejöttéhez, és nem kevés azoknak a dolgoknak a száma, amelyekről ruhaként beszélünk. Amint már a konkrét mozgást tárgyaló részben is jeleztem, a ruha legfontosabb észlelési feltételei közé tartozik az, hogy körbefogja a test felületét, beburkolja az emberi testet és követi a test alakját. Emellett a ruha lehet „szűk, kényelmetlen, vagy kényelmes, megfelelő méretű; az ember látható módon viseli és a viselőjének személyes tulajdona” (Galaczi 1995). Ezeknek az észlelési feltételeknek az alapján több elvont fogalmat is ruhaként értelmezünk a nyelvi világban.

Elősorban maga az EMBERI TERMÉSZET, a SZEMÉLYISÉG az, ami ruhaként tapad az emberre, az ember sajátjává, személyes tulajdonává válik, mihelyt magára ölti.

1562: *Öltözzéte fel* az wr Jesus Christust: induamini dominum (Helt: UT. r8); 1568: Az ő embert le vetni es a Christust *fel öltetni* (Mel: SzJán. 27); 1635: A mi természetünket magára *föl-öltözte* (Mad: Evang. 345); 1753: nem testalhatta azokot is ha miket ő nga valamely ő: vagy edes Attjatos keresett jossággal cserelt, mert azok is az ő josszag(na)k természetét *öltözték fel* [Harasztos TA; Ks 14. XLIIb]

DöbrK. 156v: zolganak zemel'et *fel veve*; CornK. 146: my erettev'nk akara *fel venny* az embery természetet; CornK. 226: Maftan azert meg kel latnonk . myert akarta zent lelek *fel venny* galambnak zemelyeet; DebrK. 316: az aldot iesus az zolganac abrazat *fel veven*

1584: *Vessétők le* az régi embert (Beythe: Epist. 214); 1636: A szent lélek isten ismértetni akarván, mi-némű tselekedetben áll a lelki környülmételés, nevezi azt régi ember *levetésének* (Pázm: Préd. 161)

1642: A lúd által uszván a tengert, azzal ugyan nem *vetkezi le* az ő természetit (Tyúk: Józs. 209)

Ugyanígy természetesen minden belső vagy külső TULAJDONSÁGRól, legyen az pozitív vagy negatív, ruhaként beszélhetünk: az emberségről, a tisztességről, irigységről, csúnyaságról, kövérségről.

1767: *levetkezni* az emberséget, minden emberséget félre tenni: *exuere hominem* (PPBI)

1636: A tisztességet azért *vészi fel*, hogy istennek alkalmasban szolgálhasson (Pázm: Préd: 59)

NagyszK. 304: O títolendo io azzonoc Mire *nem vetítoc le* az írigseget

JordK. 833: *Vessetők lewe* förtelmettesseghet: *abjectis omnibus sordidus*,

1745: félek rajta, hogy *le hull* rollad a' kövérség, mert Mester Aszszont tartasz az házadnál [Szentbenedek SzD; Ks]

Ma ugyanígy használjuk a *felölt* (illetve *magára ölt*) és a *levetkőz* igét belső tulajdonságok esetében (l. *levetközi makacsságát*).

A TUDATLANSÁG és a TUDÁS, OKOSSÁG, valamint a BÁTORSÁG is ruhaként jelenik meg a következő XVI. századi példamondatokban:

1682: Okossággal *fel-ruházott* ember (Hall: Paizs. 249); 1766:

Tudományjal s bátorsággal *fel-ruházott* ember volt (Bod: Pol. 111)

NagyszK. 23: az elezteb valo tudatlansagodath *le vessed*

Ugyan nem tartozik közvetlenül sem a külső, sem a belső tulajdonságokhoz, de a tudást biztosító TANTÁRGYRól is lehet ruhaként beszélni:

1772: Szathmári Mihály uram ... Materiája volt a verbuálás ... melyet azért *vett fel* materiául, hogy a megholt úr is katona volt [RettE 280]

Az összegyűjtött anyagban található 1772-es adalék azt látszik bizonyítani, hogy ez a metafora a XVIII. század végén keletkezhetett és terjedt el. A XIX. századból ugyan nincsenek adataink, ellenben a mai nyelvben használatos *felvesz egy tantárgyat* kifejezés bizonyítja e köznapi metafora folytonosságát.

A DIVATot ugyanígy felvehetjük és viselhetjük, illetve levethetjük, mint egy ruhadarabot. Természetesen a divatos új ruhák felöltése szolgáltatta a tapasztalati alapot a metafora létrejöttéhez. A *felveszi a divato(s ruhá)t* kifejezés nyomán könnyen kialakult a *felveszi a szokást* 'vmire rászokik': ennek alapján a SZOKÁSRól is ruhaként beszélünk. Ma már nem azért beszélünk a szokásról mint ruháról, mert tudjuk, hogy ez összefügg a *felveszi divatos ruhát/divatot* kifejezéssel, hanem azért, mert a nyelvi világban a szokás ruhaként jelenik meg.

1659: Ne féljen nagyságtok, mert ezt a módit *nem veszik fel* nagyságtoktól a nemesasszonyok [RettE 91]; 1696: Fejér Márton Ur(am) Fel Szabadita az Inassát Bodo Pétert ... az penigh nem azért hogy Szokásban mennyen hanem *ez fel nem Vétetődik* [Kv; MészCLev.]; 1722: már aszt *vette(m) fel*, estve, csak két három kalán levest esze(m) [KJ. Rétyi Péter lev.]; 1758: most olyan modot *vettek fel*, ... hogy az egész itten lévő Jobbágysag csak egy jo rüdeg Sertést ad [F.füld K; BfN dobozott anyag]; 1772: A' Földi Magyaro mívelése szokásb(an) nintsen, de ha *fel vétetődne*k ezen Circulusb(an) is meg teremne [Algyógy H; JF 36 Ferentzi Ádám szb kezével]

DebrK. 194–5: a gonoz zokast *leh te<r>tetneieh* a kereztienokel;
1782/1799: Ember emlékezettől fogva ... a' Vámolásban pohárral éltenek, a'
milyent most *le tettek* [Torockó; TLev. 5/16 Transm. 343]

A BESZÉDDEL és a GONDOLKODÁSSAL KAPCSOLATOS FOGALMAINK (a szavak, mondatok, szitkok stb.) nemcsak címkeként vagy ragadós anyagként vannak jelen a nyelvben, mint ahogy már fennebb is jeleztem, hanem úgy jelennek meg a nyelvi világban, mint ruhák, amelyeket felvehetünk, illetve amelyeket levehetünk magunkról (vö. a ma is használatos *akinek nem inge, ne vegye magára közmondással*).

1583/1584: Rwtalmas Zyttkokath Diokert *fel nem veottek Volna* [Újfalú K; Ks 42. B. 9]; 1590: Azert ha te zod, azt Akarom meg ertenj teolled azt Zek zinen ... ha eleo allatodis ha rajtad maradis azt mondom, hogy holt Diiomert *fel nem weote(m) wolna* [UszT]; 1591: Ezeket ez en rajtam leot rwt zitkokat *fel ne(m) veottem volna* holt diomert [UszT]; 1659: ha az olyak akarnák is homagiumokat praestálni Kegyelmetek *fel ne vegye* [EOE XII, 232–3 gub.]; 1684: nem tartozik az céh panaszát *felvenni* [Dés; DFaz. 14]; XVII. sz.: Schok zot kellett *fel wennem* az yo wramtwl (RMNy. II. 78); 1716: *fel se ved*, az a fele rosz te' mondat [Nsz; Ap. 2 Apor Péter feleségéhez]; 1765: Respect, mert kegyelmedtől az efféle szót *fel nem veszem* [RettE 191]

1776: Groff Kornis Anna Kis Aszszony ő Ngárol elméjét *le nem vette* [Mv; GyL. Mart. Kamentizki (38) vall.]

1665: *le tegye* Kegyelmed azt a vélekedést felőlem [TML III, 456 Kende Gábor Teleki Mihályhoz]; 1710: ha megérti halálokot, *leteszi* elméjét irántok [CsH 130]

Ehhez kapcsolódik szorosan a GYANÚ, ELŐÍTÉLET és HAZUGSÁG, amelyeket ugyan nem veszünk magunkra, hanem mások helyeznek ránk, de a régi nyelvi adatok szerint ezeket levethetjük, levetkőzhetjük, mint egy ruhadarabot.

1705: ha megcselekszik a suspitiót magáról Haller István uram *levetkezi* [WIN I, 568]

1766: az istennek megvilágosító kegyelme által a praejudiciumokat *levetkezi* (Bod: Pol. 173)

DöbrK. 189v: kiert es hazvgsagot *le vetven*. Zoll'atok bizont

A NÉV és a TITULUS a szóhoz hasonlóan szintén ruhadarabként viselkedik: fel lehet venni, le lehet tenni, ugyanakkor ruhaként tapad az emberhez.

1606: Az Borju kert pedig chak így *veué fel* a boriu kert neüt hogy az Varhoz foglaltak vala s boriut tartanak be(n)ne [Betlenfva U; EHA]

1598: ez en Neüemet Viselj ha penigh az en neuemet *le tenne* [Gerend TA; Törzs. Gearendj Pál végr.]; 1614: az haidu nevet *le teuen* ... az Nemesseghhez tarciak magokat [Ks 87 ogy-i végzés]

1603: Nem ok nekül *vonyatatic le* az romai egy hazrul az igaz közönséges és apostoli egyhaznac titulussa (Zvon: Osiand. 76)

XVII. sz.: Egyik férfiúnak Hunior vala neve és az másodiknak Magor vala neve, kiktől a magyarok *felneveztetinek* (RMK II, 16); XVII. sz.: Vala egy

szent atya, kit az úristen az nagy Abrahámnak *felneveztetett vala* (RMK II, 113); 1603: Azokat szolgállyoc es azokat tisztellyek ezőkben, ackiket be hoz a szentséges *föl neuzezes* (Zvon: Osiand. 202)

A régi nyelvi *felnevez* szoros kapcsolatban áll a MÚLT : FENN térmetaforával, a mai *elnevez* igekötője azonban a múltat mint a távoli dimenzióban szerveződő időegységet a vízszintes skálára helyezi.

Akárcsak az emberi természetéről, személyiségről, a HITről, a SZENTSÉGről és az ezekhez szorosan kapcsolódó BÜNről is ruhaként beszélünk.

NádK. 260r: torquínos mind nepevel *fel veue* az igaz hitöt; LobkK. 85: kik az kerezttolködést *fel veven iol'* elnec; CornK. 325: tyzen evt eztendevre . kerezttolködést *vevn fel .... kerezttolködést vet vala fel*; 1613: Sz. Péter az Cornelius imádását *fel nem vövé* (Pázm: Kal. 795) – JordK. 667. 47. 123: Hol *tetteetek le* hwtet: ubi posuistis eum

CornK: 31: es ezbevl kevvetkevzyk hog *felvette* azzonyonk maria az vtolljo kenetnek zent/segeet – 1692: A magyarok a keresztyénséget *le vetkezék* (Liszny: Krón. 288)

1586: Az bünök testenek *le vetközese* által: in expoliatione corporis carnis (Fél: Bibl. II. 98) – FestK. 9r-v: ew zerethe^esewel es kegyessegeewel *le wettessenek* mynden my býneynk – 1618: Hogy ő néki az halhéy szabasó hályog az szemeiről leesic, mit jegez az egyebet, hanem az bünöc fertelmének *letételét* (MA: Scult. 685)

Az összegyűjtött anyag olyan metaforákat is tartalmaz, amelyekben a ruha mint viselhető, személyes tulajdon kerül előtérbe. A jogi tárgykörbe tartozó PRIVILÉGIUM, MENEDÉK és SZABADSÁG, valamint az ESKÜ ruhadarabként is jelen van a nyelvi világban.

Nemcsak a régiségben, hanem ma is az ESKÜről is olyan ruhaként beszélünk, amelyet valakire fel lehet adni.

1597: vagyone kyal Biro kepe ki Az hyteott *fel Agya* [UszT 12/67]; 1604: vgyan akkor *adgyak fel* a hwteot Nelyek [Kv; TanJk I/1. 467]; 1618: io úrain Kegtek *adgia fel*, az hitet ... Nagi Ferenczel az Joga Ferencz úram Jobagiaual *fel adatak* az hitet neki [Vajdasztiván MT; RDL I. 12]

A SZABADSÁG mint RUHA metaforára csupán az 1621-es és 1653-as évből van adatunk, és helyileg ezek csak Kolozsvárról adatolhatók.

1621: es valazzanak ollovak, az kik Szabad akarattioi szerint *fel veszik* az Szabadsagot es az kiknek residentiaiok es Chalagok^a leszen itt az varos hataran [Kv; TanJk II/1. 308. – ^aOlv.: Családjok]; 1653: ez leuelünk mutato Attiank fia Marko Istuán, szabad akarattiaibol, az szabadsagot *fel veven* magát hüttel keotelezte [Kv; RDL I. 140]

Ugyancsak 1621-ben íródott az a menedéklevél, amelyet Maros-Torda megyében jegyeztek le, és az előző két adathoz hasonlóan jogi szövegben jelenik meg a MENEDÉK ('vmitől mentesség') mint RUHA metafora.

1621: Menedeksegetis *veön fel* mi eleöthvnk mind magara es giermekire Vegh Mihalj, hogy minden teorueny szerent ualo haborgatok ellen megh

menti, az meg neuezet erdeónek birodalmában Veres Christina azzont, és a Nagy Andras aruait [Megyesfva MT; DLev. II. 31]

Hasonlóan Kolozsváron lejegyzett jogi szövegben fordul elő a BÉKESSÉG mint RUHA metafora is, amelyre csupán egy XVI. század végi adatunk van.

1573: az Bekesseget vgy *vezy fel* vgy engedý meg az pert Vince, Adam [Kv; TJK III/3. 198]

A PRIVILÉGIUM mint RUHA XVIII. század eleji szövegből maradt ránk:

1710: minden privilégiumoktól, különös directiójoktól *levetkezteté^a* [CsH 386. – ^a1707-ben II. Rákóczi Ferenc és főemberei]

A jogi tárgykörbe tartozó kifejezések metaforikus használatában ma is felbukkan a HATÁSKÖR mint RUHADARAB köznyelvi metafora, a *felruhá^az vkit vmivel, felhatalmaz vkit* kifejezésben, amely előzményeit láthattuk a régi nyelvi példákban.

Külön figyelmet érdemel az a XVII. század végi mondat, amelyben az ÍZLELÉSRől is ruhaneműként olvashatunk.

1696: A betegség által az izlésnek *levetése* származik (Illy: Préd. I, 446)

A mai köznyelvi metaforák tanúsága szerint az érzékelés tárgykörébe tartozó dolgok mint birtokolt tárgyak jelennek meg a nyelvi világban (vö. *jó hallása van, elvesztette a látását*).

3.2.g. A TEHER metafora

A teher a ruhához hasonlóan olyan sémát teremt, amely sok elvont kifejezésre kiterjeszthető. A ruhához hasonlóan a terhet is fel lehet venni, lehet viselni. A teher azonban abban különbözik a ruhától, hogy (általában) nem önnön akaratából veszi az ember magára, hanem mások aggatják ránk, a terhet cipeljük, a teher súlya nyomasztóan hat ránk, a súly alatt, amelyet vállunkon, nyakunkon, fejünkön hordozunk, összegörnyedünk. Teherként viselkedhet tehát bármi, ami nyomasztóan hat valakire, és aminek a vitele, tartása nagy erőfeszítést kíván.

A nyelvi világban leggyakrabban ma is a GONDRÓL, BAJRÓL, NEHÉZSÉGRől beszélünk teherként.

1560: vgy *vette volt fel* benedek vram gongyat suky Jlonasszonnak az ew hukanak [Kv; SLt ST. 6]; 1610: ha Kedey Janossal égyyit adgiak kezeben vgy *veszi fel* az éoreksegnék gondgiat [UszT]; 1618: *Fel* kell gondodat *venniek* (MA: Scult. 124); 1726/1793: Legálhassan annak a ki ő kegyelmeknek gondjokat *fel veszi* [Albis Hsz; BLev. 7]; 1736: az Apja *fel nem véné*n baját ... Praedikator ur(am) ... őszve bekéltette Jánosi Kata Aszszont, Eltető Ferencz Uramal [Szentegyed SzD; TKI Ferenczi János (80) jb vall.]

1664/1767: De Vénus annak is fel-talállya módgyát, mint-hogy *fel-vállalta* ő fiával gondgyát (GyöngyD: MV. 37)

1730: epítendő Malmunk iránt valo nehézségét meltoztassék Excellentiád Szegeny Városunkrol kglmesen *le venni* [Dés; Ks 25. IV. 21 M]

1708: minden nehézséget *le Tötte* [Fog.; KJ. Fogarasi János lev.]; 1767: *Letenni* róla gondját: deponere curam (PPBI)

FestK. 184v: O ha valamikor *le esneyek* az reegy ygaath le wethnem ... een nyakambol *lee esyk*; MargL. 92v: vyonnan meg teert lelekkel tapasztala az koporsot . legottan mykeppen az fel tevt terehnek *leesese*

1592: Gondnak *lehányása*: remissio (C)

1664: munkálódnék az fővezér előtt, miként *lecsinálhatná* az ellene való nehézséget [TML III, 301 a fej. Teleki Mihályhoz]

Amint a példák is mutatják, a teheről meg is lehet szabadulni. A *feltesz vmit vkire/vmire*, valamint a *levesz/felvesz vmit vkiről/vmiről* szerkezetek képezik a valóságalapot.

Ahogy a gond, a baj teherként jelenik meg a nyelvi világban, a BETEGSÉGről, valamint a jelentéskörébe tartozó FÁJDALOMról, KÍNról, akárcsak a FÉLELEMről mint TEHERről beszélünk.

EhrK. 6: ky akar envtannam yewnye *vegye fel* kynyat; CzechK. 41r–v: my meg waltasonkerth koroztnek kennyat akarad *fel wennod*; DebrK. 615–6: három keserues kenoka[.] *von fel* mi eröttonk; 1598: az all peres, egi biro ferencz nuevo Jobbagiomath uerte taglotta ... ueret hullatta, kinek az faidalmath *fel nem uötte uolna* huz forinthert [UszT 13/13]; 1604 u.: az feoldre le Eytet veremet ontotta ... melynek az faydalmat *fel ne(m) veottem volna p(ro)* f 25 [UszT 18/15]; 1606: az uerest es uerem húllasat *fel nem uöttem uolna* [UszT 20/143]; 1626–1627: Ez vilagi nyavalyákat türhető lélekkel *föl vegyűc* (Zvon. Post. I. 11); 1776: méltóztassanak illy nagy méltatlanul lett meg kénóztátásomat, s feleségem meg verettetesetis, Atyai könnyorülő szivekre *fel venni* [BK. Mokár István molnár foly.]

1748: Két hiv szeretőben egy szív szokott lenni, ha ez gyógyul, az-is fájdalmát *le-tenni* (Gyöngy: KJ. 431)

Bármely teherhez hasonlóan, a betegséget, fájdalmat nemcsak fel lehet venni, hanem a betegség teherként nehezül ránk, illetve a terhe alól ki lehet szabadulni, meg lehet könnyebbülni (vö. a BETEGSÉG mint ELLENSÉG metaforával: *legyűrte a betegség, leküzdötte a betegséget*).

1720: a' mirigjtől *le nyomattatek* az agjban [Magyaros U; BNB 10/240]

1584: ez Minapiba meg betegeswlek, hiwam hozzam Zabo Catot, es megh kene, vegre *fel keonniebedem* [Kv, TJK IV/1. 217]; 1596: ekkor giomor es has faiasban gietreottem ... kesen veottem ezembe hogi *fel keonniebettem* [Kv; Szám. 6/XXIX. 161 Bachi Tamas sp kezével]

1776: minekutánna a' Gyermekek ágyból is *felszabadult* [Gyalu K; RAK 173]

Az alábbi példamondatban a betegség okozójaként megjelenő HIDEG is a teher észlelési feltételei szerint strukturálódik.

1794: Burgye Vonutz nem a verés mián holtt meg, hanem a rend kívül valo sok ital mián, nem külömb(en) a Sonyoru hideg is eotett *le nyomván* meg ölte [Letka SzD; TSb 5]

Az ÉRZELMEK hasonló módon teherként nehezedszhetnek az emberre: az érzelmek lenyomhatják az embert, súlyuk alatt leeshetünk.

1636: Ártalmasbak a tudatlanság, a szomorúságtúl *le-nyomatott* erőtlenség, a bűnök (Pázm: Préd. 43)

NagyszK. 145: es a nag keserűségben affoldre *le eseem*

NagyszK. 22: Annac okaert *vedsed le* mastan az te zyvednec rettego felelmes voltaat; CornK. 135: *le kel vetnevnk* zyvnek mynden keserevsegeet; 1584: *Le vessetec* az haragot (Born: Préd. 273)

Az érzelmek közé is besorolható GYÁSZról szintén úgy beszélünk a nyelvi világban, mint a teherről, amely súlya alatt lehorgad az ember, illetve amit egy idő után le lehet tenni.

1608: Gyászban jártam *lehorgadva* (MA: Bibl. V. 17)

1767: Gyászt *le teszi*: eluget (PPBI)

A régi nyelvi anyagból előkerült példák bizonyossága szerint a KÍSÉRTÉS és az IGÉZÉS ugyancsak teherként jelenik meg a nyelvben.

1648: A sátán kísérteti alat való elmerülés, *lenyomattatás* avagy *lerohtyadás* (MHeg: TOSzl. 71)

1582: *vegiek le* azt az bwweolest Baiolast, es megh Giogiul az vra [Kv; TJK IV/1. 108]

A hierarchikus rendszerhez is kapcsolódó RABSÁG, IGA teherként strukturálódik a nyelvben.

1600: Azert ebbeli fogsagat veresiget zaz forintert *fel nem weötte uolna* [UszT 15/53]

1591 k.: Weres ballast es albert Gergól<yt> Azer Weres Janos *fel szabadytota* [UszT]; 1613: Az isten csak azért emelte fel őtet, hogy az sidók fogságát *fel szabaditsa* (Pázm: Kal. 452); 1637: Mosa Gergeljnek az eöczeis Demök az arestatiobol *fel szabadult* [Mv; MvLt 291. 106a]; 1669: A törvénynek sattzoltató igája és kárhoztató ereje alól *fel-szabadultanak* (Pós: Igazs. I. 730); 1723: A pokolbéli sárkánknak olyan falatot nyuitson, mely, ha meg öli is, *fel-szabadulhatlanól* lánczra béléncsellye (Csúzi: Síp. 87); 1736: az pogány török igája alól *felszabadúla* ... édes hazánk [MetTr 421]

1710 k.: említém odafel is, micsoda igát *vett le* rólam^a [BÖn. 533–4. – ^aAzt a korábbi számonkérési módot, hogy csak öt-hat új latin szó felmondása után vehettek részt az ebédn, vacsorán]

1616: ez halando testnek nehez igáiát magokról *le nem ráznáiak* (Lép: PTük. III. 254)

DebrK. 16: *leh níomta* oket a Testnek ez velagnak es ordognek Igaiok:

1584: Az isten nemellyeket enged ez velagon az hitetlenökteul *le nyomatni* (Beythe: Epist. 49)

A jog hatáskörébe tartozó TÖRVÉNY, SZABÁLY, akárcsak a BÍRSÁG, BÜNTETÉS, valamint a TILALOM, a ZÁRLAT, a ZÁLOG, a SZAVATOSSÁG, a KEZESSÉG, a FELTÉTEL, a KÖTELEZETTSÉG is, vagyis minden olyan eljárás, amely valamilyen módon a jogi gyakorlathoz kapcsolódik, teherként van jelen a nyelvi világban.

DebrK. 95: mýert akara vronk ez nehez es kenos toruent *felvennie?*;

DebrK. 195–6: *fel venneieh* – mínd az o nepeuel a toruent; DebrK. 203: kih

zent damakosnak Regulaíat *venneie fel*; 1731: magat obligála B. Czenek minden rendit *fel venj* [Kv; FésüsCJk 57]

LobkK. 16: es meg gunandýk apenítenciát *ffel veiendi*; 1568: Eöptwes Gergel meg ala, minden zerzesinkben, birsagoth es kotelet *fel won* [Kv; TJK III/1. 179]; 1597: Ez mostany vegezest ... az Mezarossok *fel wéwén* [Kv; TanJk I/1. 300]; 1651: Vyhelli Marci ... Miucl hogy olyan vakmereosegre uetette magat ... hanem ha jo akarattyabol az drot vono szekre le fekszik, es ott egy nehany plagat *veszen fel* ... eo inkab az fel Gira Ezústeot adgya be az Cehnek, hogy sem mint eo plagat *vegien fel* [Kv; ÖCJk]; 1683: A gyermekek, kik szülejeknek engedetlenek, a fenyétéket *fel nem veszik* (Szathm: Cent. 114) – 1585: eo Abban a' haz rezeben mellyet az Attia hazaban Adot volna Olaios Georgnek *fel venne* az Euictiot [Kv; TJK IV/1. 413]; 1599: Palffi Isthwan ... az feöldet beöcheöiuel kewanta, mnerthogy az zalagiat *felveötte wolt* [UszT 15/193]; 1604: mikor az lowat Joanossj gergelj kezehez wötte ... *föl wötte* az otalomsagat [UszT 18/128]; 1650: kinala(m) megh ... Heörczyeök porondgyanak Zalagjaival ... mellyet *fel nem veön* [Egrestö KK; Bál. 43]; 1701: Mi előttünk ... Evictiotis *vén fel* Hadnagy Matyas Ur(am) azon Jobbagy iránt [Gyf; WLt]; 1794: tessék az Ur(na)k mind azon nevezett Joszágek Zalogját *fel vevén*, töstént ... kibotsátani [Mv; MbK XII. 100] – 1584: ha ez Conditioakat Kendy Janos *fel Nem venne* [Kv; TanJk V/3. 284]; 1620: Ha valamellyk *fel* ... *fel bontaná* ... száz száz forint keotelet *veon fel* magára [Kovászna Hsz; Borb. I]

1618: *Letötte* az ur az te büntetésedet (Ma: Scult. 12)

1603: Abastfalwy Maté Kowachne *zabaditattia fel* hago newy feöldeben ... magat Azon Abastfalwy Antal Istua(n) ellen [UszT 16/14]; 1650: *fel szabaditoták* az megh tiltot lo keöteözeó heliet [HSzj lóköttöző-hely al.]; 1691/XVIII. sz. eleje: ne legyen szabot (!) posztót el adni, ... hanem ... mikor az sokodolmot *fel szabadítják* régeltul fogva estik, más nap pedig nem [Kv; PosztCArt.]; 1702: Nem lehet dispensatio avagy *fel-szabadítás* abban az istentül-való tilalomban (Szentiv: Verseng. 108); 1735: el adott jövait azon Inhibitio alol *fel szabadittyuk* [Dés; Jk 453b]; 1797: azon hely a' Retekkel együtt annak előtte három hetekkel mindenütt *fel szabadultak volt* [Málnás Hsz; Mk II. Reg. 8/260 hh Barabas Moses (67) gyalog katona vall.]

1633: Bölönj Miklos keuania vala hogi záz forint legjen az keötele, az kj fel bontana az dolgot keözeöteök, de en nem emlekezem rea hogi Rado Peter *fel vallalta volna* az vincuomra [Mv; MvLt 290. 132b/2]; 1723: Bocskor Ferencz vr(am) Grabaricsné Asszonyom kevansaga szerént valo kezesseget *fel válalni* nem akart [Kv; MvRK]

1741: az kezességett *le akarják tenni* [M.fráta K; BLt I Blenke Jeremus (22) jb vall.]

Amint az idézett példák is mutatják, a terhet nemcsak mások róhatják ránk, hanem azt *fel* is vehetjük, *fel* is vállalhatjuk, mint a kötelezettségeket, a kezességet és

a zálogot. A *felvett, felkért, felkölsönzött*, illetve a *felvállalt* ADÓSSÁG szintén teherként nehezedik a vállunkra.

1614: Boldisar Deak eleteben ... bizonyos számú Béczy draga marhakat *vött volna fel* hitelbe [Kv; RDL I. 8]; XVII. sz.: Marhat *vevtem fel* hitelben (RMNy II, 125); 1710: Nagj Enyedi Püspöki László Uram ... kéntelenített masoktól *fel venni* kölcsön pénztis [DobLev. I/68]; 1771: *vétem fel* ... ötven magyar forintot [Szentimre Cs; Hr 1]

1618: az Adosságokat *fel valalta* hogy megh fizetj [Kv; RDL I. 104 Andreas Junck kezével]; 1631: Sigmond Janosne .. haborgot az Uraual hogy miért *valaltod fel* magadra az bor arrat [Mv; MvLt 290. 229b]; 1699: Kglmed *válalván fel* imide, amoda való tartozo adosságanak megh fizetesit [Bögöz U; Bál. 1]

1570: ha mynd megh aggya neky az adossagot kyt Theole *felj kert* Buzara es egiebre [Kv; TJK III/2. 4]; 1598: Könyű *fel kérni*, de nehéz meg fizetni: semel rubidus, ac decies pallidus (Decsi: Adag. 215); 1629: Jelente mi eleöttunk Toroczky Zabo Istuan, hogy nemünemű szükségere ... kenszerített egyczerys masorys bizonios summa penzt *fel kerni* Asztalos Balintol [Kv; RDL I. 143]; 1671: holmi Rabok ki váltására némely Eörményektől maga kezességére *kért volt fel* bizonyos summa penzt [Radnót KK; DLev. 3. XXXI. A. 14]; 1734: ada mi előnkben két rendbéli adósságrul írott Leveleket, mellyeknek edgyikére *kért volt fel* kölcsön ... Komornyik László Uram ... Matólcsi Biro Sámuel Uramtul ő kmetől husz magyar forintokat [Szécs Sz; Borb. II]; 1753: a sok nyomoruság miá kéntelenített kölcsön penzt *fel kérni* [Sszgy; HSzjP]; 1767: Pénzt *kérni-fel*: ferre ab aliquo argentum (PPBI)

1774: Keszeg Páll ... a *fel költsönözött* adosságokat, az Exponensre nem kötötte [Kük.; Ks 66. 45. 17c vk]; 1791: kéntelenítettvé az irt Hellység igen terhes de bizonyos Summa penzt erőss kötölözés és Nagy interes mellett *fel költsönözni* [Ádamos KK; JHb XIX/32]

1718: Sandor Mihálj Vr(am) Sanczában is eö Kglme Penzt *nem Levalhatott fel* [Szentmihály Cs; Borb. II Isák Lőrincz (38) pp vall.]; 1724: *Levaltam ... fel* öröksegemre ... tizenhat vonas forintokat [Zilah; Borb. II]

A *felvállalt* adósság alól *fel lehet oldozni* valakit, illetve az adósságot *le lehet tenni, rakni*:

1643/1673: Az adosságokat és kezed irásit mentől hamaréb *oldozd fel*, fizeds-meg: debita seu nomina quanto ocius dissolve (Com: Jan. 239); 1784: az^a alól valo *fel oldoztatásokat* illendő tekintettel közlik Nagyságtokkal [JHb LXVI/38. – ^aAz adósság]

1700: adosságát ha Dési György Sz György napig *le nem teszi* [Kv; SRE 68], 1767: Adosságát *le-tenni*: liberare se aere alieno (PPBI)

1730: mihelt *le rakja* az adósságot Kocis Mihálj ... az katonák közibe ... megyen [LLt Gabriel Kozma de Gyergyó Sz. Miklos (26) jb vall.]

A kötelezettségekkel járó TISZTSÉG, MUNKA *felvehető, felvállalható, felkérhető*, és ezzel egyidőben *letehető, levehető, lehangyható, levonható* teherként jelentkezik, amely alól *feloldozhatjuk, felszabadíthatjuk* az érintett személyeket.

DebrK. 206: otet ahra kerni: hofi a doktorsagot es *fel venneie* ... az isten felol paranLolok tenekod hofi a doktorsagot *fel vegied* ... sigi *veue fel* ozton a doktorsagot; 1571: arra keryk eo K. Biro vramat varoswl hogy eo kege *vegie fely* az Munkát [Kv; TanJk V/3. 40b]; 1640: kgd kjcsin leankanknak kerezst Attjasaganak s Azzonjom eo kgme Kereszt Anjasaganak tiztit ne neheztellie *fel vennj* [GramTr V. 359]; 1652: Tartottam ismet az It es daikalkodtam az Juel hat esztendeigh, melj tartasom es daikalkodasomat *fel nem uottem uolna* io akaratom szerent 40 forintert [Borb. I]; 1663/1728: Ha valaki Falus Birosagot eskuttseget es kert birosagot erdo es hatar pasztorsagot *fel nem akarna venni* [Szentmihály U; Törzs. Jakab János kezével]; 1723: (Luka) Sodosságott *vévén fel* sok reménkedésünkre két hétre, napjára hat hat polturát kért [Hodák MT; VGy. Basta Nonuczne Maria (30) jb vall.]; 1769: Rádúj János ... kalákat *venne fel* a farago fejszjére melyet a Malombol el loptak volt [Nagygalambfva U; IB]; 1795: a falusi biroságot igen nehezen *vészik fel* [K; KLev.] – 1585: my a’ czech Mesterseget *le Ne(m) weottewk* rolla [Kv; TJk IV/1. 439]; 1630: *Vevék le* az fejedelemséget Bethlen Gábornéről, Catharináról, az brande(n)burgiai fejedelemasszonyról [Kv; KvE 159 SB]; 1676: *le kell venni* azon tisztit rula [TML VII, 177 Székely László Teleki Mihályhoz]; 1761: Arra monda, hogy igen sok titulust adék. Én arra azt felelém: „Ha sok, mindjárt *levészek benne*” [RettE 121–1]

1617: Hazáianak gondviselését magára *föl nem vállalnáia* (Lép: PTük. III, 6); 1654: Az kesziek *fel vállalak* hogy az csürt meg epetik [SzJk 72]; 1694: alitattam az Fog(a)rasi Udvarbiroság tisztiben, enis szabad jo akaratom szerint *fel válalván* [Fog.; Szád.]; 1708: Irtam vala Kd(ne)k ur(am) György Deak felöll hogy a’ Provisorságb(an) allitatnám, de az sem akarja már *fel valalni* [Fog.; KJ. Fogarasi János lev.]; 1736: valami nagy urat kért, hogy *vállalja fel* magára az násznagyságot [MetTr 378]; 1768: a Mlgs Baro Kapitány Vr kínálta a Csorda pásztorokat maga marháival, hogy azokat is ... őriznék, de ezek Soha Sem *vállolták fel* [Nagyajta Hsz; JHb XIII/29]

1695: Néb Márton mester *kerte fel* az Remek Csinalast a’ B. Ceh előtt [Kv; AsztCJk 18]

DomK. 58r: zent damancos atyank *le* akarnaya *tenny* az feyedelmseget ... *le tenneye* az feyedelmseget; 1540: wgh hogh ha walamelynk Thyztheeth *le tenneye*. Thehath az Theobby mynd az ew Thyztewketh, akarmynemwk legyenek. *le Thezyk* (KLev. 482 Majlád István és társai szövetséglevele az ellenük folytatott per irattöredékében); 1591: Baloghy Farkas *letewen* az Zent Ersebety Espotaly Mesterseget [Kv; AggmLt A. 53]; 1665/1754: tartozzék Szerhordoságot viselni; ha nem akarja viselni tartozik *le-tenni* [Kv; ACart 11–2]; 1697: ha az ura meg halna, *le tenné* az Papsagot [Kotormány Cs; CsJk 2–3 Péter Janos (37) vall.]; 1719: A Szeg Sikari Spanyol Mén Lo, *le tette* officiumat

[KJ. Rétyi Péter lev. Ebesfváról]; 1749: *le kellettven... tenni ...* a Harangoztao Gazdaságot [Kv; SRE 182]; 1771: Azután hogy én *letettem*^a, sokszor hívatott magához [RettE 260. – ^aA főbírói ill. viceispáni tisztséget]

1657: Ugyan azt is itilték az emberek, hogy talám ugyan *lehagyá* a fejedelemséget az újvári gyűlés után [ETA I, 166 NSz]; 1705: Rákóczi uram is ... *lehagyott* volna az erdélyi fejedelemségről [WIN I, 459]; 1782/1799: ökegyelme nem vállalta, azt mondván, *le akarja hogyni* a' Procuratorságot [Torockó; TLev. 618]

1568: En te rolad *le vonzom* a pasztorsagot (Mel: SzJán. 67); 1665: *le* akarta volna *vonni* az főispánságot Kun István uramról [TML III, 540 Naláczi István Teleki Mihályhoz]; 1690: Lakatos Mihályrul az Czeh mesterseget *le nem vontak* [Dés; Jk]; 1710 k.: nagyobb tisztre s méltóságra emelének, mint akit rólam *levontak* *vala* [BIm. 990]

1618/1619: őis *fel szabadült* az jobbágyságból [Marossztkirály MT; Bál. 57]; 1643: *Szabadítottak fel* ő kgmek egész Czehul Inas vagj Aprod esztendeikből Nagj szombathi N Matyast [MészCLEv.]; 1682: az jobbágyi szolgálatból ... Kupas Miklost *fel szabadítottam* [Kv; RDL I. 33]; 1710/XVIII. sz.: *Szabadította fel* az Aprod Esztendőiből Perpeti Andras uramat [Kv; FésüsCJk 46]; 1730: *Szabadittatott fel* B. Atyankfia Böllöni János Ur(am), Inassa Magjári Gjurka az négj Aprod esztendők el telese utan [Kv; AsztCJk 148]; 1782: Veres Samuel az atyámnak Mészáros inassa volt ... meg engette az Atyám hogy ideje előtt *fel szabadulyon* [Torda; KW]

1796: hogy valaki Jobbágyság alá vettetik még az álól kiis szabaditathatik, mivel hogy valakit valami alá vetni, és azt az alol ismét *fel oldozni*, sunt correlata et sunt Competibilia [Mv; TLev. 5/16 Trans, 75 tábl.]

Az emberi személyesebb kapcsolatok körébe tartozó HÁZASSÁG, MÁTKASÁG a nyelvi világban ugyancsak teherként strukturálódik.

1613: *fel szabadult* az házasság és máshoz mehet aszszonyom (Pázm: Kal. 485); 1640: Nagi Györgyne Jobbagyat egy parazna Azzonnak matkasaganak kötelessege alol *fel szabadította* az Ecclia [SzJk 478]; 1679: Szakáts Samuel Koborlo matkajatul Ilonatul el válást kiua(n) ... *Fel szabadulhat* [SzJk 138]; 1702: hitetlen s kegyetlen ferinak kótólességéből *fel szabadittyuk* [SzJk 338]; 1776: Meg tettzik ... maga Leveléből, ha *fel Szabadítottaé* á B. Henter Antal Urffival tett mátkaságot vagy sem [Koród KK; GyL. Gabr. Martonffi (31) káplán vall.]

1657: hozza valo kötelessege alol *feloldoztatni* kivanok [SzJk 84]; 1776: az Exponens Mlgs Kis Aszszont a B. Henter Antal urfival lett mátkaságnak kötele alol *fel oldózná ... fel oldoztaé ... ?* [Nsz; GyL vk]

1679: az aszonyi allat diuortialtassek hütetle(n) ferjetül ... *fel bocsattassek* [SzVJk 140]; 1680: Kovats Joseph matkajatol, Rebechatol diuortialtatni kiva(n). Absolvattatik, et ad secunda vota *fel bocsattatik* [SzVJk 151]

A régi nyelvi adatok tükrében szintén a magunkra vállalt, felfogadott terhek közé sorolhatjuk a TITKOT is.

1589: azon kirlek hogi *fogad fel* hogi sem vradnak, sem senkinek meg ne(m) mondod [Dés; DLt 226]

Az ADÓRól azonban nem mint felvállalt, felvett, hanem mint *feltett, felvetett, felrótt* teherről beszélünk.

1648: minde(n) esztendeőb(en) *fel tettek*, es fel szettek az adot [Kv; TJK VIII/4. 306]

1577: Mely adot egez varassul tulaydo(n) chyak ez hatar zwkseger e o kgme byro vram kewansaga zerent *wetettek fel* [Kv; TanJk V/3. 145a]; 1585: tezen az fertalnak Adaia ezen esztendeoben amint *fel veteteth* f. 617/62 1/2 [Kv; Szám. 3/XXIII. 1]; 1598: amely adott az olta *fel vetettenek*, amiolta oda faradnak, az olta fogwa *fel vetetet* Adayok legyen haladasban [Kv; TanJk I/1. 323]; 1643: (A cinterem) uj építésnek idején valamit a falu külső oda birodalmas emberekre *fel vét* ő kegyelmek is részek szerént annyit adgyanak [Egerpatak Hsz; Barabás, SzO 378]; 1688: bizonyos summa penz *vettessek fel* kegelmetekre [JHbK XXXII/5 fej.]; 1700: A' közönseges Varos szükségere, hid csinallasara nemeth officialisok Servittzere etc, etc rendelt a N. Tanacs *felvetetni* fl. 200 [Dés; Jk 803a]; 1728: Városunk el pusztult Gátu Malmának renovatiojára ... tetczet ... necessariumokra pénzt az egész Városra *fel vetnünk* [Dés; Jk]; 1792: a közönseges adot nem a több Városbéli, és mesterségeket divattyában folytathato Mester Emberek(ne)k példájok szerént ... *vetteszenek fel* [Zilah; Borb. II hiv.]

1799: minden esztendőnek kezdetén a' falunak közönseges szükségei magának a' birtakos Nemességnek vigyázattya alatt, a' falu Lakossaira *fel-rotassanak* [Kv; AszLt Nr. Reg. 207 nyomt. gub-i körrend. 6014 és 6463]

Az adó kötelezettsége alól szintén *fel lehet szabadulni*:

1609: mennek Desre ... hogi varosi Attiokfiat Marhaiokkal megh tartoztatta uolt az Harminczado(n) hogi azokatis *fel zabadicziak* [Kv; Szám. 126. IV/304]; 1633: kett louat tartoztattak uala megh, de nem tudo(m) mint s hogy *zabadult* az uta(n) *fel* marhajok [Mv; MvLt 290. 111a]; 1681: az Tiz forintos Taxa alol *fel szabadullyon* [VhU 21–2]

Az érzelmek keretében már tárgyalt HARAG nemcsak levethető teherként jelentkezik a magyar nyelvi világban, hanem mint *felvállalt, felvett* teherként, akárcsak a haraghoz strukturálisan kapcsolódó HARC, HÁBORÚ, PER és VITA.

1583: Nem bantottam mert oly hitwan volt mind az Dezka gywleóseeget (!) sem Akartam erette *fel venny* [Kv; TJK IV/1. 121]; 1588: Veled nem disputatit *vettem fel* (Mon: Apol. 313); 1772: ügyét *felvévén* a gubernátor úr előtt ugy elcsinálta, hogy maga sem hitte volna [RettE 272]

1668: Ha a lutterek és cálvinisták ügyét *fel-váaltad*, maradgy meg a kérdésben (Matkó: BCsák. 35)

DebrK. 546: ew neweyerth ewres es nağ kemen wyaskodasokath *fel wel*; ComK. 222: nemely iffyw ieone jdegen orzagbol es *fel ueue* az zvzert az hadat; 1573: Nem akaria attya annya haragiat *fel venny* erte [Kv; TJK III/3. 183]; 1643/1673: A gyenge hadat viselni ne merjen, *fel ne vegyen* (Com: Jan. 144);

1696: A hadat nem könnyen kel *felvállalni* (Illy: Préd. II. 197)

A PERrel, pereskedéssel, GYANÚsítgatással járó, teherként az emberre nehezedő kellemetlenségek alól is *felszabadulhatunk*.

1625: bizoniczia megh ... az Incttus ... hogj Jobagia ne(m) volt s ... az Commissariusok *fel szabadítottak* [UszT 32a]; 1648: az Actrix Aszonnak keresetiteol *fel szabadul* [Kv; TJK VIII/4. 293]; 1653: ezek az ereöss sorok es gianuk *alol* magat *fel nem szabaditia* [SzJk 70–1]; 1653: ez gyanosàgh *alol* Urunknál s Ngodnál is *fel szabadulna* eő kglme [Kv; CartTr II Casp. Veres Marti past. eccl. orth. lev.]; 1738: az Szamos ujvári pestisbenis semi sincsen, az suspitiora el rekesztet hazakatis már *fel szabadítottak* [Gyeke K; Ks 99 Kornis Antal lev.]

1756: minden gyanómat Németi Istvánról *letésszem* [Kv; Mk IX Vall. 25]

A felsorolt dolgokon kívül a SZEMÉLYEK is teherként viselkedhetnek (vö. *felül vkinek a nyakára*):

1772: ez a (!) Uj hadnagy ... járjon dolgába szegénnek, melyben nem akarván magamot ártani, *le rázám* a Nyakomrol [Dés; DLt 321. 78a Andreas Ispány (48) ns vall.]

A TEHER metafora keretében felsorakoztatott igék részben a HATALOM : FENN – ALÁRENDELTSÉG : LENN térmetafora altípusának is tekinthető SZABADSÁG : FENN – RABSÁG : LENN ellentétpár nyelvbeli meglétét bizonyítják (l. *felszabadít*, *felment vmi alól*, *feloldja a zárlatot*, *felbomlik a házasság köteléke*; *leköti/lekötelezi magát*, *leszerződik vmire*, *leláncolja vkinek a fantáziáját*).

3.2.h. A TÁRGY metafora

A metaforikus konceptualizálás egyik leggyakoribb fajtája a megszemélyesítés vagy zoomorfizmus, amely során valamely élettelen dolgot, tárgyat élőként kezelünk, azonban ennek a fordítottja is előfordulhat, amikor egy SZEMÉLYről (metonimikus kiterjesztés révén) úgy beszélünk, mintha TÁRGY volna. Így mondhatjuk azt, hogy *vkít adóra feltesz* 'felír az adózók listájára'.

1584: Ahol megie(n) a' the Arulod, Az *téttet* teged *fel* az Adora [Kv; TJK IV/1. 362]

Hasonlóképpen tárgyként, dologként kezelünk valakit, amikor a *nyelvére vesz vkít*, illetve *nyelvéről letesz vkít* kifejezésekkel élünk.

1704: ha Isten megszabadítja, *tegye le* az embereket a nyelvről és ne nyelveskedjék az emberekre [WIN I, 206–7]

Az előző metaforikus használathoz szorosan kapcsolódik a SZÓ mint TÁRGY metafora is (l. *felteszi magában*, *feladja a végszót*, *felró vkinek vmit*). Amikor *vkinek a szemére hányunk fel vmit*, tulajdonképpen a szemről mint felülettel rendelkező dologról, a szavakról pedig, amellyel a cselekvést végezzük, szintén tárgyként beszélünk.

1643/1673: A más gyalázása, szemre való *fel hányása*: opprobium (Com: Jan. 184)

A deverbális főnevet tartalmazó szókapcsolatból később elmaradt az igekötő, és ma már csak a *szemrehányás* összetételt használjuk, míg az igekötős ige már korábban is ragos főnévvel vagy gyakrabban anélkül 'felemléget, felhánytorgat' jelentésben volt használatos.

1764: azt is *fel hányám* Nékie hogy a Jobbágyokkal szolgálta(an) magának
Török buza kasnak valo fát, veszsőt hordot [Kóród KK; Ks 19/I. 6]

A *kérdést feltesz*, valamint a *célt/szándékot feltesz* kifejezésekből ugyancsak a SZÓ/GONDOLAT mint TÁRGY metaforára következtethetünk, hiszen a szóról, gondolatról úgy beszélünk, mint egy tárgyról, amelyet egy képzeletbeli S-ra feltehetünk, illetve S-ba, magunkba, elménkbe (amely tartályként viselkedik a nyelvi világba) betehetünk.

1669: A kérdésnek *fel-tételében* megmondottuk (Pós: Igazs. I, 127); 1772: Vallyon felnyomjaé az én Malmom a' Vizet a' Novizans A eő Excellenciaja Malmára, a' mint most itt szubtiliter csak ennyit *tézen fel* kérdőre [Kük.; JHb LXVII. 242]

1616: Akár az áldozattal együtt légyen az imádság s akár áldozat kiüüll az te *fel tött* czélod szerént (Bal: Cslsk. 85); 1643/1673: Valamit magadnak tzelul *fel-tészesz*, tanátskozzál kiváltképpen való serénységgel (ComJan. 222); 1682: a p(rae)tendens s- Actrix Asszony eo kglme emberi *fel töttek*, hogy mivel ingeraltak magokat ezen dologb(an) [Kv; RDL I. 161]; 1702: A birodalmak *tegyék fel magokban* azt, hogy a pártütöket a nép közzül ki-tisztítsák (Misk: VKert. 58); 1765: meztelen kardal Murvai ki menván ā mint előre *fel tette volt* hogy vért iszik maga boszujának végben vitelére a Házbol az udvarra [Torda; Tjk VI. 254]; 1772: A mit egyszer *feltett*, azt el is követi (GyöngyD: Cup. 631)

Az emberek, élőlények mellett maga az ÉLET szintén úgy jelenik meg a nyelvi világban, mint valamely dolog, tárgy, amelyet bárhova letehetünk.

1597: Ha lehető volna, bizony életemet érte *letenném* (Illyef: Jephta. 33); 1619: életeket készek *letenni* érette [BTN² 308]; 1660: életeket is az úr ő nagysága és mi mellettünk közönségesen *leteszik* [TML I, 569 Teleki Mihály Kende Gáborhoz]; 1710 k.: kényszerített, szükséges, igazságos hadakozásban *leteszik* életeket az Isten dűcsőségeért, édes hazájokért [BÖn. 420]

Hasonlóan valamely FOLYAMAT, CSELEKVÉS is tárgyként feltétetődhet az adóra, az adózandó munkálatok listájára.

1769/1778: annak felette azon Taxás Esztendőben ősszel két hétig Nagy falura az Udvarban kellett járnom bondározni, noha sem az Aratás, Sem a' Bondározás Taxára való ki botsáttatásomnak idejin *nem volt feltéve*, hogy azokat praestáljam [Bagos Sz; BfN Vegyes DDD/4.]

Amint már több ízben szó esett róla, a TEKINTETről is mint valamire rátehető, illetve valamiről levehető szubsztanciaként beszélünk: *leveszi vkiről a tekintetét, lekapja vkiről a szemét.*⁸²

---

⁸² Vö. Galaczi 1995.

3.2.i. A BENTI HELY metafora

Saját testünkről általában mint szobaszerű benti helyről beszélünk, így belső szerveink, pl. SZÍVÜNK ugyancsak benti helyként jelenik meg a nyelvi világban⁸³ (l. *felnyitja/feltárja szívét/lelkét vki előtt, felszakad belőle a szó, feltör belőle az örömkialtás*).

ÉrdyK. 112b: Ezeeben tarttya vala mynd ez ygheeketh *le helheztetween ew zyweeben*: conservabat omnia verba haec, conferens in corde suo

A különböző ÁLLAPOTOK is benti helyként jelentkeznek a nyelvben (l. *vmilyen állapotba jut*), azonban ezeket a benti helyeket veremkként, tartályokként észleljük. Ilyen veremszerű állapot lehet a vétkesség:

ÉrsK. 534: Ő, az ky erőz fyrfyat *le tazyt weetkezetbe*

Az állapotokat nemcsak tartályokként, hanem mint (vízszerű) bent helyekben található és onnan kikerülő dolgokként is conceptualizálhatjuk: *felüti fejét a betegség, felbukkan a járvány*.

A MOCSOK ugyancsak mint benti helyként észlelt állapot van jelen a nyelvi világban:

FestK. 54v: ees ganeebool zegenth *feel emelew* Hogy helheztessée ewtheth feyedelmeekkel

CzechK. 70v–71r: Fel emelween föltwl az zeegenth. ees az ganeybol *fel ygazeythwan* az nyomoroltath

A következő példákban jelen levő benti helyek esetében azonban többszörös metaforikus kapcsolatról beszélhetünk: a VAKSÁGOT és BOLONDSÁGOT ÁLOMKÉNT érzékeljük, az ÁLOM pedig BENTI HELYKÉNT strukturálódik. Itt tulajdonképpen olyan keresztmetaforikus kapcsolatról beszélhetünk, amely esetében az egyik állapot (az álom) valamely konkrét dolog alapján strukturálódik a nyelvi világban, és ennek a metaforának a struktúráját használjuk fel arra, hogy más állapotokat megnevezzünk.

XVII. sz.: Oh mely szemérem ez az keresztyéneknek, hogy ily nagy vakságból *fel nem ébrülhetnek* (RMK II. 186)

1630: *Fel-ocsódván* bolondságából (Sall: Vár. 60)

3.2.j. A PISZOK metafora

A piszkot olyan ragadós szubsztanciaként észleljük, amely kellemetlen érzést okoz, és amelytől általában igyekszünk megszabadulni. Ilyen ragadós szubsztanciaként, piszokként jelenik meg a BŰN, a GYALÁZAT és a SZÉGYEN a magyar nyelvben.

DebrK. 47: a bínoknak zenniet *leh* kel magonkrol *tiztitanonk*

---

⁸³ „A lakáshoz hasonlóan a szív esetében is beszélhetünk: (a) háromdimenziós térstruktúráról (b) egy elhatároló felületről (c) belül üres, illetve üreges térrészről” (Páll 1998: 32).

FestK. 10r: te keegyes esedeze^esedwel mý bynenketh *lee mossad*; KulesK.
171: W lanyanak byne *le ne mostassek*; peccatum non deleatur

1704: akiket itt egyszer notálnak, nehezen *mosdja le magáról* [WIN I.
202]; 1711: azt a nagy gyalázatot *lemoshatja magáról* [CsH 471]

Ezeket a kifejezéseket egészítik ki a ma használatos *letörli a gyalázatot magáról*.
lesöpri a rágalmakat.

3.2.k. A (LÖVŐ)SZERSZÁM metafora

A *felporoz*, *felteker* igéket a régi lövészszármok aktívva tételekor végzett cselekvések jelölésére használjuk. Ez a cselekvés szolgáltatta az alapot az ÉSZ mint LÖVŐSZERSZÁM köznyelvi metafora megteremtésére.

1750: a Szokás Szerint *fel porozom* az Eszemet [Folt H; BK. Bethlen
Gergely lev.]

1779: Ki-ki mostan esztét *fel-tekerje* (Kónyi: HRom. 103)

A (lövő)szerszám metafora továbbélését láthatjuk a fennmaradt *feltekerde az esztét*,
valamint a később kialakult *felajzotta érdeklődését*, *felsrófolja az esztét*
kifejezésekben.

3.3. Időre vonatkozó metaforák

A változó világban élő ember születése pillanatától érzékeli az időt, azt az időt,
amely „magától értetődően elfogadott, mint a lét független dimenziója” (Szamosi
1992: 362). Az idő nagyon fontos része mindennapi életünknek, így e
megfoghatatlan dimenzió megértésére a nyelv olyan fogalmakkal, dolgokkal hozza
összefüggésbe az időt, amelyek számunkra közvetlen tapasztalat által
megismerhetők, a fizikai világban jelen vannak. Éppen azért, mert az idő ilyen fontos
szerepet tölt be életünkben, a nyelvben komplex metaforahálózat jelzi az időhöz
kapcsolódó felfogásunkat.

(a) A függőleges tengely mentén szerveződő FENN–LENN opozícióknak a múlt–
jelen képzet felel meg a nyelvi világmodellben. A MÚLT : FENN – JELEN : LENN
szorosan kapcsolódik az IDŐ mint FOLYÓVÍZ és az ESEMÉNY mint FOLYÓVÍZ
metaforákhoz, mely szerint az idő múlása, valamint az időben lezajló események úgy
jelennek meg a nyelvben, mint egy valahonnan valahova tartó folyó (*lefolyik az
előadás/a per, folyó hónap* stb.).

1790: ezen szintén *le folyo* Esztendőre [Kv; SRE 268]

Amint a folyó a forrásvidékétől lefele folyik, a folyóként felfogott idő is a múltból
a jelen felé tart. Tehát a múlt fenn, a jelen és a jövő pedig lenn helyezkedik el
(*felmenő ági rokonok, a történet eredete felnyúlik a XVII. századba*).

1639: Genealogiatokat elkezdvén magadon *vidd fel* az apostolokig
(Veresm: Lev. 22); 1668: Az angyalok tiszteletinek régiségét *fel-viheti* az
apostolok idejéig (Matkó: BCsák. 132); 1680: így a’ menyire az dolgot
világosították elő kemek előttünk oda *vive(n)* genealogiajokat *fel* [Kv; RDL I.

158]; 1704: Ezen levekből (!) az Palotkai familia, Genealogiáját, *fel viheti*, éppen az igaz Jankafiakra [BLt 7 „Palotkai István Kolos v(á)r(megy)ei Fő Biro” kezével]; 1770: az 1588 esztendő tettek fel pro epocha ... hogy inkább megfosztathassék jószágától a szegény, fiscalításban bíró nemes ember. *Felvitték* 1588-ra, hogy annál nehezebben producálhasson^a [RettE 238. – ^aTi. hogy milyen címen birtokol falusi (kincstári) jószágot]; 1772: az elmúlt héten a vármegye tábláján productionra járt és ... maga familiáját vagyis genealogiáját *igen fel*, id est egy néhány saeculumra igyekezett *felvinni* [RettE 267]

ÉrdyK. 440: Kyröl nylwan emléközük zent Máthe evangelista *ffel zamlalwan* Cristustwl es az zyz Mariatwl foghva mynd Adam atyankygh

1778: Kotara Thodor ... élete Kezdetétől fogva volt örökös Jobbágya Néhai ... Báro Josika Daniel urnak onnan *Szállattanak le* Nemzetség szerént a Méltóságos Exponens ur eő Nagyságára [F.orbó AF; BK sub nr 908 Popa Thodor (62) jb vall.] – NagyszK. 215: es megtuğga minemű tartomambol valo. es minemű nemzetből valo. es mel' izon *ala zallat* mind kezdettől fogvan

1575: A romaiktól *hozza alla* az ő eredetét (Helt: Krón. 81)

(b) Az IDŐ mint ÁLLÓVÍZ metafora azonban a múltat a lenti, a jelent a fenti régióba helyezi: *felbukkannak az emlékek, letűnt korok, letűnik a régi dicsőség, felemlégeti/felemlíti a szép emlékeket, felidézi ifjúságát*. Maguk a GONDOLATOK és az EMLÉKEK, valamint az ÉRZELMEK pedig mint ebben az ÁLLÓVÍZBEN LEÜLEPEDETT ANYAGOK jelennek meg a nyelvi világban: *letisztulnak a gondolatok, sok emlék lerakódott benne, felkavarta az a régi emlék*.

(c) Az időhöz kapcsolódó metaforák közé tartozik az IDŐ mint LEIKES ÁLLAT, amely szerint nemcsak úgy beszélünk az időről, mint egy mozgó lényről, hanem olyanról is, amelynek testrészei és érzelmei is vannak:

1675: az *fel haborodott* üdöb(en) ... néminemű javaimat ládamb(an) be tette(m) volt emberséges Ember gondviselése alá [Kv; TanJk VIII/11. 367]

1588: az aratásnak deraka *le zalwan*, ereztessenek megh [Kv; TanJk I/1. 83]; 1683: az peresek varjak megh hogy az Taborozásnak ideje *szallyan le* [Dés; Jk]

(d) Az IDŐ (BIRTOKOLHATÓ) TÁRGYKÉNT is jelen van a *vmennyi időt lefoglal*, akárcsak a XVIII. századi szövegből előkerült időpontra vonatkozó, 'határidőként megnevez' jelentésű *terminusul felteszi a napot* kifejezésben.

1672: Kegyelmed várakozása nem sok időt *foglalna le* [TML VI, 340 Sárpataki Márton Teleki Mihályhoz]

1792: obligatoriáját adja, a melyben peremtorialis terminusul Lörintz napját vagy a Lörintz napi sokadalmat *tészi fel* [Usz; MbK XII. 86]

(e) A KELLŐ/MEGFELELŐ IDŐ metafora nagyon közel áll a nyelvben a birtokolható tárgyként megjelenő időhöz, hiszen mindkettő magában foglalja a vkihez/vmihez tartozást. A valamely személyhez, eseményhez vagy tárgyhoz kapcsolódó idő tulajdonképpen a RENDELT IDŐ metafora alkategóriájaként

értelmezhető. Mindennek megvan a maga rendelt ideje, tehát a cselekedetek, történesek nem illenek fel minden időre, nem történhetnek meg bármikor.⁸⁴

1589/XVII. sz. eleje: az mellic edgi bizonios wdoben vegesztettenek, nem illenek fel (így!) minden wdökre [Kv; KőmCArt. 1–2]

A kifejezésben megjelenő igekötő és a rag a *vmi rákerül vmire* szerkezetet mutatja. „Tehát az idő egy olyan valami, amelyre másvalamit lehet ráhelyezni, amelynek a »felületén« dolgok történhetnek, cselekedeteket lehet végrehajtani. Ez a grammatikai viszony mutatja, miként válhat az idő úttá. (...) Az Idő-Út metafora segít bennünket jobban megérteni a Rendelt Időt. Mivel minden tárgynak, történésnek vagy személynek megvan a maga Rendelt Ideje, és mivel az Idő Út, végtelen sok idő fut párhuzamosan egymás mellett. A »közönséges« utakhoz hasonlóan kanyarodhatnak vagy át is szelhetik egymást. Egy személy egyik útról a másikra térhet vagy más utat választhat, mialatt előző cselekedetét folytatja. Az önmaguk idejével rendelkező, saját útjukat járó események összetalálkozhatnak személyek, illetve események útjával, de ők már nem tudnak egyik útról átlépni a másikra. Ez magyarázza azt, hogy az események miért nem illenek fel minden időre” (Fazakas 1996: 31–2).

(f) A napszakok egymásra következése, valamint a nap égen megtett útja szolgáltatja az alapot az életszakaszok észleléséhez. Az élet első szakasza, a gyermekkor lent helyezkedik el, akárcsak hajnalban az égen a nap. A felnőttkor, az élet dele a gyermekkorhoz képest fenn található (l. *felnő, felnőtt*), míg az öregkort szintén lenn képzeljük el (l. *élete napja leáldozóban van*).⁸⁵

1617: Szünnyünk megh à chöchemö gyermeksegtől, *emberkedgyünk föl* (Lép: PTük. III. 274)

1570: Ez Markos Antal volt érebyk (!) germeke az Theoby Approk voltak, es ez Anthal Thartotta Eoket, Mykor annera *fely éregettek volna*, Aztis Latta hogy Antalnak az Eochey Magoknak kereskettek ky [Kv; TJK III/2. 137]

DöbrK. 90r: En napim *le hailanak* mikent árnek

A GYERMEKKOR : LENN – FELNŐTTKOR : FENN – ÖREGKOR : LENN metaforacsoportnak nem mond ellent a XVI. században használt *felöregedik* ige,

⁸⁴ „Valamely személyhez, eseményhez vagy tárgyhoz rendelt időről van itt szó. Ezt a fajta időt nem lehet kérni, kiválasztani, megvásárolni vagy elveszteni, hiszen ezt az időt nekünk vagy hozzánk rendelték a kezdetektől fogva, és ezen nem lehet változtatni. Eme gondolat eredete a Bibliában gyökerezik, a Prédikátor könyvének soraiban: »Mindennek rendelt ideje van«. Ez a gondolat elterjedt volt a középkorban, és befolyásának bizonyítékát vélhetően sok európai nyelvben megtalálhatjuk.” (Fazakas 1996: 30–1).

⁸⁵ „Nem azért beszélhetünk az *élet alkonyáról*, mert az *öregkor* úgy viszonylik az *élethez*, mint az *alkony* a *naphoz*. Nem az a viszony egyenlő, mely az *öregkor* és az *élet* közt egyik oldalon s az *alkony* és a *nap* között a másik oldalon van, hanem az *öregkor* és az *alkony* egyenértékű, egyjelentésű kifejezés. Mindkettő azt jelenti, hogy *egy időegységnek a végéhez közel eső időrésze*. Az *élet* és a *nap* pedig időegységet jelent. Tehát, ha az *élet alkonyáról* beszélünk, akkor a dolgot nem más, hanem a neki megfelelő, vele egyenértékű kifejezéssel jelöljük.” (Csüri 1910: 59–60).

hiszen itt a lent elhelyezkedő gyermekkorhoz képest válik öreggé az, aki a fent található serdülő- vagy felnőttkorba jut.

(g) A *vmi felvált/felcserél vmivel* kifejezés csak közvetetten tartozik az időre vonatkozó kifejezések körébe, mégis itt kell sort kerítenem a tárgyalására: csak az időhöz kapcsolódó észlelésünk vizsgálata adhat választ arra, miért használjuk a *fel* igekötőt események vagy dolgok egymásutániságának kifejezésére. A lineáris időfelfogás szerint az időtengely vízszintes irányú. Ennek a vízszintes tengelynek a mentén mozgunk, ennek a mentén zajlanak az események (l. *előttünk álló hetek, hátam mögött tudom már a tegnapi napot, eltávolodtunk a gyerekkorunktól*), és a mozgó idő maga is egy vízszintes tengely mentén mozdul el (*eljön az az idő, megérkezik a tavasz*) így az időt az ELÖL–HÁTUL dimenzióban mozgóként képzeljük el. Tulajdonképpen ugyanezt a lineáris időfelfogást tükrözik a FENN–LENN dimenzióban szerveződő MÚLT : FENN – JELEN : LENN térmetaforák is.

A nyelv azonban egy másik típusú időt is felmutat: *egyik napról a másikra, évről évre, nappalra jön az éjszaka, télre a tavasz*. Ezt a ciklikus, visszatérő időt nevezi Edmund R. Leach (1983: 140) oszcilláló időnek: „Valójában némely primitív társadalmakban az idő múlását egyáltalán nem úgy fogják fel, mint időtartamok egymás után következését, nem azt érzik, hogy szakadatlanul egy irányba haladnánk vagy egy körben mozognánk. Ellenkezőleg: az időt nem folyamatosnak érzékelik, hanem a dolgok egymás ellentétébe fordulásának (nappal–éjszaka, szárazság–árvíz, fiatalság–öregség, élet–halál) állandó ismétlődéseként.” Ez a fajta idő azonban nem jelenti ugyanazon időközök változatlan egymásra következését, hanem az újjászülető, újrakezdődő időközök egymásra halmozódását. „Tehát az ismétlődés nem azáltal valósul meg, hogy az egyes időpillanatokban a cselekvés minden jellemzőjét tekintve ugyanazt tesszük, amit őseink, nagyapáink a múltban, esetleg mi magunk életünk valamely korábbi megfelelő időpontján (pl. egy korábbi új év köszöntésekor, az előző évfordulók alkalmával stb., vagyis az év egy előre – a közösség, a csoport által – meghatározott pontján). Ugyanakkor nemcsak mi gyarapodunk, hanem a visszatérő idő sem jelenik meg többé előző állapotának tökéletes másaként. Ez jelentenél tulajdonképpen az egymásra rakódást. Tehát a nyelvben sem az abszolút értelemben vett mitológiai idő ismétlődése nyilvánul meg, hanem az újjászülető, újrakezdődő időközök egymásra halmozódása” (Fazakas 1994: 51). Az egymást felváltó, általam korábban (1994) spirál-időnek nevezett periódusok egymásra rakódásának képzete indokolja a *felvált, felcserél* igék igekötőjét.

1644: Akkor Marat volt Adossa az mikor az Mesterseget *fel váltotta* volt [Mv; MvLt 291. 431b]; 1731: (Az) epelet építtetésére Pallerok(na)k rendeltettenek N. Zilahi István, Szalto Györgj, Kibédi Márton, és Musnyai Joseph Atya(n)k fiai eő kglk hogy egjmást *fel valthassak* [Dés; Jk 422a]; 1740: e' boldogtalan életet, böldog étettel *felváltván* [Dés; Jk 533a]; 1791: Az Házassági kötelbe nem levő Személylyek ... ha egybe kelnek is hogy Törvénytelen testi közösüléseket Törvényes hazassaggal *fel váltásák* a' Lakadalmi Gyülekezet előtt is reconcialtathatnak [M.bikal K; RAk 10]

Ahogy valamely életszakaszt, vagy életvitelhez kapcsolódó cselekedetet felválthatunk időben egy másikkal, valamely dolog kicserélésének kifejezésére is a *felvált, felcserél* igéket használjuk, hiszen ezek időben egymásra következnek.

1609: Fwzesi Georgy vizen vrunk zamara Feyervarra giwmeolczyeot, es az Zabokat kik *fel valtiak* az ot mieleo varosi Attank fiait [Kv; Szám. 126/IV. 407]; 1765: Dán Mojszi ha szép marjásokot, vagy arannyakot lát a Biráknál az adó pénz között, azoktól el veszi, s *fel váltya* vásott pénzel [Kisenyed AF; Eszt-Mk 282]

1726: ha Férjhez megjen vallásán valohoz mennyen, és valami alávalo nyalkáért a nevemet *fel ne cseréllye* [JHb XXXV. 21 br. Jósika Imre végr.];

1797: Egy el tört Leveses kalánt *fel cseréltem* [Déva; Ks 96]

3.4. Összegzés

A nem konkrét mozgást felmutató szerkezetek tárgyalása során három nagy részre osztottam az anyagot: először a FENN–LENN térdimenzióhoz kapcsolódó értékjelentéseket, majd az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálását, végül az időhöz kapcsolódó metaforákat mutattam be.

A megvizsgált három igekötő közül az *alá* majdnem teljes egészében hiányzik. Ennek az a magyarázata, hogy mivel a XVI. században a *le* lassan kezdi átvenni az *alá*₂ funkcióját, ennek nem alakulhatott ki metaforikus jelentése. Az *alá*₁ prototipikus használatából adódóan pedig csak a hierarchikus viszonyokhoz kapcsolódó kifejezések körében beszélhetünk tulajdonképpeni metaforikus használatról. Ezen kívül ugyan számolhatunk *alá* igekötős igékkel a SOK : FENN – KEVÉS : LENN valamint a MAGAS : FENN – ALACSONY : LENN dichotómiák lenti pólusán, azonban ezek is inkább hierarchikus viszonyra utalnak (vö. *aláértékel, alábecsül*).

A *fel* és a *le* igekötők esetében nem beszélhetünk minden esetben szimmetrikus megfelelésről. Egyrészt mind a térmetaforák, mind az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálása keretében a *fel* dominanciája figyelhető meg. Másrészt olyan esetekkel is számolhatunk, amikor a FENN–LENN dimenzió egyik pólusa hiányzik, vagy időben változik. Emiatt néhol inkább a FENN–TÁVOL vagy a KINN–LENN dichotómiáról beszélhetünk (pl. ÉBRENLET : FENN – ÁLOM : TÁVOL; VIDÁM : FENN – SZOMORÚ : TÁVOL; ÉLES : KINN – TOMPA : LENN).

Az emberi megismerés szorosan összefügg a konkrét dolgokkal, az ember térbeli tájékozódásával, és ezek a konkrét tapasztalatok határozzák meg az absztrakt fogalmakról alkotott felfogásunkat. Az évszázados emberi tapasztalatok során egy nagyon bonyolult és pontosan strukturált metaforarendszer alakult ki nyelvünkben, amelynek itt csak egy szeletét sikerült bemutatnom.

V. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

A térbeli irányok közötti tájékozódás fontos részét képezi mindennapi életünknek, és természetes, hogy ezek a nyelvben is jelen vannak. Kutatásom célja a mindennapi térbeli tájékozódás szempontjából oly fontos vertikális dimenzió egy szeletének a vizsgálata volt: milyen körülmények között használjuk konkrét mozgások kifejezésére a *fel*, *le* és *alá* igeekötőket, mi a valóságalapja az igeekötős igéket tartalmazó átvitt értelmű kifejezéseknek, és a kései ómagyar kortól a napjainkig milyen változásokon mentek keresztül a kiválasztott igeekötők.

A vizsgált anyagot elsősorban nem a konkrét és átvitt használat szerint kellett felosztanom, hanem szükségessé vált a függőleges dimenzió fogalmának a tisztázása, valamint a primér FEL–LE irány különválasztása attól a viszonytól, amely a FELETI–ALATT viszonyból származtatható. Erre az elkülönítésre több okból volt szükség. Kiderült, hogy (1) a mozgásirányok szempontjából az elsődleges FEL–LE esetében csak függőleges irányú mozgásról beszélhetünk, míg a származtatott esetében nem a mozgás iránya a fontos, hanem a két szubsztancia (a M és a S) egymáshoz való viszonya; hogy (2) az átvitt értelmű kifejezések is a kétféle FEL–LE szerint oszthatók két nagy csoportba (míg a primér irányokhoz kapcsolódó átvitt kifejezések csak az értékjelentéseken keresztül magyarázhatók, a származtatott viszonyhoz kapcsolódóak inkább az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálásához szolgálnak alapot); valamint magyarázatot kaptunk arra, hogy (3) miért van a magyar nyelvben két igeekötő a lefele tartó mozgás megnevezésére, és arra, hogy (4) miért és melyik FEL–LE esetében beszélhetünk fokozhatóságról, személyragozhatóságról és elfordíthatóságról. Az anyag további felosztása (primér irány esetében) a M és a reális vagy virtuális út milyenségének, valamint (a származtatott viszony esetében inkább) a S milyenségének és a M mozgásirányának függvényében történt.

Mindkét típusú FEL–LE esetében a fenti pólus kidolgozottabb, az ómagyar kor második felétől jóval több igéhez kapcsolódik a *fel* igeekötő, mint a *le* vagy az *alá*. Ezt nem nyelvtörténeti okokkal magyarázhatjuk, hanem azzal a tapasztalati ténnyel, hogy a fenti térfélben levő dolgokra, illetve az ott végbemenő eseményekre könnyebben ráirányul a figyelmünk, és ezáltal a megfigyelt dolgok és viszonyok is differenciáltabban vannak jelen a nyelvben. A *fel* igeekötő már a XV. századtól nagyszámú igéhez járul mind konkrét, mind átvitt értelemben. A vizsgált adatok tükrében azt is mondhatnánk, egyszerre jelentkezik mindkét használat. Azonban ezt csak az előkerült anyagból lehet kiolvasni. Mivel a XV. századot megelőző korokból viszonylag kevés magyar nyelvű nyelvemlékkel számolhatunk, a *fel* igeekötő kialakulásának kezdeteiről nem mondhatunk semmi biztosat. Csupán annyit állapíthatunk meg a vizsgálat eredményeképpen, hogy a *fel* igeekötő használatában a mai napig jelentős változást nem észlelhetünk.

Ettől eltérően a *le* és az *alá* igekötőkkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy míg a 'M lefele mozdul el' csoportba sorolt igekötős igék esetében mindkét igekötő már a korai századokból adatható, a többi csoportba felvett *le* igekötős igék nagy részének első elfordulásáról csak a XVI. század végén vagy a XVII. század elején beszélhetünk. Az *alá* igekötő azonban korábban is, a XV. század közepétől, valamint a XVI. század elejéről adatható. Ez viszont abból adódik, hogy a lefele irányulás megnevezésére a kései ómagyar korban és a középmagyar kor kezdetén mindkét igekötőt használtuk. Mind a *le*, mind az *alá* kezdetben ugyanannak a mozgásnak a jelölőjeként jelent meg. A XVI–XVII. század fordulóján már megkezdődik az a változás, amelynek eredményeképpen a mai nyelvből ismert állapot alakul ki. A primér irány jelölésére, a *le* szinonimájaként használt *alá*₁ a XVI. század közepétől kezd visszaszorulni, és helyét a *le* veszi át. Ez azzal magyarázható, hogy míg az *alá*₁ csak olyan mozgások jelölésére volt alkalmas, amely esetében a lefele elmozduló M teljes egészében mozog, a *le* használata nem volt korlátozott, mind a M teljes egészében való elmozdulását, mind a felső térfélben található résznek az alsó térfélhez való közeledését jelölhette és jelöli a mai napig. Ennek bizonyítására láthattuk, hogy a *leül*, *lekucorodik*, *letérdepel* stb. mellett nem számolhattunk és ma sem számolhatunk az **aláül* 'leül', **alákucorodik*, **alátérdepel* igékkel. Ott, ahol mind a *le* igekötős, mind az *alá* igekötős ige valamely dolog felső részének az alsó rész felé közeledését jelezte, illetve jelzi, az *alá* igekötős ige mellett önálló entitásként jelenik meg az a (test)rész, amely az elmozdulást végzi (vö. *lehajlik* – *aláhajlik a feje*). Így a primér irányt jelölő *le* könnyen átvehette az *alá*₁ helyét. A mai köznyelvből majdnem teljes egészében hiányzik az *alá*₁. Azokat a lefele irányuló mozgást jelölő *alá* igekötős igéket, amelyeket még ma is használunk vagy a tájnyelv, vagy az irodalmi, választékos regiszter részeként tartjuk számon. Az *alá* (s) *fel* szerkezetben még elő *alá*₁-et is a XVIII. század második felétől a *le* (s) *fel* kezdi felváltani (vö. 1756: két nagy ablak, mellyek(ne)k ónos bészárói, Sorkai, pántyai, *le és fel* rúgó, a' uagy tojogalo vasai, minden hiba nélkül [Déva; Ks 92. I. 32]).

A származtatott FEL–LE esetében – 'a M a S fölé/alá kerül' csoportot kivéve – csak elvétele jelenik meg *alá* igekötős ige. A 'M a S fölé/alá kerül' csoport domináns igekötője azonban az *alá*. Ez az *alá*₂ a FELETT–ALATT viszony egyik jelölőjeként van jelen, és abban különbözik az *alá*₁-től, hogy nem függőleges, hanem vízszintes irányú elmozdulást jelez, illetve az észlelés szempontjából nem az a fontos, hogy a S alá bekerülő M kezdeti pozícióban a S-hoz képest hol helyezkedett el, hanem az, hogy a mozgás következtében teljesen a S alá vagy a S vetületébe került. Míg a régi nyelvi adatokból ennek a mozgásnak a jelölésére kisszámú *alá* igekötős ige került elő, a mai adatok alapján elmondhatjuk, hogy az *alá*₂ jóval több igéhez kapcsolódik, és az ALATT viszony prototipikus jelölőjeként van jelen (l. *alátesz*, *aláfekszik*, *alászánt* stb.). Az *alá*₂ szerepét nem is vehette, illetve veheti át a *le*, hiszen ma már a *le* elsősorban a lefele tartó mozgást, míg az *alá* a valami alá kerülést jelzi (vö. *lefekszik a kocsni alá* – *aláfekszik a kocsinak*). Az *alá*₂ másik érdekessége, hogy nemcsak a M-nak a S alá kerülését jelöli, hanem azt is, hogy a M megtámasztja, alátámasztja azt a S dolgot, amely alá bekerült (l. *alátámaszt*, *aládúcol* stb.). Ez

utóbbi jelölésére a *fel* igekötő is alkalmassá vált a XVII. század folyamán (l. *feltámaszt, felpolcol*), azonban ezt csak a 'vmi vmit megtámaszt' és nem a 'vmi vmi alá kerül' jelentésben használjuk a mai napig. A *fel* nem az *alá*₂ szinonimájaként jelenik meg, hanem ugyanannak a viszonynak a különböző módon való észlelését kódolja.

Míg az *alá*₁-nek az ellentétes párja a *fel*, az *alá*₂ esetében ez a FÖLÖTT viszony létrejöttét jelző *fölé*. A *fölé* vizsgálatára nem került sor, mivel elsősorban a vertikális tengely mentén való mozgást jelölő igekötők jelentésszerkezetének feltárását tűztem ki célul, és a *fölé*-t a szakirodalom nem igekötőként tartja számon, másodsorban pedig azért, mert sem az átolvasott kódexekben, sem a KLev.-ben nem találtam *fölé* szót tartalmazó szövegrészeket, végül pedig a SzT. szerkesztői nem vettek fel *fölé* címszót, amely alapján a vizsgálatot megejthettem volna. Ez mégsem jelenti azt, hogy a *fölé* nem létezett volna már a korai századoktól, hiszen a NySz.-ban található kevés XV–XVII. századi példa a *fölé* ma is használatos jelentéseinek kései ómagyar és korai középmagyar kori meglétére utal.⁸⁶

Az *alá*₂ másik érdekessége, hogy – akárcsak a *fölé, hozzá, neki, reá* stb. – személyragozható. A személyrag jelenléte pedig éppen a viszonyjellegét hangsúlyozza. Korábbi véleményemet fenntartva (Fazakas 2002) az első és második személyű személyragozott alakokat ugyancsak az igekötők közé sorolom, hiszen nem tartom indokoltnak a paradigmán belüli szétválasztást az egybe- és különírás szabályai alapján (vö. *Ráhajolt az asztalra – Rám hajolt; Aláfeküdt a csatárnak – Épp fejtél, amikor alád feküdt; Pisti fölé hajol az asztalnak – Pisti fölélm hajolt*).

A vizsgálatból az is kiderült, hogy míg a primér irányok esetében mindkét pólust, a fentit és a lentit is kódoljuk (kivételt képeznek a vízszerű M elmozdulását jelző kifejezések, amelyekre – a M jellegéből adódóan – csak *le* és *alá* igekötős igékkel számolhatunk), a származtatott viszonyok nyelvi leképezésekor bizonyos esetekben vagy csak a *fel*, vagy csak a *le* igekötőt használjuk. A 'M elhagyja az utat' csoport igéi közé csak *le* igekötősek sorolhatók, mivel a valamely útra lépést nem a *fel*, hanem a RAJTA viszonyt jobban kidomborító *rá* igekötővel jelezzük ma is. Az ellátottság jelölésére a régi nyelvi adatokból csak *fel* igekötősek kerültek elő, azonban a csoportban a XX. századra olyan *le* igekötős igék is megjelentek, amelyek szintén az ellátottságot fejezik ki (*leeszik, lemocskol, leforráz vmit vmivel* stb.). Itt azonban nem arról van szó, hogy az egyik pólus nyelvi leképezése hiányzik a régi nyelvből, és ennek a hiánynak a megszüntetésére jönnek létre az ellentétes igekötőt tartalmazó kifejezések, hanem ugyanannak a viszonynak a kétféle kódolásával állunk szemben.

⁸⁶ L. MünchK. 68: Ő vgét megiruan ő feie felire vetec; ÉrdyK. 545: Oltaranak feelyben raktaak; JordK. 196: Jordannak felyben : super Jordanem; 1549: Egg pontot vetönc felire [a g fölé] (Dév: Orth. 7); 1566: Ágai a kút felübe érnec vala (Helt: Mes. 389); XVI. sz.: Készek (öt) fejek feli [felibe?] venniek, és az tisztbe is bé fogadnak (SzékOkI. I. 298); 1604: Fölibe írom (MA); 1618: Néha feltekintett feje felibe (Ma: Scult. 854); 1643/1647: Koporso feliben valo verseket ki-gondol (Com: Jan. 163); 1652: Feie felübe töuéc: imposerunt super caput ejus (Helt: UT. H5).

Ez a használatbeli megoszlás abból adódik, hogy valamely helyzetet többféleképpen észlelhetünk, különféle látásmód alapján nevezhetünk meg, és a beszédben azt a viszonyjelölő elemet választjuk ki, amely a legjobban megfelel a mondanivalónk szempontjából. Ilyen kettősséget láthattunk a *feldől* – *ledől*, *feltisztít* – *letisztít*, *felír* – *leír*, *felszegez* – *leszegez* stb. esetében. Az egymás mellett élő *fel* és *le* igekötős igék csak látszólag szinonimái egymásnak, mivel különböző észlelési feltételek alapján választjuk meg, milyen szöveggörnyezetben használjuk ezeket. A viszony különböző megnevezése részben kapcsolódik csak a látásmódhoz (vö. a *feldől* 'úgy kerül fekvő helyzetbe, hogy a lába a fejével egy szintbe kerül' – *ledől* 'úgy kerül fekvő helyzetbe, hogy a feje kerül egy szintbe a lábával'), részben az értékjelentések szerint oszlik meg (pl. a *felír* a LÉTEZŐ : FENN, míg a *leír* a RÖGZÍTETTSÉG : LENN alapján alakult ki; a *szegez* igéhez a *fel* igekötő a konkrét mozgás jelölőjeként 'vmire szeggel felerősít vmit', a *le* azonban a RÖGZÍTETTSÉG : LENN értékjelentés alapján kapcsolódott). Megoszlásról beszélhetünk akkor is, amikor a *fel* és a *le* mellett más igekötők is megjelenhetnek ugyanannak a mozgásnak a jelölésére (vö. *felnyit*, *lecsuk* – *kinyit*, *becsuk*; *felás* – *beás* stb.). Ebben az esetben is a látásmódbeli különbség indokolja ugyanannak a mozgásnak többféle viszonyjelölő elemmel való leképezését.

A használatbeli megoszlás alapján elmondhatjuk, hogy az egyes viszonyjelölő elemek nem határolódnak el egymástól, hanem bizonyos mértékig közös érintkezési pontjaik vannak. Ezek az érintkezési pontok teremtik meg az alapot ahhoz, hogy időben az egyik igekötő felválthassa a másikat, illetve ahhoz, hogy „szinonimákként” egyszerre éljenek a nyelvben. Természetesen ez sohasem jelent teljes körű szinonimitást.

A nem konkrét mozgások vizsgálata során szintén két nagy csoportot különítettem el: a térdimenziók mentén szerveződő értékjelentéseket, valamint az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálásából származó kifejezéseket. A tértmetaforák elsősorban a primér FEL–LE irányok szerint szerveződnek, és csak a térdimenzióhoz kapcsolódó értékjelentések alapján magyarázható nyelvbeli meglétük. Ezekben belül három nagy csoportot kellett elkülöníteni: az AKTÍV–PASSZÍV, a JÓ–ROSSZ értékdimenzióhoz, illetve a hierarchikus rendszerhez kapcsolódó kifejezéseket. Az AKTÍV–PASSZÍV értékdimenzió vertikális szerveződését, azaz az aktívna a fenthez, a passzívna a lenthez való kapcsolódását mindennapi életünk ciklikussága, a nappali tevékeny és az éjszakai pihenő időszak egymásra következése adja. A hierarchikus rendszerre utaló kifejezések szintén a mindennapi életünk alapján szerveződnek fölé- és alárendeltségi viszonyba, akárcsak az erkölcsi és a praktikus értékeknek a JÓ–ROSSZ értékjelentések szerinti megoszlása.

Míg a konkrét mozgások esetében mind a fenti, mind a lenti térfélt jelző igekötők jelen vannak, illetve idővel megjelennek, a térdimenziók mentén szerveződő értékjelentések vizsgálata során fény derült arra, hogy bizonyos esetekben a függőleges dimenzió egyik pólusa a régi nyelvbeli adatok szerint hiányzik, és később sem alakul ki. Mindkét pólus kidolgozottságáról csupán az esetek felében beszélhetünk. A többi csoport vagy csak *fel*, vagy csak *le* igekötős igét tartalmaz.

Öt olyan csoporttal számolhatunk, ahol a régi nyelvi adatok tükrében csak az egyik pólus kidoigozottságáról beszélhetünk, ellenben a mai nyelvben a vertikális dimenzió másik pólusa is jelen van. Ezek közül a GYORSASÁG–LASSUSÁG dichotómiának csak a lenti pólusára került elő adalék, az EMELKEDETTSÉG–LEHANGOLTSÁG, MELEG–HIDEG, RENDETLENSÉG–REND és FELHASZNÁLHATÓ–FELHASZNÁLHATATLAN ellentétpárokat pedig csak a *fel* igekötős igék alapján különíthettem el. Az ellentétes pólus azonban mára már kiépült. A praktikus értékek szerint szerveződő FELHASZNÁLHATÓ–FELHASZNÁLHATATLAN dichotómia körébe sorolható *le* igekötős igék általában a használat során bekövetkező rossz irányú állapotváltozást mutatják, de a *lepusztul*, *lerobban*, *lehord vmit*, *lelak vmit* kifejezések inkább a tágabb értelemben vett JÓ–ROSSZ ellentétpár jelenlétére utalnak. Külön ki kell emelnem a HATALOM : FENN – ALÁRENDELTSÉG : LENN térmetaforát. A régi nyelvi adatok között nem találtam olyan *alá* igekötős igéket, amelyek ennek a metaforának a meglétére utalnának, annak ellenére, hogy a XVII. században már beszélhetünk a függőségi viszonyok alapját képező FELETT–ALATT viszony létrejöttét jelölő *alá*₂-ról.

Nyolc olyan csoport elemzésére is sor került, amelyekről nemcsak a régi nyelvi adatok alapján mondhatjuk el, hogy a nyelvben csupán az egyik pólust jelölő kifejezések vannak jelen, hanem azt is, hogy a szolidáris értékek vonzásának következtében két külön dimenzióban szerveződnek. Ilyen az ÉBRENLET–ÁLOM ellentétpár, ahol az ébrenlet a fenti, az álom pedig inkább a távoli dimenzióhoz kapcsolódik. Ugyanezt mondhatjuk el a VIDÁMSÁG–SZOMORÚSÁG, LÁTHATÓ–LÁTHATATLAN és a VILÁGOSSÁG–SÖTÉTSÉG dichotómiák esetében is. A *ma* is élő VIDÁMSÁG : FENN, LÁTHATÓ : FENN, VILÁGOSSÁG : FENN térmetaforák ellentétei a KÖZEL–TÁVOL dimenzió távoli pólusán helyezkednek el. A VILÁGOSSÁG : FENN – SÖTÉTSÉG : LENN térmetaforáról is beszélhetünk ugyan, de azok az igekötős igék, amelyek a sötétséget a lenti pólushoz kapcsolják és a fentire utaló *felvilágosodik* mellett megjelennek (a *felgyújt* – *leolt*, *felkapcsol* – *lekapcsol*, *felkattint* – *lekattint*), csak a modern világítóeszközök létrejötte után keletkeztek. A régi nyelvi adatok alapján is elmondhatjuk, hogy a világosság inkább a kinti és a közeli, míg a sötétség a benti és a távoli dimenzióban szerveződik. A hierarchikus rendszerhez kapcsolódó, a csoport hierarchiájára utaló kifejezések körében sem számolhattunk *le* igekötős igékkel, mivel a csoportba kerülést jelölő igekötő a fenti térfélre utal, viszont a csoportból való kikerülést jelző kifejezések a kinti, illetve a távoli dimenzióban szerveződnek (l. *felvesz*, *elfogad* – *kiközösít*, *kidob*, *elbocsát*). A SZÉP–CSÚNYA és a TISZTA–PISZKOS ellentétpárok esetében csak a lenti pólus kidoigozottságára utaló régi és mai nyelvi adatok állnak a rendelkezésünkre. Az ide sorolt *le* igekötős igéknek azért sem alakulhatott ki *fel* igekötős párja, mert mind a régi, mind a mai nyelvben a szépség–csúfság a KÖZEL–TÁVOL, a tisztaság–piszkosság pedig a KINT–BENT dimenzióban szerveződik, és mert az ezekbe a csoportokba sorolt 'vmilyen névvel ellát' jelentésű igekötős igék inkább a JÓ–ROSSZ értékjelentésen keresztül kapcsolódnak a FENT–LENT dimenzió lenti pólusához.

A felsoroltak mellett két csoport esetében átszerveződésről beszélhetünk. A GAZDAGSÁG–SZEGÉNYSÉG dichotómia régi nyelvi jelenlétére olyan *fel* igekötős igék utalnak, amelyek az ÁLLAPOT mint BENT HELY metaforára épülnek, ezt a metaforikus háttérrel azonban nem viszik tovább a XX. századra kialakuló kifejezések. A mai nyelvi adatok alapján a gazdagság a közeli, a szegénység pedig a lenti dimenzió részeként van jelen (*meggazdagodik, meggazdagít – leszegényedik, leszegényít*). A lenti pólus ugyan megőrződik, ám az ehhez kapcsolódó kifejezések már nem épülnek az ÁLLAPOT mint BENT HELY metaforára. A JÓZANSÁG–RÉSZEKSÉG ellentétpár teljesen átszerveződik: a XVI–XVIII. századi adatok alapján a józanság a fenti póluson található, ez mára a kinti térfélhez kapcsolódik. A változás ezúttal is összefügg az ÁLLAPOT mint BENT HELY metaforával, itt azonban ennek a metaforának a felerősödését láthatjuk (vö. *berüg – kijózanodik*). A részség pedig, amelyre a régi nyelvben csak *meg* igekötős adatunk van, ma a lenti térfél részeként jelentkezik. Az időben észlelhető átrendeződés, illetve az, hogy az ellentétpárok egy része két külön dimenzióban szerveződik, azzal a – konkrét mozgások esetében is változást eredményező – jelenséggel magyarázható, hogy valamely helyzetet többféleképpen észlelhetünk, és a számunkra fontos aspektusok alapján választjuk ki azt a nyelvi elemet, amelynek az észlelési feltételeiből a legtöbb jelen van és a legjobban megfelel a közlésbeli szándékunknak.

Míg a térdimenziók mentén szerveződő értékjelentések alapját az elsődleges FEL–LE irányok képezik, az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálása esetében az alapot inkább a származtatott FEL–LE viszony szolgáltatja. Az igekötő metaforikus használatának vizsgálata során derült fény arra, hogy miért kellett a konkrét mozgás tárgyalásakor olyan osztályokat is felvenni, amelyekre ott nem lett volna feltétlenül szükség. Így az úton történő elmozdulás megnevezésére használt igekötős igék nem indokolták a lépcsőszerű/létraszerű út megkülönböztetését, azonban a hierarchikus viszonyokra vonatkozó átvitt jelentésű kifejezések megértéséhez szükségünk volt erre. Hasonló módon a HATÁR és MÉRCE metaforák tapasztalati alapjának a megértését szolgálta a 'S mint határ' csoport elkülönítése. A konkrét mozgásokat tárgyaló fejezetek felosztásakor talán éppen a 'M mint ruha' és a 'M mint teher' csoport felvétele tűnt a legértelmetlenebbnek, azonban mindkettő olyan sémát teremt, amely számos elvont helyzetre metaforikusan is kiterjeszthető. Ennek következtében kiderült, hogy a FEL–LE viszonyt tükröző metaforák közül a legkidolgozottabbak éppen a RUHA és a TEHER metaforák. Az absztrakt fogalmakhoz kapcsolódó metaforák körében nem észlelhattunk olyan jelentős változásokat, mint a konkrét mozgások vagy az értékdimenziók mentén szerveződő térmetaforák esetében. Itt csupán olyan metaforák hiányáról beszélhetünk, amelyek fellelhetők a mai köznyelvben (l. BETEGSÉG mint ELLENSÉG, MUNKA mint ELLENSÉG stb.), a régi nyelvi adatokból viszont nem kerültek elő. Ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az összegyűjtött anyag alapjául szolgáló szótárak adatai közé nem kerülhetett be minden régi nyelvemlék, és csupán a forrásmunkák alapján nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ezek a metaforák nem voltak jelen a régi korok magyar anyanyelvű beszélőinek szövegeiben.

A vizsgálat alapján elmondható, hogy az egyes igekötők használatát tulajdonképpen az észlelt irány vagy viszony határozza meg, valamint az igekötők használatában bekövetkező változásokat alapját a viszonyok észlelési feltételeinek az átrendeződése képezi. Ugyanakkor láthattuk, hogy a konkrét mozgások szolgáltatják az alapot a metaforikus használatához, illetve, hogy a különböző térbeli relációk, a térdimenziók és az értékjelentések szoros kapcsolatban vannak egymással. A nyelvi észlelés során egy reális térbeli hely többféleképpen megjelenhet, és csak a beszélők közlésbeli szándékán múlik, hogy azt milyen nyelvi elemmel nevezik meg, vagyis milyen relációt használnak majd a beszéd folyamán.

VI. IRODALOMJEGYZÉK

Andor Enikő

1999 *Az EL viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Antilla, Raimo

1972 *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. The MacMillan Company, New York, Collier–MacMillan Ltd London.

1974 *Formalisation as Degeneration in Historical Linguistics*. In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics*, Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 1–32.

Bagdi Zsuzsa

1992 *Függőleges értékskála a nyelvi világmodellben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Balázs János

1967 *Szinkrónia és diakrónia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében*.

In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. NytudÉrt. 58: 70–4.

1980 *Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz*.

In: Imre S.–Szathmári I.–Szűts L. (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt. 104: 35–9.

Balogh Judit

2000 *Az igekötő*. In: Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., pp. 268–74.

Bañcerowski Janusz

1995 *A jelentés értelmezési módjairól*. Nyr. 119: 263–85.

1999 *A kognitív nyelvészet alapelvei*. Nyr. 123: 78–87.

2000a *Metanyelvi struktúrák szerepe a jelentés módosításában*. Nyr. 124: 1–5.

2000b *A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében*. Nyr. 124: 349–52.

2001a *A nyelvtudomány paradigmái*. Nyr. 125: 1–29.

2001b *Néhány megjegyzés a „természetes nyelv” fogalmának értelmezéséhez*. Nyr. 125: 282–5.

2004 *Néhány megjegyzés a világ nyelvi képei közötti eltérésekről*. In: Navracsics Judit–Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás I. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generalia, Veszprém. pp. 9–12.

Bárczi Géza

1950 *A magyar nyelv történeti korszakai*. MNy XLVI: 1–8.

- 1951 *Nyelvtörténetünk korszakbeosztása*. MNy XLVII: 125–35.
- 1953 *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Bp.
- 1991 *Néhány módszertani elv a magyar nyelvtörténettel kapcsolatban*. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *Magyar nyelvtörténet. Tanulmánygyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Bp. pp. 59–79.
- 1996 *A magyar nyelv életrajza*. Custos Kiadó, Bp.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán**
- 1967 *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Baron, Naomi S.**
- 1974 *Functional Motivation for Age Grading in Linguistic Innovation*. In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics*, Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 33–63.
- Bencze Loránt**
- 1990 *Ikonicitás és szimmetria a magyarban*. Nyr 114: 101–8.
- 1996 *Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Bp.
- Benkő Loránd**
- 1964 *A magyar nyelvtörténet korszakolásáról*. MNy LX: 137–45.
- 1967 *A mai magyar nyelvtudomány*. In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. NytudÉrt. 58: 9–21.
- 1975 *A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről*. NyK. 77: 327–44.
- 1980 *Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai*. In: Imre S.–Szathmári I.–Szűts L. (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt 104: 15–28.
- 1988 *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Benkő Loránd (szerk.)**
- 1991 *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1992 *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- 1995 *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Benő Attila**
- 2004 *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár.
- Bickerton, Derek**
- 2004 *Nyelv és evolúció*. Gondolat Kiadó, Bp.
- Boda I. Károly–Porkoláb Judit**
- 2001 *Metaforák a kognitív nyelvészetben*. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 45–56.
- Cardona, Giorgio Raimondo**
- 1988 *I sei lati del mondo. Linguaggio ed esperienza*. Editori Laterza, Roma.

Clark, Andy

1999 *A megismerés építőkövei*. Osiris Kiadó, Bp.

Cruse, D. A.

1990 *Prototype and Lexical Semantics*. In: Tsohatzidis, S. L. (ed.): *Meanings and Prototypes. Studies in Linguistic Categorisation*. Routledge, London–New York. pp. 382–402.

Csúry Bálint

1910 *Az ige*. NyF. 63.

Davidson, Donald–Gilbert Harman

1972 *Semantics of Natural Language*. Reidel, Dordrecht.

Deme László

1950 *A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez*. MNy XLVI: 210–22.

Draaisma, Douwe

2002 *A metaforamasina*. Typotex Kiadó, Pécs.

Epli Hajnalka

1999 *Az össze és szét jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Fabricsius–Kovács Ferenc

1968 *A konkrét–absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján*. NytudÉrt. 61, Bp.

Fazakas Emese

1994 *A mitológiai idő és a nyelvi világmodell ideje*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

1996 *A nyelvi világmodell ideje a kései ómagyar kor nyelvemlékeinek tükrében I–II*. NyIrK XL: 25–41, 161–79.

2001 *Funkcióváltás az igekötő-használatban*. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv művelésünk elmélete és gyakorlata*. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Kiadó. Bp., pp. 164–7.

2002 *Személyragozott igekötők?* In: Gréczi-Zsoldos Enikő–Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő. kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc, pp. 32–6.

2003 *Új utak a nyelvtörténeti anyagok feldolgozásában*. Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged pp. 15–21.

Fouconnier, Gilles–Eve Sweetser (eds.)

1996 *Spaces, Worlds, and Grammar*. The University Chicago Press, Chicago–London.

Fülei-Szántó Endre

1980 *Gondolatok az akcióminőség és az igekötők rendszerének összefüggéseiről*. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts Lajos (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt. 104: 329–32.

1991 *Két magyar igekötő szemantikájáról*. MNy LXXXVII: 430–9.

Gadamer, Hans Georg

1984 *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp.

Galaczi Árpád

1995 *A RAJTA viszony jelentésszerkezete*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/galaczi.doc> (letöltve 2004. október 22.)

Garnham, Alan

1988/2003 *Néhány téri kifejezés egységes elmélete* In: Lukács Ágnes–Király Ildikó–Racsmány Mihály–Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat Kiadói Kör, Bp., pp. 29–44. (ford. Ilosvai Hajnal)

Gecső Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.)

1998 *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

B. Gergely Piroska

1997 *A Szótörténeti Tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatához*. MNyj. XXXIX: 65–74.

1980 *Az által ~ át igekötő, illetve névutó történetéhez*. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts Lajos (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt. 104: 351–6.

2001 *Beszélt nyelvi metaforák a régi erdélyi nyelvben*. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 9–15.

Goatly, Andrew

1997 *The Language of Metaphors*. Routledge, London–New York.

Gombocz Zoltán

1927 *Leirő nyelvtan, történeti nyelvtan*. MNy XXIII: 1–6.

Gramkelidze, Th. V.

1987 *Language Change and Diachronic Linguistics*. In: *Reprints of the Plenary Session Papers. XVIIth International Congress of Linguistics Organized under the Auspices of CIPL Berlin*, Editorial Committee, Berlin. pp. 350–65.

Hadrovics László

1992 *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Bp.

1995 *Magyar frazeológia*. Történeti áttekintés. Akadémiai Kiadó, Bp.

Halliday, Michael A. K.

1978 *Language a Social Semiotics: The Social Interpretation of Language and Meaning*. Arnold–University Park Press, London–Baltimore.

S. Hámori Antónia

1967 *A szóhasadás szerepe formaszórendszerünk kialakulásában*. In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. NytudÉrt. 58: 91–4.

Herman József

1956 *A nyelvtani szerkezet és a gondolkodás viszonyának kérdéséhez*. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Bp. pp. 25–9.

Hoenigswald, Henry M.

1973 *Studies in Formal Historical Linguistics*. Reidel, Dordrecht.

1974 *Internal Reconstruction and Context*. In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics*, Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 189–201.

1987 *Historical Linguistics: Explanation of Language Change*. In: *Reprints of the Plenary Session Papers. XVIIth International Congress of Linguistics* Organized under the Auspices of CIPL Berlin, Editorial Committee, Berlin. pp. 366–81.

Horváth Katalin

1984 *On the Organic Relation between Polysemy and Synonymy*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nymphaeae, Sectio Linguistica, Tom. XV. Bp. pp. 105–14.

Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.)

1993 *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp.

R. Hutás Magdolna

1978 *A rá igekötős igék kötött bővítményei*. MNy LXXIV: 69–73.

1983 *Az igekötős igék kötött bővítményei a kései ómagyar korban*. MNy LXXIX: 291–9.

Imre Attila

1999 *Az AT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.)

1980 *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt. 104., Bp.

Jackendoff, Ray

1985/1993 *Semantics and Cognition*. Cambridge, Massachusetts–London.

Jakab István

1976 *A magyar igekötők állományi vizsgálata*. NytudÉrt. 91, Bp.

1982 *A magyar igekötő szófajtani útja*. NytudÉrt. 112, Bp.

Jakobson, Roman

1963 *Essais de linguistique générale*. Les Éditions de minuit, Paris.

1969 *Hang–Jel–Vers*. Összeáll. és szerk. Fónagy Iván és Szépe György. Bp.

Jeffers, Robert J.

1974 *On the Notion 'Explanation' in Historical Linguistics*. In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics*, Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 231–55.

Johnson, Mark

1987 *The Body in Mind: The Bodily Basics of Meaning, Imagination and Reason*. University of Chicago Press, Chicago.

Johnson, Mark (ed.)

1981 *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Jones, Charles (ed.)

1993 *Historical Linguistics: Problems and Perspectives*. Longman, Harlow.

Kálmán Béla

1987 *Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében*. MNy LXXXIII: 461–6.

1991 *Adalékok néhány igekötő történetéhez*. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Bp., pp. 316–20.

Kálmán László–Trón Viktor

2000 *A magyar igekötő egyeztetése*. In: Büky László–Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék és a Magyar Nyelvészeti Tanszék kiadványa. Szeged, pp. 203–11.

Karácsony Sándor

1938 *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Exodus Kiadó, Bp.

1985 *A magyar észjárás*. Magvető Kiadó, Bp.

Károly Sándor

1964 *Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvreírásban*. In: Benkő Loránd (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. NytudÉrt. 40: 166–73.

1969 *A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése*. In: Király Péter (szerk.): *A nyelvtudomány haladásáért*. NytudÉrt. 65: 159–79.

1970 *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp.

1980 *Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz*. In: Imre S.–Szathmári I.–Szűts L. (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. NytudÉrt. 104: 41–53.

Kelemen Sándor

2000 *Aktuális jelentés – Pragmatikai megközelítésben*. In: Geccső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 142–5.

Kemény Gábor (szerk.)

2001 *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Bp.

Kempson, Ruth M.

1977 *Semantic Theory*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney.

Kertész András

2000 *A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája*. Nyr. 124: 209–25.

Keszler Borbála

1995 *A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái*. Nyr. 119: 293–308.

Keszler Borbála (szerk.)

2000 *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Kiefer Ferenc

1983 *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Bp.

1992 *A folyamatosság és a befejezettség kifejezésének grammatikai eszközei*. In: Uő. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 801–87.

é.n. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Bp.

Kiefer Ferenc (szerk.)

1992 *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Bp.

2000 *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Bp.

Kiefer Ferenc–Ladányi Mária

2000 *Az igeikötők*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 453–518.

Kiparsky, Paul

1974 *Remarks on Analogical Change*. In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics*, Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 257–75.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.)

2003 *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp.

É. Kiss Katalin

1996–1997 *Van-e általános nyelvészet és magyar nyelvészet? A személyragos igeikötőszerű elemek ürügyén*. NyK. 95: 25–43.

1998 *A predikátum belső szerkezete*. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp., pp. 33–7.

2002 *Az ige-igeikötő sorrend egy lehetséges magyarázata*. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék és a Magyar Nyelvészeti Tanszék kiadványa. Szeged, pp. 65–76.

É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter

1998 *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp.

Klemm Imre

1954/1991 *A magyar szórendi formák eredete*. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *Magyar nyelvtörténet. Tanulmánygyűjtemény I–II*. Tankönyvkiadó, Bp. pp. 325–45.

Komáromy Lajos

1874a *A „be” igeikötő szerepe*. Nyr. 3: 123–7.

1874b *A „be” másodértékű használata*. Nyr. 3: 157–60.

Komlósy András

1992 *Régensek és vonzatok*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 299–527.

Kovács Enikő

1992 *A „Kint–Bent”/„In–Out” oppozíció szemantikai struktúrái a magyarban és az angolban*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Kövecses Zoltán

1986 *Metaphors of Anger, Pride and Love*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

1990 *Emotional Concepts*. Springer, New York.

1998 *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Bp., pp. 50–82.

2002 *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.

Kövendi Dénes

2000 *A rá és személyragos alakjai mint határozószók és mint igekötők*. *Nyr.* 124: 270–2.

Kúnos Ignác

1880 *A „fel” igekötő használatáról*. *Nyr.* 9: 533–9.

1882 *A „le” igekötő használata*. *Nyr.* 11: 6–13.

1884 *A „ki” igekötő használata*. *Adalék a magyar jelentéstanhoz*. Nyomtatta Hornyánszky Viktor, Bp.

Kuti Noémi

1999 *A BENNE viszony szemantikája az angol és a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Laczkó Krisztina

1995 *Szófaj és szófaji érték. Problémafelvetés*. In: Uő. (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp. pp. 258–67.

Ladányi Mária

1994–1995 *Az igekötők kapcsolhatóságának feltételéről*. *NyK.* 94.

1999–2001 *Synonymy in Hungarian Verbal Prefixes*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica*, Tomus XXIV: 67–84.

Lakoff, George

1987 *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about Mind*. University of Chicago Press, Chicago.

Lakoff, George–Mark Johnson

1980 *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Lakoff, George–Mark Turner

1989 *More Than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. The University of Chicago Press, Chicago.

Langacker, Ronald W.

1986 *An Introduction to Cognitive Grammar*. *Cognitive Science* 10: 1–40.

1987 *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.

1991 *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.

Landau, Barbara–Ray Jackendoff

1993/2003 *A „mi” és a „hol” a téri nyelvben és a téri megismerésben*. In: Lukács Ágnes–Király Ildikó–Racsmány Mihály–Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat Kiadói Kör, Bp., pp. 29–44. (ford. Kovács Ágnes)

Laziczus Gyula

1941–1943 *Átmeneti szó kategóriák*. NyK 51: 14–25.

Leach, Edmund R.

1983 *Két tanulmány az idő szimbolikus ábrázolásáról*. In: Hoppál Mihály–Niedermüller Péter: *Jelképek–Kommunikáció–Társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. pp. 135–56.

Leech, Geoffrey

1981 *Semantics: The Study of Meaning*. Penguin Books, Harmondsworth.

Lehmann, Christian

1985 *Grammaticalisation: Synchronic Variation and Diachronic Change*. *Lingua e Stile* 20: 303–18.

Lengyel Klára

1995 *Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein*. Nyr. 119: 310–33.

2000a *Az aktuális, a lexikai és a grammatikai szófajtság összefüggései*. In: Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 185–90

2000b *Az ige*. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. pp. 88–209.

Levelt, Willem J. M.

1996/2003 *Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban*. In: Lukács Ágnes–Király Ildikó–Racsmány Mihály–Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat Kiadói Kör, Bp., pp. 29–44. (ford. Soós Sándor)

Lindner, Susan

1982 *'What Goes Up Doesn't Necessarily Come Down'* In: *Papers from the 18th Regional Meeting*. Chicago Linguistic Society, Chicago. pp. 305–23.

Lukács Ágnes–Király Ildikó–Racsmány Mihály–Pléh Csaba (szerk.)

2003 *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat Kiadói Kör, Bp.

Mandelbaum, David G.

1958 *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles.

D. Máta Mária

1989 *Igekötőrendszerünk történetéből*. MNy 85: 9–28, 151–71.

1991 *Az igekötők*. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 433–41.

1992 *Az igekötők*. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 662–95.

1999 *Magyar szófajttörténeti vázlat*. In: Kugler Nóra–Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv – Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp. pp. 241–4.

Merrell, Floyd

1989 *Sign, Textuality, World*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.

Miller, George D.–Philip N. Johnson–Laird

1977 *Language and Perception*. Cambridge Mass–Harvard University Press, Cambridge.

Nagy Ildikó

1996 *The Semantics of the Hungarian Preverb ki- 'out'*. In: Hollósy Béla–Alistair Wood (eds.): *Husse Papers Vol. II. Language and Methodology*. Institute of English and American Studies, Lajos Kossuth University, Debrecen. pp. 63–75.

Nagy Judit

2002 *A magyar és az észtek igekötőkről*. In: Gréczi-Zsoldos Enikő–Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. pp. 134–8.

Pais Dezső

1959 *Az igekötő mivoltához és keletkezéséhez*. MNy LV: 181–4.

Pál Emőke

2004 *A meg igekötő szemantikája*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Páll László

1998 *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár.

1999 *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Magiszteri dolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár.

Palmer, F. R.

1981 *Semantics*. Cambridge–New York–Post Chester–Melbourne–Sydney.

Pelyvás Péter

2002 *A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban*. Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék és a Magyar Nyelvészeti Tanszék kiadványa. pp. 405–19.

Perrot, Jean

1966 *Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben*. NytudÉrt. 52., Bp.

1967 *A magyar helyhatározószók, igekötők és főnévragok funkcióinak kapcsolatai*. In: Imre Samu–Szathmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. NytudÉrt. 58: 270–3.

Pete István

1991 *A térbeli viszonyok szemantikai rendszere*. MNy LXXXVII: 313–20.

1994 *Mondatáspektus vagy igeszemlélet?* Nyr 118: 232–47.

Pléh Csaba

1998 *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek.* Osiris Kiadó, Bp.

Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.)

1998 *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Pólya Kiadó, Bp.

Pólya Tamás

2000 *Lexikális jelentés és kontextus.* In: Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés.* Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 227–37.

Pusztai Ferenc

1991 *Szóhangulat és jelentésrendszer a régi magyar nyelvben.* In: *Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban.* Az ELTE Bölcsésztudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszékének 20 éves jubileuma alkalmából rendezett munkahelyi konferencia előadásai. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38, Bp. pp. 125–30.

Radden, Günter

1991 *The Cognitive Approach to Natural Language.* In: Korponay Béla–Pelyvás Péter (szerk.): *Gleanings in Modern Linguistics.* KLTE, Debrecen, 1–49.

1994 *Motion Metaphorized. The Case of Coming and Going.* In: Korponay Béla–Pelyvás Péter (eds.): *Studies in Linguistics III.* A Supplement to the Hungarian Journal of English and American Studies. pp. 68–95.

Reighard, John

1974 *Variable Rules in Historical Linguistics.* In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics,* Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 251–61.

Roventini, Adriana

1992–1993 *Acquiring and Representing Semantic Information from Place Taxonomies.* Acta Linguistica Hungarica. Vol. 41: 265–75.

Schlachter Wolfgang

1982 *Denominális igekötős képzés a magyarban.* MNy LXXVIII: 276–96, 398–409.

Sebestyén Árpád

1965 *A magyar nyelv névutórendszere.* Akadémiai Kiadó, Bp.

Sebők János

1911–1912 *A milyenség fogalma az igekötőkben.* In: Uő.: *A milyenség fogalma.* A nagyszalontai m. kir. állami főgimnázium értesítője. pp. 14–9.

Simon Györgyi

1973 *A szófaji felosztás problémái.* In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. pp. 33–57.

Simonyi Zsigmond

1884 „Fordul elő”. Nyr 13: 356–64.

J. Soltész Katalin

1959 *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Bp.

1956 *Az igekötők önálló használata*. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Bp. pp. 238–42.

Somkerek József

1999 *Az ALATT/FELETT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.

Spannraft Marcellina

2001 *Lélekmetaforák – kognitív szemantikai megközelítésben*. In: Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 244–52.

Sweetser, Eve

1990 *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.

Szabó Zoltán

1962 *La typologie linguistique et l'histoire du système des suffixes de la langue Hongroise*. Cahiers de linguistique théorique et appliqué 1962/1: 235–43.

Szamosi G.

1992 *The Short Life of Metric Time*. In: Macar, Françoise–Viviane Pouthas–William J. Friedman: *Time, Action and Cognition*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht–Boston–London. pp. 361–9.

Székely Gábor

2000 *Lexikális jelentés – aktuális jelentés, és ami köztük van*. In: Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Bp. pp. 260–2.

Szende Tamás

1996 *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Custos Kiadó, Bp.

Szilágyi N. Sándor

1989 *Az időgép és a nyelvi világmodell I–II*. Hét 1989. május 18, június 29.

1996 *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

2002 *A kognitív nyelvészet kolozsvári iskolája*. (Kézirat.) Elhangzott az Erdélyi Múzeum-Egyesület által megrendezett A Magyar Tudomány Napja Erdélyben című konferenciája Nyelv-, Irodalom- és Néprajztudomány szekciója keretében, Kolozsvár, nov. 22–23.

2004a *A jelentésvilág szerkezete*. Elhangzott a Mindentudás Egyetemén, 2004. október 19-én. http://www.mindentudas.hu/szilagyi/20041119_szilagyi30.html (letöltve 2004. október 22.)

2004b *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár.

Szili Katalin

1985 *Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről*. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 7. sz. Bp.

1988 *Szabályok és szabálytalanságok a meg- igekötő kapcsolódásában.* Nyr. 112: 348–57.

2001 *A perfekтивitás mibenlétéről a magyar nyelvben a meg igekötő funkciója kapcsán.* MNy XCVII: 262–82.

Tolcsvai Nagy Gábor

1996 *Kognitív szemantika és stilisztika.* Néprajz és Nyelvtudomány XXXVIII: 169–80.

Tomasello, Michael

2002 *Gondolkodás és kultúra.* Osiris Kiadó, Bp.

Traugott, Elizabeth C.

1974 *Exploration in Linguistic Elaboration: Language, Change, Language Acquisition, and the Genesis of Spatio-Temporal Terms.* In: J. M. Anderson–C. Jones: *Historical Linguistics I. Proceedings of the First International Conference on Historical Linguistics*, Edinburgh 2nd–7th September 1973. North-Holland Linguistic Series. North-Holland Publishing Company, Amsterdam–Oxford. pp. 263–314.

G. Varga Gyöngyi

1973 *Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról.* In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. pp. 59–73.

H. Varga Gyula

1993 *A magyar igekötők szórendi típusai.* MNy LXXXIX: 312–8.

1994 *A prefixumok helye a morfémák rendszerében.* Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Közleményei, Eger. pp. 5–14.

1996–1997 *Az igekötős alakulatok formai vizsgálata.* Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova Series, Tom. XXIII: 59–72.

1998 *Gondolatok a magyar igekötők természetéről.* Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Eger. Tom. XXIV: 256–70.

Végh József

1942 *A synchronia és a diachronia elve a rokonértelmű szavak vizsgálatában.* MNy XXXVIII: 348–51.

Vernay, Henri

1974 *Essai sur l'organisation de l'espace par divers systèmes linguistiques.* Wilhelm Fink Verlag, München.

Vértés O. András

1986 *Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása.* MNy LXXXII: 11–29, 151–62.

Vörös József

1973a *Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe.* Nyr 97: 416–22.

1973b *A határozószó és az igekötő helye közötti kapcsolat.* MNy LXIX: 444–51.

Wacha Balázs

1991 *A mondat szórendje és az aktuális tagolás.* In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei* Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 433–41.

1995 *A mondat szórendje.* In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 155–211.

Winfred, P. Lehmann–Yakov Malkiel

1968 *Directions for Historical Linguistics.* University of Texas Press, Austin.

Zsilka János

1993 *Nyelvi rendszer – palintonia.* A MTA Nyelvtudományi Intézete. *Linguistica, Series A Studia et Dissertationes*, 11.

Felhasznált forrásmunkák és szótárak

- BodK. – *Bod-kódex XVI. sz. első negyede*. Régi magyar kódexek 2. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1987.
- CzechK. – *Czech-kódex 1513. Kinizsi Pálné imádságos könyve*. Régi magyar kódexek 4. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990.
- DebrK. – *Debreceni Kódex 1519*. Régi magyar kódexek 21. sz., Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1997.
- DomK. – *Domonkos-kódex 1517. Szent Domonkos élete*. Régi magyar kódexek 9. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990.
- DöbrK. – *Döbrentei Kódex 1508, Halábori Bertalan keze írásával*. Régi magyar kódexek 19. sz., Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1995.
- ÉrtSz. – *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- ÉrtKSz. – *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, 2003.
- EWung. – *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1–6. szerk. Benkő L., Akadémiai Kiadó, Bp.
- FestK. – *Festetics-kódex 1494 e*. Régi magyar kódexek 20. sz., Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1996.
- HorvK. – *Horvát-kódex 1522*. Régi magyar kódexek 17. sz., Bp., 1994.
- KLev. – Hegedűs Attila–Papp Lajos (szerk.): *Középkori leveleink (1541-ig)*. Régi magyar levéltár 1. Tankönyvkiadó, Bp. 1991.
- KrisztL. – *Krisztina-legenda, XVI. sz. eleje*. Régi magyar kódexek 7. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1988.
- LobkK. – *Lobkowicz-kódex 1514*. Régi magyar kódexek 22. sz. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1999.
- MargL. – *Szent Margit élete 1510*. Régi magyar kódexek 10. sz., Bp. 1990.
- NádK. – *Nádor-kódex 1508*. Régi magyar kódexek 16. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1994.
- NagyszK. – *Nagyszombati Kódex 1512–1513*. Régi magyar kódexek 24. sz., Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2000.
- NySz. – *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. szerk. Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond, Akadémiai Kiadó, Bp. 1890.
- PeerK. – *Peer-kódex XVI. sz. első negyede*. Régi magyar kódexek 25. sz., Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2000.
- SándK. – *Sándor-kódex XVI. sz. első negyede*. Régi magyar kódexek 2. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1987.
- SimK. – *Simor-kódex XVI. sz. eleje*. Régi magyar kódexek 7. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1988.
- SzékK. – *Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528. Judit Könyve, Katekizmus, Példák, Elmélkedések*. Régi magyar kódexek 15. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.

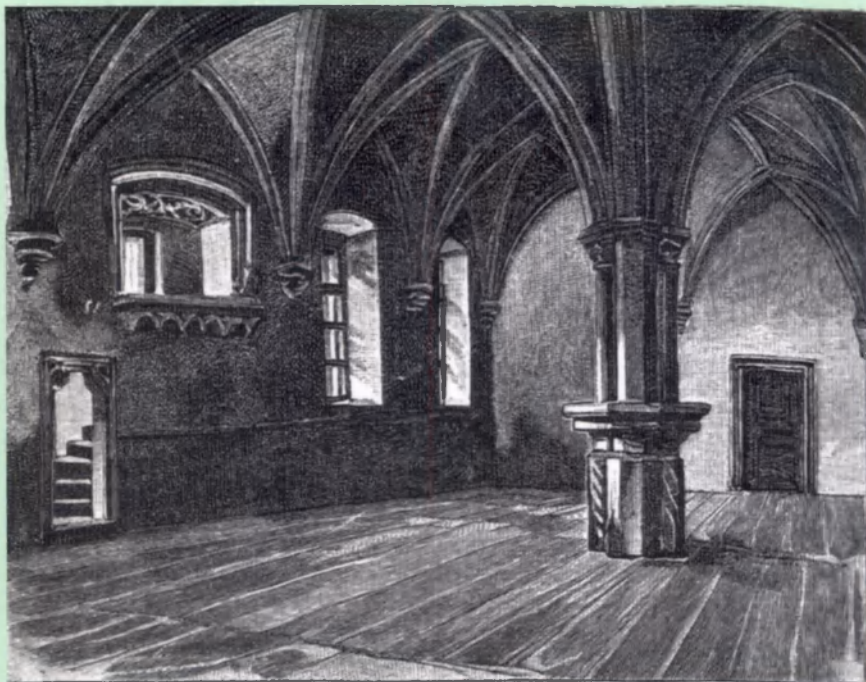
- SzT. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XI*. 1976–2002. (I–VIII. főszerk. Szabó T. Attila, I–IV. Kriterion Kiadó, Buk. – VI–VIII. Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Bp.–Buk.; IX–XI. főszerk. Vámszer Márta, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum–Egyesület, Budapest–Kolozsvár)
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. főszerk.: Benkő L. Akadémiai Kiadó, 1970–1976.
- ThewrK. – *Thewrewk-kódex 1531*. Régi magyar kódexek 18. sz., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1995.
- VirgK. – *Virginia-kódex XVI. sz. eleje*. Régi magyar kódexek 11. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990.
- VitkK. – *Vitkovics-kódex 1525*. Régi magyar kódexek 12. sz. Bp., 1991.
- WeszpK. – *Weszprémi-kódex XVI. sz. első negyede*. Régi magyar kódexek 8. sz., Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1988.

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	5
I. BEVEZETÉS	6
1. A VIZSGÁLAT TÁRGYA ÉS CÉLJA	6
2. A VIZSGÁLAT ELMÉLETI MEGALAPOZÁSA: A KOGNITÍV NYELVÉSZET.....	7
2.1. <i>A kognitív grammatika alaptételei</i>	7
2.2. <i>A kognitív grammatika és az igeekötők vizsgálata</i>	13
3. A KUTATÁS MÓDSZERE: A SZINKRÓNIA ÉS A DIAKRÓNIA KÉRDÉSE.....	20
3.1. <i>A szinkrónia és a diakrónia különválaszthatóságának kérdése</i>	20
3.2. <i>A diakrónia és a kognitív nyelvészet</i>	21
4. A KUTATÁS ANYAGA ÉS A KORSZAKOK KIVÁLASZTÁSA	23
II. AZ IGEKÖTŐ KÉRDÉSE A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN	25
III. A FEL, LE ÉS ALÁ IGEKÖTŐK A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETÉBEN	33
1. A FEL, LE ÉS ALÁ IGEKÖTŐK EREDETE ÉS KIALAKULÁSA.....	33
1.1. <i>A fel igeekötő</i>	33
1.2. <i>A le igeekötő</i>	33
1.3. <i>Az alá igeekötő</i>	34
2. A FEL, LE ÉS AZ ALÁ HASZNÁLATI KÖRE.....	35
2.1. <i>A fel igeekötő</i>	35
2.2. <i>A le igeekötő</i>	36
2.3. <i>Az alá igeekötő</i>	37
IV. A FEL, LE ÉS ALÁ JELENTÉSSZERKEZETE	39
1. AZ ÉSZLELÉSI FELTÉTELEK	39
2. A KONKRÉT MOZGÁSOKAT TARTALMAZÓ KIFEJEZÉSEK	44
2.1. <i>A M felfele, illetve lefele mozdul el</i>	44
2.2. <i>A M felkerül a S-ra, lekerül a S-ról</i>	110
2.3. <i>A M a S alá, illetve fölé kerül</i>	149
2.4. <i>A S bent hely</i>	156
2.5. <i>Összegzés</i>	161
3. A FEL, LE ÉS ALÁ IGEKÖTŐK METAFORIKUS HASZNÁLATA	162
3.1. <i>A térmetaforák</i>	163
3.2. <i>Az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálása</i>	227
3.3. <i>Időre vonatkozó metaforák</i>	251
3.4. <i>Összegzés</i>	255
V. A KUTATÁS EREDMÉNYEI.....	256
VI. IRODALOMJEGYZÉK.....	263
FELHASZNÁLT FORRÁSMUNKÁK ÉS SZÓTÁRAK	277

A térbeli irányok közötti tájékozódás fontos részét képezi mindennapi életünknek, és természetes, hogy ezek a nyelvben is jelen vannak. Kutatásom célja a mindennapi térbeli tájékozódás szempontjából oly fontos vertikális dimenzió egy szeletének a vizsgálata volt: milyen körülmények között használjuk konkrét mozgások kifejezésére a *fel*, *le* és *alá* igekötőket, mi a valóságalapja az igekötős igéket tartalmazó átvitt értelmű kifejezéseknek, és a kései ómagyar kortól a napjainkig milyen változásokon mentek keresztül a kiválasztott igekötők. A vizsgálat alapjául szolgáló gazdag adatanyag lehetővé tette, hogy minél árnyaltabb képet nyújthassak a *fel*, *le* és *alá* használatáról.